

Абдуқаҳҳор ИБРОҲИМОВ

ЁРУҒЛУҒ

**“Ўзбекистон миллий энциклопедияси”
Давлат илмий нашриёти
Тошкент—2006**

- И14** Иброҳимов Абдуқаҳҳор.
Ёруғлуғ/Абдуқаҳҳор Иброҳимов. —Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. — 376 б.

Таниқли ёзувчи, драматург ва публицист Абдуқаҳҳор Иброҳимов бу янги адабий-фалсафий китобини “Ёруғлуғ” деб атабди. Ҳақиқатан ҳам бу асарда дунё ёруғлуғидек қалб ёруғлуғи, Ватан ва жамият ёруғлуғи қаламга олинган. Қисман бўлса-да, қомусий мазмун-мундарижага эга ушбу китобда Ватан, халқ, тарих, маданият, маърифат, руҳоният ва фалсафа мавзулари тилга олинган, улуғ Ватанимиз Ўзбекистон ва юртимиз юраги бўлмиш пойтахтимиз Тошкент куйланган, яъни асар бошдан-оёқ кўтаринки руҳда, илҳом билан, лўнда ва ширали тилда ёзилган, мароқ билан ўқилади.

Ў $\frac{4702620201}{358 - 2006}$ 06

ББК 84(5У)6

ISBN 5 – 89890 – 142 – 6

© “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”
Давлат илмий нашриёти, 2006.

“Ёруғлуғ” ҳақида

Халқимизда “Ўнта бўлса ўрни бошқа, қирқта бўлса, қилиғи” деган мақол бор. Шу ҳикматдан келиб чиқиб сўз юритсак, таниқли ёзувчи, драматург ва публицист Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг ҳам адабиётимиз, санъатимиз, маданиятимиз ва фанимизда ижодий ва илмий меҳнати эвазига эгаллаган ўз муносиб ўрни ва мавқеи бор. Бунга унинг роман, қисса ва ҳикоялари, драматик асарлари, илмий-бадиий, адабий-фалсафий рисоалари ва мақолалари замин бўлган. Абдуқаҳҳорнинг ўзбек адабиёти, санъати, маданияти ва фанида эгаллаган ўрни ва мавқеи тенгдош ҳамкасблари тутган ўрин ва мавқелардан ўзига хослиги билан ажралиб туради. Энг аввало унинг асарлари равон ўқилади, мутолаа асносида берилиб кетасиз. Бу сўз санътини эгаллаганлик ва маҳорат самарасидир.

Абдуқаҳҳорнинг асарлари мазмунан теран, фикран салмоқли, уларни ўқиб, нимадир оласиз, ўйга толасиз, завқланасиз, хушёр ҳам тортасиз.

Абдуқаҳҳор қамрови кенг ва чуқур ижодкор, мушоҳадали адиб ва олим. Унинг бир қатор китоблари, жумладан, “Бизким, ўзбеклар...” асари олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳайъатининг қарорига биноан ўқув қўлланма сифатида фойдаланилаётгани ҳам шу фикримизни тасдиқлаб турибди. Уни ҳам адиб, ҳам олим десак арзийди.

Абдуқаҳҳорнинг мулоҳаза, муҳокама ва мушоҳада доираси кенг ва чуқур, атрофлича фикр юритади, қомусий билимлар эгаси. У ўз тарихимизни, яъни Турон, Туркистон ва Ўзбекистон ўтмиши, истиқлол давримизнинг тарихини ўрганиб чиққан, булар ҳақида кўп ёзган ва ёзмокда. Шу билан бирга у миллий истиқлолни қўлга киритишда ўз қалами ва жамоатчилик ишлари билан фаол қатнашган замондошларимиздан бири. У айниқса, ўзбек тилига давлат тили мақоми берилиши учун қаттиқ курашган ватанпарвар зиёлиларимиздандир.

Истиқлол йилларида Абдуқаҳҳорхожи Иброҳимовнинг қулфи дили янада очилиб кетди: жуда фаол ижод қилмокда, ўнлаб китоблар ҳамда кўплаб мақолалар ва рисоалар нашр эттирди. Шунингдек, исломий мавзуда ҳам фаол қалам тебратмокда, бу асарларида муқаддас ислом динимиз тарихи ва моҳиятини бир муллои боамал даражасида билишини намойиш этмокда, танловларда ғолиб ҳам бўлди. Мен унинг ёзганларини ўқиганимда, бу асарларни гўё олти юз — етти юз яшар нуроний одам ёзган бўлса керак, деган фикрга бораман. Негаки, унда донишмандлик, файласуфларча мулоҳаза ва мушоҳада юритиш ва теран хулоса чиқариш фазилатлари бор. Унинг “Ёруғлуғ” номли адабий-фалсафий китобини ўқиб, мен ана шундай хулосага келдим.

“Ёруғлуғ” китоби, энг аввало номи билан ҳам гўзал. Зиёлининг ёруғ жаҳонга, инсонларнинг қалби ва онгига ҳадея этган ёғдусидир, дилларни имон нури билан чароғон этгувчи асардир бу. Ҳурматли китобхон, бу асар билан бир танишиб кўринг, сиз ҳам шундай хулосага келасиз, албатта, кўпни кўрган, анча-мунча нарсаларни ёзган ва ўқиган 86 яшар шоирнинг сўзлари самимий эканига ишонч ҳосил қиласиз. Мен бунга аминман.

Абдуқаҳҳор Иброҳимов янада ижодий етилибди, камолот сари борибди, “Ёруғлуғ” китоби шундан гувоҳлик бериб турибди. Бу асар мазмунан теранлиги баробарида шаклан тўғри тузилган, боблар шундай жойлаштирилганки, ўқиганингиз сари қизиқишингиз ортиб боради, бирор саҳифани “ташлаб” ёки “сакраб” ўтолмайсиз, боблар бир-бири билан мантиқан “михлаб” ташланган. Бунинг устига муаллифнинг вақти-вақти билан ўқувчига “ҳурматли китобхон” дея мурожаат қила бориши ҳам китобхонни дардлашишига чорлайди.

Ватан, халқ, маданият, маърифат, руҳоният ва фалсафа мавзуларига тегишли ушбу “Ёруғлуғ” китобида муаллиф ватан ва тарихий Ватан нима деган саволларга жавоб беради, Ватан туйғуси, Ватан соғинчи, Ватан қайғуси ҳақида баҳс юритади, маданият, маърифат, маънавият, руҳоният ва фалсафа мавзуларига тўхталиб ўтади, диний-фалсафий мушоҳадаларини баҳам кўради, келажаги янада буюк мамлакатимиз ва юртимиз юраги бўлмиш Тошкентни мадҳ этади. Бир сўз билан айтганда, бу китобнинг мавзу қамрови кенг бўлиб, қомусийнома бир тўпламдир. Бинобарин, ушбу китоб сиёсатишunos, тарихчи, жамиятишunos, исломишunos, шарқшunos, файласуф ва тилчи, элишunos, қадимишunos, ҳуқуқшunos ва шу каби гуманитар фанлари билан шуғулланувчи олимлар, ходимлар ва талабаларга бир қўлланма бўлиши баробарида кенг китобхонлар оmmasига манзур ва мақбул бўлишига ишонамиз.

Хулоса қилиб айтганда, муаллиф Абдуқаҳҳор Иброҳимов таъкидлаб ўтганидек, “Ёруғлуғ - ёғду, нур дегани. Эркинлик дегани, бахт-саодатли, фаровон ва хотиржам ҳаёт дегани. Ёруғлуғ борлиқни зиёлантирса, маънавият қалбларни чароғон этади”. Мен “Ёруғлуғ”нинг қалбларимизни маънавият зиёси билан янада ёруғлантиришига аминман.

**Шукрулло,
Ўзбекистон халқ шоири, Алишер Навоий номидаги
Давлат мукофотининг совриндори. 2006 йил, 21 июнь**

Муаллифдан

Ҳурматли китобхон!

Ватан, халқ, тарих, маданият, маърифат, руҳоният ва фалсафа мавзуларига тегишли ушбу янги китобимизни “Ёруғлуғ” деб атадик. Хўш, нега энди худди шундай от қўйилди? Бошқача аталса бўлмасмиди? Бўлмасди. Чунки мазкур асарни ёзишдан кўзланган муддаони бошқа ном тўлиқ ва аниқ ифодадай олмайди. **Ёруғлуғ** китобда тилга олинган барча тушунчаларга моҳиятан боғлиқ. Масалан, маънавиятли одамнинг юзи ҳар борада ёруғ бўлади ва аксинча, ҳар борада юзи ёруғ одамнинг маънавиятли бўлиши турган гап.

Ёруғлуғ – ёғду, нур дегани. Эркинлик дегани, бахт-саодатли, фаровон ва хотиржам ҳаёт дегани. Ёруғлуғ борлиқни зиёлантурса, маънавият қалбларни чароғон этади.

Мазкур тўпламни тузишда аввало амалдаги ўзбек алифбоси тартиби бўйича мақолаларни жойлаштирамоқчи эдик. Лекин иш жараёнида шу нарса аён бўлиб қолдики, мақолаларни алфавит тартиби бўйича жойлаштириш ушбу китоб руҳига тўғри келмас экан. Бунда биз фикр мантиқан изчил бўлишини асосий мезон қилиб олдик. Масалан, алфавит бўйича иш тутилса, “Авлод” “Аждод”дан олдин ўрин эгаллайди. Бу эса мантиқий нотўғри, шу билан бирга, аждод ҳақида сўз юритмай туриб, авлод ҳақида гапириш одобдан эмас. Шу ҳолни назарда тутиб, мундарижа тузишни мазмуни, моҳияти, вазифаси ва аҳамиятидан келиб чиқиб, мақолаларни туркум туркумларга тақсимлаб, қўлёзма устидаги ижодий ва илмий ишни давом эттиришга қарор қилдик. Зеро, ниятимиз бўйича, ушбу китоб кенг қамровли, қомусийнамо бир асар бўлиши кутилмоқда; унда Ватан ва тарихий Ватан нима деган саволларга жавоб бердик, Ватан туйғуси, Ватан соғинчи, Ватан қайғуси ҳақида сўйладик, халқ ва тарих ҳақида баҳс юритдик, маданият, маърифат, маънавият, руҳоният ва фалсафа мавзуларига тўхталиб ўтдик, диний-фалсафий мушоҳадаларимизни баҳам кўрдик, келажаги янада буюк Ўзбекистонимиз ва юртимиз юраги бўлмиш Тошкентни мадҳ этдик. Хуллас, тўплам қамровини кенгроқ олишга интилдик. Зеро, ватан, халқ, тарих, маданият, маърифат, маънавият, руҳоният ва фалсафа соҳаларини бир-биридан ажратган ҳолда кўриб чиқиб бўлмайди.

Хурматли китобхон, шуни эътироф этамизки, бу китобни бундан ўттиз-қирқ йиллар илгари – “У Сиз эмас”, “Биринчи бўса” сингари лирик ҳикоя ва драмалар ёзиб юрган пайтимизда ҳам, “Тусмол”, “Зўлдор” каби трагикомедиялар яратиб юрган кезларимизда ҳам шу таҳлитда таълиф этолмасдик. Бунинг учун маълум муддат вақт талаб этиларкан. Асар пишиб этилиши учун муаллифларнинг ўзи ҳам “пишмоғи”, ҳаёт мактабини ўтамоғи ва ундан сабоқ олмоғи шарт экан. Афсуски, авваллари, айниқса шўролар замонида расмий цензурадан ташқари деярли ҳар бир муаллифнинг ўз цензураси бўларди, у гўё муаллифни хушёрликка ундаб турарди: “Бу гап, бу фикр барибир ёруғ дунё юзини кўрмайди – ўтказишмайди” қабилида ҳадиксирашлар бор эди. Аллоҳ таолога минг қатла шукрлар бўлсинким, истиқлол шарофати билан мамлакатимизда цензура бекор қилинган. Бу борада ҳам ёруғлуққа чиққанмиз. Бир жиҳатдан ушбу китобимизни “Ёруғлуғ” деб аташимизнинг боиси ана шундадир.

Хурматли китобхон, сизга яна шуни ҳам эслатиб ўтишимиз керакки, тўпلامда айрим тушунча ва атамалар бир неча жойда тилга олинган ҳоллар ҳам учрайди. Лекин бунда ўша тушунча ва атамаларга турлича ёндашилади, ҳар хил жиҳатлари ёритилади. Масалан, тўртинчи бобда таҳлилга кўпроқ эътибор берилган бўлса, саккизинчи бобда кўпроқ таҳлил ва талқинга диққат қаратилган.

Айтгандай, мақола ва мақолачаларни номлашга алоҳида ва жиддий эътибор бердик, мавзу моҳиятини очиб бера оладиган сарлавҳа топишга интилдик. Мутолаа асносида, сарлавҳаларга ҳам эътибор қилсангиз.

Ҳар бир боб (айрим ўринда мақолалар) кейингиси билан “кўприк” лўнда жумлалар, ихчам изоҳлар, шингил шарҳлар билан боғлаб бориладики, бу ўз навбатида, сизнинг диққатингизни саҳифадан саҳифага жалб қила боришга омиллардан бири бўлади, деган умиддамиз. Вақти-вақти билан, мавриди келганда, “Хурматли китобхон!..” қабилидаги мурожаат усулидан фойдаланамиз. Зеро, **китоб – муаллифнинг китобхонга мурожаатидир**.

Биз ушбу китобимизда имкониятимиз доирасида инсоннинг кўп ҳолатларини бирма-бир эсладик ва унинг вужуди, феъл-атворини бир назардан ўтказишга уриндик. Бу гал назаримиздан четда қолганларни бошқа муаллифлар, балки насиб этса, умр вафо қилса, ўзимиз келгуси китобларимизда ёритажакмиз, иншооллоҳ! Айтгандай, мазкур китобни ёзишда ўқтин-ўқтин “Модомики, хаёлимга шундай фикр келган экан, уни қоғозга туширайда ундан қутилай” деган ички чақириқлар ҳам бўлиб турди. Яъни: бу фикр ичимда қолиб кетмасин,

ўзим билан олиб кетмай, одамларга қолдириб кетай – фойдалансинлар, зора нафи тегиб қолса, деган мақсадда шу ишни қилдик, бу қалбимиз амри билан бўлди. Завқли жойи шундаки, ички чақириқни қоғозга тушириш ҳам гўё яқин одами билан дардлашгандек киши руҳини енгил қилар экан. Яна шуни эслатиб ўтайликки, бу асарни битишда баъзи ўринларда шарҳловчи, изоҳловчи ва, ҳатто, тўпловчи ҳам бўлдик. Лекин яхлит олганда таълиф этдик – муаллифлик қилдик, яратдик.

Ҳурматли китобхон!

Аллоҳ таоло олдида, Ватанимиз, эл-юртимиз, аجدодларимиз олдида, ҳозирги ва келажак авлодларимиз олдида ҳамиша ва ҳар борада юзимиз ёруғ бўлсин, дея биз ёзишни, сиз эса, ҳурматли китобхон, ўқишни бошладик.

Биринчи боб

ЮРТНИНГ ЮРАГИ

Хурматли ўқувчи! Ушбу китобимизни Тошкент ҳақида сўзлашдан бошлашга жазм этдик. Чунки Тошкентимиз – бош кентимиздир. Бу шаҳри азим ва қадим, қаерда туғилган бўлганлигидан ва қаерда яшаётганидан қатъий назар барча ўзбеклар ва ўзбекистонликлар учун баббаравар тегишли бўлиб, бир хил мақомда – пойтахтлик мақомидадир. Эндиликда Тошкентсиз Ўзбекистонни тасаввур қилиб бўлмайди. У юртимизнинг юрагидир. Юрт юраги қанчалар соғлом бўлса, бир маромда уриб турса, мамлакат вужуди шунчалар яйраб-яшнайдди.

Пойтахт – давлатнинг юзидир. У қанчалар обод бўлса, мамлакат шунчалар фаровон бўлади. Пойтахт катта карвон демак. Одатда катта карвон – пойтахт карвони бутун мамлакатдаги барча карвонларга сарбонлик – карвонбошилик қилади.

Пойтахт учун қайғуриш барча ўзбекистонликлар ва бутун ўзбеклар учун бурч ва масъулиятдир. Шу ўринда кичик тарихий чекиниш қиламиз.

Бешёғочдаги Ўзбекистон Миллий боғи илгари Марказий маданият ва истироҳат боғи деб аталар, унинг ҳудудидаги қўл “Комсомол қўли” деб юритилар эди. Боғнинг шимоли-ғарбий энг чеккасида бир қаровсиз тепалик бўлиб, кундузлар одамлардан деярли ҳоли бўлар, оқшом қўнғач, мутлақ овлоқ жой бўлиб қоларди. Эллигинчи йилларнинг охири-олтмишинчи йилларнинг бошларида бу ер айниқса ёзги сессия имтиҳон ва синовларига тайёргарлик кўрувчи, билимга ташна толиблар учун севимли гўша бўлиб хизмат қиларди. Кундузлари бу ерда бемалол дарс тайёрлаш мумкин эди. Орадан чамаси ўттиз йиллар ўтгач, худди ўша тепаликда Алишер Навоийга ҳайкал ўрнатилди, буюк шоир таваллудининг 550 йиллигига бағишланган юбилей тантаналари худди шу маскандан бошланди. Ўша йили мустақилликни қўлга киритдик. Ҳа, улуғ зотларни улуғлашда хосият кўп экан.

Мустақил Ўзбекистон давлатининг пойтахти — Тошкент ҳақида ҳаяжонланмай ёзолмаймиз.

Тошкент — она шаҳрим, ота шаҳрим, бобо шаҳрим. Аждодларимдан етти пуштининг киндик қони шу тупроққа тўкилган, хоки туроблари шу тупроққа қўшилган, улар ўз хилхонамизга дафн этилган. Бу ҳақда ҳужжат — шажарага ҳам эгамиз. Лекин, бу борада битта армоним ҳам бордир. Отам — шажаранинг саккизинчи вакили Абдусмад Иброҳимов 1944 йили 30 ёшида Иккинчи жаҳон урушига кетиб, қайтиб келмаган, хоки туроби ўз хилхонамиздан ўрин олмай қолган. Қабри қаердалигини билмаймиз. Фарзандларим “Бобомизнинг қабри қаерда, қандай зиёрат қиламиз?” деганларида жавоб тополмасдим. Яқин-яқинларгача шундай эди.

Тошкентнинг нақ марказида Хотира ва Қадрлаш майдони бунёд этилиб, Иккинчи жаҳон урушида ҳалок бўлган юртдошларимизнинг номлари лавҳаларга ёзиб қўйилгач, мушкулим осон бўлди, фарзандларимнинг ўша саволига, эндиликда невараларимдан тушиши мумкин бўлган саволга, қисман бўлса-да, жавобим бор: Иккинчи жаҳон урушида ҳалок бўлган тошкентлик йигитлар рўйхатида отамнинг ҳам номи бор, ҳар йили бир мартагина эмас, вақти-вақти билан йилига бир неча марта Хотира ва Қадрлаш майдонини бутун оила бўлиб зиёрат қилиб турамиз. Зиёрат асносида ота-оналарим, боболарим, умуман, аждодларим ҳақида ўқиганларим, эшитганларим ва билганларимдан фарзандларим ва невараларимга ҳикоя қилиб бераман, улар мириқиб тинглашади. Аждодларни хотирлаб, уларнинг руҳини шод этамиз. Бу истиқлол шарофати билан турмушимизга чуқур кириб бораётган, миллий илдизлари теран, замонавий мазмун ва руҳ касб этган анъаналаримизнинг бир кўринишидир.

Алқисса, Тошкент ҳақида ўқиганларимиз, билганларимиз, эшитганларимиз ва шулар асосида идрок қилганларимизни ушбу бобда баён этамиз. Уни севмаган одам бўлмаса керак бу қутлуғ Ватан — Ўзбекистонда!

Тошкент 20 асрдан ортиқ тарихга эга. Бизгача етиб келган ёзма манбаларда келтирилган маълумотларга қараганда, Тошкентнинг энг қадимги номи “Чоч” бўлган. Милодий саккизинчи асрнинг бошидан бошлаб, араб манбаларида

“Шош” деб аталган. Аслида “Шош” дегани ҳам “Чоч” деганидир. Чунки, араб алифбосида “ч” ҳарфи йўқдир. Илк ўрта асрларда Тошкент “Чоч”, “Шош”, “Шошкент”, “Мадинат аш-Шош”, “Бинкат” ва “Таркан” деб ҳам номланган.

Шаҳримиз “Тошкент” номи даставвал Абу Райҳон Беруний ва Маҳмуд Кошғарийнинг асарларида тилга олинган. Тошкент дегани тошдек мустаҳкам шаҳар деганидир.

Тошкент географик жиҳатдан қулай, мўътадил иқлимли ерда – Чирчиқ дарёси воҳасида, савдо карвонларининг йўли устида жойлашган. У Чирчиқдан қазиб олиб келинган Бўзсув ва унинг ирмоқларидан сув ичади.

Тошкент асрлар мобайнида бутун Туркистоннинг маданият, илм-фан, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ва диний марказларидан бири бўлиб келган. Фикримизнинг исботи учун X асрга оид иккита мисол келтирамиз. “Ҳудуд ал-олам” (“Оламнинг чегаралари”) китобида ёзилишича, Тошкентда камон ва ўқ-ёй ясалган, камони шошийлар бутун дунёга жуда машҳур бўлган. Марҳум шарқшунос олим Абдусодиқ Ирисовнинг тадқиқотларига кўра, Тошкент ўша олис замонлардаёқ кўз шифокорлари – офтальмологлари билан ҳам донг қозонган. Улар “каҳҳол” деб аталган бўлиб, ҳозирги тиббиётда катаракта (кўз қорачиғини парда қоплаши) деб аталувчи хасталикни операция усули билан даволай олиш маҳорати ва малакасини эгаллаган юксак билимли шифокорлар бўлишган. Кўз дардига чалинган кишилар олис-олис юртлардан Тошкентга келиб, даво топиб қайтишган.

Тошкент ўз ўтмиш тарихида гоҳ юксалган, гоҳ таназзулга юз тутган. Баъзи даврларда мустақил ўзбек давлатларига пойтахт бўлган, кўпинча эса вилоят ҳокимининг маркази ҳисобланган.

Ўзбекистон Аллоҳнинг назари тушган диёр экан, унинг ҳозирги пойтахти – Тошкент ҳам Тангри таолонинг бундай марҳаматига ноил бўлган шаҳарларимиздан бири дейишни истардик. Зотан, Тошкент Холиқи муаззам азизу мукаррам қилиб яратган кўплаб табаррук зотлар таваллуд топган ёки бўлмаса шу ерда униб-ўсиб, камолотга етган кўплаб буюк зотларга ватан бўлган қадамжолардандир. Муҳаддис ва муҳандис имом Шоший, Шайх Зайниддин бобо, шоир Бадр Чочий, Шайх Хованди Тохур ва бошқалар шулар жумласидандир. Бобур

Мирзонинг онаси Кутлуғ Нигор ойим ҳам шу ерда таваллуд топган (ва Кобулдаги “Боғи Бобур” да дафн этилган). Нафақат Тошкентнинг ўзи, балки унинг тўрт томони ҳам Аллоҳ таоло азизу мукаррам қилиб яратган улуғ зотларга макон бўлган. Булар Туркистон пири Аҳмад Яссавийнинг авлодлари ва издошлари бўлмиш валий зотлардир. Ғойиб ота, Қўшчи ота, Саид ота, Ваққос ота, Қўйлиқ ота, Занги ота, Суюк ота ва бошқалар шулар жумласидандир.

Тошкентнинг диний марказлардан бири бўлиб келганлиги унда кўплаб мадрасалар, жоме ва маҳалла масжидлар, хонақо ва қорихоналар, буюк уламолар дафн этилган мақбаралар бунёд қилингани билан ҳам аён дир. Рус муаллифи А.Добросмисловнинг 1912 йилда Тошкентда чоп этилган “Ташкент в прошлом и настоящем” деб аталувчи китобида ёзилишича, 1911 йилда Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида 333 та, янги шаҳар қисмида 16 та масжид бўлган. Шаҳарда жами 26 та мадраса фаолият кўрсатган. Уларнинг кўпчилиги шўролар замонида бузиб ва суриб ташланган. Эндиликда ўша 26 мадрасадан фақат 3 таси — Қўқалдош, Бароқхон ва Абулқосим мадрасалари сақланиб қолган. Абулқосим эшон ёзувчи дўстимиз Ўткир Ҳошимовнинг катта бобосидир. Бу мадрасада ёзувчи Абдулла Қодирий сингари кўп улуғ зотлар таҳсил кўришган. Бу мадраса дастлабки йилларда “Мўйи муборак” деб аталган, чунки унда ҳазрат пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг муборак соч толаларидан сақланиб келган.

Шўролар замонида масжидларга ҳам қирон келтирилган, тўқсон фоизга яқини буздириб юборилган. Истиклол арафасида сақланиб қолганлари ҳам қаровсиз эди, баъзиларидан бошқа мақсадларда фойдаланиларди. Масалан, “Тўхтабой” жоме масжиди шампан виноси ва пиво сақланувчи омбор қилиб қўйилган эди. Форобий кўчасидаги Миродилбой масжидида керосин сотувчи дўкон очилганди ва ҳоказо. Буздириб юборилган жоме масжидлардан бири (унга туташ мадраса ҳам) каминанинг бобоси Иброҳимхожи Каримбой ўғли томонидан 1903 йили Тошкентнинг Чорсу бозорига яқин жойлашган Кўнчилик маҳалласида бунёд этилган.

Ўқувчи эдим. Эллигинчи йилларнинг ўрталарида бу масжид ва мадрасанинг буздириб ташланаётганига тишимни тишимга

қўйиб шоҳид бўлиб турганман. Баҳайбат экскаваторнинг каттакон чўкичи гурс-гурс этиб масжид хонақосининг баланд ва улкан гумбазига урилганида гўё зилзила бўлаётгандай ер титраб кетарди. Ўшанда Тошкентнинг Октябрь райониغا, яъни Эски шаҳарга бир ғирт коммунист раҳбар бўлиб тайинланганди. У ўз фаолиятини ана шу таҳлит бошлаб юборган. Бу ўтмиш хотираларини шунинг учун эслаяпманки, яхшиям истиқдолга эришдик, динимиз халқимизга, масжид ва мадрасалар диндорларга қайтди. Эътиқод борасида ҳам дориломон даврон бошланиб кетди.

Давлат пойтахтсиз бўлмайди, пойтахтсиз давлатни тасаввур қилиш мумкин эмас. Халқимиз ўз тарихида кўплаб салтанатлар, хоқонликлар, хонлик ва амирликлар тузган экан, демак, унинг кўплаб пойтахтлари бўлиши табиийдир. Уларнинг барчасини санаб чиқишнинг имкони ҳам, ҳожати ҳам йўқ. Фақат айримларини келтирамиз: Самарқанд, Урганч, Кубо, Бухоро, Тошкент, Андижон, Қўқон, Хива ва бошқалар. Буларнинг айримлари дунё бўйича ўз пайтида пойтахт ҳисобланган бўлса, бошқалари Туркистоннинг маълум ҳудудлари доирасидаги давлатларимизнинг пойтахтлари бўлган. Тошкент 1991 йилнинг 31 августидан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг пойтахтидир. “Ахир, Тошкент 1930 йилдан бошлаб Ўзбекистон ССРнинг пойтахти бўлган эди-ку”, деган савол туғилиши мумкин. Йўқ, Тошкент илгари пойтахт эмасди, мустамлака бир ўлканинг маркази эди, холос.

Чунки, пойтахт бўлиш учун аввало пойтахтлик мақоми керак, жумладан, унда чет эл мамлакатларининг элчихоналари, халқаро ташкилотларнинг ваколатхоналари бўлиши лозим. Пойтахтда мустақил давлатнинг давлат ва ҳукумат идоралари жойлашади. Пойтахтга пойтахтлик мақоми мустақил давлат томонидан берилади. Ўзбекистон миллий мустақилликка эришгач, Тошкент чин маънода пойтахтимиз бўлиб қолди. Пойтахт бир давлатда фақат битта бўлади.

Пойтахт – миллат қиёфаси, дейдилар. Қайси бир давлатга борманг, унинг пойтахтига қараб, ўша давлатнинг туб миллати маданиятига, куч-қудратига, бутун мамлакатнинг умумий қиёфасига баҳо берасиз. Пойтахтдан олинган таассурот бутун мамлакатга тегишли бўлиб туюлади. Амалда ҳам шундайдир.

Соҳибқирон Амир Темур ўз даврида салтанати пойтахти бўлмиш Самарқандни дунёдаги энг гўзал, обод ва фаровон шаҳарга айлантириш учун жон куйдиргани бежиз эмас. Ёки бўлмаса, Абдуллахон II XVI асрнинг иккинчи ярмида Бухорода кўплаб жамоат бинолари ва иншоотлар бунёд эттиргани ҳам давлатининг куч-қудратини намойиш қилиш ва янада оширишга қаратилган тadbирлардан эди. Бинобарин, буюк иморатлар давлатга салобат бағишлайди, қурувчи ва меъморлар эса давлатнинг салобатини яратади.

Кейинги олти асрлик давлатчилигимиз тарихида, Амир Темур, темурийлардан Шоҳруҳ, Улуғбек, Ҳусайн Бойқаро ва шайбонийлардан Абдуллахон II замонларидан сўнг, бутун мамлакатда ва пойтахтда ҳозирги истиқлол давридагидек бунёдкорлик ишлари олиб борилмаган эди, десак тарихий ҳақиқатни айтган бўламиз.

Янги-янги қурилишлар бобида Тошкент республикамининг барча шаҳарлари учун ўрнатилган бўлмоқда. Чунки барчамиз учун баббаравар тегишли бўлмиш пойтахтимиздир. Пойтахтлик мақоми унга ўзгача ёндошишни тақозо этади. Деҳли дейилганда бутун Ҳиндистон кўз олдимизга келади. Лондон деганда Англияни тушунамиз. Париж деганда Франция намоян бўлади. Эндиликда Тошкент деганда бутун Ўзбекистон ҳақида таассурот олинган даражага етишиб бормоқдамиз. Бу фикримизнинг тасдиғи ўлароқ, пойтахтимиз кўчалари ҳақида ҳикоя сўзлаймиз, ҳаёлан бирга сайру саёҳат қиламиз. Зеро, фалончи шаҳарни кўрганман, фалончи шаҳарда бўлганман, дейилганда, шу шаҳарларнинг кўчаларидан олинган таассуротлар назарда тутилади. Кўчаларига қараб, шаҳарга баҳо берилади. Кўчалар кенг бўлса, шаҳар улкан бўлиб туюлади, чароғон бўлса, йўловчи кўнглида қуёш чарақлайди, дили равшан тортади, хотири жам бўлиб, бемалол сайру саёҳат қилаверади.

Тошкент кўчалари – тунларда ҳам кундуздайин чароғон, омонлик-эсонлик, хотиржамлик мавжуд, халоватли ва озода кўчалардир.

Тошкент кўчаларини унинг катта-кичик қон томирларига қиёс этса бўлади. Ҳар бирининг ўз ўрни, ўз вазифаси ва, албатта, ўз аҳамияти бор, улар одамлар учун хизмат этади. Йўловчилар эса турли-туман – ёшу қари, бирлари пиёда, бирлари транспортда. Киши

мақсадсиз остона ҳатлаб кўчага чиқмайди. Ҳаммани ўз ташвиши кўчага отлантиради. Кимдир ишга, кимдир ўқишга шошилади, яна кимдир кўча айланиб, ҳордиқ чиқаради. Кўчалар — даҳлсиз, умумхалқ мулки — барчага баб-баравар хизмат қилаверади.

Тошкентда илк кўчалар пайдо бўлганига икки минг йилдан ошган. Бироқ, мустабид шўро замонида, етмиш йил давомида шаҳарнинг кўҳна қисми ўз ҳолига ташлаб қўйилди, қаровсиз қолдирилди, на газлаштирилди, на коммуникация тармоқлари бунёд этилди, аҳолининг замонавий даражада турмуш кечириши учун шарт-шароит яратиб берилмади. Бунга қўшимча Эски шаҳарнинг тақдири Тошкент Бош режасида узил-кесил белгилаб берилмади. Бу — дард устига чипқон бўлди. Эски шаҳарликлар “ана бузармиш, мана бузармиш” деган шубҳалар оқибатида ўз ҳовли жойларига қарамай, ота-боболаридан қолган иморатларни таъмирлашга, янги бинолар қуришга қўллари бормай қўйди. Натижада Эски шаҳар қиёфаси XIX асрда қандай бўлса шундай бўлиб қолаверди. Гўё **бу ерда тарих тўхтаб қолгандай эди**. Эски шаҳардан путур кетди. Истиқлол арафасида Тошкентнинг кўҳна қисми анча харобалашиб қолган эди. Ўзбекистондай бой ўлканинг марказида шундай ҳолатнинг юз бериши номуносиб бўлса-да, бундай аҳволни яхшилаш учун саъй-ҳаракат қилувчи бирор жонкуяр ва мард инсон — қўлидан иш келувчи, ватанпарвар раҳбар топилмасди.

Миллий истиқлолнинг ҳаётбахш эпкинни Эски шаҳарга ҳам кенглик, ободонлик, фаровонлик, замонавий турмуш олиб келди. Эски шаҳарни ободонлаштириш бошлаб юборилди. Бундан лоақал тўрт-беш йил аввал Форобий, Сағбон, Қорасарой кўчаларига йўли тушган одам, бугунги кунда бу кўчаларни таниши амри маҳол. Эндиликда уларни шоҳқўчалар деса арзийди. Пиёдалар учун ҳам, шахсий ва жамоат транспортида юрувчилар учун ҳам барча шароит муҳайё — йўллар кенг ва равон.

Тошкент кўчалари кундузлари йўловчилар билан гавжум, кечалари эса сийрак. Зотан, халқимиз тунни ором вақти деб билади ва азал-азалдан шунга амал қилиб келади.

Тошкент халқи — саҳархез халқ, барвақт уйғонади, субҳи содиқни ризқ-рўз улашиладиган, барака ато этиладиган пайт деб билади.

Тонг маҳали Тошкент кўчаларининг файзи, таровати, кўриниши ўзгачадир. Бу пайтда биринчи йўловчилар масжидларга йўл олган отахонлардир, десак янглишмаймиз. Улар невараларию эваралари бўлмиш қизларимизу келинчаларимиз супириб-сидириб, сув сепиб ораста қилиб кўйган Тошкент кўчаларидан ёшлар ҳақиға дуо қилиб ўтадилар.

Тонг маҳали саф-саф бўлиб, Тошкент кўчаларини тўлдириб, наҳорги ошга бориб келишларнинг ўзгача гашти бор. Шу куни руҳингиз тетик, кайфингиз чоғ, ишингизда унум бўлади, чунки, наҳорги ош баҳона дўсту ёрлар, қадрдонлар, кўпдан бери кўришмаган меҳрибонлар билан учрашасиз, дийдорлашасиз. Одамлар орасида одамлардек яшаётганингиздан, атрофингизда суянчиқларингиз борлигидан қувонасиз, кўнглингиз тоғдек ўсади.

Ҳавозалар, кранлар — тинчлик, хотиржамлик, фаровонлик, маъмурчилик, сиҳат-саломатлик, омонлик ва, албатта, келажакка комил ишончнинг яққол белгиларидир. Шу омиллар бўлмаса, бунёдкорлик ишлари қайси кўнгилга сиғарди, дейсиз. Миллий истиқлол Тошкентни улкан қурилиш майдонига айлантириб, кўчаларимизнинг бир чиройига ўн чирой қўшди, энига ҳам, бўйига ҳам кенгайтириб, яшнатиб, ёшартириб, гўзаллаштириб, равллаштириб ва, албатта, қулайлаштириб юборди. Тошкентнинг бирор гузари, маҳалласи, даҳаси, мавзеи ва тумани йўғки, унда мустақиллик йилларида катта-кичик турар жойлар, жамоат бинолари қурилмаган бўлсин. Тошкент кўчалари янги қиёфа касб этди ва касб этмоқда.

Тошкент гулистон мамлакатимиз ичида бир бўстон — шаҳри азимдир. Уни шимолдан жанубга, шарқдан ғарбга Тошкент кўчалари бўйлаб яёв босиб ўтмоқчи бўлсангиз, камида бир кунлик иш вақтингиз кетади. Назарбекдан Дўрмонгача, Ҳасанбойдан Бектемиргача бўлган масофани бир кўз олдингизга келтириб кўринг-а. Бироқ, замонавий транспорт воситаларининг барча турлари — трамвай, троллейбус, автобус, метро, микроавтобус, такси тошкентликларнинг узоғини яқин, оғирини енгил қилмоқда. Тошкентнинг равлон ва сербар кўчалари транспортнинг тез ва бетўхтов қатнаши учун жуда қулай. Кўча ҳаракатларининг хавфсизлиги ва узлуксизлиги ишончли ва хушёр посбонлар назоратидадир.

Аэропорт, темир йўл вокзаллари, автовокзаллар Тошкентнинг дарвозаларидир. Четдан келган кишилар учун Тошкент кўчалари аслида ана шу жойлардан бошланади.

Тошкент азалдан боғ шаҳар бўлиб келган. Шу боис баҳордан кузгача бўлган даврда осмони фалакдан назар ташласангиз, Тошкент кўчаларининг сатҳини аниқ кўролмаслигингиз ҳам мумкин. Чунки, уларни азим чинорлар, бошқа манзарали ва мевали дарахтлар тўсиб туради. Бу иссиқ иқлимли шаҳар учун жуда зарур бўлиб, микроиқлимни мўътадиллаштириб, мулојимлаштириб туради: Тошкент кўчалари соя-салқин кўчалардир. Кўча ёқаларидаги, йўлка ёнларидаги ариқларда жилдираб, шилдираб ва шарқираб сув оқиши кўзни қувнатади, дилни яшнатади, танга ором бахш этади.

Тошкент катта-кичик сойлар шаҳри ҳамдир. Бўзсув ҳамда унинг ирмоқлари бўлмиш Золяриқ, Қорасув, Салор, Кайковус, Анҳор, Қичқириқ, Қорақамиш ва бошқалар оби ҳаёт наҳрлари ҳисобланиб, шаҳримиз ва унинг кўчаларига такрорланмас қиёфа бахш этади. Анҳорбўйи, Соибўйи, Соҳилбўйи деб аталувчи кўчаларимизга ўшаш кўчалар дунёнинг ҳеч қаерида бўлмаса ажаб эмас. Истиқлол йилларида қурилган янги кўприклар, қирғоқларнинг мустаҳкамланиши Тошкент кўчалари чиройига чирой қўшиши бараварида йўловчилар ва транспорт қатновига кўп қулайлик туғдирди. Янги бунёд этилган остки ва устки йўллар, айланма йўллар, тоннеллар ҳам аҳолига қулайлик яратди, транспорт қатновини тезлашишига, ҳаракат хавфсизлигини таъминлашда омиллардан бири бўлди.

Тошкент халқининг назари тўқ. Шу боисдан бўлса керак, кўча ёқаларидаги мевали дарахтларда ҳосил фарқ пишгунича тураверади, замонавий ишкомлардаги анвойи узумлар ҳам. Бироқ Тошкент кўчаларига энг ярашиб тушадиган дарахт — бу чинор бўлса керак. Қомати азим, асрлар бўйи яшайди, бир чинорни одамзот наслининг етти пушти у ёқда турсин, етмиш пушти ҳам кўра бориши мумкин. Чинор — аждодлар хотирасини авлодларга етказувчи азамат дарахт.

Тошкент ва унинг кўчаларига фавворалар алоҳида файз бахш этади. Эндиликда шаҳримизда олтмишдан ортиқ катта фаввора ишлаб турар экан. Буларнинг бири иккинчисига ўшамаслиги дидимизнинг ўткирлашувига хизмат этади.

Тошкент кўчалари – гулзор кўчалар. Уларда оромгоҳлар кўп. Булар орасида энг машҳури – Сайлгоҳдир.

Тошкент – меҳмондўст шаҳар. Янги-янги меҳмонхоналар унинг кўчаларига кўрк бериб турибди.

Тошкент – мустақил давлат пойтахти. Унинг кўчаларида чет эл давлатлари байроқлари ўрнатилган машиналарнинг тез-тез кўзга ташланиши ана шундандир. Улар элчиларни ва элчихона ходимларини элтади.

Тошкент кўчаларининг ташқи безаклари ҳам чаккimas.

Тошкент кўчалари туташган ва кесишган жойлар – майдонларимизнинг ҳар бири ўз қиёфасига, ўз салобатига эга. “Мустақиллик майдони” бутун мамлакатимизнинг бош майдонидир.

Тошкент кўчалари ва хиёбонларидаги ҳайкаллар халқимизнинг шонли ва бой тарихидан шоҳидлик бериб турибди. Ўтмиш тарихимиз қанчалик бой бўлса, келажагимиз янада порлоқдир. Келажаги буюк давлат қуриш йўлида элим деб, юртим деб ёниб яшаётган қанчалаб замондошларимизнинг меҳнатлари эъзозга лойиқ, уларнинг халққа қилаётган хизматлари ҳайкал қўйишга арзигулик.

Ҳар фаслнинг ўз фазилати, ўз зийнати бор. Тошкент кўчалари кумуш қишда ҳам, зумрад баҳорда ҳам ям-яшил, ёзда ҳам ва олтин кузда ҳам ўз хуснига эга. Лекин Тошкентда яна битта фасл борки, буни рамзий қилиб айтсак, тўй мавсуми дейиш мумкин. Айниқса, ёз ва куз ойлари, халқ ибораси билан айтсак, пишиқчилик маҳалида тўйгарчилик қизиб кетади.

Ўзбек никоҳ тўйлари “ёр-ёр”ларсиз, карнай-сурнайларсиз ўтмайди. Тошкентда куёвнавкарларнинг келинникига кўча тўлдириб боришлари азалий удум.

Ўтган йиллардан бошлаб ёш келин-куёвлар унутилмас, бахтли ва тансиқ онларидан бир эсдалик бўлиб қолсин, дея Хотира ва Қадрлаш майдонини зиёрат этмоқдалар.

Тошкентда бунёдкорлик ишлари қизгин суръат билан, жадал суръат билан давом этмоқда. Яқиндагина пойдеворига тамал тоши қўйилган олий иморатлар фойдаланишга топширилмоқда. Олий Мажлис биноси, Фурқат кўчасидаги савдо расталари, яна қанчалаб жамоат ва шахсий турар жойлар шулар жумласидандир. Бу ерда бўшаган кранлар, ҳавозалар, шу ердаги

юмушини битирган қурувчилар янги жойда янги ишни бошламоқдалар. Қурилиш жабҳасида танаффус йўқ.

Ҳар кимники ўзига, ойдек бўлиб кўринади кўзига, дейдилар. Лекин Тошкент сулувларидек гўзаллар дунёнинг ҳеч қаерида бўлмаса керак. Тошкент сулувларини фақат жаннатдек бўлмиш Тошкент кўчаларининг ўзидагина учратиш мумкин, маҳлиё бўлиб, лол қолиб, мафтун бўлиб қолиш мумкин. Улардаги ҳаё, ибo, андиша, нафосат, назокат, латофат, одоб-ахлоқ жаҳоннинг ҳеч қаерида топилмаса керак. Бу фазилатлар халқимизнинг оила, жамият ва давлат миқёсидаги маънавий бойликларидир. Шу бойликлар бор экан, халқимиз дунё тургунча – мудом тураверади, ўздан кўпайиб, насл жиҳатдан янада мусаффолашиб бораверади. Зеро, аёллар инсоният давомийлиги ва насл учун масъул ва кафилдирлар.

Йил сайин, балки ой сайин Тошкентда қурилишлар кенг кўламда олиб борилмоқда, суриб ташланган эски иморатлар ўрнида янги турар-жой мавзелари бунёд этилмоқда, ерости йўллари очилмоқда, бозорлар кенгайтирилмоқда, трамвай йўллари қайта таъмирланмоқда, янги кўприклар қурилмоқда, оқар сув ҳавзалари ободонлаштирилмоқда. Бундай бунёдкорлик ишлари Тошкентнинг барча туманларию даҳаларида – Эски шаҳарнинг Навоий, Форобий, Фурқат, Сағбон, Қорасарой, Бешёғоч, Каттабоғ кўчаларида ҳам, Юнусобод, Паркент, Буюк Ипак йўли, Амир Темур, Халқлар дўстлиги кўчаларида ҳам, Салор, Анҳор, Бўржар сойлари бўйларида ҳам олиб борилди, олиб борилмоқда. Бундан атиги уч-тўрт йил аввал бу жойларда бўлган одам эндиликда танимай қолиши ҳеч гап эмас.

Транспорт воситалари ва йўловчиларга енгиллик яратиш учун, бетўхтов ҳаракатни таъминлаш мақсадида Буюк Ипак йўли чорраҳалардан тиккасига олиб ўтилди.

Олой бозорининг ёнида бунёд этилган икки қаватли йўл аҳоли учун яна бир қулайлик яратди. Тошкентликлар яхши эслайдиган Қоратош маҳалласи бугун ўзгача чирой очди.

Тошкентдан мамлакатимизнинг турли шаҳар ва қишлоқларига қатновчи транспорт воситалари Отчопардан ўтади. Ана шу йўлларга ҳам катта аҳамият берилди. Юнусобод кўприги – махсус, янги технология бўйича қурилган кўприқдир. У – қўйма кўприк! Бир неча ярусли бўлиб, ундан транспортнинг

барча турлари – метро, трамвай, троллейбус, автобуслар, енгил ва юк ташувчи автомобиллар бетўхтов ўтиб кетаверади, бири-бирига ҳеч халақит бермайди. Бу кўприк Аҳмад Дониш ва Амир Темур кўчаларидаги транспорт қатновининг узлуксизлигини таъминлади. Қўйлиқдаги янги кўприк – йиғма кўприк бўлиб, тезкорлик билан бунёд этилди. Натижада Тошкент ҳалқа йўли билан Фарғона йўли кесишган жойда транспорт қатнови тартибга солинди.

Равон йўллардан хоҳ пиёда, хоҳ транспортда юриш жон роҳатидир. Истиклол йилларида Тошкентнинг деярли барча кўчалари қайта асфальтланди. Кўчаларга асфальт ётқизиш ишлари янги технология – чет эл техникаси билан амалга оширилди.

Тошкент кўчаларининг янги сатҳи жазирама ёз иссиғига, қаҳратон қиш совуғига бардош бера олади. Кўчаларни ёритиш ишларига алоҳида эътибор берилмоқда.

Тошкент кўчаларининг бири иккинчисига ўхшамайди. Бу – меъмору қурувчиларнинг, ишчи ва муҳандисларнинг юксак диди, моҳирлиги, ўз касбига садоқатидан дарак беради.

Қайта бунёд этилган Ўзбек Миллий академик драма театри ва Консерваториянинг янги бинолари пойтахт қиёфаси – миллат қиёфаси, деган фикрнинг тўғрилигини тасдиқлашига ишончимиз комил. Ўтган йили фойдаланишга топширилган Ўзбекистон тасвирий санъат галерияси пойтахтимиз кўркига кўрк қўшди.

Пойтахтимиз мустақиллик шарофати билан таниб бўлмас даражада ўзгариб кетди. Бу мустақиллик йилларида қўлга киритган катта ютуқларимиздан биридир.

Тошкент кўчалари – яхши ният кўчаларидир.

Тошкент кўчалари – бахтли ҳаётга, порлоқ келажакка олиб боради.

***

Маълумки, Тошкентнинг қадим тарихга, ўзига хос қиёфага эга бўлган, аҳоли зич яшайдиган Эски шаҳар қисмини мустақиллик йилларида ободонлаштириш, унга замонавий кўрк ва чирой бахш этиш, эски тузум даврида ечилмай келган

ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш учун кўп ишлар қилинди.

Хусусан, даставвал Сағбон, Қорасарой, Чимбой, Фафур Фулом, Форобий каби эгри-бугри, тор кўчалар кенгайтирилиб, равон магистрал йўллар барпо этилди. 167 гектардан ошиқ ҳудуд кўкаламзорлаштирилди. Қарийб етмишта маҳалла гузари, кўплаб савдо ва хизмат кўрсатиш шаҳобчалари, таълим масканлари, маданий-маиший иншоотлар қуриб, ишга туширилди.

Бугун Эски Жўва майдониға қадам қўйган одам бу ерда ана шу мақсад йўлида катта ишлар амалға оширилганиға гувоҳ бўлади. Хусусан, Абдулла Қодирий номидаги истироҳат боғи, Зарқайнар ва Сағбон кўчалари бошланадиган ҳудуд, Эски Жўва бозори тартибға келтирилди, бу ерда кенг кўламдаги кўкаламзорлаштириш ва ободонлаштириш ишлари амалға оширилди.

Жумладан, транспорт қатновини яхшилаш учун автомобиль йўллари янада кенгайтирилди, ён-атрофда яшил майдон ва гулзорлар барпо этилди, жазирама иссиқдан сақлайдиган дарахтлар ўтқазилди, бу жойларнинг паст-баланд ерлардан иборат эканини ҳисобға олган ҳолда, алоҳида меъморий ёндашув ва ечимлар топилди.

Айниқса, бозорға келадиган аҳоли учун ҳар томонлама қулайлик яратилди, Эски Жўва майдонида транспорт оқимини бошқариш ишлари оқилона йўлга қўйилди, ёгингарчилик пайтида бозор ҳудудига қор-ёмғир сувларининг оқиб тушиши оқибатида юзаға келадиган антисанитария ҳолатларига барҳам берилди, савдо ва овқатланиш шаҳобчалари иши замонавий асосда ташкил этилди, бир қатор бинолар тарихий қиёфаси сақланган ҳолда таъмирланди.

***

Маълумки, ҳар бир давлатнинг тарихидан муносиб ўрин олган анъаналари, миллий қадриятлари билан биргаликда, машҳур меъморий обида ва ёдгорликлари, маъмурий бинолари ҳамда бош майдонлари бўлади.

Мамлакатимиз пойтахти Тошкент шаҳридаги Мустақиллик майдони ҳам ана шундай тарихий аҳамиятға эга маскандир.

Истиқлолимизнинг биринчи кунларидан эътиборан кўплаб тарихий, сиёсий, ижтимоий воқеаларнинг гувоҳи бўлган бу майдонга янгича маъно-мазмун бахш этиш, унинг қиёфасини тубдан янгилаш бўйича кўп ишлар қилингани жамоатчилигимизга яхши маълум.

Ана шу ўзгаришларнинг мантиқий давоми сифатида бу ерда катта бунёдкорлик ишлари амалга оширилди.

Мустақиллик майдонини реконструкция қилишда яхлит меъморий ва ғоявий ечим топилди.

Олий Мажлиснинг юқори палатаси бўлмиш Сенат биноси фойдаланишга топширилди.

Сенат биноси ўзининг улуғворлиги, кўрку салобати билан давлатимизнинг куч-қудрати ва салоҳиятини ифода этади, халқимизнинг ғурур-ифтихорини юксалтиришга хизмат қилади. Кўплаб ривожланган мамлакатларда бўлгани каби бу майдон, ундаги Сенат биноси юртимизнинг узоқ-яқин шаҳар-қишлоқларидан пойтахтимизга келган юртдошларимиз учун зиёратгоҳ бўлмоқда. Бу ерга қадам қўйган одам истиқлолимиз руҳини, эркинлик нафасини янада теран ҳис этмоқда.

Бош майдонимизда, Анҳор соҳилида амалга оширилаётган кўкаламзорлаштириш ва ободончилик ишлари ҳам ана шу мақсадга қаратилмоқда, яъни одамлар учун, уларнинг хордиқ чиқариши учун шароит яратиб берилмоқда.

Мустақиллик майдони реконструкция қилиниб, бу ердаги 19 қаватли маъмурий бино майдоннинг умумий меъморий қиёфаси билан мутаносиб ҳолга келтирилди, майдоннинг рамзий дарвозаси - арка яратилди, бу ишларда замонавий ва миллий меъморчилик анъаналарининг уйғунлигига, қурилиш ва безак материалларининг сифатига жиддий ёндашилди.

Бутун юртимиздаги каби азим пойтахтимиз Тошкентда олиб борилаётган улкан қурилиш ва ободончилик ишлари халқимиз бунёдкорлик салоҳиятининг ўзига хос тимсоли бўлиб, ҳар бир юртдошимиз қалбида фахр ва ифтихор туйғуларини уйғотади.

Бизким, ўзбекларнинг бошқа халқларга ўхшаш жиҳатларимиз нималардан иборат-у, фарқларимиз нималарда кўринади? Муштараклигимиз шуки, бошқа халқлар каби бизлар ҳам шу она-сайёрамиз — Ернинг фарзандларимиз, тупроғимиз шу заминдан олинган, зуваламиз шу тупроқдан қорилган.

Маълумки, Ер юзида қанча халқу элат бўлса, уларнинг ҳар бирининг ўзига хос жиҳатлари мавжуд. Халқимизнинг ўзига хос жиҳатларидан бири – она-заминга қаттиқ боғлиқдир, ҳудабехудага у жойдан бу жойга кўчиб кетавермаймиз, бир парча ерни ҳам қаровсиз қолдирмаймиз, обод қилиб, боғ-роғ яратиб, яъни туп қўйиб, палак ёзиб, муқим яшашга одатланганмиз.

Бизким, ўзбекларнинг бошқалардан яна бир фарқимиз шуки, ўзбек маҳаллаларида қоровул бўлган-у, фаррош бўлмаган. Озодагарчилик ва ободончилик учун ҳамма масъул. Жамоа туйғуси бўлмаган халқда сахийлик ҳам бўлмайди. Вақти-вақти билан ҳашар ўтказиб туришимизнинг негизида ҳам халқимиздаги наслий сахийлик фазилати ётади. Ҳашарда ҳеч бир таъма, ҳеч қандай ғараз йўқ. Унда жамоа манфаати устувордир.

Шоҳиди бўлиб турибмиз, мустақиллик йилларида мамлакатимиз, шу жумладан, пойтахтимиз Тошкент улкан қурилиш ва бунёдкорлик майдонига айланди. Истиқлол туфайли халқимиз қалбидаги яратувчанлик булоғи кўз очди. Халқимизнинг ҳар йили Наврўз айёми арафасида юртимизнинг барча жойларини саранжом-саришталаш, кенг миқёсда кўкаламзорлаштириш ва ободонлаштириш ишларини амалга ошириш мақсадида ҳашар уюштириши замирида ҳам ана шундай яратувчанлик нияти ётади. Ўлкамизда вақти-вақти билан ўтказилаётган ҳашарларда халқимизнинг жамоа туйғусига мойиллиги ўзининг ёрқин ифодасини топмоқда.

Бешоғоч (шундай ёзилиши ва аталиши мантиқан тўғри, халқимиз гуркираб ўсиб, осмонга бўй чўзиб турган дарахтни оғоч дейди, қуриб қолиб ёқилғи – ўтин ўрнида ишлатиладиган, кесилиб, иморат қуришда фойдаланиладиган дарахтни ёғоч дейди) майдони азалдан салқин, баҳаво жой бўлган. Кейинги йилларда пойтахтимизнинг бошқа ҳудудлари қатори бу ернинг қиёфасини тубдан янгилаш борасида ҳам салмоқли ишлар бажарилди. Унинг атрофидаги бино ва иншоотлар, анҳор ва ариқлар, кўприк ва йўллар, дарахтзор ва гулзорлар ўзаро яхлитлик, уйғунлик касб этиши муҳим эканига эътибор қаратилди.

Пойтахтимизнинг ҳар бир майдони ўзининг алоҳида меъморий ечими, ранг-безаги ва кўринишига эга. Шу маънода,

Бешоғоч майдони Хадра, Эски Жўва ёки шаҳарнинг бошқа майдонларидан ажралиб турадиган ўзига хос манзара касб этди. Майдон ҳусн-чиройини очишда ҳар бир деталга алоҳида эътибор берилди, дид ва нафосат билан ёндашилди. Атрофдаги кўприклар ҳам санъат асари даражасида тайёрланди. Ҳар бир бино безагию бўёғигача майдоннинг яхлит жамолини очишга хизмат қилди.

Шаҳарни, унинг ҳар бир майдонини бу тахлит безатишдан мақсад пойтахт аҳли ва меҳмонлар, айниқса, ёшларимизнинг баҳри дили очилиб, ҳордиқ чиқаришига қаратилган. Шундай экан, пойтахтимизнинг келгусида қандай тароват касб этишини белгилашда ҳамшаҳарларимизнинг хоҳиш-истагига кўпроқ таяниш мақсадга мувофиқдир.

Бешоғоч майдонига туташ Ўзбекистон Миллий боғида амалга оширилаётган ободонлаштириш ишлари жадал давом этмоқда. Мазкур боғнинг умумий майдони 112 гектарни ташкил этади. Унинг қоқ ўртасидаги кўл доираси 2200 метрдан иборат.

Илгари кўлни тўлдириш механизми пухта ишлаб чиқилмагани туфайли суви лойқа бўларди. Энди бу борадаги вазият тубдан ўзгармоқда.

Боғни тўла шакллантиришнинг беш йиллик режаси тузилди. Қаерда қандай дарахт ва гул экилади, қайси жойда қандай чаманзор ва аллея барпо этилади — ҳаммаси ана шу режада ўз аксини топган. Наинки қандай кўчат ўтқазил, балки уни қачон экиш ҳам муҳимдир. Эски замонда ҳар йили 19 апрелда “шанбалик” ўтқазил одатга айлантирилган эди.

Бу сана Россия иқлими учун балки мосдир, аммо Ўзбекистонда боғлар фарқ гуллаган пайтга тўғри келади, ҳатто айрим эртапишар ўрик ва гилослар думбул бўлиб қолади. Довдарахт уйғонмасидан, унинг кушандаси — қурт-қумурсқалар ҳам уйқуда пайтда кўчат экиш ва пухта парваришlash бобидаги ота-боболаримиз тажрибасини унутмайлик, аксинча, унга амал қилайлик.

Эски шаҳарда амалга оширилаётган ишлар шу даҳа аҳолисининг оғирини енгил қилишга, муносиб турмуш шароити яратиш ва ободонлаштиришга қаратилган.

Дарҳақиқат, қисқа муддатда лойиҳачилар, қурувчилар, йўлсозлар, транспортчилар ва бошқа касб эгаларининг

ҳамкорлигида улкан бунёдкорлик ишлари бажарилди. Тор кўчалар ўрнига кенг, равон йўллар, кўприклар, аҳолига замонавий хизмат кўрсатадиган ижтимоий объектлар барпо этилди, тегишли коммуникация тармоқлари ўтказилди.

Хусусан, “Сағбонтекстил” Ўзбекистон—Туркия қўшма корхонаси, замонавий поликлиника, ёшларни интеллектуал ривожлантириш “Истеъдод” маркази, спорт мажмуаси, Форобий кўчасидаги оилавий шифохона каби маданий ва маиший хизмат шохобчалари, таълим-тарбия муассасалари мазкур ҳудуд қиёфасини тубдан ўзгартириб юборди.

Абдулла Қодирий номидаги боғ Эски шаҳар ҳудудида истиқомат қиладиган аҳолининг, айниқса, болаларнинг энг сеvimли гўшаларидан бирига айланди. Бу боғ ўтмишда Жанггоҳ деб аталган. Бундай аталишига сабаб шуки, бу ерда халқ сайллари ўтказилган, сайлларда эса кўчқор уриштириш, хўроз уриштириш, кураш мусобақалари, дорбозлар, қизиқчилар, кўзбойлағичлар, сеҳргарлар, қўғирчоқбозлар, аскиячилар, ҳофизлар ва воизларнинг чиқишлари бўлган. Ўтган асрнинг ўрталарида ҳам Жанггоҳ анча обод бўлиб, унинг ҳудудида ўнлаб чойхоналар, ошхоналар, биллиардхоналар, ёзги концерт зали, кураш майдони, ёзги кинотеатр, Академик театрнинг ёзги биноси, каттагина кўл бор эди. Ҳа, айтгандай, сеvimли ёзувчимиз Абдулла Қодирийнинг бобомерос шаҳар ҳовлиси Жанггоҳнинг шимоли-ғарбий тарафида бўлиб, у кишининг киндик қони шу ерга тўкилган. Бу билан айтмоқчимизки, мазкур боғнинг истиқлол шарофати билан яна халқининг бағрига қайтган ва эъзоз топган Абдулла Қодирий номи билан аталиши бежиз эмас, албатта.

***

Тошкентнинг Мустақиллик майдони Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси учун азиз ва мўтабардир. Айниқса, кейинги йилларда мамлакатимизнинг бош майдони бўлмиш бу ерда халқимизнинг асрий урф-одатлари, маданияти, қадриятлари ва миллий меъморчилик анъаналари тоборо теранроқ акс этмоқда. Мустақиллик майдони кўркам масканга, яхлит ва мукамал меъморий ансамблга айланиб бормоқда.

Мустақиллик майдонига туташ “Технолог” ишлаб чиқариш корхонасининг кўпол биноси гўзал майдон ҳуснига доғ бўлиб турган эди. Бу корхона бошқа жойга кўчирилиб, унинг ўрни ободонлаштирилди ва бош майдонимиз унинг ҳисобига янада кенгайди.

Пойтахтимизнинг Шароф Рашидов, Шевченко, Мовароуннаҳр кўчалари кесишадиган қисмлари ободонлаштирилди. Хусусан, Ўзбекистон ва Шароф Рашидов кўчалари туташган чорраҳадан транспортнинг тўхтамай ўтиши таъминланди, бу ерга яқин жойлашган корхона бошқа жойга кўчирилиб, унинг биноси олиб ташланди, ўрни ободонлаштирилди. Натижада Ўзбекистон кўчаси равон бўлди, Мустақиллик майдонининг кўркига кўрк қўшилди, салобати юксалди.

Шимолий вокзалга олиб борадиган Шевченко кўчаси ва йўл ёқасидаги хиёбонлар кенгайтирилди.

Марказий универсам магазини билан “Мовий гумбазлар” чойхонаси ўртасидаги кўча тор, сершовқин эди. Эндиликда бу кўча ўрнида ёнидаги хиёбонга қўшилиб кетган яхлит боғ барпо этилди. Бу ер ҳам ҳамшаҳарларимизнинг сеvimли масканларидан бирига айланиб қолди.

Пойтахтимиз кундан-кунга янада чирой очиб бормоқда. Шаҳар қиёфаси давр талабларига тўла жавоб берадиган даражада янгиланмоқда, дунёнинг энг гўзал ва замонавий шаҳарларидан бирига айланмоқда. Бу борада Тошкентнинг ташқи ва ички ҳалқа йўлларининг тўлиқ фойдаланишга топширилиши пойтахтимиз ҳаётида йирик воқеалардан бўлди.

Удумнинг шарофати. Ҳашарнинг тури ва хили, усули ва даражаси ҳар хилдир. Шулардан бири қабристонларни ободонлаштириш, янги масжид, мақбара ва мадрасаларни қуришда кенг халқ оммасини жалб этиш ҳисобланади. Шўролар замонида бундай бинолар қуришга эътибор берилмагани сабабли ҳашарнинг бу тури унутилаёзганди. Истиқлол туфайли бундай ҳашарни яна жорий этиш бошланди. Масалан, Тошкентдаги шайх Зайниддин бобо жомеъ масжидининг, Носириддин Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор валий жомеъ масжидининг янги биноларини қурилишида юртдошларимиз ва чет эллик ватандошларимиз ўз маблағлари ёки қўл кучлари билан иштирок этишди — ҳашар қилишди. Айниқса, Саудия

арабистонилик ватандошимиз, эндиликда марҳум Нўъмонхожи Тошкандийнинг, Абдулаҳадхожи, Мираҳмадхожи, Бахтиёрхожи, Саидхожи каби саҳоватли юртдошларимиз бу масжидларнинг қурилишида муносиб ҳисса қўшдилар. Исмини маълум қилишни истамаган бир ҳамшаҳаримиз Шайх Зайниддин мақбарасини ўз ҳисобидан таъмирлатиб берди. Бошқа бир ҳамшаҳаримиз Абу Бакр Қафғол Шоший — Ҳазрати имом мақбарасини ўз ҳисобидан таъмирлатди. Бундай сахий ва савобталаб юртдошларимиз кўп ва улар пойтахтимизни янада ободонлаштириш ишларига муносиб ҳисса қўшмоқдалар.

***

Оқаришиб оппоқ тонг отмоқда! Тошкент тонги!!

Юртимиз юраги — Тошкент кўчалари завқли меҳнатга, ўқишга, қизғин ижодга чорлайди, истиқболга — эзгу ишларга ундайди. Истиқбол истиқлолдан бошланди.

Иккинчи боб

ЎТМИШНИ УНУТГАННИНГ КЕЛАЖАГИ БЎЛМАЙДИ

ТУРК

Турон — Туркистон — Ўзбекистон деган муқаддас ва тарихий номларнинг мазмуни, бир-биридан фарқи ва муштарак жиҳатларини билишимиз лозим.

Мулки Турон, Туркистони деган ибораларни бот-бот ишлатамиз. Хўш, мулки Турон нима? Туркистон деганда қайси ва қандай мамлакатни тушунмоқ керак? Туркнинг бош бўғини деган ибора нимани билдиради?

Булар мураккаб ва мушкул, айти пайтда ечимини кутаётган саволлардир. Истиқлолдан бошланган миллий турмуш тарзимиз уларга тезроқ жавоб беришни тақозо этмоқда.

Бош бўғин бўлишлик нима эканини англаб етиш учун олдин унинг келиб чиқиш асосини аниқлаш лозим. Турк сўзи тарихий ва замонавий маъноларга эга. Турк деган сўз, энг аввало олис ўтмишда Турон мамлакатада таваллуд топган ва яшаган халқнинг номини билдиради. Ҳозир эса Туркия Жумҳуриятининг туб миллати — турк деб юритилади. Турк эли дейилганда Турон мамлакатаи тушунилган — бу биринчидан. Иккинчидан, турк деган сўз сифатни ҳам англаган. Турк эли дейилганда эса, мард, ёвқур, қўрқмас, баҳодир, мустақил халқ маъноси англашилган. Мажозий маънода сифат вазифасини ўтаб, кўркам, қомати келишган, соғлом, жисмонан бақувват, чидамли, чиниққан, сабрли, бошга тушганни Тангрининг буйруғи деб билиб, шукр қиладиган одам тушунилган. Турк ўғлони дегани шундай маънавий ва жисмоний фазилатларга эга йигитдир. Шунингдек, гўзал маъносини ҳам билдирган. Маълумки, қадимда тилимизда “о” товуши бўлмаган, “к” ўрнида “г” ҳам ишлатилган. Шундан келиб чиқса, гўзал сўзи қадимда “кўзал”, кейинчалик ҳозирги шаклини касб этган.

“Турк” сўзи “гўзал” сўзи ўрнида ҳам ишлатилиб, кўрганнинг суқи, ҳис этганнинг иқи тушадиган даражадаги гўзалликка нисбатан ишлатилган ва шундай фазилатлар соҳибаси бўлмиш мафтун этувчи сулувни билдирган. Шоир Ҳофиз Шерозий турк иборасини икки хил маънода — ҳам туркий миллатга мансублик, ҳам мафтункорлик маъноларида қўллаган, буни бадий адабиётда сўз ўйини — сўз санъатининг бир кўриниши дейилади. Мушоҳада қилиб кўринг:

**Агар кўнглимни олса ўшал турки жонони,
Қаро холига бахш этгум Самарқанду Бухорони.**

Турк сўзи Қуёш, Туннинг акси бўлмиш Кун — ёруғлуғ, ёғду сочувчи манба — мабдаи нур маъносини ҳам билдирган. Туркнинг Қуёш маъносини англатиши аجدодларимизнинг кўнгилда ёлғиз Аллоҳ таолога, уларнинг ўз иборалари билан айтсак, Тангрига яқинлашиб қолганликларига бориб тақалади.

Мажозий маънода Турки анжум, яъни Турк юлдузлари дейилганда Қуёш ва Қуёш тизимига кирувчи самовий жисм — сайёралар, Турки фалак дейилганда эса Миррих (Марс) сайёраси тушуниланган. Буни қарангки, аجدодларимиз ўша қадим замонлардаёқ фалакиёт — илми нужум билан ҳам шуғулланишган, ҳатто она еримизга энг яқин сайёра Миррих юлдузи эканлигини билишган. Ўша олис ўтмишда Турон ҳудуди шу қадар бепоён бўлганки, манзилдан манзилга адашмай, омон-эсон етиб бориш учун юлдузларга қараб йўналиш - мазгил белгиланган, йўлчи юлдуз ибораси ҳам ўша даврдан қолган.

Турмушнинг ўзи самовий жисмларни кузатишга, ўрганишга, ўрниларини аниқлаб белгилашга, ҳар бирига ўз кўринишига қараб от қўйишни тақозо этган. Етти айиқ, Сомон йўли каби юзлаб иборалар ўша пайтларда пайдо бўлган. Мирзо Улуғбекнинг илми нужум — фалакиёт билан ҳам шуғулланиб, 1018 юлдузнинг ўрни ва ҳолатини, Ердан то уларгача бўлган масофаларни ўлчаб, юлдузлар жадвали — “Зиж жадиди кўрагоний” асарини ёзиши ҳам бежиз эмас, албатта.

Алишер Навоий “Муҳокамат ул-луғатайн”да ёзадиларки, Нуҳ пайғамбарнинг Хом, Сом ва Ёфас деган уч ўғли бор эди.

Хом ҳинд халқларининг отаси бўлгани учун Абулҳинд, Сом форсининг отаси бўлгани учун Абулфорс, Ёфас турк халқларининг отаси бўлгани учун Абуттурк деб ҳам аталганлар.

Ёфаснинг тўққиз ўғли (баъзи манбаларда саккизта дейилади) бўлиб, тўнғичининг оти Турк эди, Абуттурк — Туркнинг отаси демакдир. Отанинг тўнғич ўғлидан нисба олиши ва унга нисба бериши, тўнғич ўғилнинг биринчи ворис бўлиши, агар шаҳзода ёки хонзода бўлса, қонуний валиаҳд деб аталиши ана шу даврдан қолган қадимий одатдир.

Мирзо Улуғбек, Абулғози Баҳодирхон асарларида, шунингдек, бошқа манбаларда ёзилишича, ҳақиқатан ҳам олис ўтмишда Турк исмли тарихий шахс яшаган, узоқ йиллар Турон мамлакатада хоқонлик қилган, измидаги халқ, унинг номига нисбат берилиб, турк деб аталган. Форс ўлкасининг биринчи шоҳи Каюмарс унга ҳамаср бўлган.

ЎЗБЕК

Ўзбек халқининг келиб чиқиши ва шаклланиши, бу жараённинг бошланиш санаси хусусида ҳозиргача кўп фикрлар билдирилган. Бироқ булар турли-туман мулоҳазалар, баъзан эса бир-бирини инкор этувчи тахминлардан иборатдир. Бу борада ҳанузгача қониқарли жавоб айтилмаган. Биз ҳам шу хусусдаги мулоҳазаларимизни айтмоқчимиз.

Сўзни ўзбек атамасининг келиб чиқиши тарихидан бошлаймиз. Зеро, ҳақиқатнинг негизини туб тарихдангина топиш мумкин. Тарих эса шахслар тарихи, сулолалар тарихи, давлатлар тарихи, шу давлатларнинг фуқаролари тарихи. Яъни халқ тарихи, ҳаттоки ўз фарзандларига от қўйишдек удумлари тарихигача бориб тақалади.

Қорахоний, Ғазнавий, Салжуқий ва Ануштакинлар каби аждодларимиз тарихда катта из қолдирган, улар ҳақида кейинги бобларда алоҳида сўз юритамиз.

XIII асрнинг бошларида, Чингизхон босқини арафасида Алоуддин Муҳаммад ҳукмронлик қилаётган Хоразм давлати ўша замонда Ер юзидаги энг улкан ва қудратли мамлакат бўлиб, Туркистоннинг катта худуди унинг таркибида эди. Чегара жанубда Ғазна шаҳригача, шимолда Орол денгизи қирғоқларигача эди.

Чингизхон ва унинг ўғиллари 1219-1231 йиллар давомида жанг қилиб, Хоразм давлатини ва унга туташ ҳудудларни ҳам забт этди. Сўнги Хоразмшоҳ (1220-1231) Жалолоддин Мангуберди қанчалик матонат ва мардлик, ватанпарварлик намуналарини кўрсатиб, ҳатто бу борада ғаними Чингизхоннинг ўзини ҳам тонг қолдирган бўлмасин, иқбол унга кулиб боқмади. Ўн икки йиллик қаршилик кўрсатиш кутилган натижа бермади — ватанини босқинчилардан қутқара олмади. Аммо номи халқимиз дили ва тилида мангу қолди.

У 1231 йили ҳозирги Туркиянинг Арзирум шаҳри яқинидаги бир тоғлик қишлоқда душманга қарши олиб борилган жанглардан кейин ҳориб-чарчаб, тунда ухлаб ётганида ногоҳоний ўлим топади.

Хоразм давлати ҳалокатидан кейин Чингизхонга бас келадиган бошқа куч қолмаган эди ва у ўзини дунё ҳокими деб эълон қилди. Забт этган мамлакатларини у тўрт ўғлига бўлиб берди. Шу тариқа босиб олинган бошқа ҳудудлар қаторида бутун Туркистон мамлакати ҳам тўртга бўлиниб, Чингизхоннинг тўрт ўғлига улус қилиб берилди. Марказий Туркистон (ҳозир Марказий Осиё дейилмоқда) ва Шарқий Туркистоннинг жанубий қисми Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойга тегди. Чигатой улусининг биринчи маркази Фулжа вилоятида эди. Ўзи кўчманчи ҳаёт кечиришга одатлангани ва мамлакатни идора этишга тажрибасиз бўлгани учун, улусни бошқаришни асли хоразмлик бой савдогар Маҳмуд Ялавочга топширди. Маҳмуд Ялавоч марказни Хўжанд шаҳрига кўчириб келди ва шу ердан туриб иш юритди. У 1238 йил Хонбалиққа (ҳозирги Пекин шаҳри) ҳоким ва Хитойга ноиб қилиб юборилгач, ўрнига ўғли Масъудбек тайинланди. Масъудбек шу лавозимда 51 йил ишлади.

Чингизхоннинг учинчи ўғли Ўқтойга Жўжи билан Чигатой улуслари оралиғидаги шимолий ҳудудлар, яъни шарқий ва узоқ ўлкалар улус қилиб берилган эди. Бу улуснинг аҳолиси кам ва сийрак жойлашган бўлиб, асосан шомоний, мажусийлар, қисман бутпарастлар эди; бу улус бошқа улусларга қараганда кам ривожланган, ислом дини ҳали ёйилмаган эди. Ҳозир бу ерларда туркий қавмлардан ёкутлар, олтойлар, хакаслар яшайди. Келиб чиқиши мўғул қабиласига мансуб бурятлар ҳам бор. Русия истило қилгач, бу ерларга насроний дини кириб келди. Бурятлар эса будда таълимотини қабул қилди.

Чингизхон кенжа ўғли Тўлихонга Мўғулистон ва Шимолий Хитойни улус қилиб берган эди. 1248 йили Гуюкхон вафот этгач, тахт учун кураш бошланади ва Тўлихоннинг ўғли Мангухон Ботухон ёрдамида буюк хон қилиб сайланади ва отаси ўрнига ўтиради. Шу боис унинг укаси Ҳулокухон бу улусдан кетади ҳамда Яқин ва Ўрта Шарқ ҳудудларида тарихда “Элхонийлар давлати” деб аталган ҳулокуийлар салтанатини тузади. Бу давлатни бошқарган ҳукмдорлар элхон деб аталгани учун элхонийлар давлати ҳам дейилади. Унга ҳозирги Эрон, ҳозирги Афғонистон, Туркменистоннинг кўп қисми, Озарбайжон, Онадўлининг шарқий қисми киради. Арманистон, Гуржистон, Курдистон, Кўня султонлиги, Қибрис қироллиги унинг вассаллари эди. Элхонлар туркийлашган ва ислом динини қабул қилганликлари учун ўзларига Озарбайжоннинг Мароға шаҳрини, сўнг Табризни, кейинчалик эса Султония шаҳрини пойтахт қиладилар (Мирзо Улуғбек худди шу Султонияда туғилган). Элхонийлар туркий тилда сўзлашган, Олтин Ўрда, Чифатой улусларининг хонлари ва Миср султонлари билан муносабатлар ҳам шу тилда олиб борилган.

Чифатойнинг ўзи шомоний мазҳабида бўлса-да, унинг авлоди тез орада, Чингизхон вафотидан кейин ўттиз йил ўтар-ўтмас ислом динини қабул қилган эди. Масалан, 1266 йили Чифатой улуси тахтига чиққан Муборак, ундан кейинги хон Бароқ ва бошқалар мусулмон эдилар. Алоуддин Тармаширин (1326-1334 йилларда хонлик қилган) даврида марказ Қарши шаҳри эди. Чифатой улусида ўтроқ ҳолда маданий турмуш кечирувчи халқ туркийлар эди. Шу сабабли мумтоз адабиётимиз яратилган туркий тилимизни чифатой тили, мумтоз адабиётимизни эса чифатой адабиёти деб аталади. Бу ўринда улуснинг номи шу ерда яшовчи халққа, унинг тили ва адабиётига нисбат берилган кўринади.

Чингизхон тўнғич ўғли Жўжигга Иртиш дарёси ҳавзаси ва ундан наридаги ғарбий ўлкаларни улус қилиб берган эди. Жўжи вафот этгач, унинг ўғли Ботухон бобоси васиятига амал қилиб, улусини шимолда Владимир, Суздал, Москва, Новгород князликларигача, ғарбда Киев, Мажористон, Руминия, Польшагача, жанубда эса Азов ва Қора денгиз бўйларигача кенгайтirdи. Шу тариқа Иртиш дарёсидан Ёйиқ, Итил, Тан,

Днепр, Днестр дарёлари оша Дунай дарёсигача бўлган худудда давлат тузади. Шарқий Чехия, Австрия, Руминия, Булфористон, Сербия, Хорватия, Босния ҳам маълум муддат шу давлатга тобе бўлган. Мазкур давлат тарихда Олтин Ўрда деб аталади. Бу ўринда Олтин сўзи марказий, асосий маъносини билдирса, Ўрда сўзи хон қароргоҳи маъносини англатади. Олтин Ўрда дегани марказий ҳокимият демакдир. Боту ҳозирги Астрахондан шимолроқда Итил дарёси бўйида ўзига пойтахт қурдиради ва мамлакатни шу ердан туриб бошқаради. Бошқа улуслардаги қариндошларининг ички ишларига ҳам араллашиб туради. У 1255 йили 47 ёшида вафот этади. Унинг пойтахти Сарой Боту номи билан тарихда қолган.

1257 йили Ботухоннинг укаси Беркахон Олтин Ўрда тахтига чиқади. Давлатнинг иқтисодий қудратини ошириш мақсадида босқоқлик деб аталган махсус ташкилот тузади. Бу ташкилот мамлакат хазинасига тушувчи киримни ва чиқимни ҳам назорат қилади, барча вилоятларда, жумладан, Новгород, Ростов, Суздаль, Ярославлда ҳам илк бор аҳолини рўйхатдан ўтказди. Бу солиқ тўловчилар миқдорини аниқлаш учун зарур эди. Мамлакатда давлат интизоми қаттиқ ўрнатилиб, иқтисодий қудрати ошгач, Шимолий Кавказ, Озарбайжон ва Чигатой улусига тегишли бўлган Шимолий Хоразм ерларини Урганч шаҳри билан бирга Олтин Ўрда таркибига қўшиб олади. Беркахон бобоси Чингизхон, отаси Жўжихон ва акаси Ботухондан фарқли ўлароқ, ислом динини қабул қилган эди. Айни шу даврдан бошлаб, бутун Олтин Ўрдада ислом дини кенг ёйила бошлайди. Ўша даврда Мисрда ҳам туркий сулола вакиллари султонлик қилишарди. Бағдод халифалиги тугатилгач, ислом дини бўйича пешволик ҳам шу султонлар қўлига ўтган эди. Беркахон Миср билан дипломатик муносабат ўрнатади, у ердан Олтин Ўрдага илм-ҳунар эгаларини, тарихчиларни таклиф этади. Маълумки, Хоразм Итил бўйидагига нисбатан кўп тараққий этган, маданий ҳудуд эди. Унинг Олтин Ўрда таркибига киритилиши ҳам мамлакатда илм-фан, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади. Худди шу Беркахон замонидан бошлаб Итил бўйида ҳам туркий адабиёт равнақ эта бошлайди, бу адабиётнинг мумтоз вакилларида бири ҳозирги кунда ҳам элимизда машҳур

Сайфи Саройидир. У яшаб, ижод этган шаҳар — Беркахон қурдирган ва Олтин Ўрдининг иккинчи пойтахти бўлган Сарой Берка шаҳридир. Шу даврдан бошлаб Олтин Ўрда давлатида ислом дини асосий дин бўлиб, туркий тил давлат тили ва адабиёт тилига айланади.

Мана, мақсадга ҳам яқинлашиб қолай дедик. 1312-1342 йилларда ҳукмронлик қилган Ўзбекхон замонида Олтин Ўрда шу даражада равнақ топадики, қўшинлари сони 300 минг кишидан ошиб кетади. Ана шу навкарлар Ўзбекхонга нисбат бериб, унингдек бўлишга таассуб қилиб, ўзларини ўзбек деб атар эдилар. Ўзбекхон замонида қўплаб масжид, мадрасалар ва мактаблар қурилади, булардан айримлари ҳозиргача Қримнинг Эски Қрим (Сўлғат, яъни Сўл қанот) шаҳрида сақланиб қолган, улар ҳамон “Ўзбекхон мадрасаси”, “Ўзбекхон жомеъ масжиди” деб тилга олинади. Ўзбекхон бошлаб берган бундай яхши ишларни Олтин Ўрдада 15 йил (1342-1357) хонлик қилган унинг вориси Жонибек Султон муваффақиятли давом эттиради.

Олтин Ўрда давлатини шу даврдан эътиборан Миср ва бошқа араб мамлакатлари, шунингдек, юнон ва форс тарихчилари ҳам “Мамлакати ўзбек”, “Ўзбекия” деб ўз асарларида ёритадилар. Мирзо Улуғбек эса “Тўрт улус тарихи” асарида Ўзбекхоннинг ҳокимият тепасига келишини “ўзбек улуси унга берилди”, деб ёзади. Унинг фикрича, Олтин Ўрда давлати Ўзбекхонгача ҳам “Ўзбек улуси” деб аталган. Ўзбек атамаси Олтин Ўрда давлатида яшаган, ислом динини қабул қилган Орлот, Баҳрин, Бургут, Дўрмон, Қтой, Қорлуқ, Можор, Қипчоқ, Қиёт, Қўнғирот, Манғит, Найман, Нукуз, Танғут, Қушчи, Минг каби туркий қабилалар уюшмасини, яъни ўзбек халқи маъносини ва шу халққа тегишли мамлакатни билдирган. XIII асрнинг иккинчи ярми, XIV асрда яшаган Шарқ тарихчилари томонидан бу халқ умумий ном билан ўзбек деб аталган.

XIII ва XIV асрларда туркий тил учта қитъада — Осиё, Европа ва Африкада кенг ёйилган халқаро тил бўлиб қолган эди. Бу ҳол кейинги асрларда ҳам давом этди. Ҳатто рус подшоси Михаил ўзи Москвада зарб эттирган танганинг бир томонига “Михаил тверча ақчаси будир” деб ёздирган эди. Агар тангада бундай туркий ибора бўлмаса, у пул сифатида қадрланмасди ва савдо-сотиққа ярамасди.

Дарвоқе, — элхонлар саройида ҳам ўзбек ибораси ишлатилган, лекин бунда ўзбек сўзи элхоннинг энг яқин одами — оталиғи, маслаҳатчи маъносини англатган. Элхонлар хузурда саройда шундай лавозим жорий этилган.

Бизнингча, ўзбек атамаси худди турк сўзининг эквиваленти — маънодоши бўлиб, ўзига ишонувчи, мустақил фикрловчи ва иш тутувчи, ботир (Абдурауф Фитрат ҳам “Абулфайзхон” трагедиясида шу сўзни ишлатиб, “*Ўзбек ўғлонлари ботир бўлурлар*” дейди), мард, ёвқур, чекинмас сингари фазилатларни англатган. Шундай фазилатли кишиларга нисбатан ўзбек ибораси ишлатилган. Бора-бора ота-оналар орасида ўғлим шундай фазилатларга эга бўлиб, камол топсин деган ният билан фарзандларига Ўзбек деб исм қўйганлар. Ўзбекхонга Ўзбек деб исм қўйилибдими, демак, бундай одат то у туғилгунча ҳам расм бўлган. Халқимизда Ойбек, Отабек, Бобобек, Темурбек, Улуғбек ва шу каби исмларни қўйиш одати азалдан бор.

Шўролар даврида чиқарилган бадиий, илмий ва тарихий китоблар ва дарсликларда Чингизхон қўшини ва у билан эргашиб келган аҳоли мўғул қабиласидан эди, деб талқин этиларди. Тарихий китобларни кўздан кечириш асносида шундай хулосага келдикки, бу фикр бирёқлама экан. Чингизхон қўшинининг ўндан тўққиз қисмидан ортиғи ислом динига ўтмаган шомоний ва мажусий турк қабилаларининг вакиллари экан. Туронда, жумладан, Шарқий Туронда шундай бир одат бўлганки, қайси бир қабила қудратли бўлиб қолса, ўша қабила бошлиғи атрофига бошқа қабилаларни уюштириб, қабилалар тузилмасини тузган. Бу тузилма кучли қабиланинг номи билан аталган. “Чингизхондан илгари ҳам бундай тузилмалар бўлган. Ўғузхон атрофига уюшган қабилалар ялписига Ўғузлар деб, Қипчоқхон атрофига уюшган қабилалар ялписига Қипчоқлар деб, Тоторхон атрофига уюшган қабилалар ялписига Тоторлар деб аталган. Ваҳоланки, бу тузилмалар турли қабилаларнинг вакиллари билан иборат эди. Рус манбаларида Ботухон қўшинларини, умуман ҳокимиятни қўлга олганларни мўғуллар деб эмас, балки тотор-мўғуллар деб аталишининг боиси ана шундандир. Бундаги тотор ибораси турк қабилаларини, мўғул ибораси мўғул қабилаларини ифодалайди. Чингиз қўшинини ҳам, Ботухон қўшинининг деярли ўндан тўққиз қисмини турк қабилаларига мансуб навкарлар ташкил

қилгани учун турк тили етакчилик қиларди. Лекин ҳаммаларининг ҳам турмуши, маданий даражаси, диний қараши бир хилда бўлиб, урф-одатларида умумийлик бор эди. Улар кўчманчи чорвадорлардан тузилган, ўлжа олишга шайланган, ёлланма жанговар қўшин эди. Чингизхоннинг маҳорати ва ташкилотчилиги шунда эдики, ўз қабиласи атрофига қурол кучи билан ҳам, ўлжа беришни ваъда қилиб ҳам бошқа қабилаларни уюштира билди, мустаҳкам интизомли қабилалар иттифоқини тузиб, олис сафарларга йўллай олди.

Чингизхоннинг асл исми Темучин бўлиб, қабилалар бошлиқларининг қурултойида унга Чингизхон унвони берилди. Чингиз сўзи туркча бўлиб, луғавий маъноси Катта денгиз, Денгизларнинг денгизи — Океандир. Мумтоз адабиётимизда Чингиз сўзи арабий ибора билан Баҳри Кабир дейилган. Масалан, Тинч Океан — Баҳри Муҳитдир. Чингиз сўзи асли Денгиз сўзидан келиб чиққан. Тилимизнинг сўз бошида ундош товушларнинг ўзгариши мумкинлиги қоидасига кўра Денгиз ўрнида Тенгиз шакли ҳам ишлатилган. Чингиз сўзининг мажозий маъноси Улуғ, Буюк, Қудратлидир. Чингизхон номи эса шундай хислатларга эга Улуғ Хон демакдир. Темучинга бундай туркча ном берилиши ҳам ўша хон сайлови ва қурултойида қатнашган қабила бошлиқларининг кўпчилиги турклар эканини кўрсатади.

Ёки мана бу мисолни олиб кўрайлик. Ботухоннинг асл исми Саиндир. Саин асли туркий сўз бўлиб, ҳозирги ибора билан айтсак, жаноб, жаноби олийлари маъносини билдиради. Қардош турк халқларида Саин, Саинбек исмлари кўпдан бери мавжуд. Туркия 1923 йили республика деб эълон қилингандан сўнг илгариги “жаноб” маъносини ифода этувчи “эфендим” ибораси ўрнида “саин” сўзи ҳам ишлатилмоқда (агар турк телевидениеси кўрсатувларига диққат қилсангиз, “саин жумхурбошқон” — “ҳурматли президент” деган сўзларни бот-бот эшитасиз). Сўнги йилларда қозоқ қардошларимиз ҳам “жолдас” ўрнида “саин” сўзини қўллай бошладилар.

Хон сайлови қурултойида Саинга Ботухон унвони берилган, бу ҳам туркча ибора бўлиб, Ботирхон маъносини билдиради, ўша давр талаффузи билан Ботухон дейилган, русча Батый деб аталиши ҳам шундандир.

Мирзо Улуғбекнинг “Тўрт улус тарихи” асарида айтилишича, Ўзбекхоннинг асли исми Султон Муҳаммад эди, хон сайлови қурултойида унга Ўзбекхон унвони берилади, яъни ўзбекларнинг хони деб эътироф ва эълон қилинади. Бу далил то Султон Муҳаммад хонлик тахтига чиққунча уни сайлаганлар ўзларини ўзбеклар деб ҳисоблаганликларини билдириб турибди.

Шу муносабат билан, эътиборингизни бир нарсага жалб этмоқчимиз. Чингизхоннинг ўзидан бошлаб ўғиллари, неваралари ва атоқли лашкарбошилари аксариятининг исми туркча бўлган. Бу ҳам у тузган қўшилмада турк қатлами кўпчиликини ташкил этганини кўрсатади. Орадан 40 йил ўтар-ўтмас невараларининг исломга кира бошлаши, қўшинларида ҳам шу ҳолатнинг вужудга келиши мазкур фикрни тасдиқлашга қўшимча далилдир. Дастлаб туркча отлар кўпчиликини ташкил қилган бўлса, улар мусулмон бўлгач, энди арабча исмларни қўйиш, илгариги исмларини арабча отлар билан алмаштириш ёки арабча тахаллус ва нисбалар олиш келиб чиқди. Бу ҳолни Чигатой улусида ҳам, Олтин Ўрдада ҳам, Элхонийлар сулолаларида ҳам, улар ҳукмронлик қилган салтанатларда ҳам кўриш мумкин. Масалан, Чигатой хонларидан Муборак, Алоуддин, Муҳаммадларнинг номларини эслаб ўтиш кифоя. Шуниси қизиқарлики, Чигатой улуси хонларидан беш нафарининг исми-шарифида Темур нисбаси бўлган: Туға Темур, Дува Темур, Есун Темур, Шоҳ Темур ва Тўқлуқ Темур. Ҳулокуийлар хонлари орасида Аҳмадхон, Абусаидхон, Мусахонларни учратиш мумкин. Олтин Ўрдада эса Ботухон замонидан бошлаб исмлар асосан туркча бўлган. Мўғулча исмлар деярли учрамайди. Ислом дини кенг ёйилиши билан арабча исм қўйиш ҳам кўпаяди, лекин жойларга, янги шаҳар ва қишлоқларга асосан туркча номлар берилган. Булардан айримлари ўтмишдан бир ёдгорлик сифатида сақланиб келмоқда, кўпчилиги эса Россия боққинидан кейин славянча номлар билан алмаштирилган.

Хулоса қилиб айтганда, Чингизхон қўшини ҳам, у билан эргашиб келган аҳолининг кўпчилиги ҳам турк қабилаларининг вакиллари эди. Шу боис улар тезда Туронзаминнинг туб халқи бўлмиш туркларга сингиб кетишган. Қолаверса, ўша замондаги мўғул саҳросидаги турмушдан, улар забт этган ўлкалардаги ҳаёт

маданий, иқтисодий ва маънавий жиҳатдан анча юксак эди. Одатда илгор турмуш тарзи қолоқ турмуш тарзини ўзига бўйсундиради. Чингизийлар билан ҳам худди шу ҳол юз берди.

Шўролар даврида барлос, жалойир ва бошқа қабилалар мўғул бўлиб, Туркистонга келгач аста-секин туркийлашиб кетган, деб келинди ва ҳозир ҳам шу фикрни илгари сурувчи тарихчилар йўқ эмас. Бизнингча, бу фикр ҳақиқатдан йироқ, нотўғри тушунчадир. Бундай ғаразли фикр ўртага ташланиши бежиз бўлмаган. Сабаби шуки, Туркистонга, барча турк халқларига Хусрав Деҳлавийдек, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобурдек ва шулар каби юзлаб буюк сиймоларни берган, барлос деб аталган аждодларимизни биздан, биз ворис авлодларни улардан ажратиб қўймоқчи эдилар. Ахир, барлосларни туркий эмас дейиш, теурийларни ҳам туркий эмас дейиш билан баробардир. Ғоявий ғанимларимизга ана шу нарса керак эди. Бундай зарарли талқиннинг туб моҳиятига ета олмаган, балки била туриб, замонасозлик қилган айрим тарихчиларимиз ўз китобларида, мақолаларида, матбуотдаги чиқишларида, айниқса, рус тилида нашр қилинадиган газета ва журналларда “Барлослар туркий эмас, Темурнинг ўзбек халқига алоқаси йўқ, у Олтой тоғининг нариги томонига тааллуқлидир” деган фикрни баён этди. Бундай асоссиз мулоҳазалар яқин-яқингача, истиқлол арафасигача давом этиб келди. Яхшиямки, миллий мустақиллик тарихий ҳақиқатни ошқора этишга имкон берди, бўлмаса бундай тарихчилар халқимизни ўз тарихидан айиришда, тарих фанини сохталаштириб, уни фанлик вазифасидан жудо қилиб, сиёсий лўттибозлик воситасига айлантиришда давом этган бўлардилар.

Ҳақиқатда эса барлос ва жалойирлар турк қабилаларидан эди. Улар то Мовароуннаҳрга келгунча бошқа қабилалар қаторида шомоний мазҳабида эдилар. Бундан ташқари, улар орасида ислом таълимотига амал қилувчилар ҳам бўлганлигига доир далиллар ҳам бор. Турк ибн Ёфас алайҳиссалом замонларидаёқ илк бор Турон элида Тангрига — яккахудолик эътиқодига яқинлашиш ёйилганини бир эслайлик. Барлослар ўшаларнинг авлодларидандир. Шуни алоҳида таъкидлаймизки, ислом динига ўтиш бошқа, туркийлашиш бошқа. Бу икки тушунчани бир-биридан фарқлаш жуда зарур ва аҳамиятлидир. Ислом

таълимотини қабул қилиш — бу киши маънавий қиёфасининг бойишидир. Туркийлашиш (шунингдек руслашиш, хитойлашиш, эронийлашиш) эса киши миллий қиёфасининг ўзгариши, бошқа миллат ёки халқ таркибига сингиб, ўша миллат ва халқнинг миллий қиёфасини олиши демакдир.

Одам бирор динни қабул қилса, ўша дин таълимотига эътиқод қилади, лекин ўз миллати ёки халқининг вакили бўлиб, миллий қиёфасини сақлаб қолаверади. Агар у бошқа миллий шароитда — ўзга миллат ва халқлар орасида узоқ йиллар яшаса, уларнинг турмуш тарзига кўникиб ва одатланиб, сингишиб кетса, унинг миллий қиёфаси ўзгаради, ўша миллат ёки халқнинг фарзандига айланади. Дунёда бирор миллат ва халқ йўқки, шундай жараёнлар орқали ҳам нуфузи ошиб бормаган бўлсин. Ўтмишда бундай жараёнлар ўзбек халқи ҳаёти учун ҳам бегона бўлмаган. Масалан, амир Қутайба билан келган араблар Туркистон тупроғида туркийлашиб кетишган. Шундай ҳол Чингизхон босқинидан кейин ҳам юз берган. У билан келган мўғуллар туркийлашган, мусулмончиликни қабул қилиб, халқимиз бағрига сингиб кетган. Албатта, бу бошқа масала. Чингизхон билан келган туркий қабилалар, жумладан, барлослар учун туркийлашишнинг ҳожати йўқ эди, чунки уларнинг ўзи турк эди. Улар Мовароуннаҳрда исломни қабул қилдилар, холос. Бу тамом бошқа масала. Демак, барлослар, жалойирлар кейинчалик туркийлашдилар, дейиш ўрнига, “барлослар, жалойирлар ислом динини қабул қилдилар”, дейиш ҳақиқатга тўғри келади. Фикримиз исботи учун яна далиллар келтирамиз. Агар барлослар мўғул бўлишса, шу қабилага мансуб Амир Темур ўз халқига қарши қилич кўтариб чиққан бўлармиди? Ёки бўлмаса, у туркийлашган ва мусулмон динига ўтган чингизий хонлардан бирининг қизига уйланиб, “кўрагон” унвонини олишига ҳожат бўлармиди?! Ёки тўнғич ўғли Жаҳонгир мирзони, севикли набираси Улугбекни Туронда мусулмон бўлган мўғул хонларнинг қизларига уйлантириб, уларнинг ҳам “кўрагон” бўлишларига саъй-ҳаракат қилармиди?! Хуллас, туркийлашиш бошқа, мусулмонлашиш бошқа. Барлослар мусулмонликни қабул қилган аслан турклардир.

Барлослар ва келиб чиқиши шу қабилага мансуб Амир Темурнинг кимлиги масаласига доир турли фикрлар мавжуд.

“Зафар йўли” деб аталган китобда улуғ бобомиз ўз таржимаи ҳоли хусусида, жумладан, бундай ҳикоя қиладилар:

“Бир куни отам Амир Тарағай менга деди: мен айтадиган мана бу ўғитларни ёдингда тут. Билгилки, сен Темур-Тарағайнинг ўғли; Тарағай — Амир Баргулнинг ўғли; Баргул Амир Илингизнинг ўғли; Илингиз — Баҳодирнинг ўғли; Баҳодир — Анкал Нўйоннинг ўғли; Анкал Нўйон — Суюнчининг ўғли; Суюнчи — Эрдамчи Барлоснинг ўғли; Эрдамчи Баҳодир — Қочули Баҳодирнинг ўғли; Қочули Баҳодир- Туманохоннинг ўғли; Туманохон эса Ёфас ўғлоннинг авлоди эди. Ёфас эса — Нуҳ пайғамбарнинг ўғли. Бизнинг аждодларимиздан Қорачар Нўйон Аллоҳга тоат-ибодат қилди. У дунё ва охират тўғрисида фикр юритганидан кейин ислом ҳақлигига ишонди ва қариндошлари билан уни таниди. У Аллоҳни, расулulloҳни ва чорёр халифаларни тан олди.

Иккинчидан, Темур, сенга васиятим шуки, ота-боболарингдек шариат бўйича иш тут, расулulloҳнинг авлодларини ҳурмат-эҳтиром қил, сенга тобе халққа раҳмдил ва меҳрибон бўл.

Учинчидан, ёдингда бўлсинки, барчамиз ҳам Аллоҳнинг бандаларимиз. Унинг амри билан бу Кўк остида юрибмиз. Шунинг учун Аллоҳнинг сенга юборган неъматларига шукрона айт. Унинг марҳаматига шукр қилиб, номини доимо тилга олиб тақрорла, унинг ягоналигига эътиқод қил, амрига итоат эт ва мамнуъ нарсаларга қўл ура кўрма.

Тўртинчидан, қариндош-уруғчиликни узма, бировга ёмонлик қилма, ҳар бир махлуққа раҳмдил бўл”, деган эди.

Отамнинг бу доно насиҳатлариши яхшилаб тинглаб олдим ва умр бўйи уларга амал қилишга қарор қилдим”.

Юқоридаги сўзларни кенг шарҳлаб ўтиришга ортиқча ҳожат йўқ — ҳаммаси аниқ-равшандир. Фақат Амир Темурнинг отаси, бобоси ва катта бобоси амирлар бўлганини, Ёфас ўғлон эса барча турк халқларининг биринчи отаси Турк эканини, Амир Темурхоннинг аждодлари Туманохонга бориб тутташини ва барлослар аслан туркийлар эканини эслатиб ўтамиз. Фикримизни янада асослаш учун Абулғозийнинг “Шажараи турк” асаридан ушбу жумлаларни келтирамиз:

“Туманохон яхши улуғ подшоҳ эди. Эл анинг замонида давлатли ва тинч бўлдилар. Тўққиз ўғли бор эди. Учинчи ўғлининг оти Қочули, анинг ўғлининг оти Эрдамчи Барлос. Барча Барлос эли

шунинг насли турурлар. Темур ушбу уруғдан эрди. Барлоснинг маъноси сипоҳсолор темак бўлур (сипоҳсолор — лашкарбоши). Туркийси-черик бошлаб юратиркан киши”.

Барлосларнинг бир қисми Темур замонида ҳам, ундан илгари ҳам Туроннинг жанубий ўлкаларида, Қашқадарё, Сурхондарё воҳаларида, Ҳисор, Вахш, Ҳирот, Кобул, Кашмир, Тибет водийларида яшаганлар. Чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланганлар. Айниқса, моҳир жангчилар бўлишган. Барлослар Турон, Туркистон, шунингдек, Ўзбекистонга шон-шараф келтирган аجدодларимиздирлар. Бобур мирзони ва бобурийларни ҳам назарда тутсак, улар Ҳиндистонни ҳам юксалтирганлар.

Барлослар ўзбек халқи ва миллатининг шаклланишида фаол қатнашганлар. Ҳозирги кунда ҳам ўзини ўша барлосларнинг авлодлари деб билувчи кишилар номлари юқорида зикр этилган воҳаларда, шаҳар ва қишлоқларда кўплаб учрайди. Бу ҳақда ҳатто ҳиндистонлик, покистонлик, афғонистонлик олим ва адиблар тарихий, адабий асарлар ёзиб қолдиришган.

Кўряпмизки, гап ўз-ўзидан ўзбек халқи таркибига сингиб кетган туркий қабилаларга келиб тақалди. Уруғ-қабилачилик жараёнини босиб ўтишлик ҳар бир халқ қисматида бўлган. Дунёда ҳозир мавжуд қайси бир халқнинг тарихига назар солмайлик, албатта уруғ-қабилачилик босқичини босиб ўтиб, халқ сифатида шакллана борганини кўрамиз. Бунда ҳам ўзига хос жиҳатлар бўлади: бир неча ирқ ва динга мансуб қабилалардан шаклланган халқлар; бир неча халқлардан қайта шаклланган халқлар; бир ирққа мансуб қабилалардан шаклланган халқлар.

Ҳозирги Русия халқи икки босқичда шаклланган. Биринчи босқич XVI асрнинг ўрталаригача, илк рус подшолиги вужудга келгунча давом этиб, унда славян гуруҳига мансуб қабилалар иштирок этган. Иккинчи босқич XVI асрнинг иккинчи ярмидан бошланиб, то қизил империя таназзулга учрагунча давом этди. Бу босқичда Русияга тобе этилган ўлкаларда яшовчи тубжой эл ва элатлар — турк ва угро-фин қавмларига мансуб миллион-миллион кишилар зўравонлик йўли билан ассимиляция қилиниб, руслаштирилиб, рус халқи сирасига қўшиб юборилди.

Ҳозирги Америка халқи турли халқларнинг қўшилувидан қайта шаклланган халққа ёрқин мисол бўла олади. XVI асрнинг

аввалидан бошлаб янги дунё — Америка қитъасига кўчиб бора бошлаган кишилар ўз ватанлари бўлмиш эски дунё — Европада инглиз, испан, португал, итальян, олмон каби халқларнинг вакиллари сифатида шаклланиб бўлган эдилар. Улар Америка қитъасида қайта шаклланиб, янги халқ қиёфасига кирдилар. Шимолий Америкада американ, мексикан, канада халқлари, Жанубий Америкада бразил, аргентин, перу, чили ва бошқа халқлар вужудга келди. Бу жараёнга кейинги икки аср давомида Африка қитъасидан сотиб олиб борилган 20 миллиондан ортиқ негрлар ҳам иштирок этган. Эскимос, ҳинду каби кам сонли ерли аҳолининг қатнашуви деярли сезилмайди.

Араб халқи асосан бир қавмга мансуб араб қабилаларидан шаклланган. Шу билан бирга, араб халқларининг шаклланишида бошқа қабилалар ҳам иштирок этиши ҳоллари учрайди. Шимолий Африкада — Мисрда қибтийлар, Ливия, Тунис, Марокаш, Жазоирда маврлар, Судан ва Сомалида занжийлар араб халқининг шаклланишида қатнашганлар. Бу қитъанинг шимоли-ғарбида фақат бир халқ ўзини эндиликда араб ҳисобласа-да, илгариги номини сақлаб қолган. Бу Мавритания халқидир.

Ҳозирги кунда жаҳон бўйича энг илғор халқлардан ҳисобланувчи инглиз, олмон, фаранг, итальян ва бошқалар бир ирқий гуруҳга мансуб инглиз, сакс, норманд, шотланд, ирланд қабилаларидан шаклланганлар.

Ўзбек халқи ҳам худди шундай бир ирқий гуруҳ — туркий қавмга мансуб қабилалардан шаклланган. Хўш, ўзбек халқи таркибига қайси қабилалар сингиган? Шуниси диққатга сазоворки, қадим замонлардан бошлаб, Турон заминда, жумладан, Кушонлар салтанати ёки бўлмаса Маҳмуд Ғазнавий давлатида ўтроқ ҳолда яшаган аждодларимиз ўзларини турк деб билишган ва турк деб аташган. Демак, уруғлар ва қабилаларга бўлинишлар ўтроқ аҳолига эмас, кўчманчи, ярим кўчманчи, энди ўтроқлаша бошлаган аҳолига хос удум экан. Аҳолининг тўла ўтроқлашуви билан уруғлар ва қабилаларга бўлинишга ҳожат қолмайди.

Ўзбек халқи икки этник қатламдан ташкил топган. Биринчи қатлам жуда қадимдан Турон заминнинг деҳқончилик қилинадиган ҳудудларида яшаб келаётган аждодларимиздир.

Иккинчи қатлам эса, Турк бобо замонида ўзини бир ном билан — турк деб атаганини юқорида айтиб ўтган эдик. Турк вафот этгач, Турон мамлакати унинг ўғиллари ва авлодлари ўртасида тақсимланди. Ва шунинг натижасида ягона турк халқи қабилаларга бўлиниб кетди. Ҳар бир қабила ўз етакчисининг номи билан аталди. Кейин туркнинг авлодларидан Ўғузхон замонасида турк қабилалари бирлашиб, яна турк халқини ташкил этдилар ва машҳури олам бўлдилар. Ўғузхондан кейин Турон унинг ўғиллари ўртасида тақсимланди ва ягона турк халқи қабила- қабила бўлиб яшади. Шу тариқа аجدодларимиз бирлашганда турк халқи бўлиб, ажралганда қабила-қабила бўлиб яшашда давом этдилар.

Орадан асрлар ўтди. Кўпроқ Афросиёб номи билан танилган бобомиз Алп Эр Тўнга замонасигача шу ҳол давом этди. Алп Эр Тўнга худди буюк аждоди Туркдек бирлаштирувчи салоҳиятта эга бўлиб, Турон тахтига ўтирди. Турон яна бирлашди ва унинг халқи ўзини яна умумий ном билан турк деб атай бошлади. Алп Эр Тўнга ўзига пойтахт қилиб Самарқанд шаҳрини танлаганини ва шу ердан туриб бутун Туронни бошқарганини ҳисобга олсак, аждодларимиз ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида Алп Эр Тўнга замонидан буён мунтазам яшаб келаётганига тўлиқ ишонч ҳосил қиламиз.

Савол туғилиши мумкин: хўш, нима учун ўша аждодларимиз ўзларини ўзбек деб атамаган? Бу саволга жавобимиз шу: одам олдин туғилади, маълум муддат ўтгач, унга от қўйилади. Шунга ўхшаш ўзбек халқи ҳам аввал шаклланган, кейин унга ном берилган. Аждодларимизда чақалоқ туғилгач дарҳол исм қўйилмаган, маълум муддат ўтгач от қўйиш удуми бўлган. Қолаверса, гап номда эмас, балки халқ бўлиб шаклланишидадир.

Алп Эр Тўнга замонида Турон халқи шундай метиндек халқ бўлганки, ғанимлари унинг қудрати олдида ожиз қолган ва очиқ жангда ғалаба қила олмасликларини яхши ҳис этиб, ҳийла-найранг йўлига ўтганлар. Милоддан аввлги 624 йили Мидия шоҳи Кайхусрав Турон хоқони Алп Эр Тўнгага “садоқат”ини кўрсатиш ниқоби остида уни зиёфатта чорлайди ва зиёфат чоғи унга заҳар бериб ҳалок этади. Унинг ухлаб ётган лашкарбошилларини ўлдиртиради. Соддадиллик, самимият ва ишонувчанлик турк элига туғма одат эди. Ухлаб ётган кишига қилич уриш номардлик ҳисобланарди.

Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонида шундай бир лавҳа бор: Шоҳ Хусрав Фарҳодни жангда енга олмагач, ҳийла йўлига ўтади, Ёсуман орқали унга беҳуш қилувчи заҳар пуркалган гулни ҳидлатиб, асир этади.

Алп Эр Тўнга ҳалок бўлиши милоддан аввалги 624 йилнинг кузида юз беради. Шу йилнинг кузида Алп Эр Тўнга вафотига 2630 йил тўлади. Шу йўқотишдан кейин Турон қудрати заифлашади. Турк халқи яна бўлиниб, қабилаларга ажралиб кетади. Шу қабилалардан бир нечаси Онадўли — ҳозирги Туркия ҳудудига бориб жойлашдилар. Бироқ Алп Эр Тўнга номи Турон ва турк халқи ёдида абадий сақланиб қолади. Маҳмуд Кошғарий “Девон ул- лугатут турк” асарини ёзиш учун манбалар тўплаш мақсадида Турон бўйлаб қилган саёҳатлари давомида Алп Эр Тўнга ҳақида халқ яратган мадҳия ва марсияларни кўплаб эшитади. Шулардан айримларини халқ оғзидан ёзиб олиб, ўз китобига киритади. Абдурауф Фитрат шу асардаги ўша марсияларни “Энг эски турк адабиёти намуналари” китобига киритади ва 1927 йили нашр эттиради. Мана ўша марсиялардан намуна:

**Алп Эр Тўнга ўлдими,
Ёмон дунё қолдими.
Замона ўчин олдими,
Энди юрак йиртилур.**

Алп Эр Тўнга замонида ҳозирги Самарқанд шаҳри Семизкент деб аталган. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий, академик Иброҳим Мўминов ва бошқа олимлар маълумот ёзиб қолдиришган. Семизкентнинг луғавий маъноси бой-бадавлат, тўкин-сочин, фаровон, маъмур ва буюк шаҳар демакдир. Амир Темур бобомизнинг Самарқанд шаҳрини ўз салтанати пойтахти қилиб танлаши ҳам бежиз эмас, бу ўша буюкликка бориб тақалади ва соҳибқироннинг бутун Турон элини бирлаштириш ниятини ифодалайди.

Орадан яна асрлар ўтди, қанчадан-қанча катта-кичик хоқонлар ва хонлар келиб кетдилар. Турон гоҳ бирлашиб, қудрат касб этди, халқи ўзини бир ном билан атади, гоҳ бўлақларга бўлиниб заифлашди, ҳар бир қабила ўз бошлиғининг номи билан аталди.

Қорахонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар ва ануштакинлар даврларида Туроннинг буюклигини бутун дунё эътироф этган, у билан ҳисоблашган эди.

Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳукмронлигининг охириги йилларида яна қабилачилик иллоти пайдо бўлди — ягона халқлик туйғуси заифлашиб, қипчоқлик, ўғузлик, найманлик, қорлиқлик ва шу каби қабилачилик маҳдудлиги жамиятни заҳарлади, амал талашишлар оқибатида кўшинда парокандалик бошланди. Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ кўшини гарчи сон жиҳатидан кўп бўлишига қарамай, кўшинга ягона шахс лашкарбошилиқ қилмагани учун Чингизхон кўшинидан энгилди, натижада Турон тўрт улусга бўлиниб кетди.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, 1312 йили Муҳаммад Султоннинг хон қилиб сайланиши, унга Ўзбекхон — ўзбекларнинг хони деган унвоннинг берилиши билан туркий қабилаларнинг халқ бўлиб бирлашув жараёни яна бошланди ва асосан ниҳоясига етди. Туркий халқ Олтин Ўрда давлатининг асосий халқи бўлиб қолди.

Бу халқнинг номи ўзбек эди. Ўзбеклар Олтин Ўрда давлатида қарийб 250 йил яшадилар ва ҳукмронлик қилдилар.

Бу кўҳна дунё, бу қадим тарих не-не салтанатларни кўрмади, дейсиз, бирининг ўрнига иккинчиси келиши қисматдир. “Мамлакати Ўзбекия” манглайига ҳам шундай қисмат ёзилган экан. Ички низолар — тахт учун бўлган курашлар халқ бирлигига, мамлакатнинг бусбутунлигига путур етказди. Натижада XVI асрнинг бошларига келиб, Олтин Ўрда бир неча хонлиқларга бўлиниб кетган эди. Мамлакатнинг бўлиниши туфайли шимолдан рус босқинининг бошланиши, унга қарши тура оладиган ҳарбий кучнинг йўқлиги, асосийси, шижоатли йўлбошчининг бўлмагани сабабли, халқ пароканда бўлиб, турли ёқларга тарқалиб кета бошлади. Уларнинг кўпчилиги Мовароуннаҳрга йўл олди.

Туркистонда ҳам худди шундай халқ Алп Эр Тўнга замонларидан буён яшаб келаётган, унга 639 йилдан бошлаб туркий ном — Туркистон номи берилган эди. Шу туркий халқ 1370 йилдан бошлаб, соҳибқирон Амир Темур етакчилигида яна буй кўрсатди — тарих саҳнасига чиқди ва қарийб 130 йил жаҳон миқёсида эътиборда турди.

Темур ва темурийлар даври халқимиз ҳаёти ва тарихида энг ёрқин ва оламшумул воқеаларга бой саҳифалардир. Ундан олдин ҳам, кейин ҳам бундай шавкатли, шон-шукуҳли ва куч-қудратли

давримиз бўлмаган. Темур ва темурийлар даври халқимиз шухратининг чўққиси бўлиб қолмоқда.

Алқисса, XIV асрнинг охири — XV асрнинг бошида Олтин Ўрда — Мамлакати Ўзбекияда шаклланган ўзбек халқининг шимолий қатлами Туркистонда, унинг марказий худуди бўлмиш Мовароуннаҳр ва жанубий худуди Хуросонда Турк ота, Алп Эр Тўнга, Ўғузхон замонларидан бери яшаб келаётган туркий қатламга келиб қўшилган эди. Дарҳақиқат, шимолий Туркистондан кўчиб келган аҳоли ҳам, навкарлар ҳам бу ерда яшовчи халқ билан қон-қардош, диндош, мазҳабдош, тилдош эдилар. Жонли сўзлашув тилида, талаффузда бир озгина фарқ бўлса-да, адабий тил битта — умумий эди. Туркий шоирлар Атоий, Лутфий ва бошқаларининг тили Аҳмад Яссавий тилига нақадар рост келса, Сайфи Саройи, Шайбоний, Убайдий каби ўзбек шоирлари деб аталган ижодкорларнинг адабий тили — шеърий тили ҳам Аҳмад Яссавий ҳикматларига шу қадар яқин келади. Бундай адабий тил бирлигини мазкур шоирларнинг асарларини солиштириб кўриб чиқиб, осонгина аниқлаш мумкин. Қолаверса, бу даврда Алишер Навоийнинг ўлмас ва Қуёш нурлари янглиғ ҳаётбахш асарлари Ҳиротдан Сарой Берка, Сарой Боту оша Қозонгача, Шарқий Туркистондаги Хито шаҳридан Рум элидаги Истанбулгача етиб бориб, бутун Турон заминни яққалам қилиб бўлган эди. Навоий ҳазратларининг иборалари билан айтганда, “Черик тортмай забт айлаган” эдилар.

Шу ўринда “*кўчманчи ўзбеклар давлати*”, “*кўчманчи ўзбеклар*” ибораларига ҳам аниқлик киритиб кетиш жоиз кўринади. Кўчманчи ўзбеклар давлати атамасига юзаки қараб, у кўчиб юрадиган кишиларнинг беқарор тузилмаси, деб тушунмаслик керак. Аслида беқарор тузилмани давлат деб бўлмайди. Абулхайрхон тузган давлат марказлашган, барқарор давлат бўлган эди. Унинг ўзи ҳам, унга қўшни бўлган давлатлар ҳам бу давлатта нисбатан кўчманчи иборасини қўлламаганлар. Буни кейинчалик тарихчилар ишлатишган. Чин маънодаги кўчманчиларда муқим пойтахт ҳам, зарбхона — танга зарб этувчи корхона ҳам бўлмайди. Ўзбек-туркий тилда **зарбхона чақар** дейилади, шундай ишхона жойлашган маҳалла Чақар, деб аталган. Масалан, Тошкентда шундай икки маҳалла бор

эди, бири **Бешоғоч чақари**, иккинчиси **Чигатой чақари** дейиларди. Бу атама олтин, кумуш ва жезга чакич уриш — муҳр босишдан келиб чиққан.

Тарихда икки хил кўчманчилик бўлган: бири мавсумий кўчманчилик, иккинчиси доимий кўчманчилик. Муттасил кўчиб юрувчи аҳолининг турмуш тарзига доимий кўчманчилик дейилади. Бундай ҳаёт тарзи ҳозир ҳам айрим пуштун, араб қабилаларида сақланиб келмоқда. Дунёдаги кўп халқлар турмушда шундай йўлни босиб ўтганлар. Турк эли ҳам бундан ҳоли бўлмаган, баъзи қабилалар илгарироқ, баъзилари кейинроқ ўтроқ ҳаётга ўтишган.

Ўзбеклар туркий халқлар ўртасида биринчилардан бўлиб, бизнингча, биринчи бўлиб, ўтроқ ҳаётга кўча бошлаган ва тамом ўтроқлашган. Халқимизнинг ерга қаттиқ боғланганлиги, иморат солмасдан туrolмаслиги, бўйрадек ерга ҳам экин-тикин қилиб, боғ-роғ яратишга ўчлиги шундан далолатдир. Бу фазилат ҳокиму фуқарога, олиму омига, бою камбағалга, ёшу қари — барчага баробардир. Форобийдек қомусчи алломанинг олис Дамашқда ҳам кексайиб қолганига қарамай сўлим боғ яратганини ёки Бобур ва авлодларининг Ҳиндистондаги буюк боғдорчилик ишларини бир эсланг!

Ўзбеклар турмушига нисбатан мавсумий “кўчманчилик” иборасинигина қўллаш мумкин, холос. Турмушимизда, айтайлик, мовароуннаҳрлик ўзбекларда, айниқса, шаҳарлар ва катта қишлоқларда, шу жумладан, тошкентликлар турмушида бундай мавсумий “кўчманчилик” шўролар замонида хусусий мулк бекор қилиниб, қишлоқда “ислоҳот” ўтказилиб, катта-кичик мулк эгалари бадном этилгунига қадар, ҳатто қирқинчи йилларгача давом этган.

Икки оғиз сўз ўзбек халқининг асосий таркибини ташкил этган туркий қабилалар хусусида.

Улар асосан қуйидагилардан иборат: қорлуқ, ёбу, ўғуз, қипчоқ, найман, қиёт, қўнғирот, кенагас, барлос, дўрмон, бурқут, қурлаут, манғит, дўлдой, чимбой, чиғатой, тубой, қтой, тоймас, эчки, шунқорли, шодбоқли, жалойир, қирқ, юз, минг, лақай, қотоғон, можор, турк, сарой, элбек, қурама, қангли, уз, нукуз, тангут, уйғур, арғун, аymoқ, уйшун, фончи, қушчи, ийжон ва бошқалар. Бу қабилаларнинг отлари кўпгина тарихий ва бадий асарларда,

бутун Турон ва Туркистонда, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида ҳам жой номлари тарзида ҳамон сақланиб келмоқда.

Мирзо Улуғбекнинг садоқатли шоғирди ва сафдоши, машҳур олим Мавлоно Алоуддин Али ибн Муҳаммад Қушчи Самарқандий қушчи қабиласидан бўлиб, Али Қушчи оти билан жаҳонга машҳур бўлган, 1403 йилда туғилиб, 1479 йилда Истанбулда вафот этган, у ерда бош мударрислик қилган. Унинг отаси Муҳаммад Қушчи Самарқандий Амир Темур қароргоҳи, яъни Кўксаройнинг бошлиғи бўлган.

Хусайн Бойқаронинг забардаст ва чаққон амирларидан бири, Алишер Навоийга хайрихоҳ шахс Зуннунбек арғун шундай эпчил ва довюрак бўлганки, кетма-кетига саккиз отнинг устидан сакраб ўта олган. У келиб чиқишидан арғун қабиласига мансуб бўлгани учун исмига арғун сўзи қўшиб айтилган. Хусайн Бойқаро амирлари орасида Иброҳим Дўлдой ва Иброҳим Чигатой деган беклар бўлган, улар *дўлдой* ва *чигатой* қабилаларидандир.

Тошкентдан Чирчиққа йўл олган йўловчи *Дўрмон*, *Арғун*, *Қипчоқ* қишлоқлари ёқалаб ўтади. Ҳозирги Чилонзор мавзеи ҳудудида илгари *Нўғойқўрғон*, *Қангли* қишлоқлари бўларди. Ёки бўлмаса, Амударё этакларидаги *Қўнғирот*, *Чимбой*, *Нукус* шаҳарларининг номлари ҳам ўша туркий (ўзбек) қабилаларга тегишлидир. Тошкентда *Чимбой* деган маҳалла ҳозир ҳам бор. **Хиванинг сўнгги хонлари ўзбекнинг қўнғирот элидандирлар.**

Бундай мисолларни юртимизнинг барча ҳудудларидан ҳам, қўшниларимиз диёрларидан ҳам келтириш мумкин. Масалан, Хўжанд вилоятида *Ғончи* қишлоғи бор. Бобур мирзонинг айрилмас сафдошларидан бири шу ерлик бўлгани учун “Бобурнома”да унга “Ғончи” лақаби қўшиб тилга олинади.

Юқоридаги рўйхатда тилга олинган “*қтой*” — *хитой* эмас, балки туркий қабила, хитойликлар ўзларини шин дейишади, аждодларимиз эса уларни чин, мамлакатларини Чин, Ҳинди-Хитойни эса Чин-Мочин деб аташган. *Нўғой* деганда ҳозирги қозон татарларини эмас, қадимги нўғой қабиласини, Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг авлодидан бўлмиш Нўғойхон Шимолий Кавказда тузган Нўғойхон хонлигида яшаган элатни тушунмоқ керак. Нўғой қабиласи ўзбек халқига сингиб кетган бўлса, нўғой элати ҳамон Астрахон вилоятида, Итил (Волга)

бўйларида, асосан Шимолий Кавказда яшаб келмоқда. Улар худди қўмиқлар, болқорлар каби ўзбекчага жуда яқин тилда сўзлашади, исломнинг сунний мазҳабига амал қилади.

Турк қабиласи деганда Онадўлилик қардошларимизни эмас, балки ўзбеклар бағрига сингиб кетган ҳамюртларимизни тушунмоқ керак. Яна шуниси диққатга сазоворки, йигирманчи йилларда Туркистонда аҳоли рўйхатдан ўтказилганда, юртдошларимизнинг кўпчилиги, айниқса, Фарғона водийси (Андижон, Ўш, Жалолобод, Наманган, Ўзган, Марғилон, Қўқон, Хўжанд), Тошкент ва Самарқанд вилоятларида “миллатинг ким?” деган саволга **турк** деб жавоб беришган. Шунингдек, бу саволга “ўзбек”, “сорт”, “қурама” деб жавоб қилганлар ҳам бўлган.

Туркиялик қардошларимиз кўп асрлар давомида ўзларини бошида салжуқийлар, кейин усмонлилар деб, давлатларини Усмонли императорлиги, Усмонлилар халифалиги, Камол Отатурк замонига келиб эса ўзларини турк деб, давлатларини эса Туркия Жумҳурияти деб эълон қилишган. 1920 йилларда Усмонлилар халифалиги бекор қилиниб, янги давлатга қандай ном қўйиш масаласи мунозарага сабаб бўлади. Бир гуруҳ арбоблар бу жумҳуриятни Туркистон Жумҳурияти деб аташни таклиф қиладилар. Шунда узоқни кўра билган заковатли давлат арбоби Мустафо Камол Отатурк эса Туркия дейишни таклиф қилади. Шу тариқа у асос солган жумҳуриятга унинг таклифига кўра Туркия Жумҳурияти деб ном берилган.

Бу ўринда атоқли турк олими Зиё Кўкалпнинг йигирманчи йиллардаги Туркиядаги ижтимоий-сиёсий вазиятнинг таҳлилига бағишланган “Туркчилик асослари” (“Фан ва турмуш” журнали, 1993 йил, 2-сон, 20-бет) мақоласидаги ушбу сатрларини эслаш кифоядир: “Халқ Фирқаси ҳукмронликни миллатга, яъни турк халқига берди”. Давлатимизга “Туркия” ва халқимизга “турк миллати” номларини берди. Ҳолбуки, Онадўли инқилобига қадар, давлатимизнинг, халқимизнинг, миллатимизнинг, ҳатто тилимизнинг номи “усмонли” деган сўз эди, “турк” деган сўз оғизга олинмасди. Бирор киши “мен туркман” дейишга журъат-жасорат этмас эди. Кейинги пайтда туркчилар бундай гоёни айта бошлаганликлари учун саройнинг ва калтафаҳмларнинг нафратига дуч келдилар. Шундай қилиб, Халқ Фирқасининг

онаси бўлган Мудофаи ҳуқуқ жамияти бир томондан, Туркияни душман истилоларидан қутқариб, бошқа томондан эса, давлатимизга, миллатимизга, тилимизга ҳақиқий номларини берди ва сиёсатимизни истибдоддан, ёт унсулар сиёсатининг охириги асоратларидан ҳам қутқарди”.

Шундай қилиб, расмий тарзда йигирманчи йиллардан бошлаб турк атамаси онадўлилик қардошларимизга тегишли бўлиб қолди. Турк халқи деганда Туркия Жумҳуриятида яшовчи туб аҳоли ёки бўлмаса, турк адабиёти деганда эса шу халқнинг адабиёти тушунилади бошланди.

Туркий халқ деганда эса қадим замондан бошлаб Турон ва Туркистонда яшаб келган ўтроқ туркий халқ— ўзбеклар назарда тутиладиган бўлди, унга 1924 йили ўзбек деб расман ном берилди. Шу каби туркий тил ва туркий адабиёт деганда Турон ва Туркистонда вужудга келган, қарийб минг йиллик тарихга эга бўлган ва ўтроқ туркий халқ — ўзбеклар яратган тил ва адабиёт тушуниладиган бўлди. Бу ҳол ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларига ҳам тегишлидир. Масалан, **туркий давлат, туркий тарих, туркий маданият деганда 1924 йилгача бўлган ўзбек давлатчилиги, ўзбек тарихи, ўзбек маданиятини тушунамик.**

Бу ўринда шундай аниқлик киритиб кетиш керакки, Туронзаминда яшаб келган ён қўшниларимиз, масалан, туркманларда адабиёт бошидан туркман адабиёти шаклида, қозоқларда қозоқ адабиёти шаклида, қирғизларда қирғиз адабиёти шаклида вужудга келган. Ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларида ҳам худди шу ҳолатни кўрамик.

Айни пайтда қардошларимиз туркий ибораси билан ифодаланадиган маънавий бойликларга билвосита даҳлдордирлар, дейиш мумкин.

Туркий ибораси матндаги ўрнига қараб яна қўшимча бошқа маъноларни ҳам англата бошлади. Масалан, *туркий халқлар деганда, Турк отадан тарқалган барча турк халқлари, элатлари, қавмлари тушуниладики, бу сирага туркиялик турклар ҳам киради. Ёки бўлмаса, туркий адабиётлар деганда барча қардош халқлар — озарбайжон, татар, бошқирд, турк, ўзбек, қозоқ, уйғур ва бошқа адабиётлар назарда тутилади.*

Барча туркий халқларнинг, жумладан, **ўзбек ва турк халқларининг илдизлари, теран томирлари бир.** Масалан, туркий

Ўғуз қабиласининг авлодларининг бир қисми Румода — Туркияда нашъу намо топди, бир қисми она юрт Туркистонда яшаб қолди, булар ўзбекларнинг бағрига сингиб кетди. **Ҳозир Хоразм элида ўғуз лаҳжаси ва сиймосини сезиш мумкин.**

Инсониятнинг маданият ва маънавият бешикларидан бири бўлмиш она **Турон — Туркистон — Ўзбекистонимизнинг** буюклиги яна шунда кўринадики, у кўп давлатлар ва салтанатларга тамал тошини қўйиб берган.

Бошқа қардошларимиз ҳақида сўз юритар эканмиз, юртдошимиз *қорақалпоқлар* ҳақида ҳам қисқача ҳикоя қилиб ўтамыз. Қорақалпоқлар ҳам бошқа туркий қабилалар сингари узоқ тарихий йўлни босиб ўтишган. Уларнинг номи Шарқ ва Фарб йилномаларида учрайди. Қорақалпоқлар кўчманчи тарзда турмуш кечирганларида Туроннинг кўп ҳудудларида, жумладан, Дашти Қипчоқда ҳам бўлишган. Рус, қозоқ, ўзбек ва қорақалпоқ тарихчиларининг яқдиллик билан берган маълумотларига кўра, қорақалпоқлар XIX асрнинг бошларида ҳозирги Чимкент вилоятида Арис дарёси Сирдарёга қуйиладиган жойларда ярим кўчманчи турмуш кечирардилар, чорвачилик, балиқчилик, қисман ғаллачилик билан шуғулланардилар. Кўчманчилар бу кам сонли аҳолига тез-тез ҳужум қилиб турарди. Бундай босқинлардан безор бўлган қорақалпоқлар уч қисмга бўлиниб, уч тарафга йўл оладилар. Оз сонли икки гуруҳ Фарғона водийси ва Зарафшон воҳасига келиб жойлашади. Қорақалпоқларнинг асосий қисми Фарб томонга йўл олади ва Хива хонлиги ҳудудига боради. Қорақалпоқ бийлари Хива ҳукуматига ўз ҳимоясига олишни сўраб мурожаат этадилар ва муқим яшаш учун жой берилишини илтимос қиладилар. Хива ҳукумати қорақалпоқларнинг диндош, тилдош ва кўп жафо чекканлигини инобатга олиб, уларни ўз ҳимоясига олишга қарор қилади ва уларга Амударёнинг қуйи қисмларида, Орол бўйларида яшашга ижозат этади ҳамда бу ҳақда Хива хони фармонида кўра васиқа ҳам берилади. **Бу воқеа 1811 йили содир бўлган.** Шундан бери қорақалпоқлар шу ерларда ўзбекнинг **кўнғирот, манғит, чимбой, нукуз** ва бошқа эллари билан бирга яшаб келмоқдалар.

Ўзбек халқининг шаклланишида деярли барча туркий қабилалар қатнашган, дейиш асослидир. Халқнинг бағри кенглиги деб шунга айтилса керак.

Хуллас, ўзбеклар ўзбек бўлиб шаклланиб жаҳонга бўй кўрсатди. Ҳатто бир ота-онадан туғилган ака-укалар ҳам бири-биридан нимаси биландир фарқланганидек, шажарамиздан келиб чиққан халқлар ўртасида муайян фарқлар бўлиши табиийдир. Ҳар бир халқ ўз тадрижий такомил йўлини босиб ўтади. Халқларнинг ном олиши ёки уларга ном берилиши икки хил бўлар экан. Масалан, **қирғизлар** VI-IX асрларда Онасой бўйларида қабила бўлиб яшаганида ҳам, IX-X асрларда қирғиз хоқонлигини тузганида ҳам, XVII асрда Тяньшан тоғларига кўчиб келганида ҳам, ундан кейин элат бўлиб шаклланишида ҳам ва ҳозир ҳам қирғиз деб аталади: қабила, элат, халқ ва миллат бир номда — **қирғиз**.

Қозоқлар элат бўлиб шаклланиганидан бери фақат битта ном билан аталадилар. **Туркманлар**да ҳам худди шундай. Улар элат бўлиб шаклланиганидан бери туркман деб аталадилар. Туркиялик қардошларимиз турк элати бўлиб X-XI асрларда шаклланиб бўлсалар-да, қарийб минг йил усмонлилар деб аталиб келадилар. 1920 йилда мазкур халққа **турк** деб ном берилганини юқорида айтиб ўтган эдик. Бу турк миллати ўша йили пайдо бўлган экан, деган сўз эмас, албатта. Турк миллати азалдан бор эди, 1920 йили эса унга янги ном берилган эди, холос. Биз, **ўзбекларда эса халқимиз номи ҳатто уч ном — турк, туркий ва ўзбек деб аталган**. Демак, гап номда эмас, моҳиятда — мавжудликда. Айрим кишилар (улар орасида бизларга ноҳайрихоҳлар ҳам бор, албатта) билиб-билмасдан ўзбек халқи ўзбек номи келиб чиққанидан кейин пайдо бўлган, ўзбек миллати собиқ Ўзбекистон ССР тузилганидан кейин вужудга келган, деб бир томонлама — юзаки фикр юритадилар. Ҳақиқатда эса **ўзбек халқи ўзбек номи келиб чиққанидан кўп асрлар илгари ҳам мавжуд эди**, ўзбек миллати эса Ўзбекистон ССР тузилмасидан кўп асрлар аввал шаклланиб бўлган эди. Хуллас, ўзбек халқи ва ўзбек миллати илгари вужудга келган, уларга ном берилиши кейин юз берган. Аввал таваллуд, сўнг от кўйиш каbidир.

Ўтмишда турк, туркий халқ деб аталиб келишимиз Турон ва Туркистонга бевосита, узвий ва узлуксиз ворислигимизда ҳам кўринади. Туркистон мамлакатадаги қайси бир йирик осор-атиқани олиб кўрманг, халқимизнинг бирор тарихий шахси

номи билан боғлиқ, унинг фармони билан қурилган. Туркий адабиёт ва санъатга ворислигимиз шунда ҳам кўринадики, туркий ёзма адабиёт барча мумтоз вакилларининг асарлари **она тилимиз туркийда** битилгани учун бугунги кунда ҳам севиб ўқиймиз, таржимага ҳожат йўқ, масалан, **Аҳмад Яссавий “Ҳикмат” китобини туркий халқлардан фақат биз — ўзбеклар аслида(оригиналда) ўқий оламиз ва тўлиқ тушунамиз**, ўша адабиёт бугунги авлодлар томонидан давом эттирилмоқда, янги чўққиларга олиб чиқилмоқда. Қадим Туркистонда санъатнинг қайси турлари мавжуд бўлса, улар ҳозир ҳам бизда бор ва равнақ топмоқда. Форобий тадқиқ қилган ўша чолғулар, у яратган қонун чолғуси ҳамон созандаларимиз қўлларидан тушмайди.

Асрлар мобайнида, турли замонларда неча бор камситилишига қарамай, халқ даҳоси ила куч-қудрат ва мадал олган она тилимиз ҳам ўша азалий ўзанида — турк, туркий ўзанда тўлқинланиб, равнақ топиб бормоқда, бунга адабиётимизнинг тонг юлдузларидан бири Чўлпоннинг тамомила туркий сўзлардан тузган ушбу тўртлигини мисол қилиб келтириш мумкин:

Қўлимда сўнгги тош қолди,

Кўнгилда сўнгги интилмак.

Кўзимда сўнгги ёш қолди,

Кучимда сўнгги талпинмак.

Эркесвар халқимиз, шоир айтмоқчи, сўнгги кучи қолгунча курашди ва истиқлолга эришди. Турон ва Туркистонга ворислик бугунги кунда Юртбошимиз мустақил олиб бораётган ташқи ва ички сиёсатда ҳам давом этмоқда.

XVI аср бошида Туркистонда ҳокимият тепасига темурийлар ўрнига шайбонийлар келади. Эл-юрт ўз ўрнида қолаверган, халқимиз таркибига унинг шимолий қатлами келиб қўшилган, улус нуфуси кўпайган. Мамлакат номи ҳам ўзгармаган, илгаридек Туркистон деб аталаверган. 1924 йилга келиб, миллий чегараланиш ниқоби остида ягона Туркистон мамлакати атайин беш қисмга бўлиниб, унинг марказий қисми Ўзбекистон ССР деб атала бошлади, 1929 йилнинг кузигача Тожикистон ҳам мухтор республика сифатида унинг таркибида эди.

Хулоса ўрнида шуни айтиш лозимки, ана шундай мураккаб тарихий тадрижий йўлни босиб ўтган халқимиз бугун ўзбек

номи билан жаҳон ҳамжамиятига танилган экан, биз бундан ҳар қанча фахрлансак, бу номни ардоқлаб, унинг шон-шарафини ҳар қанча эъзоласак арзийди.

ТУРОН

Ҳурматли китобхон! Ўтмишда кенг қўлланилган ва муқаддас ҳисобланган тарихий номлар истиқлол йилларида яна муомалага киритила бошланди. Шулардан бири Турон атамасидир. Тошкентнинг нақ марказига жойлашган кўчалардан бирига Буюк Турон номи берилди. Хўш, бунинг боиси нимада? Энди шу саволга жавоб бериш асносида тарихимиз ҳақида ҳикоя қилишда давом этамиз.

Турон мамлакати Ер юзининг қаерига жойлашган ва қайси худудларни эгаллаган? Бу борадаги биринчи сўзни Мирзо Улуғбекдан эшитайлик. Унинг “Тарих-и арбаъ улус” (“Тўрт улус тарихи”) асарида, жумладан, шундай сатрлар бор:

“Ёфас ибн Нуҳ алайҳиссаломни баъзилар хилоф (таъриф) қилганлар. Аксар уламо ва кибор машойих ривоятларига қараганда, пайғамбар мурсал саҳобалари сўзига қараганда, Ҳақ субҳону ва таоло унга 9 ўғил ато қилган: биринчиси Турк, иккинчиси Ҳиброз... Ҳазрат Нуҳ алайҳиссалом ҳар учала ўғли (яъни Хом, Сом ва Ёфас) барча авлодлари билан миллатнинг дастлабки аҳволи даврида бир неча йил Бобил шаҳрида ва биргаликда умрбасорлик қилганлар. Ҳар бир ўғилдан ҳар тарафда шўьбалар ва тоифалар ҳосил бўлди. Улар билан ожизроқлари ўртасида ихтилофлар келиб чиқди. Оқибатда ҳазрати Ҳақ субҳонаҳа кечаларнинг бирида ҳар шўьба учун каромат қилди. Тонг отганда (уйқудан) турганларида ҳар шўьба бир-бирларининг тил луғатларидан қутулган эдилар. Иложсиз ҳар бири отаси ва бобоси ишорат қилган томонга тарқалганлар. Ҳар бир шўьба ўзи бир жойда қарор топдилар ва (у ерларни) обод қилишга ҳаракат қилдилар. Токи бугунги кунда уларнинг ҳар бири бу шаъндан бир шаҳар, қишлоқ мавжуд эди. Унинг аҳли ва авлоди бўлган. Шундан кейин маълум муддатгача Қодир ул-иттилоқ иродаси билан ўз обу хўреши қисмати халқлар, турли сабаблар билан, бир жойдан иккинчи жойга кўчиб, сокин бўлдилар. Наслда келишмовчиликлар ҳам пайдо бўлди. Бошқа бир ривоят шуки, бутун Ер юзи ҳазрати Нуҳники бўлгандан кейин алайҳиссалом жаҳонни уч қисмга бўлди.

Чунончи, Машириқдан Мағрибгача бўлган ерларни, Хатти устуводин шимол томон ерлар: бир бўлак маъмур оролларки, жанубида эди ва Чин баҳри билан Ҳинд баҳри оралиғидаги ерлар, оламинг рубҳики, ҳозир Бабри Ҳабаша номи билан машҳурдир, билан тугаганди. Баҳри Чин соҳиллиридан, учинчи иқлим учдан биригача чўзилган ерлар, кенглиги то Мағрибнинг Холидот ороллариғача, узунлиги бешинчи иқлим учдан биригача одамлар яшайдигон ўрталиқнинг кенглигича (ерлар) Сомга берилган эди.

Ёфас алайҳиссаломга Чин Машириқининг бошқа муҳитлари, Қомарун тоғлари ва рус ерлари охиригача чўзилган оқ чўққилар ва бешинчи иқлимнинг қолган учдан бир қисли то маъмур ерларнинг охиригача ва Шимолнинг зулуммотиғача ерлар баҳиш этилган эди. Шуниси равшандурки, бу барча халойиқ ҳозир оламда мавжуддирлар. Бу ҳазрати Нуҳ алайҳиссаломнинг уч ўғлону авлодидандирлар. Айтадиларки, Туронзамин ва Туркистонни Ёфас алайҳиссалом ўзига асраб қўйган эди. Шу сабабли уни Абут-турк дейишган. Эронзамин ерлари ва Ажам ерлари Оҳвоз Сом алайҳиссалом улушига тушган эди. Шу жиҳатдан уни Абулажам деб атаганлар. Ҳиндистон ноҳиялари, Судан мамлақати Хом ихтиёрида эди. Уни Абулҳинд атаганлар. Ҳазрати Ҳақ таоло уни расуллик ташириғига мушарраф қилди. Ва ушбу мусаввадаки, “Шажарат ул-атроқ аталур”.

Энди юқоридаги парчани шарҳласак, масала анча ойдинлашиб қолса ажаб эмас, иншооллоҳ.

“Турк” сўзининг кўплик шакли — атроқ, атроқ дегани турклардир. “Шажарат ул-атроқ” — “Турклар шажараси” демакдир.

“Мусаввада”нинг луғавий маъноси қоралама ёки хомаки ёзув ва қоралама матндир. Шунингдек, бу сўз асл манба, ишончли асос тушунчаларини ҳам билдиради. Мирзо Улуғбек шарҳ — ислом одобига кўра бу ўринда асарини қоралама матн, деб камтарлик қилмоқда.

“Тонг отганда (уйқудан) турганларида ҳар шўъба бир-бирларининг тил луғатлиридин қутилган эдилар” жумласи ҳар бир шўъба ўз тилига эга бўлиб, бошқасининг тилини тушунмай қолган эди, деган маънони билдиради.

“Халқлар турли сабаблар билан, бир жойдан иккинчи жойга кўчиб сокин бўлдилар” жумласида жаҳон халқларининг сайёрамиз бўйича буюк кўчишлари назарда тутилмоқда.

“Наслда келишмовчиликлар ҳам пайдо бўлди “жумласида эса халқларнинг ҳудуд талашиб қилган ўзаро жангу жадаллари ифодаланмоқда.

Баъзи манбаларда Ёфас ибн Нуҳ алайҳиссаломни пайғамбар дейилса, бошқа манбаларда эса у зот пайғамбарлар рўйхатига киритилмаган, бу масала ихтилофли деб айтилади. Қуръони каримда номи тилга олинган 25 та пайғамбарлар орасида Ёфаснинг номи учрамайди. Лекин шу билан бирга баъзи манбаларда пайғамбарларнинг сони 124 минг дейилишини, бошқа жойда ундан ортиқ ёки камрок адад кўрсатилишини ҳамда отадан кейин унинг ўғли ёки ўғиллари ҳам Аллоҳ таоло томонидан пайғамбарлик ташрифига мушарраф кўрилганини (масалан, Иброҳим алайҳиссаломнинг ўғиллари Исмоил ва Исҳоқ ҳам пайғамбар бўлишган) назарда тутсак, Мирзо Улуғбекнинг Ёфасни алайҳиссалом деб ҳисоблаши асосли кўринади. Зеро, мутлақ ҳақиқатни билгувчи — ёлғиз Тангри таолодир.

“Хатти устуво” — Ер шарининг белбоғи — экватордир. “Хатти устуводан шимол томон ерлар” дейилганда экватордан шимолий томон назарда тутилмоқда.

“Иқлим” сўзи юнонча “клима”дан келиб чиққан бўлиб, луғавий маъноси оғишдир, атама сифатида эса ер юзасининг қуёш нурларига нисбатан оғишини билдиради. Бирор жойнинг об-ҳаво шароити унинг иқлимидир. Ернинг шар шаклида бўлиши, унинг Қуёш атрофидаги ҳаракати ва Ернинг эклиптика текислигига қиялиги натижасида ер юзига қуёш нурининг турли кенгликларда турлича тушиши, Ернинг ўз ўқи атрофида айланишининг ҳаво ва сув ҳаракатлари йўналишини ўзгартиришга таъсири ва бу таъсирнинг юқори кенгликларда кучли бўлиши иқлим ҳосил қилувчи самовий омиллардир. Бошқача айтганда, Қуёш нури ерга тик тушганда, ер юзаси қаттиқ исийди, қияроқ тушганда мўътадил бўлади, жуда ётиқ тушганда ер юзаси совиб кетади. Ёзда куннинг иссиқ бўлиши, қишда совуқ бўлиши мана шунга боғлиқдир.

Шарқ олимлари, жумладан, Абу Райҳон Беруний Ер юзини етти иқлимга бўладилар. Етти иқлим мамлакатлари дейилганда, экватордан бошлаб, то Шимолий қутбгача бўлган ҳудудлар кўзда тутилган, шу улкан ҳудуд еттига тақсимланиб, етти иқлим дейилган.

Ҳар бир мамлакат ёки шаҳарнинг ўрни унинг қайси иқлимда жойлашганига қараб белгиланган. Масалан, Бобур “Бобурнома”да Фарғона ва Самарқанд вилоятларини бешинчи иқлимда деб, Кобил вилоятини тўртинчи иқлимда деб, Ҳиндистонни биринчи, иккинчи ва учинчи иқлимда деб айтиб ўтади, “Тўртинчи иқлимдан Ҳиндистонда йўқтур”, деб таъкидлаб ҳам қўяди.

Ҳозирги иқлимшунослик фани ҳам ўша Шарқ олимларининг ақидасига асосланади, фақат иқлим сўзи ўрнида минтақа сўзи ишлатилади.

Ҳозир етти иқлим, яъни етти минтақа шундай таърифланади:

I. Экваториал минтақа — иссиқ ва нам, қиш билан ёзнинг фарқи йўқ.

II. Субэкваториал минтақалар — қиш ёздан бир оз фарқ қилади.

III. Тропик минтақалар — умуман иссиқ.

IV. Субтропик минтақалар — ёзда иссиқ, қишда мўътадил, қор ёғиши ҳам мумкин.

V. Мўътадил минтақалар — бунга масалан, Ўзбекистоннинг об-ҳаво шароитини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

VI. Субарктика ва субантарктика минтақалари — ёзи или-милик, қиши қаҳратон, ер юзаси мангу музлаб ётган ҳудудлари кўп. Бунга Сибирни, Тундрани мисол қилиб келтириш мумкин.

VII. Арктика ва антарктика минтақалари — Ер шаригаги энг совуқ жойлар, абадий музликлар ҳам бор, чунки Қуёш нури сира тик тушмайди.

Мақсадимиз Турон мамлақати ҳудудини аниқлаш бўлгани учун ушбу минтақаларга ҳам тўхталиб ўтдик.

“*Чин баҳри*” — Хитой денгизи.

“*Ҳинд баҳри*” — Ҳинд океани.

“*Чин Машириқининг бошқа муҳитлари*” — ҳозирги Хитойнинг шимоли, Манжурия, ҳозирги Мўғулистон (у пайтдаги Мўғулистон эндиликда Хитой таркибида бўлиб, ҳозир Ички Мўғулистон мухтор тумани деб аталади), узоқ Шарқ ўлкалари, Амур дарёсининг ҳавзалари, то Тинч океани — Татар бўғозигача бўлган ҳудудлар.

“*Оқ чўққилар*” — Ҳимолай, Помир, Олой, Тяньшан (туркий Хонтангри), Кавказ, Ўрол тоғлари.

“Бешинчи иқлимнинг қолган учдан бир қисми то маъмур ерларнинг охиригача”, деб аталган жойлар — бу ҳозирги Марказий Осиё ҳудуди, Жанубий Сибирь, Урал ўлкалари, Кавказ, Волга (Итил) бўйи, Кичик Осиё ва бошқа шуларга ёндош ҳудудлар.

“Рус ерлари охиригача” дейилганда албатта ҳозирги Россиянинг ҳаттоки Европада жойлашган қисми ҳам кўзда тутилмаган. У пайтларда рус ери Москва ва Яуза дарёлари ҳавзасидаги ҳудуддан иборат эди. Ҳатто бундан уч юз йил олдин ҳам Қрим хонлигининг шимолий чегараси Воронеж шаҳри яқинигача борарди. Шу тарихий ҳолдан келиб чиқиб айтсак, “рус ерлари охиригача чўзилган” ҳудудга Итил дарёсидан то Дунай дарёсигача бўлган ерлар, Қуйи, Ўрта ва Юқори Итил бўйи ўлкалари, Татаристон, Бошқирдистон, Мордва, Мари, Удмурдистон, Россиянинг Воронеж шаҳридан жанубидаги вилоятлар, Тамбов вилояти (ҳатто тўрт юз йилча аввал бу ерда туркий Қосим хонлиги мавжуд эди), Дашти қипчоқ — Оренбург, Волгоград вилоятлари, Краснодар, Ставрополь ўлкалари, Қора ва Азов (аслида Азоқ) денгизлари бўйларидаги вилоятлар, Қрим, Киевдан жанубдаги Украина ҳудуди, Измаил (аслида Исмоил) вилояти, Днепрбўйи, Днестрбўйи (жумладан, Гагаузия — Кўкўғизлар), Мажористон, Булғористон ва шу каби бепоён ерлар киради.

“Шимолнинг зулуммотигача ерлар” — Фарбий, Шарқий Сибирь, Ёкутистон, Чукотка, Тундра ва ундан у ёғи Шимолий муз океанидан то Шимолий қутб ҳудудларидир. Шимолий ва Жанубий қутбларда Куёш кам кўрингани учун улар зулуммот дейилган.

Энди юқорида айтилган изоҳлар ва фикрларни жамлаб хулоса чиқарамиз. Биз ҳеч бир ҳудудни даъво қилмоқчи ҳам эмасмиз, тарих филдирагини орқага айлантириш мумкин эмаслигини яхши биламиз, бу соғлом фикрга тўғри келмаслигини ҳам чуқур ҳис қиламиз. Биз фақат аجدодларимизга мансуб ўша Туронни хаёлан кўз олдимизга келтириб кўриб, ҳурматли китобхонларга — Турон тўғрисида деярли тасаввурга эга бўлолмай туриб, Туронни кўп тилга олаётган ўқувчиларимизга, бир оз бўлса-да, тасаввур бермоқчимиз, холос.

Хулосамиз шуки, Турон — бу Шарқда Тинч океанидан Фарбда то Болқонгача, Жанубда — Ҳимолай тоғи, Тибет, Шимолий Ҳиндистондан тортиб Шимолий қутбгача бўлган бепоён ҳудудни ташкил этган, инсоният тарихидаги энг улкан бир мамлакатдир. Ҳозир унинг ўрнида юзларча давлат ва давлатчалар вужудга келган. Шулардан Туронга ворис бўлган мустақил туркий давлатларни алифбо бўйича санаб ўтамиз: Озарбайжон, Туркия, Туркменистон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Қозоғистон. Озарбайжон таркибида Нахичиван, Ўзбекистон таркибида Қорақалпоғистон, Гуржистон таркибида Ажаристон, Молдова таркибида Гагаузия бор.

Россия таркибидаги мухтор туркий давлатлар: Бошқирдистон, Кабарда-Болқор, Татаристон, Чувашистон, Ёкутистон. Доғистон унда яшовчи бир неча камсонли туркий халқларнинг ҳам мухтор давлати ҳисобланади. Шунингдек, Россияда туркий халқларнинг Тоғли-Олтой, Қорачой-Черкасия, Хакасия мухтор вилоятлари, бир қанча мухтор округлари бор. Хитойда эса уйғурларнинг Шинжон-уйғур мухтор тумани тузилган. Шимолий Кипр Турк Жумҳурияти кўп йилдан бери мавжуд, лекин уни ҳозирча фақат Туркия тан олган. Бу халқларнинг ҳар бири ўзини *Турк бобомизнинг ва Туроннинг вориси деб биладилар* ва бунга ҳақлидирлар. Масалан, Озарбойжон Жумҳурияти миллий истиқлолга эга бўлиши биланоқ миллий телеграф агентлигини “Турон” деб атай бошлади. Шунингдек, эндиликда тили, дини ўзгариб кетган *Булғористон, Можористон мустақил давлатлари, Мордва, Мари, Удмурд, Тува мухтор давлатларининг халқлари ҳамда Сибирь, Узоқ Шарқ ўлкаларида, Хитой, Мўғулистон, Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон, Болқон давлатларида яшовчи туркий халқлар ҳам ўзларини Турк бобо ва Турон мамлакатининг ворислари деб ҳисоблашлари табиий ҳолдир.*

Энди Туроннинг жуғрофиясига доир қисқача маълумот берамиз.

Тоғлари: Урал, Кавказ, Тяньшан, Помир, Ҳимолай, Олтой ва бошқалар...

Океанлари: Шимолий муз океани, Тинч океани. Денгизлари: Қора денгиз, Азов денгизи, Эге (Эгей) денгиз, Ўрта денгиз ва бошқалар.

Дарёлари: Амур, Саха (Лена), Онасой, Амударё, Сирдарё, Мурғоб, Зарафшон, Ишим, Иртиш, Урхун, Урал (Ёйиқ), Ака (Ока), Кама, Оқдарё, Итил (Волга), Кура, Терек, Днепр, Днестр, Дунай, Дажла, Фурот, Аракс, Тан (Дон) ва бошқалар.

Кўллари: Бойкўл, Балхаш, Иссиқкўл, Орол, Каспий ва бошқалар.

Сахролари: Гоби, Қорақурум, Қорақум, Қизилқум, Сарсонқум ва бошқалар.

Паст текисликлари: Турон, Тўрғай ва бошқалар.

Хуллас, Турон ўз даврида Ер юзининг тўрт иқлимини ишғол қилган буюк бир мамлакат бўлган.

Хўш, Турон ва туронликлар инсониятга кимларни берди, қандай маданият ва қадриятлар яратди? Булар ҳақида жилдлаб китоб ёзиб адо қилиб бўлмайди. Шу боис бир неча мисоллар келтириш билан фикримизни мухтасар қилиб қўя қоламиз.

Турон энг аввало Туркхон, Ўғизхон, Қипчоқхон, Атилла каби буюк давлат арбоблари ва улуғ лашкарбошиларни, Тўмарис, Спитамен, Алп Эр Тўнга сингари фидойи ватанпарварларни етиштириб берди.

Туронликлар тўрт иқлимнинг соҳиблари ўлароқ, шу иқлимларга мос турмуш тарзини яратдилар. Биринчи, иккинчи ва учинчи иқлимларда яшовчи кишилар иморат қурмай яшашлари ҳам мумкин эди. Лекин туронликларнинг иқлим шароити иморат қуришни тақозо қилар эди. Шу боис шаҳарлар яратдилар, маданий турмуш барпо этдилар.

Турк қурол-яроғни биларди, эъзозларди, ўзини ҳимоя қила оларди — шавкатли ва довурак қўшинга эга эди. Отлиқ қўшинни илк бор у тузган. Қуролсозликда ҳам кўп ихтиролар қилган. Шамширни қиличга айлантирган ҳам у (қилич сал ёйсимон бўлгани учун тезда синиб кетмайди).

Туронда масофалар олис-олис эди. Манзилдан манзилга боришда юлдузларни йўл кўрсатувчи деб билиб ва уларнинг ҳолатини ўрганиш асосида самовий мавжудотларни ўрганиш — илми нужумга асос солдилар. Илк турк исмлари Ойхон, Юлдузхон, Кунхон, Кунтуғмиш, Ойтўлди, Ойсулув, Кунсулув, Кунтуғди бўлгани бежиз эмас, албатта. **Ойнинг** бошқа номи **Йалчиқ**, **Кўёшнинг** бошқа номлари **Кун** ва **Яшиқ**. **Кунчиқар** — Шарқ, **Кунботар** — Ғарб. Йил давомида Кўёш айланадиган

фалак доиралари ҳар бирининг ўз туркий номи бор. **Қўзи** — Ҳамал, **Уд** — Савр, **Эрангиз** — Жавзо, **Кучиқ** — Саратон, **Арслон** — Асад, **Бугдойбоши** — Сунбула, **Улгу** — Мезон, **Чаён** — Ақраб, **Ёй** — Қавс, **Ўғлоқ** — Жади, **Кўнак** — Далв, **Балиқ** — Ҳутдир. Аждодларимизнинг тарихий тафаккуридан дарак берувчи бу сўз ва тушунчаларнинг унутилиб борилаётганлиги, афсуски, ачинарли ҳолдир.

Венера (Зухро) юлдузининг туркий номи **Йилдирик**. **Чўлпон** ҳам дейилади. Миррих — **Кўруд**, Зуҳал — **Секангир**, Муштарий (Юпитер) — **Қорақуш** ва шу кабилар; ҳамма сайёралару барча аниқланган юлдузларнинг туркий номлари бор, балки уларга биринчи бўлиб аждодларимиз от қўйишган бўлса ажаб эмас.

Туронликлар рақам ададини 9 (1-9) деб билганлар, шунга ихлос қўйганлар ва келгуси жаҳоний илм-фаннинг ўсишига тамал тошини қўйиб берганлар.

Туронликлар илк бор гилдиракни, яъни аравани яратдилар. Аждодларимиз аравани таниқ деб, аравасозни таниқчи деб аташган. Маълумки, гупчаги баланд аравалар юрганда “таниқ-таниқ” деган товуш чиқаради.

Туронликлар йилқичилик, туячиликни ҳам ривожлан-тирганлар. Чунки улар боғ-роғли, деҳқончилик қилинадиган жойлар ва шаҳарлар билан бирга яйловли даштларда, қир-адирларда, саҳроларда ҳам яшаганлар. Даштда отсиз, саҳрода туясиз кун кечириб бўлмайди. От одамнинг садоқатли йўлдоши, туя — саҳро кемасидир. Ҳайвон терисини ошлаб, кийим қилишни ҳам аждодларимиз бошлаб беришган.

Орадан минг-минг йиллар ўтди. Турон гоҳо ягона мамлакат бўлди, гоҳо бир неча давлатларга бўлиниб кетди. Туронзаминда ўнлаб буюк салтанатлар — хоқонликлар, қанчадан-қанча хонлик ва бекликлар тузилди ҳамда вақти-соати етгач, тақдир тақозоси билан таназулга юз тутди. Лекин барибир худди самандар янглиғ бирининг ўрнида иккинчиси қад ростлади.

ИСЛОМ ВА ТУРОН

Туркистон — Туроннинг вориси. Лекин қандай вориси? Бизнингча, Туркистон — Туроннинг исломий ворисидир.

Фикримизни тушунтиришга ҳаракат қилиб кўрайлик. Ислому

дини Туронга, жумладан, унинг қалби бўлмиш Мовароуннаҳрга Араб халифалигининг амири Кутайба ибн Муслим ва аскарлари томонидан 705-715 йилларда ёйилган, унгача юртимизда мусулмончилик бўлмаган, деган фикр, бизнингча, бир томонламадир.

Ишончли манбаларнинг дарак беришича, ҳақиқатда Туронга мусулмончилиқни Ёфас алайҳиссалом ибн Нуҳ алайҳиссалом олиб келган. У буюк зотнинг тўнғич ўғли Турк ибн Ёфас алайҳиссалом ислом таълимотини Туронзаминда кенг ёйган эканлар. Қуръони каримда айтилишича, Одам алайҳиссаломдан бошлаб барча ўтган пайғамбарлар умматларини муслим бўлишга, Тангри таолонинг биру борлигига иймон келтиришга даъват этганлар. Муслим ва мусулмон атамаларининг луғавий маъноси бир: бири birlik шаклида, иккинчиси кўплик шаклидадир, холос. Ислом динини қабул қилиш муслимлик ва мусулмонликдир.

Абулғозийнинг “Шажарайи турк” асарида ёзилишича, ҳазрати Нуҳ икки юз элик ёшга етганда Худои таоло уни пайғамбар қилиб юборади. Нуҳ алайҳиссалом етти юз йил халқни мусулмонликка даъват қилади. Фақат саксон киши иймон келтиради. Бундан аччиқланган Нуҳ алайҳиссалом иймон келтирмаганларни дуоибад қилади. Жаброил алайҳиссалом келиб, Нуҳ алайҳиссаломга дейдики: “Худои таоло сенинг дуоингни қабул қилди. Фалон вақтда барча ер юзидаги халқни сувга фарқ қилмоқчи бўлди. Кема ясагин, деб амр қилди”. Жаброил алайҳиссалом Нуҳ алайҳиссаломга кемани қандай ясашни ҳам ўргатади. Нуҳ алайҳиссалом иймон келтириб, мусулмон бўлган кишилар билан кема ясайди. Шундан кейин ердан сув чиқади, осмондан ёмғир ёғади — тўфон бошланади. Инсоният тарихида Нуҳ алайҳиссалом замонларида юз берган ўша тўфонга ишонса бўлади. 2004 йилнинг 26 декабрида Индонезияга қарашли Суматра оролида содир бўлган ўша кучли зилзила туфайли келиб чиққан тўфон ҳам бундай ҳодисалар бўлиши мумкинлигини тасдиқлади. Нуҳ алайҳиссалом кушлар ва ҳайвонларнинг ҳар хилидан бир жуфтдан олиб иймон келтирган кишилар билан кемага минади. Ер юзидаги барча жонзот сувга фарқ бўлади. Олти ою ўн кун деганда Худои таолонинг амри билан тўфон қайтади. Кемадагилар саломат

қолиб, Жуди деган тоғда кемадан қуруқликка ўтадилар. Шу ерда улар бемор бўладилар. Нуҳ пайғамбар ва кўчлари, уч ўғилу уч келини тузалади, бошқалар вафот этишади. Шундан кейин Нуҳ пайғамбар ўғилларига: “Одам фарзандларидан фақат учалангиз қолдингиз. Энди учалангиз уч юртда тулинг”, деб, уларни уч томонга юборади. Ёфас алайҳиссалом отасининг амри билан Жуди тоғидан жўнаб кетиб, Итил ва Ёйиқ дарёларининг ёқасини макон тутди. Шу ерда яна икки юз эллик йил яшайди, авлоди кўпаяди. Вафоти олдида ўрнига тўнғич ўғли Туркни қолдириб, бошқа ўғилларига бундай васият қилади: “Туркни ўзларингизга подшоҳ билинлар, сўздан чиқманлар”. Ўғиллар ота васиятига содиқ қолиб, Туркни подшоҳ қиладилар. Турк одобли ва оқил киши экан. Отамерос мамлакатини кезиб чиқади. Иссиққўл бўйларини хушлаб қолиб, шу ерда яшайди. Хиргоҳ уйни, яъни чодир-ўтовни шу киши ихтиро қилади. Туркдан кейин ўғли Тўтак, невара, эвара ва чеваралари — Деббокуйхон, Кункхон, Аланчахонлар подшоҳлик қиладилар. Нуҳ алайҳиссаломнинг замонидан то Аланчахоннинг замонигача барча Турк авлоди мусулмон эдилар. Аланчахон замонида юрт обод ва эл жуда бадавлат бўлиб кетади. Моддий нарсаларга сифиниш бошланади. Бирор кишининг суюкли одами вафот этса, унга ўхшаш қўғирчоқ ясаб уйининг тўрига қўядиган, бу фалончимизнинг суврати деб унга топинадиган бўлади. Ошнинг олдини унинг олдига қўяди. Юз-кўзини қўғирчоқнинг юз-кўзига суртиб, бошига кўтаради. Шу тариқа бутпарастлик пайдо бўлади.

Нуҳ алайҳиссалом замонидан то Аланчахон замонигача бўлган давр Турк элининг биринчи мусулмонлик даври эди. Истиқлол бизга тарихимизни чуқур ўрганишга ўргатмоқда ва шуни талаб этмоқда. Балки кимдир юқорида баён этилган гаплар бир ривоятдир, дейишлари ҳам мумкин, лекин ҳатто ривоят замирида ҳам қандайдир ҳақиқат ётади. Қолаверса, ғарблик археолог олимлар Нуҳ алайҳиссалом кемаси бўйича қидирув ишларини олиб бориб, уни Туркиянинг шимоли-шарқий қисмидаги бир тоғдан топдилар, бу ҳақда ўз вақтида жаҳон матбуотида хабар эълон қилинди.

Турк эли иккинчи марта Ўғузхон замонида мусулмонликка қайтди. Ўғузхон Аланчахоннинг эвараси эди, бобоси Мўғулхон, отаси Қорахон мусулмон эмасдилар. Ўғузхон туғилгач, уч кечаю

кундуз онасини эммайди. Ҳар кеча онасининг тушига кириб: “Эй она, мусулмон бўлинг. Агар бўлмасангиз, ўлсам ўламанки, сизни эммасман”, дерди. Онаси ўғлининг раъйига қараб, Тангрининг бирлигига иймон келтиради. Шундан кейин Ўғузхон онасини эмади. Онаси кўрган тушини ва мусулмон бўлганини бировга айтмайди. Чунки Қорахон замонида мусулмончилик ва мусулмонлар қаттиқ таъқиб этиларди. Шундай эдики, агар отаси мусулмон бўлганини ўғли эшитса, у отасини ўлдирад, агар отаси ўғли мусулмон бўлганини эшитса, у ҳам шу ишни қилар эди. У пайтларда ўғил бир ёшга тўлмагунча унга от қўйилмасди. Ўғузхон бир ёшга тўлганда, отаси Қорахон юртга тўй бериб, бекларига бундай дейди: “Ўғлимиз бир ёшга етди. Энди унга не от қўясизлар?” Беклар жавоб бермасданок, бир яшар Ўғузхон тилга кириб, бундай дейди: “Менинг отим Ўғуз турур”. Тўйга келган барча катта-кичик, ёшу қари бундан танг қоладилар.

Ўғузхоннинг тили чиққач, Аллоҳ-аллоҳ, деб такрор айтарди. Лекин араб тилини атрофидагилардан ҳеч ким билмасди. Аллоҳ таоло Ўғузхонни модарзодивалий қилиб яратган эди. (Мумтоз шоиримиз Бобораҳим Машраб ҳам шундай валий бўлгани адабиёт тарихларида ёзилган).

Ўғузхон балоғатга етгач, Қорахон икки марта уйлантиради. Ўғузхон хотинларини мусулмон бўлишга даъват қилди, улар бу таклифга кўнишмайди, шу сабабли Ўғузхон уларга рўйхушлик бермайди. Кейин у мусулмон бўлишга кўнган бошқа қизга уйланади. Катта келинлари Қорахонга Ўғузхон мусулмон бўлганини чақадилар. Ота-ўғил ўртасида низо чиқади, уруш бошланади, Ўғузхон ғолиб келади, Қорахоннинг бошига дайди ўқ тегиб, ҳалок бўлади. Ўғузхон ота тахтига ўтиради. Элини мусулмонликка даъват қилади. Мусулмон бўлганларни сийлайди. Мусулмон бўлганлар Ўғузхонга келиб қўшилаверади.

Ўғузхон ўзи тарбия қилиб, вояга етказган Қипчоққа кўп эл ва навқар бериб, можор, бошқирд эларини итоатда ушлашни буюриб, Дон, Итил ва Ёйиқ дарёлари ҳавзаларини юрт қилиб белгилаб, уни ўша ёққа йўллайди. Бу жойларнинг Дашти Қипчоқ дейилиши боиси шундадир. Ўғузхон биринчи юришида Талас, Сайрам, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Андижон, Балх, Фур, Бадахшон, Кашмирни забт этади. Иккинчи юришида Хуросон,

Эрон (бу пайтда Каюмарс вафот этиб, юрт шоҳсиз эди), Ироқи Ажам, Ироқи Араб, Озарбайжон, Арманистон, Шом ва то Мисргача бўлган худудларни эгаллайди. Боши Сайрам, охири Мисргача бўлган вилоятларига ҳокимлар қўйиб, ўз юртига қайтади.

Ўғузхон замони турк элининг мусулмонликка қайтиш даври эди. Бу даврнинг Ўғузхондан кейин қанча давом этгани, авлодининг қандай маслақда бўлгани хусусида қўлимизда ҳозирча манба йўқ. Зеро, ислом ва Турон масаласига доир бошқа маълумотлар ва манбаларга асосланиб сўзимизни давом эттирамиз.

Мирзо Улуғбек “Тўрт улус тарихи”да ровийлар ва тарихчи арбобларнинг маълумотларига суяниб ёзадики, Ер юзини Нуҳ алайҳиссалом авлоди ва аҳолиси томонидан эгалланиши билан, уларнинг зурриёди ҳамда хешларининг ҳар бири ўртасида ибратли тартиблар, эътиборга лойиқ қоидалар кўрина бошлайди. Тангри таоло улар дилини илҳом билан бойитади, токи улар мамлакатни бошқариш бўйича расм-русумлар бунёд этсинлар.

Ёфас ибн Нуҳ алайҳиссалом Жуди тоғидан пастга тушгач, Аллоҳ таоло амри билан Машриқ томонга жўнайди. Ўз падари бузрукворидан рухсат олиш асносида, ундан, яъни Нуҳ алайҳиссаломдан дуо ўргатишларини сўрайди, токи ҳазрати Қодир Аллоҳдан ёмғир ёғишини сўрагай. Нуҳ алайҳиссалом унга исми аъзамни ўргатади. У исми аъзамни бир тошга нақш қилиб Ёфас алайҳиссаломга топширади. Ҳар қачон ёмғир ёғишини истаганларида Ёфас алайҳиссалом Ҳазрати Борий таолонинг буюк исми нақш қилинган тошни келтирар эканлар.

Бугунги кунда ҳам турклар орасида ёмғир ёғдирувчи тош мавжуд, — деб давом этади Мирзо Улуғбек. У тошни Жада тоши, Яда тоши деб атайдилар. У арабчада Ҳажарулмутур дейилади. Хуллас, Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом ёмғир дуосини Ёфас алайҳиссаломга таълим берадилар ва ўша тошни кўрсатадилар. Улуғ тарихчи арбобларнинг ривоят қилишларича, Ҳазрати Ёфас алайҳиссалом пайгамбари мурсал бўладилар (мурсал — элчи демак.-*муал.изоҳи*) У Ҳазратга нозил бўлган китобларда Яда илми ҳам зикр этилган эди.

Демак, Турк бобомизнинг оталари бўлмиш Ёфас алайҳиссалом Аллоҳ таолонинг элчиларидан бири бўлиб, у

кишига пайғамбарлик нишонлари учун Яда илми ҳам берилган экан. Диний муқаддас китобларда қайд этилишича, Ҳазрати Одам алайҳиссалом сифрида ҳарфлар, Ҳазрати Идрис алайҳиссалом муқаддас китобида илми нужум, ҳазрати Иброҳим китобида саноқ илми (илми аъдод), Мусо алайҳиссалом Тавротига илми санъат ва тиб битилганини хотирага олсак, Ёфас алайҳиссаломга Яда илми берилганига ҳам иймон келтириш вазифамиздир.

Жаноб пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳамма ўтган пайғамбарлардан афзалдирлар. Умматларининг кўплиги ва иймон келтирганларининг зиёдалиги билан фарқ қиладилар. Мана шуларга иймон келтирган ҳолда Исломот таълимотига кўра қанча бўлишларидан қатъи назар пайғамбарларнинг биронтасини ажратмай ҳаммаларига баробар иймон келтиришимиз керак.

Ажали етгач, Ёфас алайҳиссалом вафот этади. Ўғил ва набиралари уни иззат-икром билан ерга топширадилар. Ёфас алайҳиссаломнинг кичик ўғиллари ўз улуғ акалари Турк ибн Ёфас алайҳиссалом уйига келиб, таъзиятни охирига етказдилар. Ҳаммалари иттифоқлик кўргузиб, Турк ибн Ёфас алайҳиссаломни ўзларига бошлиқ сайлайдилар ва Ёфас ўғлон деб атайдилар.

Алқисса, Туркни унинг тамоми халқи Ёфас ўғлон деб атай бошлагач, ўзларига подшоҳ қилиб сайлайдилар. Турк отаси ўрнига ўтиради. Ўз қавми ўртасида хуш расм-русумлар, таҳсинга лойиқ тартибларни ўрнатади. Айтадиларки, Турк ибн Ёфас алайҳиссалом Каюмарс замондоши бўлган. Каюмарс форс мамлакатада биринчи шоҳ бўлганидек, Турк Турон мамлакатининг биринчи хоқонидир. Демак, турк ва форс халқларининг давлатчилиги айни бир замонда вужудга келган. Бунда маъно кўп. Шу фикрга риоя қилинса, кўпгина ихтилофли масалалар ўз-ўзидан ечимини топиб кетади.

Ривоят қилишларича, Турк одил ва комил, кўнгилчан хоқон бўлган, ҳаттоки турклар орасида инъом қилиш одатини у ўрнатган, раъият борасида кўп риоят қилган, унинг замонида фуқаролар айни осойишталик ва тинчликда яшаганлар.

Юқорида баён этилганлардан кўринадики, Турон ва Турк тарихи борасида Мирзо Улуғбек ҳам, Абулғозий ҳам айни бир

хилда фикр билдирадилар. Зеро, уларнинг иккалалари ҳам буюк турк ўғлонларидан бўлиб, тарихдан сўзлаганларида Шарқнинг мумтоз тарихий асарларига асосланиб иш тутандилар.

Ҳикоямизда давом этамиз. Тошкентнинг Чорсу майдонида, “Чорсу” меҳмонхонаси ўрнида, Бадалмат ҳаммомининг яқинидаги жарликнинг шундоққина ён бағрида бир булоқ бўларди. Тошкент булоқларининг энг машҳури, суви шифобахш эди. Тепасига шийпон қурилган бўлиб, булоқ сувидан олиш учун заранг коса қўйиб қўйиларди. Шифоталаблар узоқ-узоқлардан келиб, ихлос билан бу булоқ сувидан ичишарди. Булоқдан бохабар меҳмонлар унинг сувидан ичмай туриб, ўз юртларига қайтмасдилар. Савобталаб мешкоблар Эски шаҳар бозорини айланиб, “Оби худойи” дея булоқ сувини улашиб юрардилар. Ҳазрати Уккоша булоғи номи билан машҳур бўлган бу булоқ ҳақида эл орасида турли ривоят ва афсоналар тарқалган эди. Хўш, нима учун бу булоқ ҳазрати Уккоша деб аталади. Ҳазрати Уккошанинг ўзи ким бўлган? Тарихий шахси, ёки афсонавий қаҳрамонми? Асли исми шундай аталганми ёки халқ тилида ўзгариб кетганми? Ислом ва Турон мавзуини ўрганиш асносида қўйидаги маълумотларга эга бўлдик.

Ҳазрати Уккошанинг асли исмлари Уккоша ибн Меҳсон бўлиб, буюк саҳобалардан эканлар. Халифа Абу Бакр даврида (632-634 йиллар) ул зот ўлдирилган. Қабрлари Балх шаҳрида. Тошкентда ишлаб турган жомеъ масжидлардан бири Ҳазрати Уккоша деб аталади.

Қуръони каримнинг “Оли Имрон” сурасида Мадина шаҳридаги мусулмон жамоатнинг ҳижратнинг иккинчи йилида бўлиб ўтган Бадр жанги билан учинчи йилидаги (мелодий 624 йил) Уҳуд жанги мобайнидаги ва ундан кейинги даврдаги ҳаётдан жонли лавҳалар тасвирланади.

Пайғамбар алайҳиссалом Уҳуд жангига минг кишилик аскар билан чиқдилар. Душман уч мингча эди. Қаттиқ жанг бўлди. Ана шу Уҳуд жангида моҳир мерган — тийрандоз Саъд ибн Абу Ваққос ҳам қатнашадилар. Пайғамбаримиз “Ирми ё Саъд, фидока аби ва уммий!” (отгил, отгил эй Саъд, санга ота-онам фидо бўлсин) деб хитоб қиладилар. Пешво уламоларимиздан раҳматли Алихонтўра Соғунийнинг айтишларича, Уҳуд жангидан илгари ҳам ва кейин ҳам Муҳаммад алайҳиссалом

томонларидан ҳеч кимга бундай сўзлар айтилмаган. Саъд ибн Абу Ваққос Муҳаммад пайгамбаримизнинг бир неча бор оғир вазиятдан чиқиб олишларига сабаб бўлганлар, эркалар орасида олтинчи бўлиб ислом динини қабул қилганлар, пайгамбаримиз вафотларидан кейин халифаликка номзодлардан бири бўлганлар. Ҳазрати Умар ибн ал-Хаттоб халифалиги даврида Шарққа лашкарбоши қилиб юборилганлар. Ҳазрати Умар ал-Хаттоб милодий 634-644 йилларда халифалик қилганликларини назарда тутсак, Саъд ибн Абу Ваққос ана шу йиллар орасида Туронга ташриф буюрганлар. Бу воқеа Қутайба ибн Муслим келишидан 70 йилча олдин юз берган, дейиш мумкин.

Тошкентлик билимдон отахонларнинг ҳикоя қилишларича, Саъд ибн Абу Ваққос ота қадим-қадимдан “Камони шоший”лари билан машҳур бўлган Тошкентда ҳам яшаганлар. У зотнинг келишлари шарофати билан у булоқ кўз очган ёки у киши булоқ сувининг шифобахшлигини кашф этганлар. Тошкент азалдан ўқ-ёй ишловчи хунармандлари, камонгарлар-тирандозлари билан машҳур бўлган. Саъд ибн Абу Ваққос ҳазратларининг асл касблари ҳам ҳудди шундай бўлганлигини назарда тутсак, бу ҳикояда жон-мантиқ борлигини ҳис этамиз. Бугина эмас, саҳобаи киромлардан бўлмиш Саъд ибн Абу Ваққос Туронда ислом динини ташвиқ ва тарғиб қилишлари табиий эди. У киши ҳаётининг давоми Тошкентдан шимолроқда жойлашган Сабронда кечганини Аҳмад Яссавий ўз ҳикматларида қайд этиб, Саъд ибн Абу Ваққос руҳидан мадад олганларини билдиради. Ўша пайтлари Саброн ҳам, унинг яқинидаги Сифноқ ҳам турли томонларга ўқ-ёй олиб кетиладиган кичик шаҳарлар бўлганини рус тарихчиси Василий Бартольд тилга олиб ўтса, Шарқ тарихчиси Ҳофизи Таниш эса Сабронда кўп уламолар яшаб ўтганлигини, ҳатто Бухородаги энг машҳур мадраса — Мир Араб шу ердан етишиб чиққан, Саййид Абдуллоҳ Саброний шарафига Убайдуллахон томонидан қурилганини баён этади.

Маълумки, ислом динининг моҳияти ва қудрати ҳам шундаки, бу таълимотни қурол кучи билан эмас, мантиқ, исбот кучи билан, намуна кўрсатиш йўли билан тарғиб ва ташвиқ этилади. Яссавийга — ана шундай иш тутиш тариқатидир. Бу тариқатнинг илдизлари Аҳмад Яссавий замонларидан тўрт юз

йиллар аввалги диний ҳаётимизга бориб туташади, деган фикрни илгари сурмоқчимиз, яъни Қутайба ибн Муслим Мовароуннаҳрга қўшин билан кириб келишидан 70 йилларча илгари Туроннинг Шош, Сайрам, Фороб ва бошқа вилоятларининг халқлари Саъд ибн Абу Ваққос ва сафдошларининг тарғиб-ташвиқотлари туфайли ихтиёрий равишда ислом динини қабул қилган эдилар, демоқчимиз. Саъд ибн Абу Ваққос ва сафдошлари Туронга келганларида ислом дини ҳали мазҳабларга ажралмаган эди. Шу боисдан бўлса керакки, халқимиз энг бошидан бошлаб ислом оламида энг кўп ва кенг тарқалган Имом Аъзам раҳматуллоҳи алайҳ асос солган Ҳанафия мазҳабига риоя қилиб келаётир.

Юқорида келтирилган маълумотлар шунинг учун ҳам аҳамиятли деб ҳисоблаймизки, Ислом дини Туронга қандай, қайси йўллар билан, кимлар иштирокида ҳамда қачон кириб келиб ёйилганини билишга маълум аниқликлар киритса керак, деб биламиз.

Туроннинг нисбатан шимолий вилоятлари, Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқими, Еттисув ўлкалари, Туроннинг нисбатан ғарбий қисми — Дашти Қипчоқ халқлари — туркийлар IX-X асрларда ихтиёрий равишда ислом динини қабул қилишларини шу билан изоҳлаймизки, **бу ҳудудларда яшовчи халқларнинг аجدодлари ўтган замонларда мусулмон бўлган эдилар, кейинги авлодлар бутпараст бўлиб кетган эдилар, улар учун ислом динини қабул қилиш — аجدодлар динига қайтиш эди.** Шу сабабли ҳам Туронда 200 минг оила бир йўла ислом динини қабул қилган ҳоллар юз берган эди. Уларнинг қониди, турмуш тарзида ислом динига мойиллик ва мослик жиҳатлари кўп эди. Айтиш мумкинки, Қуръони карим Муҳаммад алайҳиссаломга нозил қилина бошлаган милодий 610 йиллардаёқ туронликларнинг аксарият қисми ислом динини қабул қилишга руҳан ва қалбан тайёр эдилар, деб ҳисобласак бўлади. Биз “аксарият” деган иборани ишлятпмиз. Демак, ҳаммани эмас, кўпчиликни назарда тутаямиз, озчилик Ислом динини дарҳол қабул қилмади, ёки уни дарҳол қабул қилишга ҳозир эмасди. Ана шу озчилик кимлар эди? Сўзни ана шулар ҳақида бошлаймиз.

Тарихдан маълумки, VII асрнинг иккинчи ярми, VIII асрнинг бошларида Буюк Туронни кўзда тутсак, мамлакатнинг Ҳинд ва

Форс диёрларига яқин ҳудудларида будда таълимотини қабул қилганлар ҳам, ўтга топинувчилар — оташпарастлар ҳам бор эди. Хоразм, Бухоро, Самарқанд аҳолисига ҳам оташпарастлик таъсири юққан эди. Оташпарастларнинг бош китоби — “Авесто”-ни билувчи кишилар — коҳинлар ҳам бу ерларда бор эди. Улар она тилимизда **Ўт оға** дейиларди, оташпарастлар ибодатхонасида ҳамиша ёниб турувчи ўтнинг ўчиб қолмаслиги учун масъул бўлган киши шундай аталарди. Ҳали ҳамон бу атама **ўтоғаси** шаклида сақланиб қолган. Ана шу оташпараст аждодларимиз ислом динини дарҳол қабул қилмаган, онглари оташпарастлик билан банд бўлганлиги туфайли исломни тушуниб етишлари осонликча кечмади. Бунинг учун аввало тарғибот ва ташвиқот ишлари олиб борилиши лозим эди. Ислом шундай илоҳий ва қудратли динки, у ихтиёрий қабул қилинади, уни қурол ишлатиб, мажбуран қабул қилдиришга ҳожат ҳам йўқ. Ана шу борада, тарихий маълумотларнинг гувоҳлик беришича, амир Қутайба ибн Муслим тезлик қилиб қўйган кўринади. Масалан, Самарқандда мусулмонлар билан оташпарастлар ўртасида қон тўкилган ҳоллар ҳам юз берган. Бир гуруҳ Самарқандликлар 705-710 йиллар орасида мусулмончилик шаҳарга зўрлик билан, қурол кучи билан олиб кирилди, деб халифалик марказига арз қиладилар. У ерда бу шикоят ислом таълимоти бўйича ўринли деб топилиб, диний адолат бўйича иш тутилади-да, ислом аскарлари Самарқанддан олиб чиқиб кетилади. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, Амир Қутайба аскарлари ўтпарастлик таълимотини тарғиб қилувчи китобларни ёқишган. Абу Райҳон Беруний “Осорул ал-боқия” асарида ҳудди шу ҳолатни эслатиб ўтган. Буни қарангки, Амир Қутайба аскарларига қаттиқ қаршилиқ кўрсатган Хоразм, Термиз, Бухоро, Фарғона каби Турон ҳудудлари кейинчалик ислом динининг энг йирик марказлари бўлиб қолди. Мусулмон дунёсига буюк Хоразмийлар, Бухорийлар, Термизийлар, Фарғонийлар, Самарқандийларни етиштириб берди.

Энди Туроннинг нисбатан шимолий, шарқий, шарқий-шимолий, ғарбий, ғарбий-шимолий ҳудудларида ислом дини ихтиёрий равишда, қилич кучи билан эмас, балки ташвиқот, тарғибот ва мантиқ кучи билан қабул қилинишини изоҳлаб ўтамиз. Маълумки, бу ҳудудларда Ўғузхон замонларидан кейин,

орадан маълум давр ўтгач, турк қабилалари ўртасида бутпарастлик ҳам, шомонийлар ҳам, чекка ўлкаларда эса мажусийлар ҳам бор эди. Шомонийлик етакчилик қиларди. Аждодларимизнинг “Тангри” тушунчаси исломий “Аллоҳ” тушунчасига яқин келиб қолган эди. Уларда илоҳий ҳокимият тушунчаси мавжуд бўлган. Бутун борлиқни яратгувчи, одамларнинг яхши ва ёмон тақдирларини белгиловчи зотни Тангри деб билганлар. Шомоний турклар бошларига бирор мушкул иш тушганда кўкка боқиб, “Тангри бир” дея илтижо қилганлар, деган гап ана ўша даврлардан етиб келган.

Қадимда юнон, рум ва бошқа қавмларда кўпхудолилик мавжуд бўлгани ҳолда туркларда Тангри бирлиги ишончи вужудга келган. Шу билан бирга Тангри кўкда деб ҳисоблашган. Аслида, яъни ислом таълимотига кўра, Аллоҳ — ломакон, маконга ҳожати йўқ, энг буюк зотдир.

Тангри сўзи ҳам Кўк (осмон, само), ҳам Аллоҳ маъноларини англатган. “Кўк Тангри” ибораси ана шундан келиб чиққан. Барча динларнинг самовий таълимотлар деб аталиши ҳам шунга бориб тақалади.

Аждодларимизда Тангри ердаги одамларни кўриб туради, хоқонлар ҳокимиятни Тангридан олади, деган тушунчалар ҳам бўлган. “Подшоҳ Аллоҳнинг ердаги соясидир” деган нақлни бир эсланг.

Улуғ ва танҳо бўлмиш Тангрига ишонувчи аждодларимиз руҳнинг абадийлигига, охират ҳаётига, яхшилик эвазига мукофот, ёмонликка яраша жазо берилишига ишонишган. Уларда арвоҳ тушунчаси ҳам бўлган. Яхши одам ўлганда, руҳи Кўкка — Тангри томонга учиб кетади, ёмон одам ўлганида эса, руҳи ер остига юборилади, деб ҳисоблашган. Шу тариқа жаннат ва дўзах тушунчалари пайдо бўлган. Она тилимизда дўзах — тамуғ, жаннат — учмоғдир, учмоғ сўзининг луғавий маъноси ердан кўтарилиш, осмонга парвоз қилишдир. Аждодларимизда бундай тушунчаларнинг мавжуд бўлиши қадимда — Туркхон, Ўғузхон замонларида уларнинг мусулмон бўлганликларини кўрсатувчи далиллардандир. Шундай анъанавий асослар ва айниқса Тангри бирлиги ҳақидаги тушунча Туроннинг катта бир ҳудудида ислом дини ихтиёрий равишда қабул қилинишига омил бўлди, деб ҳисоблаймиз.

Бизнингча, аждодларимизнинг Тангри - яккахудолик эътиқодига мойиллиги илк бор Ёфас алайҳиссалом ва унинг тўнғич ўгли бобокалонимиз Туркхон замонларидан бошланган.

Ўғузхон даврида эса иккинчи марта мусулмон бўлиб яшаганлар.

Муҳаммад алайҳиссалом замонларидан бошлаб мусулмон бўлишимиз бу учинчи марта муслим бўлишимиздир.

Ҳамма динларнинг асоси бир — исломдир. У азалий ва абадийдир. Маълумки, инсоннинг хулқи табиатан тузалишдан кўра бузилишга мойилроқдир. Шу боис Аллоҳ таолло динни тирилтириб туради. Улуғ олим Абу Ҳомид Ғаззолий худди шу мавзуда махсус асар ёзиб, бу китобини “Диний билимларни тирилтириш” деб аташи ҳам бежиз эмас, албатта.

Дарвоқе, шу ўринда яна бир нарсани эслатиб ўтишни лозим кўрамыз. Туронда ибодат қилинувчи махсус бинолар — ибодатхоналар бўлмаган. **Улар исталган жойларда Кўкка боқиб дуолар қилиб кетаверганлар.**

Мусавий ва исавийларда ибодатхоналар — калисо ва черковлар, ўтпарастларда эса ўтхоналар бўлган, улар ибодатларини мана шу биноларда ўтаганлар.

Ислом таълимотига кўра Ер юзининг ҳар бир пок жойида намоз ўқишга рухсат берилади, камида уч киши биргаликда ўқиган намози жамоат намози мақомида ҳисобланаверади. Исломнинг бу борадаги кенлиги ҳам аждодларимизнинг азалий диний турмушлари тарзига мос келган эди.

Биринчи масжид биноси Муҳаммад алайҳиссалом замонларида қурилган. Кейин бу анъана диний турмуш тарзи тақозоси билан бутун ислом дунёсида, жумладан, Туронда ҳам кенг авж олиб кетган. Азалдан қонида иморатсозлик унсурлари бўлган туркий халқлар тарихида бирор хоқон, хон, подшоҳ, амир ёки бир бой-бадавлат мусулмони комил киши бўлмасинки, катта ёки кичик масжид қурдирмаган бўлсин. Бунга олис ва яқин ўтмишдан минглаб мисоллар келтиришимиз мумкин. Мазкур анъана юртимизда мустақиллик шарофати билан яна жонланиб кетдики, бу ҳақда кўп тўхтаб ўтишнинг ҳожати бўлмаса керак, деб ҳисоблаймиз. Ҳамма-ҳаммасини кўриб-билиб, шоҳиди бўлиб турибмиз.

ТУРКИСТОН

Туркистон Туроннинг кунчиқар ва кунботар кенглиги бўйича чамалаганда нақ марказидадир. Шимол ва жануб узунлиги бўйича ҳисоблаганда жануброқда жойлашган асосий ҳудудидир. Умуман олганда эса, Туркистон Туроннинг марказий қисмидир. Берунийлар, Кошғарийлар, Яссавийлар замонидаёқ (ва улардан илгарилари ҳам), Улуғбеклар, Бобурлар даврида ҳам Турон сўзи билан бирга Туронзамин ва Туркистон иборалари ишлатила бошлаган. Кўпинча эса Туркистон деганда бутун Туронни, Турон деганда эса бутун Туркистонни ҳам англашаверган.

Биринчи марта “Туркистон” атамаси мамлакат маъносида 639 йили, Араб халифалиги фотиҳлари юртимизга келмасданоқ суғд манбаларида учрай бошлаган. Унгача юртимиз Турон дея аталган. Туркистон қўшма сўз бўлиб, “Турк” ва “стон” сўзларининг қўшилишидан яратилган.

“**Стон**” сўзи мамлакат маъносини билдиради. Туркистон — бу турклар мамлакати, турклар давлати демакдир.

Асрлар давомида Туркистоннинг ҳудудий доираси ўзгариб, баъзан кенгайиб, баъзан кичрайиброк турган. Масалан, милодий VI асрда Туркистон дейилганда Форс ва Ҳинд вилоятларидан Шимолдаги ўлкалар — барча туркий халқлар яшайдиган ҳамма диёрлар — **Танқутдан** (Тибетнинг туркий номи, форсча Тибет аталади) тортиб Шимолий Қутбгача, Осиё қитъасини Япониядан (Навоийнинг “Хамса”сида шундай ёзилган) ажратиб турувчи Татар бўғозидан Дунай дарёси бўйларигача бўлган ҳудудлар назарда тутилган бўлса, X — XI асрларда бу ҳудуд бир томондан кенгайиб, иккинчи томондан бироз торайган эди: Хитой чегараси шимолга сурилган, мўғуллар умумтуркликдан ажралиб чиққан, славянлар Жанубга — **қипчоқ, бижанак** ва бошқа турк қабилалари диёри — Дашти Қипчоқ томонга силжиб, Днепрнинг ўрта оқимида Киев князлигини тузган, Дунай бўйидаги **можорлар** (ўша Атилахоннинг авлодлари), Итил бўйидан кўчиб келган **булғорлар** насроний динини қабул қилган бўлсалар, иккинчи томондан, Туронзаминнинг нисбатан шимоли-ғарбий қисмида Ока, Кама

дарёлари ҳамда Итилнинг юқори оқими ҳавзаларида ва уларга туташ ҳудудларда, яъни ҳозирги Татаристон, Бошқирдистон, Мордва, Мари, Чувашистон, Удмурдистон - ўрнида ислом динини қабул қилган маданий бир давлат — Булғористон давлати вужудга келган (пойтахтининг номи Булғордир). Кичик Осиёда, яъни Туркиянинг Осиё қисмидаги ҳудудида туркий давлатлар — Салжуқ беклиги, Усмон бекликлари оёққа тура бошлаган эди. Умуман эса, диний эътиқод борасида бу даврга келиб турк халқларининг аксарияти ислом динини қабул қилиб бўлган эди, шарқий ҳудудлардаги айрим эллар, айниқса, камсонли элатлар бундан мустасно эдилар.

Туроннинг Туркистонлик даврини Туркликнинг муслмончилик билан узвий қўшилувидир, дейиш ҳам мумкин. Туркистон — бу исломий Турондир.

Шу ўринда араб лашкарбошиларида ва ислом динини тарқатувчиларидан бири Уммавий Араб халифалигининг Хуросон ва Сейистондаги ноиби Қутайба ибн Муслимнинг номини эслаб ўтишимиз лозим. У Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Хоразм воҳаларини, Фарғона водийсини то Кошғаргача бўлган қисмини халифаликка қўшган. У милодий 715 йили ҳозирги Андижон вилояти, Жалолқудуқ туманида исён кўтарган ўз аскарлари томонидан ўлдирилган. Мовароуннаҳр номи ҳам ана ўша пайтда пайдо бўлган. Бу номни биринчи бўлиб Қутайба ибн Муслим тилга олган бўлса ажаб эмас. Мовароуннаҳр сўзини ўзбекчага таржима қилсак, дарёнинг нариги тарафи деган маънони билдиради. Икки дарё, яъни Амударё ва Сирдарё оралиғидаги жойларнигина эмас.

Қутайба ибн Муслим ва унинг сафдошлари томонидан юртимизда ислом динининг тарғиб қилиниши арафасида Туркистон ягона бир мамлакат эмас эди. Заминимизда ўнлаб катта-кичик давлатлар мавжуд бўлиб, улар орасида энг қудратлиси Буюк Турк хоқонлиги эди. Милодий 460 йили хонлик сифатида вужудга келган, 551 йили Илхон Бумин хоқонлик деб эълон қилган бу давлатнинг ҳудуди шарқда Манжуриядан бошлаб, ғарбда Византия чегарасигача, Азов ва Қора денгиз бўйларидаги Боспор (Керч), Херсонес шаҳарларигача, жанубда эса Форс вилоятигача борар эди. Византия ва бошқа давлатлар билан савдо-сотик яхши йўлга қўйилган эди.

VI аср охирларида бу хоқонлик иккига бўлиниб, Шарқий турк хоқонлиги ва Фарбий турк хоқонлиги вужудга келган. VII аср бошларида Фарбий турк хоқонлиги ярим мустақил 15 давлатдан иборат эди. Тошкент, Фарғона, Хоразм, Самарқанд, Бухоро ва бошқа ўлкаларда ана шундай ярим мустақил давлатлар бор эди. Қутайба ибн Муслимнинг юртимизга келиши шундай бир пайтга тўғри келган. Хоқон Шибий, Хоқон Хелу, Хоқон Қутлуғ, Хоқон Қопоғон, Хоқон Билге, Хоқон Шабало, Хоқон Ашина ва бошқалар бу сулоланинг машхур вакиллари дир. Уларнинг замонида Хитой, Форс ва Византия билан савдосотиқ кучайган, Самарқанд, Бухоро, Сайрам, Тошкент, Хоразм, Марв, Чоржўйда қурилишлар олиб борилган, умуман шаҳар ҳаёти жонланган. 745 йили Фарбий турк хоқонлиги тарқалиб кетди.

Албатта, ҳаёт давом этаверди, унинг ўрнида бошқа давлатлар вужудга келди. Туркистоннинг ўзга ҳудудларида ҳам ўзига яраша давлатлар мавжуд эди. Турк отамиздан бошлаб, Турк халқларининг давлатсиз қолган пайти тарихда сира ҳам учрамайди. Туроннинг — Туркистоннинг у ҳудудида бўлмаса, бу ҳудудида давлат бўлган, бир турк қавми тобе бўлиб қолган бўлса, бошқа қавмларнинг давлатчилиги давом этаверган. Давлати бўлса халқ сақланиб қолади, давлати равнақ топса халқи қудратли бўлади. Бу ақида бизларга Турк отадан мерос.

Шундай қилиб, Қутайба ибн Муслим келишидан кейин Туркистоннинг Мовароуннаҳр ҳудуди Араб халифалиги таркибига киритилди. Лекин Туркистоннинг бошқа ҳудудларида туркий давлатчилик хонлик ва хоқонлик шаклида давом этаверди.

Халифалик марказидан узоқда бўлган ўлкаларда уларни бошқаришни қулайлаштириш мақсадида ноибликлар тузилади. 821 йили Тоҳир ибн Ҳусайн Хуросон ва Мовароуннаҳр ноиби этиб тайинланади, маркази Нишопур шаҳри эди. 873 йили тоҳирийлар ҳокимиятдан четлатилади. 875 йили Наср I Сомоний, 892 йили Исмоил Сомоний халифалик томонидан Мовароуннаҳр ноиблигига лойиқ кўринади. Бу ноиблик ҳам халифалик таркибидаги бир вассал тузилма, бошқаришнинг халифалик манфаатлари учун қулай бир усули эди. Машхур немис олими Адам Мецнинг “Ислом ренессанси” китобида

ёзилишича, бу ноибликнинг бошлиқлари бўйсунмас халқ қаҳрамонларининг азиз бошларини халифалик пойтахти бўлмиш Бағдодга юбориб туришган, бунинг эвазига халифадан совғалар олишган, шу билан ўзларининг гўё марказга бўлган садоқатларини изҳор этишган.

Нишопурда ҳам, Бухорода ҳам ноиблик қўшинлари, жумладан, сарой гвардияси туркий аскарлардан иборат эди. Лашкарбошилар ҳам уларнинг ўзларидан бўлган, аниқроғи, аскарларнинг ўзлари энг муносиб, энг довюракларини бошлиқ қилиб сайлаб олишган. Аста-секин реал ҳокимият ўша ҳарбий бошлиқлар қўлига ўта боради, ноиблар эса ҳокимиятни қўлдан бой бера бошлайдилар.

Худди шундай тарихий шароитда Араб халифалигининг Туркистондаги вассал ноибликлари ўрнида мустақил туркий давлатлар вужудга келди. Булар **Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар ва Ануштакинлар** (Хоразмшоҳлар) давлатлари эди. Х аср Туркистони жаҳонга шундай буюк лашкарбошилар етиштириб бердики, дунёнинг изми кўп асрлар шуларнинг авлоди қўлида бўлди. Шуниси диққатга сазоворки, бу давлатларга асос солувчилар хоқонзода ёки султонзодалар эмасди, улар ўша ноибликлардаги туркий қўшинларнинг лашкарбошилари — ҳарбий фаолиятини ўспиринлигидаёқ оддий аскарликдан бошлаган довюрак кишилар эдилар. Улар учун хоқонлик ва султонлик даражалари насаб эмас, балки худди Амир Темур бобомиз учун ҳам бўлгани каби ҳасаб эди, яъни улар ўз саъй-ҳаракатлари билан давлат соҳиби бўлган, ўз сулолаларини бошлаб берган эдилар. *(Насаб ва ҳасаб тушунчалари ҳақида кейинроқ - ўз ўрнида кенгроқ маълумот бериб ўтамиз).*

Қорахоний хоқонлар наслан қадим Буюк Туроннинг хоқони Алп Эр Тўнга авлодларидан бўлсалар-да, орадан минг йилча ўтгач, яна ҳокимиятни курашиб қўлга киритган эдилар. “**Қора**” сўзининг бир неча маъноси бўлиб, шулардан бири буюк, катта, улкан тушунчаларини билдиради. Қорахоний хоқон деганда ана шу маънолар ифодаланади. Масалан, Қорасув катта сойдир, Қоработир — қудратли ботирдир. 927 — 1212 йиллар давомида асосан Марказий ва Шарқий Туркистонни идора қилган бу сулолага Абдулкарим Сотуқхон асос солган.

Қорахонийлар замонида туркий адабиёт ва санъат, меъморчилик, илм-фан анча ривожланган. Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Кошғарий, Бурхониддин Марғиноний, Аҳмад Яссавий каби буюк сиймолар ўша давр фарзандларидир. Қорахонийлардан ёдгорлик бўлиб, буюк иншоотлар қолган ва улар ҳозир ҳам сақланмоқда. Жумладан, Бухородаги Арслонхон минораси (Катта Минора), Жоме масжид, Вобкент минораси, Жарқўрғон минораси, Малик работи, Шоҳи Зиндадаги айрим мақбараларни эслатиб ўтиш мумкин. Аждодлар хотирасини улуғлаш ва адолат йўлида шуни эслатиш ўринлики, барча тарихий асарларда 1127 йили Арслонхон томонидан қурдирилган, баландлиги 46 метрдан ортиқ бу иншоот Арслонхон минораси деб аталиб келинган. Фақат шўролар замонида бу миноранинг номи ўзгартирилган. Асрлар шоҳиди бу иншоотни ўз номи билан атасак, аждодлар руҳи шод бўлур эди. 285 йил яшаган Қорахонийлар давлати 1212 йили Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ томонидан Хоразм давлатига қўшиб олинган.

Ғазнавийлар ҳақидаги сўзимизни Хоразм фарзанди Абу Райҳон Берунийдан бошлаймиз. Шунда айтмоқчи бўлган фикримиз аниқроқ ифодасини топса ажаб эмас. 973 йили Хоразмнинг ўша пайтдаги пойтахти Кот шаҳри атрофида (берун — шаҳар ташқариси маъносини билдиради) таваллуд топган Абу Райҳон Берунийнинг хокитуроби бир иқлим олисда — Ғазна шаҳридадир. Баъзи китобхонлар: “Э, атганг, улуғ бобомиз ватандан айру тушган эканлар-да, хокитуроби бегона юртда қолиб кетибди-да”, деб афсусланишлари ҳам мумкин. Лекин аслида ундай эмас. Беруний ҳазратлари биздан айру тушган эмаслар, тақдир тақозоси билан биз ўзимиз айру тушиб қолганмиз, биз ўзимиз шундай ўйлайдиган бўлиб қолганмиз. Чунки Беруний замонида Ғазна шаҳри Туркистон замини ва худуди эди, у ерда асосан туркийлар яшарди, бу ҳақда Бобур мирзо ҳам орадан роса 5 аср ўтгач, шундай дейди.

Лашкарбоши Алптакин 962 йили янги давлатга асос солади ва ҳозирги Афғонистоннинг шимоли-шарқий қисмида, Ғазна дарёси бўйидаги Ғазна шаҳрини ўзига пойтахт қилиб олади. Пойтахт номи сулола номига, давлат номига ҳам асос бўлади. Шу боис ғазнавийлар, Ғазнавийлар давлати атамалари келиб

чиқади. Ғазнавийлар давлати, айниқса, Сабуктакин (977-997), Маҳмуд Ғазнавий (997-1030), Масъуд I (1030- 1041) ҳукмронлик қилган даврларда жуда қудратли бўлиб, бутун Шимолий Ҳиндистонни, ҳозирги Афғонистонни, ҳозирги Эрон ва Марказий Осиёнинг катта қисмини ўз тасарруфига олган эди. Бу даврларда мамлакатда савдо-сотик, илм-фан, адабиёт ва санъат, ҳунармандчилик, суғориш ишлари ҳам ривожланган. Сирдарё бўйларида, суғорма деҳқончилик равнақ топган юртда туғилиб ўсган Алптакин қуш уясида кўрганини қилади, деганларидек бу ерларда ҳам кориз усулида, яъни қатор-қатор қудуқлар қазиб, уларнинг сувини ер остидан оқизиб тўплаш усулини жорий этган. Унинг ўғли Маҳмуд Ғазнавий бу ишни давом эттирган. Шунингдек, у буюк ҳомий сифатида ҳам тарихда абадий қолган. Масалан, ўз хазинаси ҳисобидан 300 нафар адиб, олим, фозил ва уламо аҳлига етарли даражада маош тўлаб, уларнинг етук асарлар яратишига шароит яратиб берган. Саройига Беруний, Утбий, Байҳақий, Гардизий, Фирдавсий каби Шарқнинг буюк сиймоларини олиб келган. Яна шуниси диққатга сазоворки, Маҳмуд Ғазнавий кимга қандай асар ёзишни таклиф қилишни ўзи белгилаган, яъни ҳозирги ибора билан айтганда, ўзи давлат буюртмаларини берган.

1017 йилдан 1048 йилгача, 31 йиллик умрини Ғазнада ўтказган, шу ерда вафот этган Берунийнинг жуда кўп машҳур асарлари, жумладан “Ҳиндистон”, “Сайдана” китоблари ҳам ана шундай давлат буюртмаси бўйича дунёга келган эди. Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома”си ҳам Маҳмуд Ғазнавий буюртмаси бўйича яратилган, лекин китобда Турон тарихи бир ёқлама тавсифлангани учун у Маҳмуд Ғазнавийга манзур бўлмайди. Беруний яна бир шоҳ асарини Масъуд I га бағишлаб, бу китобини “Қонуни Масъудий” деб номлайди. У олимнинг фалакиётга доир энг муҳим асари ҳисобланади. Шундан кейин Беруний яна “Китоб ал-жамоҳир фи маърифат ан-жавоҳир”, “Ас-сайдана” асарларини яратган. Улуғ олим буюк султоннинг юришларида йўлдошлик қилган. Ғазнавийларнинг элчиси сифатида учинчи иқлимда — Ҳиндистоннинг шимолида яшаб, Ҳиндистон халқлари ҳаёти ва тарихини, ҳаттоки қадимги санскрит тилини ҳам ўрганиб, бу мамлакатга оид ўлмас асарлар ёзиб қолдирган.

Фазнавийлар давлати 1187 йилгача давом этган. Шундан кейин Фазна шаҳри вилоят маркази бўлиб қолган. Чингизхон босқини арафасида Фазна шаҳри ўша даврдаги энг қудратли давлат бўлмиш Хоразм давлати таркибида эди. XIII асрнинг охиридан то 1738 йилгача Фазна шаҳри аввал темурийлар, ундан кейин шу сулоланинг давоми бўлмиш бобурийлар қўлида эди. Темур вафот этган 1405 йилда унинг севимли набираларидан бири — валиаҳд мирзо Пирмуҳаммад ибн Жаҳонгир ибн Темурбек ҳудди шу шаҳарда бўлиб, Туркистоннинг бу ҳудудларини бошқараётган эди. Фазна XVI аср бошларидан бошлаб Бобур мирзо салтанати таркибига киради, унда Бобур, ўғиллари Хумоюн, Комрон, Ҳиндол, Мирзо Аскарӣ вақти-вақти билан яшаганлар. Шаҳар 1738 йили туркийларнинг салкам 800 йиллик тасарруфидан чиқиб, пуштун қабилалари қўлига ўтган.

Салжуқийлар, Салжуқ авлодлари, буюк султонлар ҳақида билмай туриб, Турон-Туркистоннинг кечмиши ва бугуни тўғрисида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин эмас, албатта. Бу сулола Туроннинг маркази, кейин ғарбида жуда доврўф қозонган. Сулолага асос солган Салжуқ ибн Дукак Сирдарё бўйидаги Янгикент шаҳрида ўғуз қабиласининг қаниқчи уруғига мансуб оилада туғилган. “Қаниқ” сўзи арава, қаниқли сўзи аравасоз маъноларини билдириши ҳақида ўз ўрнида гапириб ўтган эдик. Шунини эсласак, Салжуқ ибн Дукак аждоди Ўғузхонга бориб тақалишини англашимиз мумкин. Тарихчиларимиз унинг туғилган ва вафот этган йиллари аниқ эмас дейишади. Бизнингча, гарчи жуда аниқ ҳисоблаш қийин бўлса-да, умуман тўғри белгилаш мумкин. Тарихчи ал-Асирнинг ёзишича, Салжуқ ибн Дукак 107 ёшга кирган. Бошқа манбаларда кўрсатилишича, у вафот этгач, ўғиллари ва қариндошлари 985- 986 йилларда Нур вилоятида (ҳозирги Нурота тумани) яшаган эканлар. Шу икки рақамни чоғиштириб кўриб, хулоса чиқарсак, Салжуқ ибн Дукак IX асрнинг тўртинчи чорагида туғилиб, X асрнинг 70-йилларида вафот этган бўлиб чиқади.

Салжуқ ибн Дукак ҳокимият учун курашни юзбоши сифатида бошлаган бўлса, унинг авлодлари дастлаб Туркистоннинг жанубида, ҳозирги ибора билан айтганда, Хурсонда 1038 йилдан бошлаб ҳукмрон бўлишган. Кейин бу

давлат жуда кучайиб ва кенгайиб, бир аср давомида Хоразм, ҳозирги Эрон ҳудуди, Озарбайжон, Ироқ, Арманистон, Кичик Осиё (ҳозирги Туркиянинг Осиё қитъасидаги қисми), Сурия, Фаластин, Яман, Баҳрайн, Гуржистон, Ширвон ўлкаларини ўз таркибига киритди. Салжуқий Маликшоҳ замонида маълум бир муддат (1072— 1074) Термиз, Бухоро, Самарқанд ва Фарғона ҳам шу давлат таркибида бўлди.

1118 йили Салжуқийлар салтанати иккига бўлинди. Пойтахти Ҳамадон бўлмиш Фарбий Салжуқий давлат Ироқ султонлиги (1118 — 1194) деб аталди, уни дастлаб Маҳмуд ибн Муҳаммад бошқарди. Пойтахти Марв бўлмиш Шарқий Салжуқий давлатни (1118 — 1157) Султон Санжар бошқарди. Кейин иккала Салжуқийлар давлати ҳам хоразмшоҳлар томонидан бу мамлакатга қўшиб олинди. Фақат Кичик Осиёда Кўнйа султонлиги мустақиллигича қолди. Ҳозир туркиялик қардошларимиз бизнинг давлатчилигимизга туркистонлик аجدодларимиз асос солишган, Туркистон — ота юртимиздир, дейишларига боис мана шундандир, салжуқийлардандир. Кўряпсизки, гап айланиб бориб, Туркияга етади. Кўнйа султонлигига Сулаймон I 1077 йили асос солган. 1308 йили бу султонлик кичик бекликларга бўлиниб кетди. Шу бекликлардан бирига Усмон исмли киши бек эди. Шу беклик 1320 йилдан эътиборан кучайиб ва бора-бора кенгайиб, буюк салтанатга айланди. Усмонлилар давлати деб аталган бу давлатнинг биринчи пойтахти Бурса шаҳри эди. Халқининг номи ҳам, тили ҳам усмонли деб аталарди. 1402 йили Амир Темур ва Султон Боязид I ўртасида бўлган Анқара жангидан сўнг, орадан қирқ йилча ўтгач, усмонлилар давлати яна кучая бошлади. 1453 йили — бундан 820 йилча аввал Муҳаммад алайҳиссалом айтган башоратлари юз берди — Султон Меҳмет II Константинополни фатҳ этади, уни Истанбул деб атади ва ўз давлатининг бошкенти — пойтахти деб эълон қилади.

1550 йилларда Усмонлилар давлати шу қадар қудратли ва улкан бир салтанатга айланган эдики, ўша замонда бутун дунё бўйича унга тенг келадиган мамлакат йўқ эди. Фикримизнинг исботи учун иккита рақам келтирамиз. Ўша пайтда Усмонлилар давлатининг ҳудуди 8 миллион карра(квадрат) километр бўлиб, ҳозир Туркия Жумҳуриятининг ҳудуди 780 минг 600

карра километр дир. Усмонлилар салтанати қарийб 600 йил яшади. 1920 йилларда Мустафо Камол Отатурк томонидан халифалик бекор қилинди ва Туркия жумҳурият дсб эълон этилди. Туркиялик қардошларимиз шу сабабли Турон-Туркистонни ота юртимиз дейдилар. Сирдарё бўйида туғилган аждодимиз Салжук бобонинг авлодлари шу қадар донг таратган эдилар.

Энди сўз хоразмшоҳлар хусусида боради. Хоразмшоҳ — Хоразмда ҳукмдорлик қилган кишиларнинг унвонидир. 4 та сулола вакилларига шундай унвон берилган. Булар Африғийлар (305 — 995), Маъмунийлар (995 — 1017), Олтинтош (1017 — 1034) ва Ануштагин (1097 — 1231) сулолаларидир. Уларнинг сўнги вакили — Жалолиддин Мангуберди.

Айниқса, Хоразмшоҳ Маъмун ва Хоразмшоҳ Маъмун II ибн Маъмун замонида Хоразм давлатининг қудрати ошади. Мамлакат пойтахти Урганч (араблар Журжон деб ёзганлар) йирик маданият марказига айланади, Маъмун академияси очилади, унда Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Саҳл Масиҳий, Абу Наср ибн Ироқ Абулхайр, Ибн Мискавайх, Абу Бакр Муҳаммад Хоразмий, Абу Саид Шашибий, Абулҳасан Маъмун ва бошқа йирик олимлар, шоирлар фаолият кўрсатадилар. Бу йил мамлакатимизда Маъмун академиясининг 1000 йиллиги нишонланди.

Чингизхон босқини арафасида, яъни XIII асрнинг бошларида, Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ (1200 — 1220) замонида Хоразм давлати ўша давр учун дунёдаги энг қудратли ва улкан мамлакат эди. Лекин урушда Чингизхон ғолиб чиқади. Тарихчилар бунга иккита сабабни асос қилиб кўрсатадилар. Биринчиси — Алоуддин Муҳаммад барча қўшинларни бир жойга тўплаб, Чингизхонга қарши бир йўла жанг қилиш ўрнига, қўшинларни жой-жойларга бўлиб, Чингизхонга қарши курашиш йўлини тутди. Бундай ҳарбий тактика амалда ўзини оқламайди, Чингизхон бўлинган қўшинлар устидан ғолиб келаверади ва ютиб чиқади.

Ислом тарихчилари эса Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад мағлубиятини унинг ғурурланиб кетганлигига, диний заифлигига, Бағдод халифасига қарши шиалар томонида турганлигига боғлашади. Чингизхоннинг ғалабасини эса унинг

Тангрига бўлган садоқатига, жанг арафасида, хусусан, Ўтрор шаҳрига ҳужум бошлашдан олдин ёлғиз ўзи бир тепаликка чиқиб уч кун Тангрига илтижо қилганига йўйишади. Гуржи ва армани манбалари ҳам Чингизхон аскарлари тилидан Тангри сўзи тушмаганини, уч марта тиз чўкиб топинишганини, ҳатто мактубларида “Мангу Тхенгри кучундир” (“Мангу Тангрининг кучи билан”) деган ибора билан бошлашганини тасдиқлайди.

Бу гапларнинг ҳақиқатга нақадар яқин келиши ёлғиз Аллоҳга аён. Лекин эътиқодда ҳикмат кўп. Бу ҳам аён гап. *(Кейинроқ - ўз ўрнида эътиқод, маслак, иймон ва шу каби тушунчалар хусусида китобимизнинг бобларидан бирида алоҳида тўхталиб ўтамиз).*

ТУРКИСТОННИНГ ҚЎШНИЛАРИ

Бу ўринда давр эътибори билан икки хил қўшниларни тушунмоқ керак. Қадимги қўшнилар ва кейинги, яъни янги қўшнилар. Туркхон, Ўғузхон замонларида қўшниларимиз — ғарби-жанубда Бобил, жанубда Ҳинд ва Форс, шарқи-жанубда Чин мамлакатлари эди, холос. Ўзи у пайтларда дунёда ҳали бошқа давлатлар вужудга келмаган эди ҳам.

Турон мамлакатининг жануби-ғарбдаги ён қўшниси бўлмиш **Эрон** ҳам Туронга тенгдош қадимий давлатлардандир.

Милоддан илгариги биринчи минг йилликнинг ўрталарида ҳозирги Эроннинг ғарби-жанубидаги бир вилояти — Форсда Форсия подшоҳлиги вужудга келади. Милоддан аввалги 550 йили ҳокимият форсий сулола бўлмиш Аҳмонийлар қўлига ўтгач, юнонлар, кейинчалик Европанинг бошқа халқлари ҳам Форсия номини мамлакатнинг барча қисмига тааллуқли деб билиб, уни Форсия деб атай бошлаганлар. Европа адабиётларида бу ном 1935 йилгача сақланиб келган, русларнинг “Персия” дейиши ана шундандир. Эрон ҳудуди гоҳ кенгайиб, гоҳ кичрайиб турган. Ҳамма вақт кўп миллатли мамлакат бўлган, асосан эса форсий ва туркий халқлар яшаган, бу ҳол ҳозиргача сақланиб келади.

Аҳмонийлардан сўнг бу диёрда Парфия, Сосонийлар давлат қуришган. Искандар Мақдуний босқини бўлган, Салавкийлар давлати ҳам вужудга келган. Кейин ҳозирги Эрон ҳудуди Араб халифалиги таркибига киради. Узоқ йиллар давомида араб тили

давлат тили ва адабий тил бўлиб қолади. IX асрда халифаликка бўйсунувчи кичик-кичик ноибликлар тузилади.

XI асрнинг бошларида Шарқий Эрон Ғазнавий давлати таркибига кирди, Хоразмшоҳлар қўлида бўлди. Кейин мамлакатнинг бутун ҳудуди Салжуқийлар давлати таркибига қўшилди. XIII асрнинг йигирманчи йилларидан бошлаб то XIV асрнинг ўрталаригача элхонийларга тобе эди. Амир Темур замонасида темурийлар давлатига қўшиб олинди. Соҳибқирон вафотидан кейин мамлакатнинг шарқий ҳудуди темурийлар қўлида қолиб, ғарбий ҳудудида эса бошқа бир сулола — қора қуюнлилар давлати вужудга келади. 1502 — 1736 йиллар давомида Эронда озарбайжон сулоласи Сафавийлар ҳукмдорлик қилади. Қизил тусдаги бош кийим кийганликлари сабабли уларни қизилбошлар дейиш расм бўлган. 1502 йили шиа мазҳаби давлат дини деб эълон қилинади ва бу сулоланинг барча вакиллари шу мазҳабни ёйиш учун қаттиқ кураш олиб борадилар. Бу ишни сулолабоши Исмоил I бошлаб беради.

Сафавийлар, гарчи тили туркий бўлса-да, шарқда ўзбек хонликлари билан, Ғарбда усмонли турклар билан муттасил уруш олиб борди. Уларнинг биринчи пойтахти Табриз бўлган. Кейин пойтахт Қазвинга, ундан сўнг Исфохонга кўчирилган. 1736 йилда сулолалар алмашинган, қизилбошларнинг афшор қабиласидан бўлган Нодиршоҳ ҳокимият тепасига келади. Унинг талончилик урушлари натижасида йирик бир давлат — империя тузилди, Унга Арманистон, Озарбайжон, Гуржистон, Доғистон, Афғонистон, Балужистон ҳамда бирозгина вақт Хива ва Бухоро хонликлари киради. 1737 — 1739 йилларда Нодиршоҳ Шимолий Ҳиндистонга ҳужум қилади. Бобурийлар пойтахти Деҳлини эгаллаб, катта бойликни қўлга киритади. Нодиршоҳ 1747 йили Хуросонда фитна натижасида ўлдирилгач, империя парчаланиб кетади. Занд ва қожар хонлари ўртасида жанг бошланиб, узоқ давом этади. XVIII асрнинг охирларига келиб ҳокимият тепасига яна бир туркий сулола — Қожарлар келади. Уларнинг вакилларидан бири Муҳаммадшоҳ I мамлакат пойтахтини 1786 йили Техронга кўчиради.

Қожарлар ўрнини 1925 йили паҳлавийлар эгаллайдилар. Паҳлавийлардан фақат икки вакил давлат тепасида бўлди. Уларнинг биринчиси 1941 йили тахтдан воз кечган Ризошоҳ

бўлса, иккинчиси эса унинг ўрнига ўтирган ўгли Муҳаммад Ризо Паҳлавий эди. 1978 йилнинг январь ойида бошланиб кетган шоҳ тузумига қарши халқ ҳаракати туфайли шаҳаншоҳ 1979 йилнинг январида мамлакатни тарк этади. 2500 йилдан кўпроқ давом этган монархия тузуми ағдарилади, ҳокимият оятуллоҳ Хумайний бошчилигидаги шиа руҳонийлари қўлига ўтади. Шу тариқа ҳозирги Эрон Ислом Жумҳурияти вужудга келади.

Демак, ҳозирги Эрон ҳудуди жиҳатидан ҳам, аҳолиси ва тузуми жиҳатидан ҳам милоддан аввалги ёки ўрта асрлардаги Эрон эмас. Бу билан айтмоқчимизки, агар сўз милоддан аввалги биринчи минг йилликнинг ўрталарига тааллуқли бўлса, кичик Форсия подшоҳлигини назарда тутиш лозим. Милодий V асрлар ҳақида гап кетса Сосонийлар Эронини, IX асрга оид бўлса, Араб халифалигига тобе ноибликлар Эронини, X асрдан то 1925 йилга қадар тегишли бўлса, салжуқийлар, хоразмшоҳлар, ғазнавийлар, қорақуюнлилар, темурийлар, сафавийлар, афшорлар, қожарларга тобе мамлакатни мушоҳада қилиш керак. Шунингдек, Эронда бир ярим асрча Чингизхон авлоди ҳукм юргизганини ҳам унутмаслик керак.

Ваҳоланки, шўролар даврида яратилган аксарият тарихий ва адабий асарларда бундай қилинмади, Эрон тарихи ҳақида гап борса, ундаги форсий қатламга ўрин берилди-ю, туркий қатлами ҳақида лом-мим дейилмади, четлаб ўтилди. Тарихий асарлардаги бундай муносабат оқибатида бадий асарларда, дарсликларда китобхонлар ва ўқувчиларга шундай тасаввур ҳосил қилиндики, гўё ҳатто ўша сафавийлар ҳам туркий эмас. Ҳақиқатда эса Эрон тарихи шу ҳудудда яшаган ва яшаётган барча халқларнинг, давлат тузган форсий ва туркий сулолаларнинг ҳам тарихидир. Масалага шундай қаралса, адолатли иш қилинган бўлур эди.

Бугун тарих ўз ўрнини замонага бўшатиб берди. Ҳозир бизнинг қўшнимиз сифатида Эрон Ислом Жумҳурияти мавжуд. Унинг ҳудуди қадимги Форс, Жанубий Туркистон, Фарбий Хуросон, Жанубий Озарбайжон, Ироқи Ажам, Шарқий Курдистон ва бошқа ўлкалардан иборат бўлиб, 1 миллион 648 минг карра километрни ташкил этади.

Ўзбекистон билан Эрон ўртасида тенг ҳуқуқлилик ва ўзаро иззат-ҳурматга асосланган дўстона муносабатлар ўрнатилган.

Афғонистон эса Туркистоннинг янги ёш қўшниларидан бири. Унга 1747 йили Аҳмадшоҳ Дурроний томонидан асос солинган. Унгача бу ҳудуд бобурийлар ва аштархонийлар давлатлари таркибида эди.

Маълумки, 1747 йили аштархонийларнинг сўнгги вакили бўлмиш Абулфайзхон вафотидан кейин Бухоро хонлигида ички низолар, тахт учун курашишлар, сулолалар алмашилиши натижасида марказий ҳокимият заифлашади ва бунинг оқибатида Бухоро хонлигининг Амударёнинг сўл қирғоғидаги қисми — Балхдан то Ҳиротгача бўлган 9 та вилояти — Жанубий Туркистон Афғонистон подшоҳлиги таркибига қўшиб олинади. Бу вилоятларда азалдан ўзбеклар, қисман туркманлар яшаб келади. Ҳозир Афғонистонда 3 миллиондан ортиқ ўзбеклар истиқомат қилмоқдалар. 2004 йили бу давлатнинг шимолий вилоятларида ўзбек тили расмий тил деб эълон қилинди.

Ҳиндистон — Туркистоннинг қадим қўшниларидан бири. Унда турли динларга эътиқод қилувчи турли халқлар, элатлар ва қабилалар яшайдилар. Шулар қаторида бу афсонавий мамлакатда, айниқса, унинг шимолий ҳудудларида, Жамму ва Кашмир вилоятларида Туркхон замонларидан бошлаб туркий халқлар ҳам истиқомат қилиб келмоқдалар. Қадимдан бу минтақада яшаб келаётган аجدодларимизни Абу Райҳон Беруний “Ҳиндистон” асарида умумий қилиб тибетлик турклар деб атади. Ҳиндистон тарихи ва тақдирида ўзбекнинг барлос ва жалойир қабилалари катта ўрин эгаллаган. XII асрда асос солинган Деҳли султонлигининг ҳукмдори Шамсиддин Элтутмиш ҳам, Деҳли маликаси Розиябегим ҳам, буюк шоир Амир Хусрав Деҳлавий ҳам ана шу барлослардан эдилар.

Юртимиздан чиққан буюк аждодларимизнинг ўзга юртларда ҳам ўз нодир истеъдод ва ақл-заковатлари билан нақадар юксак мавқе-эътибор қозонганликларига бир мисол тарзида Ҳиндистонда фаолият кўрсатган ана шундай зотлардан баъзиларининг ҳаёти ва ижодини мухтасар эслатиб ўтиш жоиз.

Яминиддин Абулҳасан Хусрав Деҳлавий 1253 йили Деҳлига яқин Патёли шаҳрида туғилиб, 1325 йили Деҳлида вафот этган. Отаси Сайфуддин Маҳмуд асли кешлик бўлиб, тақдир тақозоси билан Ҳиндистонга кўчиб боради. Деҳли султони Шамсуддин Элтутмиш давлат олдидаги ҳарбий хизматларини қадрлаб, унга

амирлик унвонини берган. Сайфуддин Маҳмуд вафот этгач, ёш Яминиддинни бобоси Имодулмулк ўз тарбиясига олади. Бўлажак шоирга мутасаввуф Шайх Низомиддин Авлиё устозлик қилади, янги-янги асарлар ёзишга илҳомлантиради. Хусрав Деҳлавий йигирма ёшидаёқ таниқли шоирлар қаторидан ўрин олади. Форс, урду ва араб тилларида ижод қилади. Уни урду тилида шеър ёзган биринчи шоир деб эъвозлайдилар.

Деҳли султонларидан Жалолиддин Фирузшоҳ Хусрав Деҳлавийга амирлик унвони ва бош ходим лавозимини беради, унга ер-сув инъом қилиб, 1200 танга маош тайинлайди. Хусрав Деҳлавий умрининг охиригача саройда яшайди. Охирги беш йиллик умрини Фиёсиддин Туғлуқшоҳ саройида амирлик лавозимида ўтказди.

3 та сулолага мансуб 7 нафар султон саройида хизмат қилган Хусрав Деҳлавий, табиийки, ўша давр анъаналарига кўра ўз асарларини ана шу султонларга бағишлаган бўлса-да, муҳим ижтимоий масалаларни кўтариб чиқади, асарларида юксак инсонпарварлик ғояларини илгари суради, инсоннинг буюклигини, унинг гўзал ва олижаноб туйғуларини тараннум этади.

Хусрав Деҳлавий нафис шеърятини жамлаб, 5 та девон тузган. Иккита эпик дoston ёзган. У Низомий Ганжавий анъаналарини давом этириб, беш дostonдан иборат “Хамса” яратган. Бу билан Хусрав Деҳлавий хамсачиликни янги мазмун, янги қаҳрамонлар билан бойитди, унинг бадиийлигини оширди. У, шунингдек, тарихий рисоалар, адабий услуб, мусиқага доир асарлар ҳам ёзган. Унинг ижоди Алишер Навоий, Абдураҳмон Жомий, Давлатшоҳ Самарқандий томонидан юксак баҳоланган.

Хусрав Деҳлавий гарчи туркий бўлса-да, Ҳиндистонга муҳаббат, ҳинду тилига ҳурмат билан қараган. Шоир ўзининг “Фуррат ул-калом” асарининг дебочасида **“Туркий Ҳиндистонам, ҳиндавий гўям чу об”**, яъни **“Мен Ҳиндистон туркийси бўлсам ҳам, ҳиндчани сувдек ичаман”** деб ёзади. Жавоҳарлаъл Неру ўзининг “Ҳиндистоннинг кашф этилиши” китобида ҳинд тилида кўп ажойиб китоблар ёзган адиблар орасида энг машҳури турк Амир Хусравдир, деб таъкидлаб ўтган.

Туркий шоирлардан фақат икки кишига амирлик рутбаси берилган. Бири Хусрав Деҳлавий, иккинчиси Алишер

Навоийдир. Қисқаси, Амир Хусрав Деҳлавий Туркистон заминидан чиқиб, Ҳиндистон осмонида мангу чарақлаб турувчи ёрқин юлдузлардан биридир.

Бадри (Бадриддин) Чочий 1285 йил Тошкентда туғилган. 1332 йили Деҳлига кўчиб боради, Султон Муҳаммад Туғлуқ саройида хизмат қилади, “Қасидаи шитоия”, “Қасидаи сайфия”, “Қасидаи раббия” асарларини ёзади, 35 минг байтлик “Шоҳнома” сини яратади, 10 минг байтдан иборат девон тузади ва “Фахр уз-замон” — “Замон фаҳри” унвонига сазовор бўлади. 1344 йили Деҳлида вафот этади.

Ҳофиз Хоразмий Хусрав Деҳлавийга кичик замондош, Бадри Чочийга асрдош бўлган. Бугунги ўзбек адабий тилига ниҳоятда мос келадиган туркийда гўзал ғазаллар битган. Девони икки жилд қилиб, бундан бир неча йил олдин Тошкентда чоп этилди. Ғазаллари юртимизда севиб ўқилмоқда ва ҳофизлар ижросида янграмоқда.

Абдулқодир Бедил Мирзонинг ҳам ота-боболари асли шаҳрисабзлик ҳарбийлардан бўлиб, бобурийлардан Шоҳ Жаҳон ва Аврангзеб ҳукмронлик қилган даврларда йирик ҳарбий лавозимларда хизматда бўлишган. Бедил 1644 йили Банголиянинг Азимобод шаҳрида туғилиб, 1721 йили Деҳлида вафот этган. У атоқли шоир ва мутафаккирдир. У ўз аждодларининг юрти Туркистонда шунчалик машҳур бўлганки, асарлари мадрасаларда дарслик сифатида ўқитилган. Бедилхонлик — яъни, шоир ғазалларини давраларда мутолаа қилиш, мағзини чақиш адабий удум — анъана тусини олган. Академик Иброҳим Мўминов “Мирзо Абдулқодир Бедил ва унинг фалсафий қарашлари” монографиясида бу аждодимизнинг меросини теран таҳлил қилган.

Саййид Қосимий XVI-XVII асрларда Ҳиндистонда яшаган, туркий тилда ижод қилган. Маснавийлардан иборат тўплами нашр этилган.

Муҳаммад Ёқуб Чингий XVII асрнинг охири XVIII асрнинг бошида Ҳиндистонда яшаган, луғатшунослик билан шуғулланган. “Келурнома” деган ўзбекча-форсча луғат тузган.

1525 йили Бухорода туғилиб, 1588 йили вафот этган шоир *Абдураҳмон Мушфиқий* бир қанча вақт Акбаршоҳ саройида хизмат қилиб, ижод этгани маълум.

Шоир, тарихчи ва таржимон *Султон Муҳаммад Тошкандий* — Ҳофиз Кўйкийни Али Қушчининг авлодидан дейдилар. Тошкент вилоятининг Паркент қишлоғида туғилган. Шу боис “Кўйкий” — “Кўҳакий”, яъни “тоғлик” тахаллусига эга бўлган. Ҳиндистонга икки марта сафар қилган, биринчи марта 1528 йилда Бобур билан учрашган, иккинчи марта боришида — 1569 — 1570 йилларда Акбаршоҳ билан мулоқотда бўлган. “Тарихи оли Чингиз”, “Тарихи Туркистон” асарларини ўзбекчага ўгирган. Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида, Сағбон кўчасида бир кўҳна маҳалла бор. У “Ҳофиз Кўйкий” деб аталади. Маълумки, Куръони каримни тўла ёд билган ва чиройли қилиб тиловат қилган кишига “Қори” ёки “Ҳофиз” деган унвон берилган. Ҳофиз дегани ҳофизаси — ёддан билиб олув иқтидори кучли деган маънони билдиради.

Султон Муҳаммад Тошкандий ана шундай қорию қурро ҳофизлардан бўлиб, шу маҳаллада яшаган. Халқ унинг хотирасини абадий сақлаб, маҳаллага “Ҳофиз Кўйкий” номини берган.

XVIII асрда Ҳиндистонда яшаб, ҳинд, урду ва ўзбек тилларида ижод қилган шоирлардан яна бири *Мирзо Алибахт Азфарий Кўрагонийдир*. “Девони туркий”, “Девони урду”, “Девони ҳиндий” тўпламларининг муаллифи, Алишер Навоий асарларини ҳинд ва урду тилларига таржима қилган. Исми шарифидаги Мирзо сўзи амирзодалардан, яъни шаҳзодалардан эканини билдирса, “кўрагоний” лақаби эса турклардан ва мусулмон бўлган чингизий маликалардан бирига уйланганини кўрсатади. Кўрагоний — улуғ хоқоннинг куёви деганидир.

Бобурийлар саройида XVIII асрда ўзбек тилида ижод қилган, туркий девон тузган шоирлардан яна бири *Фориғийдир*. Девони Ҳиндистондан келтирилиб, ижоди энди - энди ўрганилмоқда, айрим шеърлари нашр қилинган.

Ҳиндистонда Туркистондан борган шоиру олимлар, тарихчию уламолар қаторида машҳур рассомлар, меъморлар ҳам ижод этишган. XVI — XVII асрларда Ҳиндистонда яшаб, ижод қилган мусаввирлардан бири *Муҳаммад Нодир Самарқандийдир*. У мўъжаз суратлар — миниатюралар ишлаган, подшоҳ Жаҳонгир портретини яратган.

Бобур мирзонинг ҳарбий салоҳияти, давлат ишларидаги зукколиги, адабий-бадий, илмий салоҳияти фарзандларида

ҳам, уч ярим асрдан ортиқ вақт давомида авлодларида ҳам давом этди. Бу сулоладан истеъдодсиз киши чиқмаган, десак муболага бўлмайди. Ўғиллари *Ҳумоюн мирзо* туркий ва форсийда шеърлар ижод қилган, форсча девон тузган, *Комрон мирзо* туркий девон яратган. Бу анъана деярли барча бобурийлар томонидан давом эттирилган. Энг сўнгги бобурий подшоҳ *Баҳодиршоҳ Иккинчи* “Зафар” тахаллуси билан урду ва форс тилларида гўзал ғазаллар битган, девон тузган.

Бу ажойиб анъана бобурийлар хонадонига мансуб аёлларга ҳам хос бўлган. Бобурнинг қизи *Гулбаданбегим* акаси Ҳумоюн фаолияти ҳақида “Ҳумоюннома” деган тарихий асар ёзган. Бу китобни “Бобурнома”нинг бевосита давоми дейиш ҳам мумкин.

Зебуннисобегим бутун шарқ адабиётининг мумтоз вакилларида бири сифатида эътироф этилган. Унинг девони Ҳиндистону Покистонда, Афғонистону Ўзбекистонда, Эронда ҳам машҳур. *Гулруҳбегим*, *Нуржаҳон*, *Жаҳоноро*, *Салима* исмли бобурийлар хонадонига мансуб аёллар ҳам қалам соҳибалари бўлишган, шеърлар ёзишган.

Туркистон ва Ҳиндистонда яшаб, ижод қилган шоир ва тазкиранавислардан яна бири *Мутрибийдир*. У XVI асрнинг биринчи ярмида Самарқандда туғилади, шу ердаги мактаб ва мадрасаларда таълим олади. Таҳсилини Бухорода давом эттиради, шоир ва олим *Ҳасан Хожа Нисорийдан* таълим олади. Шоир, бастакор, созанда, тарихчи ва адабиётшунос олим сифатида шуҳрат қозонади. Бастакорлик ва созандаликда ҳам моҳир бўлгани учун Мутрибий тахаллусини танлайди. Мутрибий умрининг охирида Ҳиндистонга — бобурийлар ҳузурига боради ва ўша ерда яшаб ижодини давом эттиради. Унинг 1605 йилда Самарқандда тузган “Тазкират уш-шуаро” ва Ҳиндистонда ёзган “Тарихи Жаҳонгирий” номли адабий ва тарихий асарлари сақланиб қолган. “Тазкират уш-шуаро” асарида XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII асрнинг бошларида асосан Туркистонда, қисман Ҳиндистонда яшаб ижод этган 320 дан ортиқ шоир, олим ва санъаткор ҳақида маълумот беради. Жумладан, у ўз тазкирасида XVI асрнинг иккинчи ярмида Туркистондан Ҳиндистонга сафар қилиб, у ерда ижод қилган *Мирзо Боқий Андижоний*, *Одамий Самарқандий*, *Дўстий Бухорий*, *Доий Андижоний*, *Восилий Ҳиравий*, *Хоримий Тарзий Самарқандий*,

Маҳзуний Самарқандий, Нидоий Самарқандий, Шарифий Самарқандий, Қилич Муҳаммад, Шомий Тошкандий каби олим ва шоирларни ҳурмат билан тилга олиб ўтади.

Тарихий маълумотларнинг кўрсатишича, бобурийлар замонида Туркистон ва Ҳиндистон ўртасида адабий-маданий алоқалар, савдо-сотик ишлари, элчилар қатнови яхши йўлга қўйилган ва мунтазам давом этиб турган. Туркистоннинг турли бурчакларидан — бу ёғи Тошкенту у ёғи Андижондан, Хоразм, Самарқанду Бухородан зиёлилар, нафақат зиёлилар, балки ҳарбий кишилар ҳам Бобурни, унинг авлодларини паноҳ тортиб Ҳиндистонга сафар қилишган, кўплари ўша ерда яшаб қолишган, аввалига туркийда сўзлашиб ва ёзиб, бора-бора урдучага ўтиб кетишган, умумҳиндистон адабиёти, санъати, фани ва меъморчилиги равнақига муносиб ҳисса қўшганлар.

XIX асрда Туркистон Русия истилосига учраб, Ҳиндистон Англия асоратига тушгач, бундай алоқалар давлат миқёсида тўхтаб қолган, аниқроғи, бунга мустамлакачилик тузуми йўл қўймаган эди. Туркистон халқлари мустақил республикаларига эга бўлган бугунги кунларда ўша анъанавий алоқалар яна ўз ўзанига тушиб бормоқда.

Маълумки, ўша қадим Ҳиндистон ҳудудида ҳозир учта мустақил давлат — Ҳиндистон Республикаси, Покистон Ислом Республикаси, Бангладеш Республикаси мавжуд. Бу мамлакатларга ислом динининг кириб бориши ва қарор топишида Туркистоннинг ҳам ўрни катта бўлган. Бу борада Маҳмуд Ғазнавий, Амир Темур, Бобур ва бобурийларнинг ҳиссалари беқиёсдир. Ҳозир Покистон ва Бангладеш мамлакатларида аҳолининг мутлақ кўпчилиги ислом динига эътиқод қилади. Ҳиндистонда ҳам юз миллиондан ортиқроқ мусулмон яшайди. Покистонда давлат тили мақомига эга, Ҳиндистонда ҳам кенг ёйилган, адабиёт ва санъат тили ҳисобланган урду тилининг шаклланишида туркий тилнинг ҳам таъсири кучли бўлганини ҳиндистонлик ва покистонлик тилшунос олимлар эътироф этишади. **Хўш, урду тили қандай тил ва у қачон пайдо бўлган?**

Тарихдан маълумки, кейинги минг йиллик даврда бу мамлакатни асосан туркий сулоалар бошқарган. Табиийки, улар маҳаллий лаҳжаларни, бу ердаги аҳоли эса туркий тилни

билилмаган. Шундай бир шароитда икки томоннинг ўзаро муносабати ва мулоқоти, бир-бирини тушунишга интилиши самараси ўлароқ иккала томонни яқинлаштирувчи восита сифатида урду тили вужудга келган. Урду тили сарой тили демакдир. Урду сўзи туркий ўрда сўзидан келиб чиққан. Агар ҳинд ва Покистон фильмларидаги қўшиқларга синчиклаб қулоқ солсангиз, қахрамонларнинг мулоқотига эътибор берсангиз, ўзбекча сўзларни ҳам учратасиз. Ҳиндистонда яратилган фильмларнинг аксарияти урду тилида бўлади. Покистонда эса урду давлат тили эканлигини юқорида эслатиб ўтдик. Агар бу тилда фазал ёзишни Амир Хусрав Деҳлавий бошлаб берганини эътиборга олсак, у қарийб 750 йиллик адабий-бадий анъаналарга эгадир.

Урду тилининг вужудга келиши ва шаклланишида, асосан, тўртта тил — туркий (ўзбек), ҳинди, араб ва форс тиллари фаол иштирок этган. Араб сўзлари Қуръони карим, ҳадиси шариф, диний китоблар орқали урдуга кириб борган, бунда ҳам аждодларимиз жонкуярлик кўрсатганлар. Форс сўзлари, асосан, шеърият орқали ўрин олган. Туркий-ўзбек сўзлари ҳам туркий адабиёт ва, айниқса, жонли сўзлашув — ўзбек ва ҳиндистонликларнинг ўзаро мулоқоти орқали оммалашган. Айни пайтда Шимолий Ҳиндистонда азалдан яшаб келган туркий қатламнинг, хусусан, барлосларнинг таъсирини ҳам унутмаслик лозим.

Хитой ҳам Туркистоннинг қадим қўшниларидаан биридир. Лекин, агар сўз олис ўтмиш ҳақида борса, Хитой деганда Чин мамлакатини тушуниш лозим. Чин мамлакати ҳозирги Хитойнинг шарқи-жанубидаги бир қисмидир.

Агар гап ўрта асрларга оид бўлса, Хитой деганда Буюк Хитой деворидан жанубдаги ҳудудлардан иборат мамлакат назарда тутилади. Ҳозирги Хитой таркибига ўша Чин, Чин Мочин ҳудудлари билан бирга кейин унга қўшиб олинган Манжурия, Ички Мўғулистон, Тибет ҳамда Шарқий Туркистон киради.

Русия Туркистоннинг ғарби-шимолидаги ён қўшниси эди. У нисбатан ёш давлатлардан. Бу ерда 1547 йили подшоҳлик вужудга келган, то унгача майда-майда князликлар мавжуд бўлган. Биринчи рус подшоси Иван IV дир. Бугунги кунда эса Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Афғонистон ва Туркманистон ён қўшнилариимиздир.

Учинчи боб

ОЛТИН БЕШИК

Хурматли китобхон! Утган бобларда юртимиз юраги бўлмиш Тошкент ҳақида, ватанимиз ва халқимиз тарихи тўғрисида сўз юритдик, кечмишимиз билан имкон қадар танишдик. Зеро, ўтмишини унутганинг келажаги бўлмайди. Шунинг учун ҳам тарихдан сўйладик.

Ватанин севмоқ иймондандир. Шу ақидага риоя қилган ҳолда энди халқимиз ва миллатимизнинг олтин бешиги бўлмиш Ватанимиз ҳақида ҳикоя қилишда давом этамиз.

Маълумки, бу ёруғ дунёда ватандан бошқа буюкроқ неъмат йўқ. Бизким, ўзбеклар — ҳаммамиз шу азиз Ватанимиз - Ўзбекистоннинг тирик зарраларимиз, яъни фарзандларимиз. Ватан ҳақида кўп гапириладию, лекин “аслида Ватан нима?” деган саволга ҳамма ҳам тўғри ва тўлиқ жавоб бера олмаслиги мумкин. Шу сабабли бу бобда Ватан ҳақидаги тушунчаларимизни мушоҳада тариқасида ёритишга бир саъй-ҳаракат қилиб кўрамиз.

ВАТАН НИМА?

Одамнинг шаклу шамойили, бўй-басти, кўриниши, жуссаси, туси, кўз қарашлари, юриш-туриши, овози, таровати, хуллас, ички ва ташқи дунёси у таваллуд топган, униб-ўсган ва камолотга етган жойга монанд бўлади. Етти иқлим кишилари етти хилдир. Олис шимолий ўлкаларнинг аҳолиси сайёрамизнинг белбоғи бўлмиш Ер экватори минтақаларида яшовчилардан фарқланадилар. Ҳатто бир ирққа мансубу турли минтақаларда яшовчи миллатлар ҳам кўринишдан фарқланадилар. Масалан, озарбайжонлар билан уйгурлар ташқи қиёфалари жиҳатдан ҳам тафовут қиладилар. Демак, одам ўз Ватанининг бир заррасидир.

Хўш, Ватан нима? Нима учун она-Ватан дейилади? Бизнингча, қурраи заминимиз бутун Ер юзида яшаётган олти

миллиарддан зиёд халқлар учун Ватан бўлса, ҳар бир халқ учун тақдиран ва тарихан ато этилган ҳамда чегараланган ҳудуд она-Ватандир.

Ватан атамаси аслида арабча бўлиб, она юрт маъносини билдиради. Ватан тушунчаси кенг маънода ва тор маънода ҳам қўлланилади. Бир халқ вакиллари жамулжам яшаб турган, уларнинг аждодлари азал-азалдан истиқомат қилган ҳудуд назарда тутилса, бу кенг маънодаги тушунчадир. Киши туғилиб ўсган уй, маҳалла, қишлоқ назарда тутилса, бу тор маънодаги тушунчадир. Ўзбекларда фалончи ватанли бўлди, дейилганда ўша одам уй-жойли, бошпанали бўлди, деган маъно англашилади. Ҳазрат Алишер Навоий Ватан тушунчасини она юрт, ўрин, туғилиб ўсган жой, маскан, манзил маъноларида ишлатганлар. Шунингдек, Ватан калимаси бадий адабиётда кўчма маънода кўнгил мулкининг маскани тарзида ҳам қўлланилади.

Ватан тушунчаси тарих давомида ижтимоий-иқтисодий тараққиёт муносабати билан ўзгариб, кенгайиб, ривожланиб, бойиб келган. Масалан, ибтидоий жамоа тузуми шароитида муайян қабила яшаган жой ўша қабиланинг юрти саналган. Жондош ва тилдош қабилаларнинг узвий иттифоқидан элат пайдо бўлган, элат яшаган ҳудуд эл деб аталган. Масалан, ўзбек халқ дostonларида Чамбил эли ибораси кўп учрайди. Муайян ҳудуд доирасида марказий бошқарувнинг пайдо бўлиши билан Ватан тушунчаси элат, яъни халқ ва давлат тушунчаларини ўзига қамраб олган. Халқнинг тили, маданияти, иқтисодий турмуши, руҳий ва руҳоний, маърифий ва маънавий равнақ топа бориши натижасида шу халққа мансуб кишилар орасида муштараклик шаклланади. Халқ билан миллат ўртасидаги биринчи ва бирламчи фарқ шундаки, миллат вакилларида уюшқоқлик, жипслик, бирдамлик, ҳамжиҳатлик, маслак ва эътиқодда ягоналик, ўзаро манфаатдорлик, боғлиқлик ва алоқадорлик, бугунги турмуш ва келгуси мақсадларда умумийлик халқ вакилларидагидан кўра кучли ва қудратли бўлади. Кишилик тараққиётининг бугунги босқичида ижтимоий гуруҳларнинг энг ривож топган бўғинлари — бу миллатлардир. Шунинг учун ҳам ҳозирги кунда ўзига жаҳондаги 202 давлатни бирлаштирган энг нуфузли

халқаро уюшма Бирлашган Миллатлар Ташкилоти деб аталади, Халқлар Ташкилоти деб эмас. Бироқ ҳали-ҳануз Ер юзида кишилик тараққиётининг илгариги босқичларида яшаётган қабилалар, элатлар ва халқлар ҳам мавжуд. Демак, ҳозирги талаб нуқтаи назаридан ёндашилса, халқ миллат деб ҳисобланиши учун бошқа асос ва омиллардан ташқари халқаро ҳуқуқнинг субъекти деб тан олинган мустақил ва суверен давлатига ҳам эга бўлиши керак. Шундан келиб чиқиб айтсак, Ўзбекистон Республикаси ўзбек миллатининг ватанидир. Бу ўринда давлат ва Ватан айна бир маънони ифодалайди, яъни Ўзбекистон Республикаси деганимизда Ватанимизни тушунамиз. Ватан деганда Ўзбекистон Республикасини идрок этамиз.

ТУПРОҚ

Ватан тушунчасининг қамрови турли тарихий даврларда турлича бўлган, ҳудуди ҳам ҳажман ўзгариб турган: гоҳо торайган, гоҳо кенгайган, лекин бу ўзгаришлар нисбийдир. Маълумки, Одам — Ер фарзанди. Уни Халлоқи аъзам тупроқдан яратмишдир. Хўш, тупроқ нима? Тупроқнинг ердан фарқи нимада?

Тупроқ Ер қатламининг ўсимлик ризқ олиб ўсадиган устки қатламидир. Бу шунчаки қатлам эмас, балки одамнинг онгли меҳнати — кавлаши, чопиши, ҳайдаши, эгат олиши ва суғориши натижасида сочилувчан ҳолга келган ер қатламидир. Ота-боболарнинг, яъни аждодларнинг хоки қўшилган ва ором олаётган, бизларнинг киндик қонимиз тўкилган замин тупроқдир. Шунинг учун ҳам Тупроқ муқаддас ҳисобланади.

Халқимизда бу даргоҳда фалончининг хоки туроби ётибди, фалончининг тупроғи шу ердан олинган, деган иборалар бежиз айтилмаган, буларнинг биринчиси дафнни англатса, иккинчиси туғилмоқни билдиради.

Сайёрамиздаги турли ўлкаларда тупроқ қатламли турли даражададир, айтиш мумкинки, ери бору тупроғи йўқ, илгарилари бўлган бўлса-да, табиий ўзгаришлар натижасида тупроғи йўқолиб кетган жойлар мавжуд.

МАДАНИЙ ҚАТЛАМ

Тупроқ одам фаолияти билан боғлиқ дедик. Одамлар турмуш фаолиятининг излари сақланиб қолган тупроқ қатлами **маданий қатлам** дейилади. Маданий қатлам манзилгоҳ, қишлоқ, шаҳарларда маданий қолдиқларнинг жамият тараққиёти билан боғлиқ равишда даврма-давр, устма-уст жойлашишини ифодалайди. Бу деган сўз шуки, масалан, нураган иморат ўрнига янги уй-жой қурилади, вайрон бўлган шаҳар қайта тикланади, уларнинг қолдиқлари эса маданий қатламни ташкил этиб бораверади. Демак, маданий қатлам инсон онгли меҳнатининг аввалги ҳосили, самараси, кейинги натижасидир.

Ер юзидаги турли ўлкаларда маданий қатлам қалинлиги турличадир. Баъзи жойларда бу атиги бир неча сантиметрни ташкил этса, бошқа жойларда ҳатто 35 метргача бориб етади. Бу маданий қатламнинг теранлигидандир. Халқнинг теран томирлари деб ана шунга айтилади. Ўзбекистоннинг маданий қатламлари, халқимизнинг теран томирлари жуда-жуда чуқурдир. Афросиёб, Далварзинтепа, Китоб, Эски Қовунчи, Косонсой, Кува ва бошқа жойларда қадимшуносларимиз ўтказган қазув-тадқиқот натижалари фикримизни яққол тасдиқлайди. Самарқанднинг 2750 йиллиги, Тошкентнинг 2000 йиллиги ана шу маданий қатламларга қараб белгиланган. Бухоро ва Хиванинг 2500 йиллиги ҳам улардаги маданий қатламга қараб аниқланди. Шу ўринда адолат ва ҳақиқат юзасидан айтиб ўтишни фарзандлик бурчимиз деб биламизки, шўролар замонида 1968 йилда Самарқанднинг ёши атайин кичрайтирилди. “Самарқанд 2500 ёшда” дейилди. Ваҳоланки, Самарқанд анча қадимийроқдир. Абу Райҳон Берунийнинг “Осор ул-боқия” китобида ҳам бу ҳақда тўхтаб ўтилган. Бу ҳақда академик Фафур Фулом ҳам бир суҳбатда бундай деган эдилар: “Фотиҳлар анойи бўлмайдилар. Айниқса, муаллими аввалин, пири комил Арастудек устознинг шогирди бўлмиш Искандардек фотиҳни анойи деб бўлмайди. Ўша олис замонларда Туронзамин обод, эли фаровону маъмур бўлган, Самарқанду Бухоро, Шош ва Хоразмда ҳаёт қайнаган. Бу ободон ўлканинг довуғи Эрон оша Юнонгача бориб етган,

Искандарнинг фотиҳлик қонини жўштирган, бу ерларни забт этишга ундаган”.

Лекин шўролар даврида ёзилмаган бир қонун бор эди: Шарқ Фарбдан сира олдин туриши мумкин эмас, жаҳон цивилизацияси Фарбдан бошланган, Фарб инсоният маданиятининг илк бешиги деган сохта илмий қарашлар ҳукмрон эди.

Шу боис Самарқандни 2500 йиллиги нишонланганда Москва газеталари “Самарқанд — ровесник Рима” деб ёзишгани эсимизда...

Хуллас, маданий қатлам шу жойда яшаган ва яшаётган халқларнинг ва мазкур маконнинг ёшини, кимлигини билдирувчи ашёвий далил, бошқача айтганда, ўзига хос паспортдир.

ТАРИХИЙ ВАТАН

Ватан тушунчаси ҳақида юқорида қисқача тўхталиб ўтдик. Муқаддас китобларда ва мулоқотларда тарихий Ватан иборасини ҳам учратганмиз. Хўш, тарихий Ватан нима дегани? Нима сабаб билан Ватан деган муқаддас калимага “тарихий” сўзи қўшиб айтилади? Ватан атамасига таъриф-тавсиф берилган бўлса-да, тарихий Ватан атамасига берилган таъриф-тавсифни учратмаганмиз. Энди баҳоли қудрат шу иборага аниқлик киритмоқчимиз.

Маълумки, тарих ўтмишга доир фандир. Шундан келиб чиқиб, тарихий Ватанни бирон бир халқнинг ўтмишда аجدодлари яшаб ўтган ҳудуд деса бўлармикин? Ундай десак, ўша аجدодларнинг авлодлари у ерда ҳозир ҳам яшаб келаётган бўлиши мумкин-ку! Демак, бу ўринда **тарихий** сўзи фақат ўтмишнинг ўзинигина англадиб қолмайди. Маълумки, қадим замонлардан бошлаб, XVII асргача, Олтин Ўрда, Оқ Ўрдаларда, Нўғой улуси, Аштархон, Сибирия хонликларида ҳозирги ўзбекларнинг ҳам аجدодлари яшаб келишган, жасур ўғлонлари ҳукмронлик қилиб шаҳарлар яратишган, мадраса, масжид, карвонсаройлар қуришган, адабиёт ва санъат, фан ва маданият равнақига раҳнамолик қилишган, асарлари ҳозирги ўзбек тилига жуда мос келувчи

Сайфи Саройидек шоирлар ижод этишган, давлат тили ҳам туркий тил бўлган, аҳолининг асосий қисми шу тилда сўзлашган.

Бу мамлакатлар ёзма манбаларда Дашти Қипчоқ ёки *Мамлакати Ўзбекия* (Абдураззоқ Самарқандий ибораси) дейилган. Эндиликда эса у ўлкаларда ўзбеклар деярли яшамайдилар. Ички тўс-тўполонлар, ташқи ҳужумлар, ҳокимиятнинг қўлдан бой берилиши, ташқи сиқувнинг тазйиқи, аҳолининг жанубга силжиши оқибатида ўша Мамлакати Ўзбекиядан тарих саҳифаларида фақат номгина, айрим адабий ва тарихий асарларгина ёдгор бўлиб қолган, холос. Демак, “Мамлакати Ўзбекия” тарихий ватанимиз ҳудудларидан бир бўлагидир. Зотан, тарих гилдирагини орқага айлантириб бўлмайди, уни орқага айлантираман деган одам тарих карвони оёғи остида топталиб кетади.

Қадим маданий ва мутараққий ўлкалардан бири кўҳна **Хуросон**дир. Азал-азалдан бу диёрда туркий ва форсий халқлар яшаб келишган ва ҳозир ҳам турмуш кечирмоқдалар. Айниқса, теурийлар давридаги, хусусан Шоҳрух мирзо ва Султон Ҳусайн Бойқаро замонидаги Хуросонни билмай, ўрганмай, кўз олдимизга келтирмай туриб, ўзбек халқини, унинг салоҳияти ва тарихини яхлит тасаввур қилиб бўлмайди. Сўз султони, яъни малик ул-калом Лутфий, Хожа Аҳмад Яссавийнинг авлодларидан мавлоно Отойи, ўзбек халқининг даҳо шоири ва мутафаккири Алишер Навоий, атоқли мусаввир Камолиддин Беҳзод каби буюк зотлар шу тупроқда дунёга келиб, наъшу намо топганлар. Тарих тақозоси ила эндиликда тарихий Хуросон ҳудуди уч мустақил давлат — Эрон Ислом Республикаси, Афғонистон Ислом давлати ва Туркменистон Республикаси таркибидадир.

Инчунун, Афғонистоннинг шимолий вилоятларида 4 миллиондан ортиқ ўзбеклар яшайди. У жойлар бизлар учун тарихий Ватан ҳисобланса, афғонистонлик ўзбеклар учун ҳам тарихий, ҳам асл Ватандир.

Норасмий маълумотларга қараганда ҳозир Туркия Жумҳуриясида 3 миллиондан ортиқ, Саудия Арабистонида 700 мингга яқин ўзбеклар яшамоқда. Улардан Туркистондан бош олиб кетганлари Туркистонни, Афғонистондан ҳижрат

қилганлари Афғонистонни ўзларининг тарихий Ватанлари деб биладилар, ҳамиша шу ёқларга қалбан интиладилар.

Тарихий Ватан тушунчасига янада аниқлик киритиш мақсадида энди бошқа қитъа ва минтақалар, ўзга халқларга оид мисоллар келтирамиз.

АҚШда яшаётган негрлар учун Африканинг ўзи ёки аждоди туғилиб ўсган бирор мамлакати, япон учун Япония, немис учун Олмония, ҳинд учун Ҳиндистон тарихий Ватан ҳисобланади. АҚШлик ўзбеклар ота-боболарининг юрти бўлмиш Туркистонни тарихий Ватанимиз деб билишади. Асримиз 30-йилларининг бошларида Украинанинг Херсон, Николаев, Одесса вилоятларига “қулоқ” деб сургун қилинган ўзбек деҳқонлари ва уларнинг авлодлари Ўзбекистонни тарихий Ватанимиз деб биладилар. 1941-1945 йиллардаги уруш даврида Ўзбекистонга кўчириб келтирилган украинлар ҳамда уларнинг фарзанду неваралари Украинани тарихий Ватанимиз дейдилар. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда тенгхуқуқли фуқаро сифатида истиқомат қилаётган армани учун Арманистон, гуржи учун Гуржистон, рус учун Россия, корейс учун Корея Халқ Демократик Республикаси ёки Корея Республикаси тарихий Ватан экани табиий ҳолдир. Чунки ҳар бир одам ўз Ватани тупроғининг бир заррасидир. Бу зарра асрлар давомида шаклланади ва яна асрлар бўйи одам қон томирларида қолаверади, наслдан-наслга ўтаверади.

Назаримизда, “Туркистон — умумий уйимиз” деган шиор ўртага ташланганида Марказий Осиёда азалдан яшаб келаётган барча тубжой халқлар учун Туркистон замини баб-баравар ҳам тарихий Ватан, ҳам асл Ватандир, деган ғоя ифодаланган бўлса ажаб эмас. Масалан, бугунги Ўзбекистон ҳудудида яшаётган бир миллиондан ортиқ қозоқлар учун Ўзбекистон Республикаси ҳам тарихий, ҳам асл Ватандир. Ёки бўлмаса республикамиз аҳолисининг 3,8 фоизини ташкил этувчи тожиклар учун ҳам Ўзбекистон Республикаси ҳам тарихий, ҳам асл Ватандир.

Маълумки, Туркманистонда 330 минг, Қозоғистонда 330 мингдан ортиқ, Қирғизистонда 600 мингга яқин ўзбеклар яшайдилар. Тожикистон фуқароларининг 25 фоизга яқинини ўзбеклар ташкил этади (бу маълумотлар “Ўзбекистон Миллий

энциклопедияси”нинг 10-жилдидан олинди). Бу мустақил ва суверен республикалар у ердаги ўзбеклар учун ҳам тарихий, ҳам асл Ватан мақомидадир.

Ҳар бир одам, яхлит олганда бутун халқ, ўз Ватанини чуқур билса, теран томирлари қаерларга бориб етиши ва туташганини яхши англаса, бугунини теранроқ ҳис этади ва қадрига етади, келажагини ёрқин кўра билади. Тарих мисоли дарахтнинг ўқ илдизидир. Пойдеворсиз иморат бўлмаганидек, ўқ илдизсиз дарахт юксакликка бўй чўза олмайди, бўронларга дош беролмайди.

ВАТАН ТУЙҒУСИ

Ҳамма ҳам Ватан нима эканини ҳис эта оладими? Биров учун Ватан бу уй-жой, бола-чақа. Бошқаларга эса тўкин-сочин яшаш учун қулай жой, ундайлар учун қаерда яшаш осон бўлса, ўша ер Ватан. Бутун Ер юзини Ватаним деб билувчи кимсалар ҳам бор, албатта. Уларни одатда космополитлар деб атайдилар. Оддий халқ ибораси билан айтсак, уларни беватанлар ҳам дейиш мумкин. Тарихий Ватанини, ажодлари хотирасини унутиб юборган кимсалар, ўзлари ҳозирда яшаб турган мамлакатларига ҳам садоқатли фуқаролар бўлолмайдилар. Чунки ҳақиқий фуқаро бўлиш учун аввало чин инсон бўла олиш шарт. Ўтмишини унутганнинг келажаги ҳам бўлмайди. Одам хотираси билан одамдир, хотира мавжудотлар орасида фақат одамга хос фазилат. Тарихий Ватанини эслаш, қўмсаш инсоннинг маънавиятини белгиловчи асосий омиллардандир. Тарихий Ватанини ёдидан чиқарган одам яшаб турган жойининг ҳам қадрига етмайди. Бу юрт бошига бирор нохушлик тушса, дарҳол у ерни тарк этиб, бошқа қулайроқ ерга кета қолади, тирикчилик учун қулайроқ жойни танлайди. Бундай кимсаларни ўтлоқда емиш тугагач, серўт яйловни излаб кетадиган подага қиёс қилиш мумкин.

Ватан ҳисси — муқаддас туйғу. Биз қалам аҳли сифатида ўзбек халқини озми-кўпми биламиз ва унинг фазилатини бўрттиришга мойил ҳам эмасмиз, лекин иймонимиз комил ва ишонамизки, ана шу халқ руҳи заминнинг маънавий оламига ўзига хос ва теран, жумлаи жаҳон учун муҳим бўлган муайян

нарсаларни бергани аниқ. Шулардан биринчиси Ўзбекистондир. Ўзбекистонни ўзбек халқи ўз меҳнати, ақл-идроки билан яратган! Ўзбекистонни мўъжизалар диёри, жаннатдек мамлакат дейдилар. Бу гўзал Ватан осмондан таппа-тайёр ҳолда ўзича ерга тушиб қолмаган. У тинимсиз меҳнат ва фидокорона меҳнат ила, халқ даҳоси ила бунёд этилган.

Тасаввур қилиб кўринг-а, агар мутгасил уч йил мобайнида юртимизда меҳнат қилиш буткул тўхтатиб қўйилса, далалару боғ-роғлар суғорилмаса, токзорлар хомтоқ қилинмаса, ариқ ва зовурлар тозаланмаса, шўр ерлар ювилмаса, тўғонлару кўприклар тузатиб турилмаса, сел йўллари тўсилмаса, ниҳоллар ўтказилмаса, экин-текин қилинмаса, ўлкамизнинг аҳволи не кечади? Буткул харобага айланиб қолади-ку! Бир мисол. Тарихдан маълумки, қадим замонларда Шош мулкида, яъни Тошкент вилоятида Чирчиқ дарёсидан бўлак оқар сув бўлмаган. Қадимшунос аллома — академик Яҳё Фуломовнинг тадқиқотига кўра, бундан уч минг йиллар илгари аجدодларимиз Чирчиқ дарёсини тўғон билан тўсиб, кетмон билан ариқ қазиб Тошкентга сув олиб келганлар, воҳани обод қилганлар. Бу одам меҳнати билан қазилган катта ариқ Бўзсувдир. Ҳозирги кунда Бўзсувни, унинг ирмоқ ва тармоқлари бўлмиш Қорасув, Золариқ, Салор, Кайковус, Анҳор, Қичқирик, Қорақамиш ва шу кабиларни кўпчилик сунъий суғориш шохобчалари - каналлар эканини тасаввур ҳам қилмаса, ажаб эмас. Бундай мисолларни Самарқанду Бухородан, Қашқадарёю Сурхондарёдан, Сирдарёю Жиззахдан, Хоразму Қорақалпоқдан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Катта Фарғона канали қазилишининг ўзи бир дoston!

Ҳа, Ватан ҳисси — шу Ватаннинг эгаси бўлмиш халқни билишдан, унинг қадрига етишдан, нималарга қодир бўлганини тан олишдан, буюклигини эътироф этишдан бошланади. Ватан ва халқ эгизак, муштарак тушунча. Бирини ҳис этиш учун иккинчисини билмоқ керак. Ўзбекистон деганда ўзбек халқини, ўзбек халқи деганда Ўзбекистонни тушунмоқ керак. Бирисиз иккинчисини ҳис қилиш мутлақо мумкин эмас. Ўзбексиз Ўзбекистонни, Ўзбекистонсиз ўзбекни хаёлга ҳам келтириб бўлмайди. Худо кўрсатмасин, мабодо Ватанимизда бошқа қавмлар макон тутганда эдими, бугунги Ўзбекистон бўлмас

эди, мутлақо ўзгача юрт бўлур эди. Азал котиблари васиқани шундай битибдилар, тақдир бизга қулиб боқибди ёки биз ўзимиз муносиб эл бўлибмизми, Ўзбекистон бизга Ватан бўлибди, биз унга фарзанди комил бўлибмиз. Тоабад шундай бўлгай, иншооллоҳ.

Таъкиду такрор ила айтамызки, Ватан ҳисси — бу унинг эгаси бўлмиш халқни севмоқ, ҳурмат қилмоқ, қадрига етмоқ ва эътироф этмоқ демакдир. Ватан бу халқнинг ўтмиши, бугуни ва келажакдир. Бу унинг маданияти, маънавияти, маърифати, тили, дини, феъл-атвори, ота-боболаридан қолмиш олтин мероси, томирларида гупуриб турган, аждоддан авлодга ўтиб келаётган покиза қони, тарихидаги муҳим босқичлар, буюк давлат қуриш мақсадида олиб бораётган курашидир.

Ҳозирги ўзбек ватанпарварлиги халқимиз тараққиётини олға силжитган ота-боболаримиз яратувчанлик ишининг бевосита давомидир.

Биз ўз Ватанимизни севамиз, у биз учун бамисоли нафас олаётганимиз мусаффо ҳаво кабидир. Ҳавосиз ҳаёт йўқдир.

Ўзбек ватанпарварлиги унинг маърифатли фарзандлари тимсолида, қалбида сақланиб келган, зуҳур этмоқда ва сақланажак! Саодатли келажакка ҳозир, ҳар дақиқада улуш қўшмоқ, Ватанга муҳаббат ватанпарварликнинг асл кўринишидир. Ватанга муносиб фарзанд бўлиш, қадрдон тупроқ билан чамбарчас боғлиқ эканлигимизни теран идрок этиш, унга чин фарзандларча муносабатда бўлиш, ундан бир ҳисса нарса олинса, юз ҳисса қилиб қайтариш Ватанни англаш ва ардоқлашнинг яна бир кўринишидир.

Ер юзида мамлакатимиздан бошқа турли хил давлатлар кўп, лекин инсоннинг туққан онаси битта бўлганидек, ўзбеклар учун Ўзбекистон ҳам ягонадир. Она бағри гўдак учун қандай ҳаётбахш бўлса, Ўзбекистон биз учун шундай ҳузурбахшдир. Бу туйғуни туюш учун Ватанни юракдан ҳис қилмоқ ва севмоқ керак. Бунинг учун соғлом, ақлли ва ўтюррак бўлмоқ лозим.

Ватанпарварлик жумлаи жаҳондаги барча халқларнинг донишманд ва солиҳ фарзандларига хос туйғудир. Уларнинг бу ҳақдаги фикрларига қулоқ тутинг-а:

Цицерон (Рум воизи ва файласуфи). Бизга ота-оналар, болалар, яқин хеш-ақраболар қимматлидир, лекин муҳаббат

бобидаги барча тасаввурларимиз биргина “Ватан” деган сўзда мужассамлашган. Ватанга нафи теккудек бўлса, қайси виждонли одам унинг учун жон бермоққа иккиланар экан?

Г.Гегел (немис файласуфи). Маърифатли халқларнинг ҳақиқий жасорати Ватан йўлида қурбон бўлишга ҳозир эканликларида акс этади.

Ж.Делил (француз шоири). Энг мақбул фазилат — Ватанга ва одамзодга кўрсатилган хизматдир.

Ж.Байрон (инглиз шоири). Кимки ўз юртини севмаса, у ҳеч нимани сева олмайди.

Ф.Вольтер (француз адиби). Ватанга бўлган муҳаббатим мени ажнабийлар ютуғидан кўз юмишга мажбур қилмайди. Аксинча, Ватанга муҳаббатим қанчалик кучли бўлса, Ватанимни жаҳондаги хазиналар билан шунчалик бойитгим келади.

Ж.Руссо (француз мутаффакири). Саҳоватнинг энг буюк жасурликлари Ватанга бўлган муҳаббат туфайли вужудга келади.

М.Робеспьер (француз давлат арбоби). Ватан учун чала иш қилиш, унинг учун ҳеч нима қилмасликдир.

В.Белинский (рус мунаққиди). Кимки ўз Ватанига дахлдор бўлмаса, у инсониятта ҳам дахлдор эмас.

П.Корнел (француз драматурги). Кимки Ватанини хор қилса, у оиласидан ҳам, бор-будидан ҳам айрилади.

В. Гюго (француз адиби). Ўз Ватанига доғ тушириш- уни сотиш деган сўз.

Я.Галан (украин адиби). Ўз юртдан юз ўгирганлар ўз виждонларидан ҳам юз ўгирадилар.

М.СолмонСоважий (форс шоири). Ватанга нафи йўқ яшалган ҳар кун, Инсон ҳаётини қилур бемазмун.

Ҳақ гап! Ҳар кунимиз Ватанга наф етказсин, умримиз сермазмун бўлсин, иншооллоҳ! Ҳазрат Алишер Навоий ёзмишлар: “Элга қўшилгон эш (шерик) топти”. Дарҳақиқат, Ватандан ташқарида ҳақиқий бахт йўқ.

Ўзбек халқи азалдан ўз Ватанига — Ўзбекистонига, Туркистонига, Туронига эга бўлган, ҳеч қачон беватан бўлган эмас. Лекин ҳаёти ҳамиша ҳам осуда кечавермаган. Унга гоҳ бахт кулиб боққан, гоҳ толеи забун бўлган. Ўз эрки ўз қўлида бўлган, яъни мустақил давлатли давронларида халқимиз бошини мағрур кўтариб, дунёга довуғ солиб яшаган. Тобелик

кунларида, яъни юрт ўзгалар қўлига қарам бўлган чоғларда унинг қадр-қиммати топталган. Аммо ўз қадр-қиммати учун кураш — мустақиллик учун кураш туйғуси халқимиз юрагида мудом устувор бўлган, бу жараён зоҳирий ва ботиний тарзда бир дам бўлсинки, тўхтаб қолмаган.

1991 йилнинг 31 августида Ўзбекистоннинг Давлат мустақиллиги эълон қилинган, Ватаннинг қадри ортди, халқнинг қадди тикланди. Ватан деган муқаддас тушунчадаги сохталиклар барҳам топиб, моҳият аниқлашди ва тиниқлашди.

Ўзбек халқининг бирдан-бир Ватани — бу Ўзбекистондир. Ватан ҳақида, халқ ҳақида, аждодлар ҳақида, ўтмиш ҳақида, қадриятлар ҳақида, мерос ҳақида, бугун ва келажак ҳақида баралла сўзлаш имконияти туғилди. Бинобарин, ҳақиқий Ватан муҳаббати, Ватан ҳисси мамлакат озод ва обод, халқ эркин бўлгандагина юзага келар экан. Бир тасаввур қилиб кўрайлик-чи, мустамлака йилларимизда Қуръони карим, Ҳадиси шарифни чоп этиб бўлармиди? “Халқ душмани” Абдулла Қодирий номида истироҳат боғи бунёд этилармиди, Соҳибқирон бобомизга “Сквер революции” да ҳайкал ўрнатиб, 1996 йилни Амир Темур йили деб эълон қила олармидик? Бу буюк сана ЮНЕСКО томонидан халқаро миқёсда нишонланармиди! ..

Ватанни қалбан чуқур ҳис қилиш учун ҳам, халқнинг ватанпарварлик намуналарини кўрсатиши учун ҳам Халқ хур, Ватан мустақил бўлиши шарт экан. Бугун шу Мустақиллик қўлимизда экан, уни эъзозлашимиз, қадрига етишимиз, қадам-бақадам мустаҳкамлаб боришимиз керак. Мана шу туйғулар, мана шу олижаноб фазилат ва эзгу ҳаракатлар бугунги кун учун ҳақиқий ватанпарварлик намунасидир!

Она-табиат гўзаллигига мафтун бўлиб, унинг саҳоватидан мамнун бўлишликнинг ўзи ҳали бу Ватанни чуқур ҳис қилиш эмас. Ватан туйғуси аввало аждодлар ёди, уларнинг хотирасини эслаш ва қадрлаш, олис ва яқин теварак-атрофларда бўлаётган воқеаларни сезгирлик билан кузата бориб, Ватан ҳимояси учун доимо шай туриш, ўзининг келажак насллар олдида масъул эканини туюшдир.

Ватан туйғуси — бу азиз ватанимизни пешона тери билан обод ва маъмур этган, лекин номлари тарих саҳифаларида

қолмаган оддий кишиларимизнинг фидокорона ва яратувчан меҳнاتини мудом ёдда тутишдир.

Ватан туйғуси — бу ўз ақл-идроки билан жаҳон цивилизациясига улкан ҳисса қўшган Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Мансур Самарқандий, Абу Абдуллоҳ Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абул Фазл Насафий, Абул Вайс Наср Самарқандий, Маҳмуд Замахшарий, Абдул Қоҳир Журжоний, Фаҳриддин Розий, Мирзо Улуғбек сингари ўнлаб қомусий мутаффакирларни ёдга олишдир.

Ватан туйғуси юксак бадиий салоҳиятлари билан ўлмас асарлар яратган адиб Аҳмад Югнакий, Носир Хусрав, Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Кошғарий, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Носириддин Рабғузий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби мумтоз қалам соҳибларини ёдга олишдир.

Ватан туйғуси — бу бутун муслмон дунёси эътироф этган олти буюк муҳаддиснинг тўрт нафари бўлмиш туронзаминлик имом Бухорий, Абу Исо Муҳаммад Термизий, имом Аҳмад Насоий, имом Доримий, яна шайх ул-ислом Абу Муҳаммад Абдулло ибн Абдурахмон Доримий Самарқандийлар номини ёдга олишдир. Улар исломда Қуръони каримдан кейин энг муқаддас ҳисобланувчи Ҳадиси шариф тўпламларини тузиб, юртимизга ва халқимизга то қиёмат сўнмас шон-шараф келтирдилар, такрорланмас хизмат ила икки дунёларини обод айладилар.

Ватан туйғуси — бу шунингдек, ислом таълимоти равнақиға бемисл ҳисса қўшган Қаффоли Шоший, Бурхониддин Марғиноний, Шаҳобиддин Сухравардий, унинг фарзанди комили шайх Зайниддин бобо, Баҳоуддин Нақшбанд, Шайх Хованд Таҳур, Хожа Аҳрор валий сингари ўнлаб буюк зотларни ёдга олишдир.

Ватан туйғуси — бу, аслида қомусий мутафаккирлардан бўлиб, замондошларимизга ҳозирча деярли номаълум бўлиб келаётган Абул Фазл Насафий, Абдул Қоҳир Журжоний, Исмоил Журжоний, Маҳмуд Журжоний, Азиз Насафий, Шайх Азиз Насафий, Нажмиддин Дойа Розий, Абдурахмон Ижий, Сайиддин Масъуд ибн Умар Тафтазоний, Мир Саййид Шариф Журжонийлар, ҳадис илмининг пешволаридан бўлмиш

термизлик икки уламо — Ҳаким Термизий ва Саййид Ҳусайн Бурҳониддин Муҳаққиҳ Термизийлар каби буюк аждодларимизнинг меросини ўрганиш, тарғибу ташвиқ қилиш ҳамдир. Бу ишнинг зарурлигини таъкидлаш мақсадида учта мисол келтирамыз.

Биринчи мисол. Ҳазрати имом (Хастимом) номи билан ўз даврида бутун Туркистонда машҳур бўлган Абу Бакр Муҳаммад ибн Исмоил Қаффол Шоший милодий 904 йилда Шошда туғилган. Дастлабки маълумотни ўз юртида олган. Кейин Ироқ, Шом мамлакатлари мадрасаларида таҳсил кўриб, Ватанига қайтган. Куръон, Ҳадис, Шариат илми, тилшунослик бўйича асарлар яратган. Унинг “Одоб ул-қози” (“Қози одоби”) асари бизгача етиб келган. Шуниси диққатга сазоворки, бу буюк зот қанчалик машҳурлигига қарамай, ўзгача таъма кутмай, бировга қарам бўлмай деб, ҳунармандчилик билан тирикчилик қилган. Қаффол Шоший ўз ҳунарида шу қадар машҳур бўлганки, оғирлиги атиги ярим грамм келадиган ажойиб қулфкалит ясаганлиги учун Қаффол (“Қулфчи”) лақабини олган. Араб тарихчиси Абул Фидонинг ёзишича, Қаффол Шоший ўз замонасининг етук имомларидан бўлиб, Мовароуннаҳрда унга тенг келадиган аллома бўлмаган. Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг деҳқончилик билан шуғулланиб, мош, ловия, нўхат экиб, тирикчилик қилишлари ҳам буюк ибрат намунасиридир.

Иккинчи мисол. Саййид Ҳусайн Бурҳониддин Муҳаққиҳ Термизий маълум сабабларга кўра она юртидан Рум эли - Туркияга боради. Унга у ерда “Саййиди сирдон” унвони берилади. У Мавлоно Жалолиддин Румийга замондош эди. Кейинчалик Кўнё шаҳрига келиб, у ерда тўққиз йил Мавлоно Жалолиддин Румий мақбарасида шайхлик қилади. Бурҳониддин Термизийдан “Маориф” деган биргина асар сақланиб қолган. Унда фалсафа, фикҳ, тафсир ва ҳадис илми ҳақида сўз юритилган. Бу асар 1920 йили Техронда чоп этилган. Буни қарангки, асли туронзаминлик Мавлоно Жалолиддин Румий қабри узра замондоши ва ватандоши Бурҳониддин Термизий Куръон тиловат қилибдир! Мана, етти асрдан ошибдики, Мавлоно қабри қардошларимиз диёри Туркияда энг муқаддас даргоҳ ҳисобланади. Мавлоно зиёратига қадам ранжида қилгучи

ватандошларимиз Бурҳониддин Термизийни ҳам ёд этсалар, у буюк зотнинг руҳи шод бўлур эди.

Учинчи мисол. Ҳозир “Биринчи космонавт ким бўлган?” деб кимдан сўраманг, дарҳол “Юрий Гагарин” деб жавоб беради. Атоқли олим, шоир ва драматург Мақсуд Шайхзода бир суҳбатда *“Биздан сўрасалар, дунёда биринчи фазогир Турон ўғлини, Форобий, Берунийлар замондоши Жавҳарий бобомиз бўладилар. Камина Беруний ҳақида янги асар ёзиш учун манбалар кўраётиб, Жавҳарий ва унинг жасорати ҳақида маълумот учратиб қолдим”*, деган эди. Яқинда эса туркиялик олим, профессор Усмон Туроннинг “Туркий халқлар мафқураси” китобида ушбу сатрларга кўзимиз тушиб қолди: *“IX асрда турк файласуфи Форобий ва унинг ҳамшаҳри Исмоил Жавҳарий араб тилига оид “Сихоҳ” номли улкан асарни, тоғаси Иброҳим бин Исҳоқ эса “Девон ул-адаб” китобини ёзадилар. Шунинг учун ҳам Қазвиний: “Ажабки, турк диёрининг энг чеккасида жойлашган Фороб шаҳридан чиққан бу икки олим араб тилининг устозлари бўлдилар”, дейди. Физика билан шуғулланган Жавҳарий ўзи ясаган қанотлар билан учини машқ қилаётиб йиқилади ва шу жароҳати таъсирида оғриб вафот этади”*.

Бу — 1002 йили юз берган воқеа. Ҳозир эса XXI аср кириб келди. Орадан 10 аср вақт ўтибди. Ҳануз буюк аждодимизнинг ўша жасоратини деярли ҳеч ким билмайди. Ўта камтар халқмизда. Бошқаларда шундай далил бўлсайдими, аллақачон оламга жар солардилар. Ёки бир ярим аср давом этган миллий зулм-истибдод бизни шундай камтарин, юввош қилиб қўйдимикин?! Етар, бас энди! Ўзлигимизни жаҳонга асослаб намоён қилайлик. Исмоил Жавҳарийдек боболаримиз борлигини айтиб фахр этайлик.

Ватан туйғуси — бу Ватанни ҳимоя қилиб, Ватан дея фидо бўлган Тўмарис, Широқ, Спитамен, Нажмиддин Кубро, Солиҳбек додхо, Алимқул сингари юзлаб шерюракларни эслашдир. Душманга қарши қаттиқ курашган Жалолиддин Мангуберди, Темур Малик, Абдумалик Тўра, Курбонжон додхо, Шермуҳаммадбек, Мадаминбек, Иброҳимбек, Намоз ботир сингари бўйсунмас баҳодирларнинг, қуликдан ўлимни афзал билган Оқмасжид, Чимкент, Авлиёота, Тошкент, Жиззах, Самарқанд, Зирабулоқ ҳимоячиларининг номини ёдга олишдир.

Ватан туйғуси — бу мустамлака тузумига қарши бош кўтарган Тошкент, Жиззах, Андижон қўзғолонлари, Дукчи эшон хотирасини унутмасликдир.

Ватан туйғуси — бу зулм-истибдоддан қутулиш учун халқни маърифатли бўлишга чорлаган, миллий уйғонишга даъват этган, нажот илмда, бирликда ва ҳаракатда деб билган фидойи зиёлиларни, уларнинг раҳнамолари бўлмиш Мунавварқори, Маҳмудхўжа Бехбудий, Убайдуллахўжа, Авлоний, Фитратларнинг номларини доимо ёдда сақлашдир.

Ватан туйғуси — бу йигирманчи, ўттизинчи, қирқинчи, эллигинчи ва ниҳоят саксонинчи йилларда халқимизга қарши уюштирилган қатли ом — қатағонларда, қамоқ ва сургун азобларини бошидан кечирган ва ҳалок бўлган Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир сингари минглаб миллат гулларини унутмасликдир.

Ватан туйғуси — бу Иккинчи жаҳон урушида фашизмга қарши мардона жанг қилган ватандошларимиз ёдини эҳтиром билан эслашдир. Маълумки, Иккинчи жаҳон уруши арафасида республикамиз аҳолиси 6 ярим миллион киши бўлган. Шундан 1 миллион 433 минг киши урушга сафарбар этилган, яъни ҳар беш кишидан бири жангда қатнашган. Бу 17 ёшдан 43 ёшгача бўлган эркакларнинг деярли ҳаммаси деган сўздир. 450 мингдан ортиқ ватандошимиз мардона жанг қилиб, олдинги марраларга ҳеч бир тайёргарликсиз ташланиб, номаълум қабрлари олис ўлкаларда қолиб кетди.

Ватандошларимиз Европа қитъасидаги барча фронтларда, Узоқ Шарқда ҳам жанг қилишган, улар Брест қалъаси ҳимоячилари орасида ҳам бўлишган. Сталинграддаги машҳур тепалик 11 Шарқлик тепалиги деб аталса-да, Москва, Ленинград, Одесса ва бошқа киностудияларда Иккинчи жаҳон уруши ҳақида ишланган кинофильмларда, фронт ва армияларга қўмондонлик қилган ҳарбийлар томонидан ёзилган хотира китобларда ватандошларимиз сиймоси деярли кўринмайди, номлари зикр этилмайди. Бинобарин, уларни унутмаслик, жангдан омон қайтиб, сафимизда юрган уруш фахрийларининг иззатини жойига қўйиш ҳам Ватан туйғусининг кўринишидир.

Ватан туйғуси — бу азиз ва гўзал Ватанимизга юксак эътиқод билан яшаш, унга ҳамиша садоқатли бўлишдир.

ВАТАН СОҒИНЧИ

Бу беҳад нозик ва ноёб туйғу. Бир умр ўз маҳалласи, шаҳри ва қишлоғидан чиқмай яшаган, гўшанишин кишилар учун бундай соғинч балки бегонадир. Аскар йигит ҳарбий хизмат ўтаётганида туғилган шаҳри ёки қишлоғини, ота-онаси, қариндошлари, қўни-қўшнилари, жўраларини соғинади, албатта. Хизмат сафари билан бошқа вилоятга ёки чет элга борган кишилар орадан уч кун ўтмасданоқ оиласини, юртини қўмсаб қоладилар. Улар мабодо тасодиф туфайли бирор маҳалладош ёки ҳамқишлоқларини учратиб қолгудек бўлсалар, қучоқлашиб кўришадилар, узоқ ҳол-аҳвол сўрашадилар, иложи бўлса, бир пиёла чойга таклиф қиладилар. Ваҳоланки, шу учрашув ўз юртларида бўлса, оддийгина саломлашиб ўтиб кетган бўлур эдилар. Демак, ўзга юртларда, мусофирчиликда бир ватаннинг икки зарраси бир-бирига талпинар экан-да.

Ёки сайёҳларни олиб кўрайлик. Сафар ва зиёрат асносида ошно бўлаётган нарсалари, кўраётган табиат манзаралари, танишаётган осор-атиқалари қанчалик ажойиб бўлмасин, барибир, ўз юрти кўз олдига келавериши ҳам мумкин. Ҳазрат Алишер Навоий бобомиз гарчи Ҳусайн Бойқаронинг фармони олийшони ила мамлакатининг энг йирик ва гўзал вилоятларидан бири бўлмиш Астробод ўлкасига ҳоким қилиб тайинланган бўлса-да, теварак-атрофдаги ҳокимлардан, қўшни мамлакатлар подшоҳларидан, шу жумладан, Ироқ ҳокими Яқуббекдан мактублар, тортиқлар билан сийланиб, иззатланиб турган бўлсалар-да, барибир она шаҳарлари бўлмиш Ҳиротни, ундаги дўст-ёрларини, шогирдларини, ўзлари қурдирган биноларни соғинадилар.

Ёки бўлмаса, Бобур мирзо Ҳиндистондек улур мамлакатнинг подшоҳи бўлса-да, бир умр Андижонини, сўлим Фарғонасини, бобокалонидан мерос Самарқандини қўмсаб ўтади. Фурқат хорижда ўтаётган умрини “Фурбатда Фурқат” деб қиёслайди. Ёркентдан қўқонлик ва тошкентлик дўстларига пайдар-пай мактублар ёзиб туради, улардан мактуб олган кунларини байрам деб билади.

Ватан соғинчига алоқадор тарихий бир лавҳа: XX аср бошларида чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатига қарши нафрат, зулм-истибодга қарши, миллий камситилиш ва хўрликларга қарши кураш кучайди, Туркистонда миллий уйғониш шакллана бошлади, тараққийпарвар зиёлиларнинг порлоқ ўтмишни эслаш ва халққа эслатиш, аслида кимлар эдиг-у, ким бўлиб қолганимизни англаштириш мақсадида қилган саъй-ҳаракатлари самаралар бера бошлади. Миллий уйғониш тепасида жадидлар туришди. *Шу даврда очилган маърифат, маданият, маънавият ўчоқлари “Турон” номи билан аталиши бежиз эмас. Бунда катта рамзий маъно бор, албатта. Чунончи, “Турон” жамияти, “Турон” кутубхонаси, “Турон”, “Буюк Турон” газеталари, “Турон” театри очилди. 1918 йилда Туркистон жадидларининг пешволаридан бири Мунавварқори Абдурашидхон ўғли маслакдош сафдошлари кўмагида Туркистон Халқ университетини очди.* Унда юртига садоқатли, эл хизматиغا камарбаста миллий кадрлар таълим-тарбия кўра бошладилар. Бундан Москва ҳукумати тезда воқиф бўлди, саросимага тушиб қолди. Чунки марказ ўз мустамлакасида миллий кадрлар пайдо бўлишидан манфаатдор эмасди, ўз-ўзини таниган зиёлилар бир кунмас — бир кун мустақилликни талаб қилиб қолишлари, халқ оmmasига етакчилик қилишлари турган гап эди. Шунинг олдини олиш ниятида Ленин дарҳол Туркистон Халқ Университетини ёпиб, Туркистон Давлат Университетини очишга қарор қилади. Тошкентда шундай университет очилади ҳам, лекин муаллимлар фақат марказдан юборилади, уларга марказ сиёсатини талабалар онгига сингдириш, бу ерда халқбоп эмас, марказбоп кадрлар тайёрлаш вазифаси юклатилади. Университетга ерли халқ вакилларидан деярли талаба қабул этилмайди. 1920-1921 йилги биринчи ўқув йилида 200 дан ортиқ талаба таълим кўрган бўлса, шулардан атиги 3 нафари ерли халқ вакиллари эди, холос. Ҳужжатларда буларнинг бири сарт деб, иккинчиси қирғиз деб, учинчиси майда миллат деб ёзилган. Аслида сарт дегани ўзбек, қирғиз дегани қозоқ, майда миллат дегани бухорий яхудий эди. Шундай қилиб, илмга чанқоқ Туркистон ёшларига таҳсил йўллари бекитиб қўйилади. Бу ҳолдан ташвишга тушган жадид етакчилари, юрагида ватанпарварлик туйғулари пинҳон бўлган айрим раҳбарлар

ёшларни чет элларга, жумладан, Олмония ва Туркияга ўқишга юбориш ҳаракатида бўладилар, маърифатпарвар бойлар уларга маблағ билан кўмаклашадилар. 1920-1922 йилларда Туркистон АССР, Бухоро ва Хоразм Халқ Республикаларидан 300 га яқин талаба чет элларга ўқишга юборилади. Уларнинг аксарияти тиришқоқлик билан билим оладилар, олий маълумот эгалари бўладилар-у, лекин қисматлари оғир кечади. 1927 йилгача Туркистонга қайтганлари тўғридан-тўғри гумдон қилинади, соғ қолганлари 1937-1938 йилги қатағонга учрайди. Ёшларни чет элга ўқишга юборишда иштирок этган, ҳаттоки хайрихоҳлик билдирган зиёлилар ҳам жазодан четда қолмайди. Чунончи, таниқли жамоат арбоби, шарқшунос Лазиз Азиззода 1929 йилдан 1956 йилгача қамоқ ва сургунда бўлади.

Дўстлари ва ҳамсабоқларининг она-Ватандаги аччиқ қисматидан воқиф бўлган бошқа туркистонлик ёшлар Олмониянинг ўзида яшаб, ишлаб қоладилар ёки тилдош, диндош, қардош Туркияга йўл оладилар, ўша ерда муқим яшаб қоладилар. Ватан мустақил бўлмагунча унда бизлар учун бошпана бўлмас экан, деган қарорга келадилар, бир умр она Ватанни соғиниб, қўмсаб дунёдан ўтадилар. Ана ўша инсонларнинг Ватан соғинчи энг кучли соғинч бўлса керак. Киндик қоним тўкилган она юртимга, мушфику меҳрибон элимга қайтай, туғишганларим қуршовида яшай дейишган-у, шўролар ҳукумати, мустабид тузум бунга йўл бермаган.

Ўзи юракдан истаган ҳолда Ватан олдидаги фарзандлик бурчини адо этолмасликдан кўра оғирроқ азоб-уқубат, маънавий йўқотиш бўлмаса керак. Лекин шуниси қувонарлики, ўша туркистонлик талабалар етук мутахассис бўлиб, халқимиз шуҳратига шуҳрат қўшишган. Ҳозирги замон Туркия фани ва маданияти равнақига ўша туркистонлик олимлар муносиб ҳисса қўшганлар. Айниқса, геология, минералогия, кимё фанлари, зироатчилик, чорвачилик ривожига қўшган ҳиссалари ҳақли суратда эътироф этилган.

ВАТАН ҚАЙҒУСИ

Юқорида айтганимиздек, Ватанни севмоқ бизга суннатдир. Ватанини севган, Ватан нима эканини юракдан ҳис этган,

Ватанидан айру тушганида уни соғиниб қолган, унга ҳамиша талпинган ҳар бир виждонли одам юрт қайғуси билан яшайди, унинг ярасига малҳам, дардига дармон бўлишга интилади.

“Ўткан кунлар” романидаги бир лавҳани эслайлик: Худоёрхон Мусулмонқулга бўлган адовати туфайли қипчоқ қавмини қиличдан ўтказди. Тошкент ҳокимининг мушовири, яъни бош маслаҳатчиси бўлатуриб, бу қирғиннинг олдини олмагани учун Юсуфбек ҳожидан ўғли Отабек ўпкалайди. Ҳожи бунга изтироб билан шундай жавоб қайтаради:

“— Мен кўп умримни шу юртнинг тинчлиги ва фуқаронинг осойиши учун сарф қилиб, ўзимда азобдан бошқа ҳеч бир қаноат ҳосил қилолмадим. Иттифоқни нима эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида бир-бирини еб, ичган мансабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди... Гуноҳсиз бечораларни бўғизлаб, болаларини етим, хоналарини вайрон қилувчи золимлар — қуртлар, қушлар, ердан ўсиб чиққан гиёҳлар қарғишига нишонадир, ўғлим!..”

Аждодларимиз орасида бирор йирик сиймо йўқки, юрти учун қайғурмаган, юрт ташвиши билан нафас олмаган бўлсин, бетавфиқ золимларнинг йўлини тўсмаган, доимо элим деб, юртим деб ёниб яшамаган бўлсин. Улар фидойи, ватанпарвар, фикри тиниқ, мулоҳазали одамлардир. Жалолиддин Мангуберди юртининг асоратга тушаётганидан қайғуриб, жангга отланади. Шарқ томондан туғилажак хавфнинг олдини олиш мақсадида етмиш ёшга борганига қарамай соҳибқирон Амир Темур қаҳратон қишда олис сафарга отланади. Алишер Навоий юрти учун ғам чекиб, агар мамлакат пароканда бўлса, эл тинчлиги йўқолиб, азобда қолишини ўйлаб, қариган чоғларида ҳам подшоҳ Ҳусайн Бойқаро билан шахзодалар ўртасидаги низоларни бартараф қилиш йўлида вилоятма-вилоят кезади. Абдулла Авлоний Туркистоннинг келажига қайғуриб, нажот — маърифатда, деган шиор билан майдонга чиқади, ёшлар илмли бўлсалар, юртни озодликка олиб чиқадилар, деб “Туркий Гулистон” ини яратади. Абдулҳамид Чўлпон эса юрти большевойлар оёғи остида топталаётганидан фарёд чекиб, азиз жонини қилич тиғига қўйиб, халқини уйғонишга даъват қилиб, “Бузилган ўлкага” деган шеърини битади.

Бундай мисолларни ҳар бир асрдан, ҳар соҳанинг вакиллари фаолиятидан қўплаб келтириш мумкин. Кимнинг ким эканлиги айниқса ўтиш даврларида яққол намоён бўлади. Ўзбек миллати учун XX аср бошлари ва ҳозирги кунлар шундай ўтиш паллалари ҳисобланади. Олим, адиб ва арбоб Абдурауф Фитрат юрт учун қайғуриб, шундай дейди:

“Эй улуғ Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди? Ҳолинг қалайдир? Нечук кунларга қолдинг?”

Эй Темурларнинг, Ўғузларнинг оилаларининг шонли бешиклари! Қани учиқдиғинг юксак ўринлар? Қуллик чуқурлариға недан тушдинг?!

Дунёни “урхо”лари билан титратган йўлбарс юракли болаларинг қани? Ер тупроғини кўкларга учиратурғон тоғ гавдали ўғлонларинг қани? Нечун товушлари чиқмайди?

Ер юзининг бир неча полвонлари бўлган ботир туркларинг қани? Нечун чекиндилар? Нечук кетдилар? Кураш майдонларин ўзгаларга нечун қўйдилар? Нечун... нечун... нечун?

Гапир менга, эй улуғ Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди?

Ер юзининг буюк салтанатларини сен қурмадингми? Ҳиндистоннинг, Эроннинг, Оврупонинг улуғ хоқонларини сен юбормадингми? Эй, хоқонлар ўчоғи! Эй, қаҳрамонлар тўғойи! Қани у чақмоқ чопишли ботир хоқонларинг? Қани аввал-ўқ юрушли отли бекларинг? Нечук “урхо”лари эшитилмайдур?

Дунё халқини бўйсунтирган салтанатларинг нечун бузулди?

Инсонлик оламини қанотлари остида олган хоқонлигинг нечун кучи ўлди? Кучингми кетди? Кимсасизми қолди?

Йўқ...йўқ... Тангри ҳақи учун, йўқ! Сен кучсиз эмассан, сен кимсасиз эмассан! Бугун Ер юзида саксон миллион боланг бор. Буларнинг томирларидаги қон Чингизларнинг, Темурларнинг қонидир.

Буларнинг кучлари сенинг кучингдир!

Эй улуғ Турон, арслонлар ўлкаси! Қайғурма! Эски давлатинг, эски салтанатинг, эски йигитларинг, эски арслонларинг ҳаммаси бор, ҳеч бири йўқолмашишдур.

Ёлғиз... Оҳ, ёлғиз... тарқалмашишдур”.

Дарҳақиқат, бу сатрлар ёзилган 1917 йилнинг июль ойида шундай эди. Энди эса мана ўн беш йил бўлдики, қадим Туроннинг марказий ҳудуди — Туркистонда бешта мустақил

давлат қад ростлади. Бу кўҳна заминда яшаётган барча соф ниятли кишиларнинг тилаги шуки, мустақил давлатларимиз пойидор бўлсин, иншооллоҳ.

Келинг, Фитрат домланинг юрт қайғусини қилган бир ўзбек йигити тилидан ёзганларига қулоқ тутайлик:

“Ётсам тушимда, уйғонсам ёнимда, кўз юмсам миямда, кўз очсам қаршимда мунгли бир хаёл келиб турадур! Бу бир хотун хаёли... Бир хотунки, эғнида ипакли, лекин йиртиқ ва эски бир кўйлақдин бошқа бир кийими йўқ. Бош-оёқлари яланғоч, тирсақларигача қоп-қора лойқадан ботган, бақирурға товуши, қутилувға кучи қолмаган!...

Қарайман: кимсасизлик юкиндан ориғланган танада золимона урулгон қамчиларнинг яраси бор. Кўраман: жоҳилона қилинган эмлардан носулға қайтган яралариндан қонлар оқиб турадур!

Эй мунгли хотун, сен кимсан! Эй ғамли она, нечук мундан айрилмайсан? Ёнимда, кўзимда, миямда, юрагимда нима ахтарасан, нечук кетмайсан? Қайғу тутунлари ичра ёғдусиз қолган кўзларинг ёш ёмғурлари нечун тўкадур? Зулм занжирлари билан боғланган қўлларинг нечун ҳар ёнга узатиладур, нима тилайсан? Оҳ... Билдим... Билдим... Англадим! Сен менинг Ватанимсан, Ватаниминг мунгли хаёлисан. Эй муқаддас Туронимнинг хаёли, кетмай тур, айрилма. Ёнимда, кўзларимда, юрагимда, виждонимда қол, кетма. Юртим, Туроним, сендан айрилмоқ — менинг ўлимим. Сенинг учун ўлмоқ — менинг тириклигимдур.

Паноҳим, саждагоҳим, умидим! Ётларинг сени шу кунгами солдилар! Тилагим, истагим, саодатим! Болаларинг сени шу ҳолдами қўйдилар! Суюнчим, овунчим, ўчоғим! Золиmlар сени кимсасизми кўрдилар!

Йўқ, сен кимсасиз эмассан. Мана мен, борлигим билан сенга кўмак қилурға ҳозир. Мана мен, чин кўнгил билан сенинг йўлингда ўлурға рози. Қоф тоғлари йўлимда тушса, тамуғ оловлари қаршимда чиқса, яна сен сари кетарман.

Устимга инсонлар эмас, шайтонлар қўшини келса, оёғимга занжирлар эмас, жаҳанном илонлари сорилса, яна сен сари чопарман. Дунёнинг бутун балолари бошимга тўкилса, зулм чўлининг темир тиконлари кўзларимга кирса, яна сени қутқарарман.

Мен сенинг учун тирилдим, сенинг учун яшарман, сенинг учун ўлурман.

Эй туркликнинг муқаддас ўчоғи! Ўлим сенинг ўлимингни истаганларга, нафрат сени кўмгани келганларга!”

Буюк Фитратнинг 1917 йил август ойидаги бу ниятига фаришталар омин деган экан, бизни кўмгани келганлар даф бўлишди. Лекин ҳамон узоқдан кутқу солишдан, дағдаға қилишдан тўхтамаётирлар. Бу эса бизни ҳамиша хушёрликка, мустақиллигимизни мустаҳкамлашга чорлайди.

1996 йил мамлакатимизда Амир Темур йили бўлди. Абдурауф Фитратнинг Темур сағанаси қошида айтган ўтли сўзларини яна бир хотирласак, ҳам соҳибқироннинг, ҳам шаҳид кетган муаллифнинг руҳи шод бўлса ажаб эмас:

“Бағрим ёниқ, юзим қора, кўнглим синиқ, бўйим букук. Сенинг зиёратингга келдим, султоним! Эзилган бошим, қисилган виждоним, куйган қоним, ўртанган жоним учун бу сағанангдан даво излаб келдим, хоқоним!

Юз йиллардан бери жафо кўриб, ғам чекиб келган туркнинг қонли кўз ёшларин этакларингга тўқарга келдим. Қоронғулар ичра ёғдусиз қолган ўзбек кўзлари учун тупроғингдан сурма олгали келдим. Номусини ёт кишиларнинг оёқлари остида кўриб, турклик қони қайнағай, мусулмонлик ҳамияти тошғай, тамуғ оловлари каби сачрағай, Лекин ўз кучсизлигин англаб, қайтиб ўтирган ва қон йиғлаган туркнинг ҳолини арз этарга келдим, хоқоним!

Улуғ хоқоним! Турклик шарафи таланди. Турк учун қўйдиғик давлат битди, турк отиға қурдиғик хоқонлик ёғмага кетди. Туркнинг номуси, эътибори, иймони, виждони золимларнинг оёқлари остинда қолди. Туркнинг юрти, улоғи, ўчоғи, Турони ёт қўлларга тушиди. Туркнинг белгуси, онги, ўйлови, зийраклиги жаҳолат ўлжасига кетди. Сенинг қамчинг билан дунё эгаси бўлган турк тинчгина бир ётоқ тополмай қолди. Сенинг омонатингга хиёнат қилганларни эз, ур, ўлдур!

Султоним! Билмадим, шу тобда сенинг у юксак ва улуғ руҳиятинг мен каби тубан руҳли ва ҳимматсиз бир боласининг шу ҳолига ғазабли кулиб турубдур. Биламан, шу чоғда сенинг тўлқунли денгизларга ўхшаган юрагинг мен каби юраксиз бир ўғлингнинг шу кўринишидан нафрат қиладур. Чунки юқорида айтдигим ишларнинг ҳаммасига ўзим сабаб бўлдим, барчасини

Ўзим қилдим, сенинг Туронингни ўзим талатдим, сенинг туркингни ўзим эздирдим, сенинг омонатларингга хиёнат ўзим қилдим.

Мен уч кунлик умримни тинчгина ётиб ўтказмоқчи бўлмаса эдим, шуларнинг бирортаси бўлмас эди. Мен қўлимга топширдиғинг қилишни ташлаб, чолғуни олмаса эдим, Туроним таланмас эди!...

Мен ёлғиз қонли ёшларимни бу сағанангга тўкмак учун эмас, ўз ёзуқларимни иқрор этарга келдим, хоқоним. Мени қўйма! Мен ёлғиз ёзуқларимни иқрор этарга эмас, Туронга бердигим зарарларга тўламоқ учун келдим, хоқоним. Мендан нафрат этма.

Эй арслонлар арслони! Менинг ёзуқларимдан ўт, меним қўлимни тут, белимни боғла, муқаддас фотиҳангни бер!

Сенинг дунёда сиғмаган ғайратингга онт ичаманки, Туронинг эски шараф ва улуғликни қайтармасдан бурун оёқдан ўтирмасман (тўхтамасман) ”.

Нақадар ёниқ, дардли ва даъваткор сатрлар! Бугун учун ҳам тўла аҳамиятли ва вазифадор сатрлар. Сизу биз ҳам соҳибкирон бобомизнинг дунёга сиғмаган ғайратига онт ичиб, буюк Туроннинг, бугунги Ўзбекистоннинг эски шараф ва улуғлигини қайтаришдек буюк вазифага масъул эканлигимизни асло унутмаслигимиз керак. Бугунги кунда истиқлолимиз туфайли вужудга келган катта имкониятлар бор. Ватаним, элим-юртим деб фидойилик кўрсатган ва кўрсатаётганлар қадр топмоқда. Абдурауф Фитрат ва унинг сафдошлари вафотидан кейин “Буюк хизматлари учун” ордени билан тақдирланиши шу фикрни тасдиқлаб турибди.

***

Хурматли китобхон! Юқорида “Одамнинг шаклу шамойили, буй-басти, кўриниши, жуссаси, туси, кўз қарашлари, овози, таровати, хуллас, ички ва ташқи дунёси у туғилган, униб-ўсган ва камолотга етган жойга монанд бўлади. Етти иқлим кишилари етти хилдир. Демак, одам ўз ватанининг бир заррасидир” деб ўтдик. Хўш, шу зарра ўтмишида қандай кўринишида бўлган? Ёзма манбаларга асосланиб, энди шу ҳақда сўз юритамиз.

СУВРАТ ВА СИЙРАТ

Одамнинг ташқи кўриниши, сиртдан қарагандаги ҳоли, кайфияти унинг **суврати** бўлади.

Одамнинг хулқ-атвори, хислати, равиши, одати ва ҳолатига унинг **сийрати** дейилади. Масалан, ватанпарвар аждодимиз, сўнгги хоразмшоҳ Жалололдин Мангубердининг ҳарбий юришларида йўлдош бўлган тарихчи Насавий унга бағишлаб ёзган асарини “Сийрат ас-султон Жалололдин Мангуберди” деб номлаган. Имом Термизий “Шамойили Муҳаммадий” китобида Муҳаммад алайҳиссаломнинг суврат ва сийратлари хусусида ҳадисларни далил қилиб келтириб, асосли тарзда сўз юритган...

Она Ватанимизнинг гўзаллигини бутун дунё эътироф этган. Юртимизни келиб кўрганлар бир овоздан “Ўзбекистон жаннатий ўлка экан”, дейдилар. Донишманд аждодларимиздан бири — араб, форс, ҳинд ва туркий тилларни билган Муҳаммад Гиёсиддин ибн Жалололдин ибн Шарофиддин “Гиёс ул-луғот” асарида “Чор хон — жаннатнинг тўрт ариғи: Нил, Фурот, Дажла, Жайхун”, деб ёзади. Маълумки, Жайхун — Амударё Орол денгизида, Сайхун — Сирдарё билан туташади. Демакки, жаннат ариқларидан сув ичган юртимиз ҳам, юртдошларимиз ҳам гўзал бўлиши табиийдир. Бинобарин, шоир Хожа Ҳофиз Шерозийнинг, Алишер Навоий таъбири билан айтганда, “ринди Шероз”нинг, шерозлик бир туркий гўзалнинг оқ бетидаги биргина қора холига Самарқанду Бухорони тортиқ қилиб юборишдек сахийлигига ажабланмаса ҳам бўлади!

Аёл кишининг гўзаллиги, аъзоларининг хушбичимлиги, кўринишининг жозибadorлиги эркак кишининг севги-муҳаббатини ўзига тортадиган сабаблардандир. Биз ўзбеклар наздида, агар янглишмасак, аёл кишини жозибали қиладиган ранглар уч хилдир: қора, оқ, қизил. Лекин бу ранглар ўзига хос аъзоларда бўлади. Масалан, қоралик аёлнинг сочида, киприкларида, қошида ва кўзида бўлиши, оқлик унинг бадани, кўзининг оқи, тиши ва юзида бўлиши, қизиллик тили, лаби ва юзларида бўлиши керак.

Узунлик сифатига келсак, аёлнинг бўйни, қомати, сочи ва кипригининг узун бўлиши гўзаллик белгиларидир.

Кенглик аёлнинг манглайида, кўзида, кўксига ва чеҳрасида бўлиши ҳусни оширади.

Кичкиналик унинг оғзида, оёқ-қўллари ва кўкракларига бўлса ярашади.

Шеърятимизда ёр васлини тасвир этишда оғзи бир нуқтадек, ҳатто оғзи йўқ, деган муболағалар ишлатилади. Нозиклик унинг гўзаллиги тимсоли сифатида баҳоланган. Шу боис ажодларимиз аёл кишини оғир меҳнатга йўлатишмаган, авайлашган.

Мавлоно Отойи ёзмишлар:

**Ул санам ки сув яқосинда паридек ўлтурур,
Фояти нозуклигини сув била ютса бўлур.**

Аёллар гўзаллиги ҳақидаги мушоҳадаларимизни ёзма манбалар, халқ дostonлари, тарихий, тасвирий ва адабий асарлар ҳам тасдиқлайди. “Алпомиш” достонида **Барчиной** шундай тасвирланади:

**Барчин турар ҳурдай бўлиб,
Тиши гавҳар дурдай бўлиб,
Жамоллари ойдай бўлиб,
Мисли асов тойдай бўлиб,
Сағрлари ёйдай бўлиб...**

Амир Темурнинг суюкли рафиқаси **Сароймулкхонимни** ўз кўзи билан кўрган испан элчиси Рюи Гонзалес де Клавихо шундай деб ёзади: “Сароймулкхоним куйидагича кийинган эди: устида зарҳал билан тикилган, учлари ерга судралиб турган узун ва кенг, енгсиз ва ёқасиз қизил шоҳи кўйлак. Кўйлакнинг белидан кесиб торайтирилмаган ҳолда этагигача жуда кенгайиб борган. Малика осон юриши учун кўйлаги этагини ўн беш нафар ёш аёл кўтариб борарди. Маликанинг юзига офтобдан сақланиш учун оқ упа шу қадар кўп суртилган эдики, чеҳраси бамисоли оқ қоғозга ўхшарди. Қишда ёки ёзда сафарга чиққан барча аслзода аёллар юзларига шундай упа суртадилар. Маликанинг юзига ҳарир оқ матоҳ тutilган, худди жангда кийиладиган дубулғага ўхшаш жуда баланд қизил бош кийим. Унинг учлари хонимнинг елкасига тушиб турибди, қуйи қисмига матоҳ тикилган. Уларга кўплаб йирик-йирик дурри ноблар, ёқут,

феруза ва бошқа хилма-хил тошлар жуда чиройли қадалган. Бош кийимнинг зарҳал билан тикилган ва хоним елкасига тушиб турган қисмига қимматбаҳо тошлар дурри ноб билан безатилган тилла баргак қадалган. Қалпоқ учи бамисоли жажжи айвонга ўхшайди, унга фавқулодда ҳар бири икки бармоқ йўғонлигида ял-ял ёниб турган чиройли, тиниқ учта ёқут ўрнатилган.

Шунингдек, унга қадалган, узунлиги икки қарич оқ жиғанинг айрим парлари пастга эгилган, баъзилари юзу кўзга қадар тушиб турарди. Зар иплар билан боғланган парлар ўрами охирида пардан ясалган жиғача қимматбаҳо тошлар, марваридлар қадалган бўлиб, юрганда пирпирайди. Маликанинг тимқора сочлари елкасига тушиб турарди. Улар қора сочни юксак қадрлайдилар, ҳатто сочни янада қорайтириш учун бўяйдилар”.

Элчилар одатда жуда синчков бўладилар. Момомизнинг тимқора сочлари елкаларига тушиб туриши, қора сочни юксак қадрлашимиз, ҳатто сочни янада қорайтириш учун бўялиши ҳам Клавиҳо назаридан четда қолмабди. Ўшанда ҳазрат момомиз 63 ёшда эдилар. Бошқа тарихий ва бадий асарларда ҳам ёзилишича, Сароймулхоним — Бибихоним сочлари қоп-қоралигича дунёдан ўтган эканлар.

Буюк адибимиз Абдулла Қодирий бундан бир ярим асрча илгари яшаган ўзбек аёлларининг сувратларини “Уткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романларида сўз ила мана бундай чизадилар.

Кумушбиби тасвири: “Унинг қора зулфи пар ёстиқнинг турлик томонига тартибсиз суратда тўзғиб, қуюқ жингала киприк остидаги тимқора кўзлари бир нуқтага тикилганда, нимадир бир нарсани кўрган каби... қоп-қора камон, ўтиб кеткан нафис, қийиғ қошлари чимирилганда, нимадир бир нарсдан чўчиган каби... тўлган ойдек ғуборсиз оқ юзи бир оз қизилликқа айланган-да, кимдандир уялган каби... Шу вақт кўрпани қайириб ушлаган оқ нозик кўллари билан латиф бурнининг ўнг томонида, табиатнинг ниҳоятда уста кўли билан кўндирилган қора холини қашиди ва бошини ёстиқдан олиб ўлтурди. Сарик рупоҳ атлас кўйлакнинг устидан унинг ўртача кўкраги бир оз кўтарилиб турмоқда эди. Туриб ўлтургач, бошини

бир силкитти-да, ижирғаниб қўйди. Силкиниш орқасида унинг юзини тўзғиган соч толалари ўраб олиб жонсиз бир суратга киргизди. Бу қиз суратида кўринган малак қутидорнинг қизи — Кумушбиби эди”.

Офтоб ойим тасвири: “...ичидан атлас қўйлак, устидан одми хон атлас гуппи кийган, бошига даканани хом ташлаган, ўттиз беш ёшлар чамалик гўзал хуш бичим бир хотин. Юзидан мулойимлик, эрига итоат, тўғрилиқ маънолари томиб турган бу хотин қутидорнинг рафиқаси- Офтоб ойим...”

Ўзбек ойим тасвири: “Ул ўз уйида ўлтурганида ҳам устидаги атлас қўйлак билан адрас мурсакни, оқ шоҳи дакана билан қаҳрабо тасбеҳни қўймай, қиш кунлари танчада пар ёстиққа суяниб, ёз кунлари айвоннинг тўрига ёсланиб Ҳасаналининг хотини Ойбодоққа, чўри қиз Ҳанифага хамирни ачитмасликни, паловни қирмоч олдирмасликни танбихлабкина ўлтурар эди”.

Раъно тасвири: “Бизнинг ўзбекларда, айниқса, Қўқонга махсус бир тус, сариққа мойил бир тус бор. Лекин бу тусни кесдириб сариқ деб бўлмайди. Чунки биз оғриқ кишининг тусини сариқ деймиз. Зарча, заъфар туслари ҳам бунга дағаллик қиладилар. Таъбиримиз қўпол тушмаса бу гўзал қиз, оч раъно гулининг тусида ёки оқ сариқ тусда яратилган эди. Аъзода ўскан тукларга ҳам ҳалиги туснинг таъсири бўладир. Раънонинг сочи гунгурт-қора, яъни қуёшсиз жойларда қора кўринса ҳам, қуёшда бир оз саригиш бўлиб кўринар эди. Шунга ўхшаш Раънонинг кўзида ҳам бунинг асари кўруладир: мудавварга мойилроқ жоду кўзи кишига қаттиқ қараганда қораликдан бошқача яна бир турлук нур сочар эди. Киприклари остида нафис бир сурма доираси бор эди. Қоши туташ каби кўринса ҳам кўндаланг ёткан икки қилич орасини нафис бир қуюлиб кўтарилиши ажратиб турар эди. Бурни ҳеч бир мунақидга беришмаслик мутаносиб, ҳар замон уялиш табассумига ҳозир турган нафис иринларининг юқориғи қисмида сезилар-сезилмас туклар кўкарган эди. Юзи чўзиқ ҳам эмас, ой кулча ҳам деб бўлмас, кишига кулиб қараганда қизил олма остларида иккита замма равишлик шакл ҳосил бўлар, гўё бизга чин раъно гули очилган ҳолатда кўринар эди. Сочлари жуда қуюқ, саноксиз кокиллар Раънонинг орқа, ўнгини тутиб ётар, қадди узунлиқ билан қисқаликнинг ўртаси, дўндиқ бармоқларининг

жимжилоғида хина гуллари, ҳар ҳолда, бу қиз ёлғиз Қўқондагина эмас, умуман Фарғонанинг куйларига қўшулиб махталадирған гўзалларидан эди”.

Энди сўз эркак аждодларимизнинг кўринишлари ҳақида боради. Халқ даҳоси билан яратилган “Алпомиш”да **Алпомишнинг тасвири** бундай:

**Остингда бедовинг ҳаллослар қушдай,
Аччиғинг чиллали музлаган қишдай,
Норкалла келгансан чуйда кумушдай,
Норкалла полвоним, қайдин бўласан?...
Қийғир деган қуш ўлтирар қиёда,
Жасадинг бор Рустамдан ҳам зиёда,
Жамолинг ўхшайди осмонда ойга,
Қошингни ўхшатдим эгилган ёйга,
Жасадинг ўхшайди бўз қарчиғайга.**

Шўролар даврида аждодларимизнинг қиёфалари, жумладан, Амир Темурнинг кўриниши атайин нотўғри тасвирланди, буни москвалик антрополог Герасимов бошлаб берди. Афсуски, бундай ножўя хатти-ҳаракат ҳамон давом этмоқда. Масалан, “Аргументы и факты” ҳафталигининг 2004 йил 34-сонида Соҳибқирон бобомизнинг бўйлари 144 сантиметр бўлган, деб ёзишди. Бу – тарихий ҳақиқатга мутлақо зиддир. Ваҳоланки, **Соҳибқирон Амир Темурнинг суврат ва сийратлари** тарихий, илмий, бадиий асарларда аниқ ва мукамал тасвирланган. Бу ҳақдаги биринчи сўзни бобомизни ўз кўзи билан кўрган тарихчи Ибн Арабшоҳдан эшитамиз:

“Темур гавдаси келишган, узун бўйли одам эди, пешонаси очиқ, боши катта, овози жарангдор, ёқимли бўлиб, кучиқуввати жасурлиги билан тенг-мутаносиб эди, оқиш юзини оч қизил ранг жонлантириб турарди. Елкалари кенг, яғриндор, бармоқлари тўлиқ, қовурғалари узун, мускуллари кучли эди. Узун соқол қўйиб юрарди... Қарашлари ниҳоятда ёқимли эди. Ўлимни асло писанд қилмасди, қарийб 70 га кириб ўлаётган вақтида ҳам ақл-заковатини ҳам, довюраклигини ҳам йўқотмаган эди. У ёлғон-яшиқнинг душмани бўлиб, ҳазил унинг кўнглига ёқмасди. Ўз ҳузурида талон-торожлик, қотиллик, хотин-қизларнинг номусига тегиш, зўрлаш ҳақида гапиришга асло йўл қўймасди. У ҳақиқат қанчалик аччиқ ва қаттиқ

бўлмасин, уни эшитишни маъқул кўрарди. Яхши ва ёмон ҳолатлар унинг кайфиятига ҳеч қандай таъсир кўрсатмасди. Жасур аскарларнинг дўсти, ниҳоятда мард ва ботир бу одам кишиларни ўзини ҳурмат қилишга, ўзига бўйсундиришга мажбур эта биларди”.

Яна бир тарихчи Г.Вебер улуғ аждодимизни қуйидагича тасвирлайди:

“Темур душманларига ҳаддан ташқари аёвсиз-у, лекин лаш-карбоши, ҳоким ва қонунчи сифатида буюк истеъдод соҳиби эди. Ёлғонни ёмон кўрар, билимга муҳаббат қўйишдан маҳрум эмас эди. Унинг саройида шоирлар, олимлар, машшоқлар ва мистиклар (сўфийлар) кўп бўларди... Лекин кайфи чоғ ва руҳи тетик вақтида у одил судья, илм-фан раҳнамоси, мароқли суҳбатни хуш кўрарди, рассомлар ва олимларнинг ҳомийси эди”.

Фаранг олими Л.Лянлэнинг фикри бундай: “Темур олимларга серилтифот эди. Билимдонлиги билан бир қаторда софдиллигини кўрган кишиларга ишонч билдирарди. У тарихчилар, файласуфлар, шунингдек, илм, фан, идора ва бошқа ишларда билимдон кишилар билан суҳбатлашиш учун кўпинча тахтдан тушиб, уларнинг ёнига келарди. Негаки, Темур бу соҳаларга ғамхўрлик қилишга асосий эътиборни берар эди. Темур одамларни ўзига бўйсундириш қобилиятига эга эди. У ўзининг бу қобилиятини одамларни бахтли қила билиш истеъдоди билан уйғунлаштирган эди. Темур, унинг тарихчиларидан бири (Шарафиддин)нинг айтишича, бир вақтнинг ўзида душманларига офат, ўз аскарларига қаттиққўл раҳбар, ўз халқига эса ота бўла олар эди. У фуқаросининг аҳволи ҳақида амалдорлари берган маълумотларни ўзи шахсан кўздан кечиранди; негаки, у одам таний ва танлай биладиган шоҳ эди. Султонлар бўш вақтларида ҳузур-ҳаловатлар билан дилхушлик қилса, Темур фақат ов қилиш ва ўзи такомиллаштирган шахмат ўйини билан машғул бўларди”.

Олмон тарихчиси Ф.Шлоссер Амир Темурни шу тариқа зикр этган:

“Саодатли жангчи, дунёнинг фотиҳи, айна вақтда энг узоқ Шарқни ўз қонунига қаратган одам...”

Можор тарихчиси Ҳерман Вамберининг тасвирида соҳибқирон бобомиз шундай гаудаланади:

“Темурнинг Ўрта Осиё тарихидаги алоҳида ўрнини шундан ҳам билса бўладики, у ўз ҳокимлиги билан янги сулолани ва балким кўпроқ турк маданияти деб аталиши мумкин бўлган Ўрта Осиё маданиятининг янги даврини бошлаб берди. Бундан ташқари, Темур ўзининг издошларига панд-насиҳат, қўлланма сифатида ёзиб қолдирган “Қонунлар” муаллифи сифатида Ўрта Осиёда кенг танилди...

Темур Осиёнинг ҳамма қисмидан ҳадсиз-ҳисобсиз хазина ва бойлик йиғди, лекин уларни хасис одамлар каби сақламади. Буни, биринчидан, унинг саройининг бой ва ҳашаматлилиги, иккинчидан эса, ҳам ўз қароргоҳини, ҳам ўз шаҳрини безаб турувчи гоят улкан ва муҳташам бинолар қурдиргани исботлайди. Шунинг учун ҳам, Темурни Чингизхон билан бир қаторга қўйиб, уни мустабид ҳоким деб атовчиларнинг фикрлари икки томонлама хатодир, у аввало ўзининг голибона қуролини замонасининг одатига кўра ишга солган осийлик ҳоким эди”.

Жуда сермахсул тарихчи олим В. Бартольд Амир Темур фаолияти ҳақида адолатли гап айтган:

“Темур... Кобил водийси ва Муғон чўли каби Самарқанддан узоқ бўлган жойларда ҳам улкан суғориш ишлари олиб борди”. Демак, Амир Темур ўз тасарруфига ўтган 27 мамлакатни ободонлаштиришни давлат сиёсати деб билган, миллатидан қатъи назар, барча раиятнинг фаровонлигини кўзлаган.

Темурийлар авлодидан кўплаб қалам аҳли чиққан. Буни сулолабошидан ворисларига ўтган зурриёдлик мероси деб изоҳлаш ҳам мумкин.

Алишер Навоий Темур Кўрагон ҳақида ёзиб қолдирган ушбу **ҳикоят** ҳам бағоят ибратли бўлиб, унда жаҳонгир бобомизнинг мардона ва олижаноб қалби яққол акс этган:

“Агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хўб маҳал ва мавқеъда ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқуғони минг яхши байт айтқонча бор. Табаррук ҳайсиятидинким, ул ҳазратнинг муборак исми бу мухтасарда бўлғай ва ул латойифдин бири била ихтисор қилилур... Мундоқ нақл қилурларким, чун Табризда Мироншоҳ чоғирға кўп иштиғол кўргузди. Димоғи ва мижози эътидол тариқдин инҳироф топиб, андин номулойим амр кўп сурат

тута бошлади. Самарқандда ул ҳазрат арзиға бу нав еткурдиларким, уч надими борким, муфрит чоғир ичмакка боис алардурлар. Ҳукм бўлдиким, тавочи миод била чопиб бориб учаласининг бошин келтурсун. Алардин бири Хожа Абдулқодир эрди ва яна бири мавлоно Муҳаммад Коҳий эрди ва яна бири Кутб Нойи эрди. Тавочи бориб иккисин ясоққа еткурди. Аммо Хожа Абдулқодир қочиб қаландар бўлуб, ўзин девоналиққа солиб, мулкдин мулкка мутавари юрур эрди, то улким, ул ҳазрат яна Ироқ юриши қилди. Ул мамоликда Хожанинг ул ҳазрат баъзига маълум бўлиб, юқори арз қилдилар. Ҳукм бўлдиким, тутиб келтурсунлар. Ул ҳазрат тахтда эрдиларким, Хожам фақирни девоналиққа қўймай, судраб тахт илайиға келтурдилар. Андин бурунким, сиёсат ҳукм бўлғай, чун Хожанинг камолотидин бири чун Қуръон ҳифзи ва қироат илми эрди, филҳол бийик ун била Қуръон ўқимоқ бунёд қилдиким, ул ҳазратнинг газаби лутфқа мубаддал бўлиб, фазл ва камол аҳли сари боқиб, бу мисрани ба вақт ўқидиким:

Абдол зи бим чанг бар мусҳаф зад. (Мазмуни: **Қаландар кўрқувдан Қуръонга чанг солур.**)

Андин сўнгра Хожага илтифот ва тарбиятлар қилиб, ўз олий мажлисида надим ва мулозим қилди. Идрок ва фаҳм аҳли билурким, йиллар, балки қарнларда мундоқ латиф сўз воқеъ бўлмас. То олам аҳли билгайларким, султон соҳибқиронгаким, мажлисда пайдар-пай хўб абёт ва яхши сўзлар дармаҳал воқеъ бўлур дағи маврусийдурким, нисбатан ул жидди бузургворга тузатурким, ул бирининг макони равзаи жинон ва бу бири жаҳон мулкида жовидон бўлсин”.

Шарҳ. Алишер Навоий ёзиб қолдирган ушбу ҳикоятдан маълум бўлишича, Хожа Абдулқодир Қуръони каримни ёд олган ва уни чиройли қироат қилувчи ҳофиз, яъни қори экан. Шариат бўйича бундай кишиларни бошини танидан жудо қилиш, ҳатто бошига уриш ҳам мумкин эмас, унда Каломуллоҳ жо бўлганда! Агар Хожа Абдулқодир сингари қорилар муллои беамалликдан чиқиб, муллои беамалликка ўтиб қолган бўлсалар, уларни албатта муллои боамал бўлишга даъват этиб, кимликларини эслатиб қўйиш зарур. Агар шундан кейин ҳам тафвиққа келмасалар, унда бошқа гап. Ҳикоятдан маълум бўлишича, Хожа Абдулқодир яна тўғри йўлга тушиб олган,

Амир Темур саройида, олий мажлисларида надим — ҳамсухбат ва мулозим — хизматчи бўлган.

Бу ҳикоят Амир Темурнинг шариат илмини ҳам чуқур билганлиги ва сўзсиз амал қилганлигини, билимдон кишиларни илмлари туфайли ҳурмат қилиб, уларга илтифот кўрсатиб, тарбият этганлигини билдирувчи бир далилдир.

Алишер Навоий буюк темурийларга ҳамиша хайрихоҳлик билан, зўр иззат-ҳурмат билан муносабатда бўлган, ўтли байтлару пур маъно сатрлар бағишлаган. “Фарҳод ва Ширин” достонида **Мирзо Улуғбек** ҳақида ушбу мисраларни ўқиймиз:

**Темурхон наслидин султон Улуғбек,
Ки олам кўрмади султон анингдек.
Анинг абнойи жинси бўлди барбод,
Ки давр эли биридин айламас ёд.
Вале ул илм сари топти чун даст,
Кўзи олинда бўлди осмон паст.
Расадким боғламиш зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.
Билиб ул нав илми осмоний,
Ки андин “Зичи Кўрагоний”.
Қиёматга дегинча аҳли айём,
Ёзлар анинг аҳқомидин аҳқом.**

Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаронинг мустаҳкам дўстлиги, бир-бирини ниҳоятда иззат-ҳурмат қилишлари, ўта камтарлик билан бир-бирларини эътироф этишлари, биз — миннатдор авлодлар учун то қиёмат ибратдир.

Адабий, тарихий ва хотиравий манбаларда қайд этилишича, Алишер Навоийнинг биринчи ўқувчиси, биринчи мунаққиди ва, албатта, ношири Ҳусайн Бойқаро бўлган. Ва аксинча ҳам шундай. Алишер Навоий дostonларида, ғазалларида Ҳусайн Бойқаронинг суврати ва сийрати ҳақида ажойиб фикрлар билдирган, “Мажолис ун — нафоис” асарининг бутун бошли бир қисмини — саккизинчи мажлисини дўстининг ижоди таҳлилига бағишлаган. “Ҳайрат ул-аброр” достонида шоҳи Ғозий — **Ҳусайн Бойқаро** ҳақида, жумладан, шундай байтлар бор:

**Андаки ғолиб шоҳи фаҳунда бахт,
Тож олайсен деб талошур эрди тахт.
Юз, ики юзта киши бирла қазоқ,**

Гоҳ ери Хоразм эди, гоҳ Адоқ.
 Новаки душман юрагин қон этиб,
 Тигу адув бошини паррон этиб.
 Бор эди зотида сазоворлик,
 Ким ҳақ анга берди жаҳондорлик.
 Адл эшигин элга кушод айлади,
 Тахт уза ўлтурдию дод айлади.
 Тузди бузуқларни иморат била,
 Зулмин дафъ этди адолат била.
 Бидъату фисқ аҳли бўлуб мунзаний,
 Адли шариат қўлин этти қавий...
 ...Золи фалақдин неча кўрсанг алам,
 Шаҳ чу қилур адл, Навоий, не гам.

Алишер Навоий **Хожа Аҳмад Яссавий** ҳақида “Насоим ул-муҳаббат” асарида шундай ёзади:

“Хожа Аҳмад Яссавий Туркистон мулкининг шайхул машойихидур. Мақомати олий ва машхур, каромати матований ва номаҳсур эмиш. Имом Юсуф Ҳамадонийнинг асҳобидиндир ва анинг мозори Туркистонда Ясси деган ердаки, Туркистон аҳлининг қиблаи дуосидир”.

Маълумки, **мавлано Лутфий** Алишер Навоийнинг улуғ замондоши ва устозларидандир. У ҳақда Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис”да ёзади: “Мавлоно Лутфий ўз замонининг маликул каломи эрди, форсий ва туркийда назири йўқ эрди, аммо туркийда шуҳрати кўпроқ эрди ва туркий девони ҳам машхурдир... Ва Мавлононинг “Зафарнома” таржимасида ўн минг байтдан ортиқроқ маснавийси бор. Баёзга ёзмагон учун шуҳрат тутмади. Валекин форсийда қасидагўй устодларидин кўпининг мушкул шеърларига жавоб айтибдур ва яхши айтибдур. Тўқсон тўққуз яшади. Бу фақир борасида кўп фотиҳалар ўқубтур. Умид улким, чун дарвиш киши эрди, баъзи мустажаб бўлмиш бўлгай. Мавлононинг қабри шаҳар навоҳисида Деҳи Канордаким, ўз маскани эрди, андадур”.

Мавлоно Лутфийнинг сийратини аниқлашда “Насоим ул-муҳаббат”даги ушбу сатрлар ҳам катта аҳамиятга моликдир: “Агарчи шоирлик тариқида маъруф ва машхур бўлди, аммо дарвешлик тариқини даҳи илкидин бермади”. Бу деган сўз шуки, Мавлоно Лутфий ҳар қанча машхури олам бўлмасун, оддий одам бўлиб қолаверган.

Алишер Навоий темурийлар давлати, хусусан, Султон Ҳусайн Бойқаро салтанати Туроннинг бир қисми бўлмиш Хуросонда пойдор бўлиши учун жон фидо қилган бўлса, бунга жавобан замондошлари бўлмиш деярли барча илғор фикрли темурийлар ҳам унга улуғ марҳаматлар кўрсатганлар.

Султон Ҳусайн Бойқаро Абулғози Баҳодирхон -Ҳусайний “Рисолаи Ҳусайн Бойқаро” асарида ёзади: “Мир Алишер аслаҳаллоҳу шонаҳуқум, таҳаллуси Навоийға машҳурдурур ва ашъорида бу таҳаллуси мастур — турк тилининг ўлган жасадига Масиҳ анфоси била руҳ киюрди ва у руҳ топқонларға туркий ойин алфоз тору пудидни тўқулғон хулла ва ҳарир кийдурди. Ва сўз гулистонида навбаҳори табъидин равон асо ёғинлар била ранго-ранг гуллар очди ва назм дарёсиға саҳоби фикратидин руҳпарвар қатралар била гуногун дурлар сочти. Ҳар синф шеър майдониғаким, таковар сурди — ул кишварни тиғи забон била ўз хитгаи тасарруфига киюрди. Анинг назми васфида тил қосир ва баён ожиз турур”.

Ўтмишдаги улуғ аждодларимизга хос ибратли фазилатлардан бири шундаки, улар ҳақиқий истеъдод эгаларини беҳад эҳтиром билан тилга олганлар. Ҳазрат Навоийнинг кичик замондоши Бобур мирзо шу боис **Алишер Навоий сиймосини** улкан меҳр ва самимият билан чизади:

“Яна Алишербек Навоий эди, беги эмас эди, балки мусоҳиби эди, кичиклигида ҳаммақтаб экандурлар (Ҳусайн Бойқаро билан Алишер Навоий назарда тутилмоқда- муал.). Хусусият бисёр экандур. Билмон, не жарима билан Султон Абусаид мирзо (Бобурнинг бобоси — муал.) Ҳиридан ихрож қилди. Самарқандға борди, неча йилким, Самарқандда эди. Алишербекнинг мижози нозук била машҳурдир. Эл назокатини давлатининг ғуруридин тасаввур қилур эдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибиллий (яъни туғма — муал.) экандур. Самарқандға эканда ҳам ушмудоқ нозук мижоз экандур.

Алишербек назири йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас.

...Яна мусиқада яхши нималар боғлабтур. Яхши нақшлари ва яхши пешравлари бордур.

Аҳли фазл, аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай.

Устоз Қулмуҳаммад ва Шайхи Нойи ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг тарбият ва тақвияти била мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Беҳзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда бекнинг саъй ва эҳтимоми билан мундоқ машҳур ва маъруф бўлдилар. Мунча бинойи хайр ким, ул қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай.

Ўғул ва қиз ва аҳлу аёл йўқ, оламни тавре фард ва жарийда ўткарди. Авойил муҳрдор эди, авосит бек бўлуб, неча маҳал Астрободда ҳукумат қилди, авохир сипоҳилиқни тарк қилди. Мирзодин нима олмас, балки йилда мирзога куллий маблағлар пешкаш қилур эди...”

“Бобурнома” XV-XVI асрларда яшаган аждодларимизнинг, хусусан, теурийларнинг шаклу шамойилини аниқлашда ишончли манбадир. Шу китобда зикр этилган бошқа тарихий шахсларнинг тасвирига назар ташлайлик.

Султон Ҳусайн Бойқаро қиёфаси: “Шакл ва шамойили: қийиқ кўзлук, шер андом бўйлуқ киши эди. Белидин қуйи инчка эди. Бовужудким, улуғ ёш яшаб, оқ соқоллиқ бўлиб эди, хушранг, қизил абришимни кияр эди, қора кўзи бўрк кияр эди ё қалпоқ. Аҳёнан ийдларда кичик сепеч дасторни яп-ясси ямон чирмон чирмаб, қарқара ўтағаси санчиб, намозга борур эди.

Аҳлоқ ва атфори: Аввал тахт олғонда хаёли бор экандурким, дувоздаҳ имомни хутбада ўқутғай. Алишербек ва баъзилар манъ қилибдурлар. Сўнгралар худ жамиъ иш-кучи суннат ва жамоат мазҳаби била мувофиқ эди. Мафосил заҳмати (яъни бўғинлар зирқираши — муал.) жиҳатидан намоз қила олмас эди, рўза ҳам тутмас эди. Ҳарроф ва хуш хулқ киши эди. Хулқи бир нима гузаророқ воқе бўлиб эди, сўзи ҳам хулқидек эди. Баъзи муаммалотта шаръни бисёр риоят қилур эди. Бир қатла бир ўғли бир кишини ўлтурган учун қонликлариға топшириб, дорулқазога йиборди.

Аввал тахт олғон маҳалда олти-етти йил тоиб эди (яъни ичмасди — муал.). Андин сўнгра ичкуга тушди, қирқ йилга ёвуқким, Хуросонда подшоҳ эди, ҳеч кун йўқ эдиким, намоз пешиндин сўнг ичмагай, вале ҳаргиз сабуҳий қилмас эди (яъни эрталаб бош оғриғи қилмас экан — муал.), ўғлонлари ва жамиъ сипоҳига ва шаҳриға бу ҳол эди. Ифрот билан айш ва фикс қилурлар эди.

Шужоъ ва мардона киши эди. Борлар ўзи қилич тегурубтур, балки ҳар маъракада борлар қилич тегурубтур. Темурбек наслидин ҳеч ким маълум эмаским, Султон Ҳусайн мирзоча қилич чопмиш бўлғай. Табъи назми бор эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркий айтур эди. Тахаллуси “Ҳусайний” эди. Баъзи байтлари ёмон эмастур, вале мирзонинг девони бир вазндадур, бовужудким, ҳам ёш ва ҳам салтанат била улуғ подшоҳ эди, кичиклардек қўчқор сахлаб, кабутар сахлаб, кабутар ўйнар эди, товуқ ҳам урушқа солур эди...

Авлоди: ўн тўрт ўғул, ўн бир қиз қолиб эди. Бори ўғлонларидин улуғ Бадиуззамон мирзо эди. Онаси Санжар мирзо Марвийнинг қизи эди. Яна Шоҳғариб мирзо эди, букри эди. Агарчи ҳайъати ёмон эди, табъи хўб эди. Агарчи бадани нотавон эди, каломи марғуб эди. “Фарибий” тахаллус қилур эди, девон ҳам тартиб қилиб эди, туркий ва форсий шеър айтур эди”...

Юқоридаги парчаларга иккита изоҳ беришни лозим деб биламиз.

Биринчи изоҳ: Ҳусайнийнинг ижод қилган вазни “туркий” деб аталиб, арузга туркий шоир ва олимлар томонидан кейин қўшилгандир. Халқ ижоди, жумладан, ўзбекча “ёр-ёр”ларимиз шу вазнга рост келади. Ҳусайнийнинг бу вазнда ёзганини Навоий “Мажолис ун-нафоис” ва “Мезон ул-авзон” асарларида туркий халқчиликка йўяди.

Иккинчи изоҳ: 1469 йили Ҳусайн Бойқаро Хуросон тахтини эгаллагач, мусулмончиликда икки асосий йўналишдан бири бўлмиш шиа йўналишига берилгандай бўлиб, ўн икки имомнинг номини хутбада ўқитмоқчи бўлади. Алишер Навоий бунга йўл қўймайди. Шундан сўнг Ҳусайн Бойқаро сунний йўналишда қатъий туради, суннат йўлини тутуди, диний йўли жамоат йўналиши — имом Аъзам мазҳаби билан мувофиқ бўлади, бу борада ҳам умум эл назаридан тушиб қолмайди.

Яна “Бобурнома”га мурожаат қилиб, улуғ боболаримизнинг тарихий сувратлари билан танишишда давом этамиз. Бобур ўз отаси **Умаршайх мирзони** бундай таърифлайди.

“Шакл ва шамойили: паст бўйлуқ, тегирма соқоллиқ, қўба юзлуқ, танбал киши эди. Тўнни бисёр тор кияр эди, андоғким, боғ боғлатурда қорнини ичига тортиб боғлатур эди, боғ боғлағондин сўнг ўзини қўя берса, бисёр бўлур эди, боғлари узулур эди. Киймоқта

ва емоқта бетакаллуф эди. Дасторни дасторпеч чирмар эди. Ул замонда дасторлар тамом чорпеч эди, бечин чирмаб, алоқа кўяр эдилар. Ёзлар гайри девонда аксар мўғулий бўрк кияр эди.

Ахлоқ ва атвори: ҳанафий маҳзаблик, покиза эътиқодлиг киши эди, беш вақт намозни тарк қилмас эди. Ҳазрат Хожа Убайдуллоға иродати бор эрди, суҳбатлариға бисёр мушарраф бўлуб эди. Ҳазрат Хожа ҳам фарзанд деб эдилар.

Равон саводи бор эди. “Хамсатайн” ва тарихларни ўқиб эди. Аксар “Шоҳнома” ўқур эди, таъби назми бор эди, вале шеърға парво қилмас эди.

Адолати бу мартабада эдики, Хитой корвони келадурганда, Андижоннинг шарқий тарафидаги тоғларнинг тубида минг уйлук карвонни андоғ қор бостиким, икки киши қутулди. Хабар топиб муҳассиллар йибориб, корвоннинг жамиь жиҳотини забт қилди. Ҳар чандиким вориси ҳозир йўқ эди, бовужуди эҳтиёт сақлаб, бир-икки йилдан сўнгра Самарқанд ва Хуросондин ворисларини тилаб келтуриб, молларини солим топширди.

Бисёр саховати бор эди. Хулқи дағи саховатича бор эди, хушхулқ ва ҳарроф ва фасиҳ ва ширин забон киши эрди, шужоь ва мардона киши эди.

Икки мартаба ўзи жамиь йигитлардин ўзуб қилич тегурди: бир мартаба Аҳси эшигида, яна бир мартаба Шоҳрухия эшигида. Ўқни ўрта чоғлик отар эди, бисёр зарб мушти бор эди, анинг муштидин йигит йиқилмағон йўқтур. Мулкгирлик дағдағаси жиҳатидин хейли ярашлар урушқа ва дўстлуқлар душманлиққа мубаддал бўлур эди...”

Бобур амакиси **Султон Аҳмад мирзони** тасвирлар экан, унинг нақадар юксак эътиқод эгаси бўлганини кўрсатиш учун қуйидаги бир мисолни келтириб ўтади: “Ҳазрат Хожа Убайдуллоға иродати бор эди. Ҳазрати Хожа мураббий ва муқаввий эдилар. Бисёр муаддаб бор эди. Алаалхусус Хожа суҳбатида, дерларким, ҳаргиз Хожа мажлисида тизи бир-бир тизига ёвуткаган эмастур. Бир навбат ҳазрати Хожа суҳбатида бар хилофи одат оёғини ёвуткаб ўлтурубтур. Мирзо кўпқондин сўнг ҳазрати Хожа буюрубтурким, мирзо ўлтургон ерни боққайлар: бир сўнгак бор экандур”.

Мозий мавзуидаги адабий асарлардаги тарихий шахслар қиёфаси ҳам тарихий ҳақиқатга асосланади. Ойбек “Навоий” романида **Алишер Навоий қиёфаси**ни шундай тасвирлайди:

“Шоирнинг бошида учли кўк тақяга силлиқ ўралган кўркамагина салла. Эгнида одми шоҳи тўн, устида яланг қўнғир мовут чакман... Навоий ўттиздан ошмаган бўлса ҳам ёши улуғроқ кўринарди. Қомати ўртадан баланд, ингичка, лекин пишиқ, бармоқлари узун ва нафис, қора ва қисқа соқолли, хушбичим, мийиқлари текис ва силлиқ, ёноқлари чиқиқроқ, кенгина юзида доимий тафаккурнинг асл маъноси, маънавий қудрат ва энгил, гўзаллаштирувчи бир хорғинлик жилваланади. Қабарикроқ қовоқлари остидаги қийғоч кўзларида гўё тафаккур ва хаёл билан бирга қандайдир ирода кучи ифодаланади”.

Шу романда **Ҳусайн Бойқаро** айна Бобур тасвиридагидек:

“Ҳусайн Бойқаро белидан юқориси кенгайиб борган, қабарик кўкракли, кенг яғринли, миқти гавдали эди. Йирик, қийиқ, ўткир қаровчи кўзлари ирода ва ингичка ҳийла билан бирга қандайдир беқарор, энгил ва шўх табиатни ҳам ифодалар эди; бошида йирик гавҳарлар қадалган қорақўл қалпоқ, эгнида ёқаси олтин гуллар, қимматбаҳо тошлар, ранг-баранг порлаган қизил абришим тўн. Энлик камарида олтин қуббачалар, йирик гавҳарлар. Бадахшоннинг асл лаъли-ёқутлари оловланар эди.

...Мулозимлар ёрдами билан Ҳусайн Бойқаро эгнига совут, бошига дубулға кийди. Қини олтин ва ранго-ранг қимматбаҳо тошлар билан ишланган, ажойиб санъат намунаси бўлган қилични тақди. Яна шундай чиройли садоғини осди. Ўқ-ёйни тақди. Қадамларини тетик босиб, дабдаба билан чодирдан чиқди...

...Махсус мулозимлар эгар-жабдуқлари олтин, лаъл, ёқутдан ишланган ўйноқи отни эҳтиёт билан етаклаб келтирдилар-да, подшоҳни қўлтиқлаб миндирдилар”.

Булар — XV асрга оид гаплар. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романларида XIX аср ўрталарида яшаган ота-боболаримизнинг қиёфаларини кўрамыз.

Тошкент ҳокими **Азизбек тасвири**: “Тилла жабдуқли қизил айғирга минган, қуёш ёғдуси билан турлик туска кириб товланадирган, ёқа ва этакларига олтин уқа тутилган кимхоб тўн кийиб, белидаги олтин камарга кумуш қинли жазоири қилич оққан, бошига оқ шоҳидан салла ўраб, оёғларини кумуш узангига тираган, сийрак қошлик, чўққи соқол, буғдой ранглик, қирқ беш, эллик ёшлар чамалиқ бир киши эди”.

Анвар тасвири: “Анвар ёшлигида бўшонгина бир бола эди. Ўз тенги болалар билан оз алоқа қилар, уларга кам аралашар ва ортиқча ўйнаб-кулмас, ҳамиша унинг кўзида бир мунг ётар эди. Бу ҳолат балки оила бахтсизлигидан, ота-она бағрида яйрамаганликдан туғилгандир, десак, унинг оғалари мундай эмас эдилар...”

Анвар ёш бўлса ҳам жиддий ва кичкина мияси муҳокамага қобил, бошқа кишилар устига тушкан бахтсизликдан ҳам мутаассур бўлғучи эди”.

Отабек тасвири: “Оғир табиатлик, улуғ гавдалик, кўркам ва оқ юзлик, келишган, қора кўзлик, мутаносиб қора қошлиқ ва эндигина мурти сабз урган бир йигит”.

Мирзакарим қутидор тасвири: “Мирзакарим исмлиқ қирқ беш — эллиқ ёшлар чамасида қора қош, қора кўз, кўркам юз, яхшигина кийинган бир киши”.

Юқорида айтилганлардан кўринадики, эркагу аёл ажодларимиз азалдан кўркам бўлишган, яхши кийинишган, гўзалликни севишган ва қадрлашган. Кейинги минг йиллар мобайнида насл-насабимизда деярли ўзгариш бўлмаган, зотимиз тоза сақланган, дейиш мумкии. Ҳукмдорлар келиб кетаверган, салтанатлар ўзгараверган, миллатимиз ўз ташқи ва ички қиёфасини йўқотмай қолаверган. Бу кўп омиллар, жумладан, эр йигитларимизнинг “қизғончиқлиги” — рашқдорлиги, фарзанд ўстирган ота-оналаримизнинг қуда-андачилик бобида ўта масъулият билан иш тутишлари, келажак авлодларнинг ҳам насл-насаби ҳақида доимий қайғуришларининг ҳам самарасидир.

Тўғри, дунёда қонига ўзга халқларнинг қони ўтмаган бирорта ҳам халқ бўлмаса керак. Ўзбек халқи ҳам бундан мустасно эмас. Вужудимизда туркий қон етакчилик қилса-да, бошқа халқларнинг қон унсурлари ҳам бор. Ҳаммиллатларимиз орасида кўриниш жиҳатидан бошқа халқларнинг вакилларига ўхшаб кетадиган кишилар ҳам йўқ эмас. Бу фақат ташқи ўхшашлик, холос. Лекин ҳаммамизни бир нарса — ўзбекларга хос ноёб фазилят — ўзбеклик метиндек бирлаштириб туради.

Ҳар бир халқда гўзаллик ҳақида умумбашарий тушунчадан ташқари фақат шу халқнинг ўзигагина хос тасаввур ҳам мавжуд, албатта. Шу нуқтаи назардан қарасак, ўзбек халқининг бир фарзанди сифатида сўйласак, ўзбек халқи дунёдаги гўзал

халқлардандир. Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига, деб бежиз айтилмайди. Назаримизда, барча халқларнинг энг гўзал аёллари ўзбек аёлларига ўхшаб кетади. Ҳурматли китобхон, сиз ҳам чет эл фильмларини кўрганингизда бунга эътибор қилиб кўйинг.

Шу ўринда бир нарсани таъкидлаб ўтиш жоизки, мустақил Ўзбекистонда таъсис этилган биринчи орден “Соғлом авлод учун” деб аталиши, шу номда халқаро жамғарма тузилганлиги ва журнал нашр қилиниши замирида ҳозирги ва келгуси авлодларимизнинг жисмонан соғлом ва гўзал, маънавий етук бўлишлари — миллатнинг насл-насаби, унинг истиқболи учун қайғуриш ва ғамхўрлик қилиш ғояси мужассам.

Тўртинчи боб

ТАФАККУР НУРЛАРИ

СЎЗ

Сўзни сўз ҳақида сўзлашдан бошлаймиз. Сўз инсонни ҳайвондан жудо айлади, дейдилар ҳазрат Алишер бобомиз. Бир тасаввур қилиб кўринг-а, сўзсиз аҳволимиз не кечарди! Сўзлаш қобилияти — нутқи борки, одамлар бир- бирлари билан муомала қиладилар, мулоқотда бўладилар, фикр баён этадилар, бир-бирларини тушунадилар ёки рад этадилар. Дардга дармон бўладиган ҳам шу Сўз, турмушга оғу соладиган ҳам худди шу Сўз! Сўзнинг хили ва тури кўпдир: ширин сўз, дағал сўз, беадаб сўз, қочирим сўз, ҳикматли сўз, гап-сўз, табрик сўз, миш-миш, ифво, келинчак алласи, она дуоси, ота олқиши, илтимос, буйруқ, ваъда, лафз, азму қарор — йигит сўзи. Одамнинг биринчи сўзи — чақалоқнинг ингаси, сўнгги сўзи — алвидодир! Дарҳақиқат, сўз одамнинг бешиқдан то тобутга қадар бир умрлик йўлдоши. Сўзсиз инсоний жамият, маънавий ҳаёт йўқдир.

ГАП

Сўз ёки сўзлар орқали ифода этиладиган фикр гапдир. Бошқача айтганда, уни мантиқ ипига тизилган сўзлар маржони дейиш ҳам мумкин. Бу маржон мазмун юзакилиги ёки теранлигига қараб, кўзmunчоқлар тизими ёки бир шода марварид ҳам бўлади. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, энг қадимги туркий сўзлар қисқа, лўнда — бир бўғинли бўлган: *бош, қош, кўз, қўл, кул, кел, бор, ёт, ўт* ва ҳоказо. Бошқача айтганда, аждодларимиз бир сўз ила фикрни тўла ифодалай олганлар ва бу хислат биз авлодларга то ҳануз мерос бўлиб келаётир. Масалан, “*Кел*” дегани, буйруқдан ташқари, ўзи томонга чорлаш маъносини ифодаласа, “*Кет*” деганда ўзидан узоқлаштириш маъноси билдирилган.

Худди Сўз каби Гапнинг ҳам тури ва хили, матндаги ўрнига қараб маънолари кўп.

ТИЛ

Деярли барча махлуқотда тил бор. У иссиқ-совуқни, таъмазани билувчи, овқатланишда иштирок этувчи аъзо. Одамда эса булардан ташқари нутқ товушларини ҳосил қилади, яъни инсоннинг сўзлаш қобилияти тил орқали амалга ошади.

Ер изида қанча миллат, халқ, элат, қабила бўлса, шунча тил бор. Тилсиз халқ йўқ. Халқсиз эса тил ҳам бўлмайди. Булар эгизак тушунчалардир, биридан бирини айириб бўлмайди, уларни айириб қўйилса, иккиси ҳам ўзлигини йўқотади. Халқ бошқа бир халққа қўшилиб кетади, унинг тили эса ўлик тилга айланади. Кези келганда шуни айтиб ўтишни лозим кўрамизки, биргина тил сўзи мисолида ҳам тилимизнинг нақадар бой ва сержило эканини яққол кўриш мумкин.

Ер юзидаги барча халқларнинг тиллари, уларда миллионлаб одам гаплашадими ёки атиги бир-икки минг киши сўзлашадими, бундан қатъи назар, ўзлари учун азиз ва кераклидир. Тилни кам сонли элат гаплашар экан деб камситиб ёки бўлмаса, кўп сонли миллатнинг тили экан, деб улуғлаб бўлмайди. Бунда сон жиҳатини мезон қилиб бўлмайди. Ҳар кимники ўзига, ой бўлиб кўринади кўзига-да! Лекин дунёда жуда тараққий этган, бой жаҳоний тиллар ҳам бор, энди тетапоя қилаётган тиллар ҳам йўқ эмас. Бу ўша тилларнинг соҳиби бўлмиш миллат ёки элатларнинг тадрижий равнақи, босиб ўтган тарихий йўли, инсоний жамиятнинг қайси бир тараққиёт босқичида экани, иқтисоди, маданияти, фани ва маънавияти ҳамда шу каби омилларга боғлиқдир, албатта. Бизнингча, лоақал биргина Она алласи мавжуд бўлган тил ҳам яшашга ҳақлидир. Биз ўзбеклар учун эса ўз она тилимиз бўлмиш ўзбек(туркий) тили азизу мўътабардир. Бу ҳақда кейин алоҳида тўхтаб ўтишга ваъда бериб, энди қалам ва қоғоз тушунчасига ўтамиз.

ҚАЛАМ

Аждодларимиз сиёҳ билан ёзиладиган қамиш ёки савағич қаламдан кенг фойдаланишган. Бу мумтоз адабиётимизда хома деб тилга олинади. Қаламнинг ўққалам, темирқалам, тошқалам деган турлари ҳам бор. Мўйқалам тасвирий санъатда ишлатилса,

тошқалам ва темирқаламлардан қаттиқ жисмларни ўйиш, кесиш, бирор нарсани тасвирлаш, ёғочларга гул солишда фойдаланилган.

Қаламнинг такомил йўли инсониятнинг равнақ эта бориши билан чамбарчас боғлиқдир. Бугунги маданиятнинг ибтидоси қаламга бориб тақалади. Илк қалам — тошқалам. Ҳозир эса энг кенг тарқалган тури стерженли ручкадир.

Йўл усти бўлса-да, тилимизнинг бойлигини кўрсатиш мақсадида, қалам сўзининг кўчма маъноларига қисқача тўхталиб, бир неча мисол келтирамиз. Масалан, қалам аҳли: ёзувчи ва шоирлар, журналист ва олимлар. Қалами ожиз: фикрини яхши ифодалай олмайди. Қалами ўткир: фикрини таъсирчан қилиб ёза олади. Қаламқош ёки қоши қаламлар: унча эгилмаган қоп-қора, чиройли қошли сулув.

ҚОҒОЗ

Бугунги кунда маданий турмушимизни қоғозсиз ҳатто тасаввур қилиб бўлмайди. Узоқ ўтмишда эса Қоғоз бўлмаган. Унинг ўрнида ибтидоий жамоа кишилари баланд қоялардан, ўсимлик япроқларидан, ҳайвонларнинг ошланган териларидан фойдаланишган. Шўролар замонида чоп этилган қомусларда қоғознинг илк ватани Хитойдир, у ерда милодий II асрда ўсимлик толаларидан қоғоз ишланган, дейилади. Ҳатто ўтмишда қоғоз ишлаб чиқарилган Япония, Эрон, Шимолий Африка, Қибрис, Испания, Марокаш, Италия, Русия каби мамлакатлар тилга олинганда ҳам, Туркистондаги қоғоз ҳунармандчилиги, Самарқанднинг сувўтмас, ипақдек мулоим ва сип-силлиқ қоғозлари атайин тилга олинмайди. Туркистон маданиятидан кўз юмиб ўтиш чоризм сиёсатининг бир кўриниши эди. Шу сабабли тарихдан бирор мисол келтириш керак бўлиб қолса, шўро мафкурачилари иложи борица, уни Фарбга олиб бориб тақарди, бунинг иложини тополмаса, Хитойни рўқач қиларди. Туркистон халқларининг миллий ғурури уйғонишидан чўчир, уларнинг бой ўтмиш маданиятидан ифтихор туйғулари кучайишидан кўрқишар эди.

Қоғоз бобида шуни айтишни лозим кўрамызки, бизнингча, қоғознинг илк ватани қадим Турон, Туркистон, бугунги Ўзбекистон — қадим Самарқанддир. Ер юзининг сайқали

Самарқанд шаҳри Буюк Ипак йўлининг нақ марказида, қоқ ўртасида жойлашган эди. Ундан Шарққа — Хитой ва Японияга қанча йўл бўлса, Фарбга — то Андалусиягача, Қурдоба амирлигигача ҳам шунча масофа бор эди. Маданий тарзда пахта етиштириш, ипак қурти боқиш дастлаб диёримизда бошлангани, кейин бошқа ўлкаларга тарқалгани тарихдан маъдум. Демак, пахта, ипак толалари ортилган карвонлар билан бирга қоғозимиз ҳам бу ёғи Шарқий Туркистон, Тибет, Мўғулистон, Манжурлар давлати орқали Чин ва Чинмочинга, Японияга, бу ёғи эса Эрон, Араб, Румо, Юнон, Андалусия ва Кастилиягача етиб борган, дейиш мумкин.

Ўз ақл-идроки ва меҳнати сарф этилгани учун ҳам халқимизда қоғоз жуда қаттиқ эъзозланган, уни оёқости қилиш, ҳаром нарсаларга тегизиш гуноҳи азим ҳисобланган. Ногоҳ оёқ остига тушиб қолган қоғоз парчаси худди нон бурдасидек дарҳол ердан олинган. Мабодо бирор узрли сабаб (сув тошқини) ёки бепарволик оқибатида яроқсиз ҳолга келиб қолган қоғоз парчаларини ҳатто ёқиб юборишга ҳам йўл қўйилмаган, фақат ерга топшириш- кўмиб қўйишга рухсат этилган.

Чингизхон босқинидан то Россия истилосига қадар Туркистонда китоб ёқилмаган, кутубхоналарга ўт қўйилмаган. Шўролар замонида яратилган бадиий ва илмий асарларда, айниқса, кинофильмларда тасвирланган кутубхоналарга ўт қўйиш лавҳалари асоссиздир. Чунки бизда Бисмиллоҳир Раҳмонир Раҳиймсиз китоб ёзилмаган. Сўзнинг боши — Аллоҳнинг сўзи — Қуръони карим оятлари бўлган.

Ҳикоят. Ўзбекистон халқ шоири Ҳабибий домла арузда ижод қилиб, мумтоз адабиётимиз анъаналарини баҳоли қудрат давом эттирган. Шу боисдан у ўттизинчи йилларнинг бошида адабиётдан четлатилган, унинг учун нашриёт ва матбуот эшиклари ёпиб қўйилган. Уша кезлари домла сабаби тирикчилик Андижон вилоятининг чекка бир қишлоғидаги магазинда ишлашга мажбур бўлган. Қаҳратон қиш кунларидан бирида барвақт ишга келса, магазин қоровули печкага китоб қалаб ёқиб, исиниб ўтирган экан. Қоровулнинг оёғи остида ҳам бир тўп қалин-қалин муқовали китоблар ётганмиш. “Ҳой биродар, нима қилипсиз?” деб сўрабди Ҳабибий домла. “Кимдир кечаси магазинимиз олдига ташлаб кетибди бу китобларни, — дебди

қоровул,— ҳаммасини ичкарига олиб кирдим. Мана, ёқиб, маза қилиб исиниб ўтирибман”, деб, у яна бир қалин муқовали китобни ердан олиб, бурдалаб печкага ташлашга чоғланибди. “Тўхтатинг бу бемаъниликни!” дея домла унинг қўлидан китобни тортиб олибди-да, бундоқ варақлаб қараса, бу китоб Алишер Навоий “Хамса”сининг нусхаларидан бири экан. Домла қоровулга ўтин пули бериб, ёқилмай қолган китобларни уйига олиб кетибди. Эҳтимол, бу китобларнинг эгаси тинтув пайтида уйдан араб алифбосидаги асарлар чиқиб қолса, қамалиб кетишдан чўчиб шу ишни қилишга мажбур бўлгандир. Балки китобсевар, китобнинг қадрига етувчи шоир Ҳабибий уларни сақлаб қолишига умид боғлаб, атайин магазин олдига келтириб қўйгандир...

Ўттизинчи йилларнинг охирларида Навоий комитети тузилгач, Ҳабибий ҳам шу ерга ишга таклиф этилади. Шоир ёнғиндан омон қолган ўша китобларни ҳам ўзи билан Тошкентга олиб келади, ижодхонасида эъзозлаб сақлайди...

Хурматли китобхон! Шу ўринда бир тарихий чекиниш қилишимизни қалбимиз амр этмоқда. Уни ҳадиснинг ҳаётийлиги деб атаймиз.

Ҳадиснинг ҳаётийлиги. Домла Ҳабибийнинг ёлғиз ўғиллари Собиржон ҳам бизга курсдош эди, қишки ва ёзги сессия имтиҳонларига бирга тайёрланардик, бир кун бизникида, иккинчи кун домла уйларида бўлардик. Шу боисдан камина бу хонадонга анча яқин бўлиб кетган эдик, домланинг ҳаётидан ҳам, ижодидан ҳам бир мунча бохабар эдик. Талабалик давримизда ҳам, ундан кейин ҳам кўп ва хўп суҳбатларига ноил бўлдик. Ўз вақтида “Ўзбекистон маданияти” (ҳозирги “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”) газетасида “Маданиятимиз арбоблари” рукни остида босилган “Ғазалхон” деган очеркимиз мавлоно Ҳабибий ҳаёти ва ижодий фаолиятига бағишланган. Домла Андижоннинг Қўқон қишлоғида 1890 йили туғилган (у киши ўзлари “камина Ҳамзахон билан тенгдошман” дер эдилар). Эски мактаб ва мадрасада таълим олган. Қуръони каримни тўлиқ ёд билардилар — қори эдилар. Гарчи ўспиринлик йиллариданоқ шеър машқ қилган бўлсалар-да, биринчи шеърлари 1939 йили Катта Фарғона канали қурилаётган кезларда газета юзини кўрган.

80 ёшга борганларида “�збекистон халқ шоири” фахрий унвонига сазовор бўлдилар. 90 ёшда орден олдилар... Мавлоно Ҳабибийнинг умр ва ижод йўллари эсласак, “**Одам ўз тақдирдан қочиб қутила олмайди**” деган Ҳадиси шарифнинг нақадар ҳаётий эканига яна бир бор иймон келтирамиз.

***

Юқорида ҳикоя қилиб ўтилганидек, шўролар замонида китоб билан ўтиннинг фарқига боролмаган ҳолатлар кўп бўлган, оғир маънавий йўқотишларга дучор бўлганмиз. Қоғоз хом ашё сифатида, ҳам маънавий жиҳатдан хор этилди. Натижада амалий иш ўрнига кераксиз ёзишмалар олиб борувчи, қарор устига қарор чиқариш билан ҳам ўзини, ҳам ўзгаларни овора қилувчи расмиятчилар — қоғозбозлар кўпайди. Лафз, лафзи ҳалолликнинг қадри кетди. Лафзсиз киши — субутсиз кишидир. Субутсизда бурд бўлмайди, ўз сўзига ҳам, ўзганинг сўзига ҳам ишонмайди, қоғоз талаб қилади. Лафзсизлик- маънавий таназулнинг бир кўриниши, холос. Сўз, Гап, Тил, Қалам ва Қоғоз тафаккур мевалари, онг ҳосилаларидир.

РУҲ

Бу муқаддас каломни поклик ҳолатларида, эҳтиёт бўлиб ва ўз ўрнида ишлатмоқ лозим. У тилимизда ўз маъносида ва кўчма маъноларда кенг қўлланилади.

Диний таълимотга кўра Руҳ киши ҳаётида у билан бирга, киши вафот этгач, танадан чиқиб абадий яшайдиган илоҳий асос. Руҳ танадан тамоман мустақил ҳолда мавжуд. Руҳ танадан чиққач, тана ўлади. Руҳ табиатдан олдин мавжуд бўлган. Руҳ кишининг танасида бўлганда, унга ҳаёт бағишлайди, уни табиат ва жамиятнинг фаол аъзоси бўлишига имкон яратади, феъл-атвор беради. Руҳ ҳеч қачон ўлмайди, уни Худо ато қилади ва Худо қайтариб олади. Туш кўришни руҳнинг танадан вақтинча кўчиши билан изоҳловчилар ҳам бор.

Ислом динига ихлос билан эътиқод қилувчилар Арвоҳлар мавжудлигига тўла ишонадилар ва ўтган аждодларининг Руҳларини унутмай, Арвоҳ хотира қилиб турадилар.

Қабристонларни, қадамжоларни зиёрат қиладилар. Буюк ишларга қўл уришда ота-боболарининг руҳларидан мадад сўрайдилар.

Шўровий мафкура ва фалсафа Руҳнинг мангу мавжудлиги ва бирламчилигини ғайриилмий ҳисоблаб, Арвоҳ хотира қилиш удумини хурофот, жаҳолатпарастлик, зарарли эскилик сарқити санаб келди. Бунинг оқибатида жамият руҳан мажруҳликка учради, халқнинг руҳий дунёси тораийиб, руҳий бойлиги озайиб, маънавияти қашшоқлашди. Бу илоҳий тушунчалар ўрнини моддий нарсаларга сажда қилиш, молпарастликка ружу қўйиш, ўтмишни унутиш, келажакни ўйламаслик, фақат ҳозирги ҳузур-ҳаловатни кўзлаб кун кечириш сингари ижтимоий иллатлар эгаллади. Яхши амаллар учун мукофот, ёмон ишлар учун жазо бериладиган Охират кунни муқаррар экани унутилди. Оқибатда кишилар ҳаром-харишдан, зинодан, ичкиликбозликдан, ёлғон-яшиқдан, эътиқодсизликдан, хиёнат уотқинликдан ва шу каби қабиқабий ишлардан ўзларини тия билмадилар. Бунинг оқибати ҳамон сезилади.

Энг зарарли жойи шу бўлдики, динга ишонмаганларни буюк идеаллар тарк этиб кетди, орзулари майдалашди, ўзлари пачакилашиб қолдилар — қандай бўлмасин, қандай йўллар билан бўлмасин, ўзим яхши яшасам, бас, дейиш улар учун энг катта орзу — идеал даражасига етди. Мана сизга динсизликка қурилган ғайриинсоний тузум мафкураси ва фалсафасининг моҳияти! Зеро шўро сиёсатчиларига худди шу нарса керак эди. Ўз буюк идеалларига эга бўлмаган халқни оммага айлантириб бошқариш, хоҳлаган йўриққа йўллаш унчалар қийин эмас!

Сўз сифатида Руҳ кишининг ички ҳолати, қалб кечинмалари, ҳис-туйғулари, ички дунёси, маънавий қиёфаси, ўй-фикрлари, мақсад ва маслак кайфияти каби маъноларни ифодалайди. Кўчма маънода кибр-ҳаво, димоғ, файз, куч, завқ тушунчаларини билдиради. Иш-ҳаракат, воқеа-ҳодисаларнинг кечишидаги белгили хусусиятни ҳам англатади. Масалан, маърифатга интилиш замон руҳи деймиз. Шунингдек, маслак, таълимот, ҳужжат ва шу кабиларнинг асосий моҳияти, улар негизидаги белгиловчи ғояга нисбатан руҳ сўзи ишлатилади. Масалан, қонуннинг руҳи адолат ўрнатишдир ва ҳоказо.

ЖОН

Ислом таълимотига кўра фаришталарда жон, руҳ бор-у, лекин тан, яъни жисм йўқ. Шу боис улар кўзга кўринмайдилар. Ҳайвонларда тана, жон бор-у, бироқ руҳ йўқ. Ўлимидан кейин, яъни танасидан жон чиқиб кетгач, ҳайвонлардан ҳеч нарса қолмайди, йўқликка учрайди.

Одамда эса тан ҳам, жон ҳам, руҳ ҳам бор. Хўш, жон билан руҳ ўртасида қандай фарқ бор? Кўпчилик жон билан руҳни бир нарса деб тушуниб келади. Бу ислом таълимотидан узоқлашиш оқибатидир. Шунингдек, жон билан руҳ сўзлари луғавий жиҳатдан бир-бирига яқиндир. Руҳ арабча, Жон форсча сўз бўлса-да, деярли ўн тўрт асрдан буён тилимизда кенг қўлланилиб, ўзлашиб, жонли сўзлашувда кўп янги-янги маъноларни англашиб келяпти, эндиликда ўз сўзимизга айланиб кетган. Аммо улар айнан бир тушунчани билдирмайди. Буюк аллома имом Абу Ҳомид Ғаззолийнинг айтишларича, одамда жисмоний жон ва қалбий жон бўлади, одам вафот этгач, ундаги жисмоний жон тугайди, жонсиз жасад тупроққа айланиб кетади. Лекин одам шу билан батамом тугаб, йўқликка учрамайди. Одам жисмонан вафот этади, холос. Ундаги қалбий жон жасадини тарк этса-да, мангу яшаб қолавсради. Қалбий жон бу, юқорида тилга олганимиз, Руҳ, халқ ибораси билан айтганда, Арвоҳдир.

ФАРИШТА

Ислом таълимотига кўра, фаришталарни Аллоҳ таоло нурдан яратган. Улар Аллоҳнинг буюрган барча ишларини нуқсонсиз, мукаммал бажарадилар. Уларда жинс йўқ. Овқатланиш, турмуш қуриш, савоб-гуноҳ орттириш кабилардан ҳам улар фориг. Улар Аллоҳнинг малакларидир. Малак арабча сўз булиб, ўзбекча ва форсчада фаришта дейилади. Жонли сўзлашувда малоика, малоикалар шаклида ҳам ишлатилади.

Абу Ҳомид Ғаззолий ҳазратлари “Иҳйа улум ад-дин” (“Диний билимларни тирилтириш”) китобида ёзишларича, фаришталараро рақобат йўқдир. Ҳар бир фариштага фақат бир вазифа юклатилган ва у шу юмушга масъул. Масалан, ҳазрати

Азроил жон олувчи, ҳазрати Жаброил хабар — ваҳий етказувчи. Улар бир-бирларининг ишларига аралашмайдилар, ўз юмушлари билан банд. Бу ҳолатни умумга тушунарли қилиб талқин қилиш учун одамнинг аъзолари ўтаётган вазифаларни мисол келтириб кўя қолайлик.

Кўзимиз ёруғ жаҳонни кўради, камалакнинг товланиши — етти тусни бир-биридан ажрата олади. Унинг вазифаси шу, у шунга масъул. Қулоғимиз эшитади, жон озиғи — одам сўзидан тортиб то момақалдироқ гулдирагигача, булбул ноласидан чумчуқнинг чириллашигача фарқлай билади. Унинг вазифаси шу, у шунга масъул. Демак, қулоқ билан кўз орасида рақобат йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, чунки бирининг вазифасини иккинчиси ўтай олмайди.

Афсуски, шўролар замонида диний билимларнинг, жумладан, фаришталар ҳақидаги тушунчаларнинг унутилиши кўпгина ижтимоий иллатларнинг авж олиб кетишига сабаб бўлди.

Халқимизда фалончи фариштали одам, фалончининг фариштаси йўқ қабилидаги иборалар тез-тез ишлатилиб турилади. Фариштали одам кўркам, файзли бўлишидан ташқари, бировга ёмонликни истамайди, энг муҳими, ичиқоралик қилмайди, ҳамкасби шахсида ўзига рақибни кўрмайди, рақобат қилишга тушмайди, унга чоҳ қазиб, уни босиб-янчиб ўтиб, ўрнини эгаллашга интилмайди, булар унинг ҳатто тушига ҳам кирмайди. Тўғри, ўз йўлидан юриб, ўз истеъдодини кўрсатиш учун мусобақа қилиши мумкин. Зотан, мусобақа билан рақиблик ўртасида катта тафовут бор, албатта.

Фариштали одам шундай фикрлайди: барибир, мен қилган ишни фалончи худди мендек қилолмайди, мен ёзган асарни у худди мендек қилиб яратолмайди, мен ҳам унингдек ёзолмайман. Карвон кўп — ризқи бошқа-бошқа. Майли, мен ҳам, у ҳам ижод қилаверайлик, жумлаи мўмин қаторида ҳаммамиз ҳам меҳнат қилиб турмуш кечирайлик, ишқилиб, бевақт қатордан хато бўлмайлик. Халқ эса ҳар кимга хизматига яраша ўз баҳосини бераверади.

Мана шундай фариштанамо тафаккур қилмаслик туфайли шўролар замонида — йигирманчи, ўттизинчи, қирқинчи, эллигинчи ва ҳаттоки саксонинчи йилларда ижод ва илм аҳли

орасида, шунингдек, бошқа соҳаларда ҳам, оддий кишилар ўртасида ҳам, чақимчилик қилиб, дўстликка хиёнат қилиб, бир-бирининг умрига зомин бўлиш ҳолатлари юз берган. Бундай ижтимоий фожеадан биринчи навбатда Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Ойбек, Мақсуд Шайхзода каби фариштали адиблар, яна қанчадан-қанча атоқли олимлар жабр кўришган. Қолаверса, уларга ичиқоралик қилиб, чақимчилик йўлини тутиб, чоҳ қазиган фариштасиз кимсаларнинг ўзлари ҳам маънавий зиён кўришган — қобилиятлари бор бўйича тўла намоён бўла олмаган. Чунки виждон азоби қийнагач, кўнгил нотинч бўлади, кўнгил хотиржам бўлмагач, ақл яхши ишламайди, қалам тўмтоқлашади, хизматчиларнинг иши юришмайди. Фариштасизликнинг пировард оқибатида халқнинг умуммаънавиятига путур етади. Маънавияти қашшоқлашган жамиятни эса юқоридан туриб буйруқлар, қатъий кўрсатмалар орқали бошқариш осон бўлади. Шўро раҳбарларининг пухта ўйланган сиёсий мақсади мана шундан иборат эди.

ИЙМОН

Иймон арабча сўз бўлиб, луғавий маъноси — ишончдир. Шариатда эса жаноб пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом Аллоҳ таоло тарафидан келтирган барча хабарларига тил билан иқрор этиб, дил билан тасдиқлашга иймон дейилади, яъни Қуръони карим ва Ҳадиси шарифлар орқали Аллоҳ тўғрисида, жаннат ва дўзах, қиёмат каби ғайбий нарсалар ҳақида берилган хабарларга ишонч — иймондир.

Ишониб иймон келтириш ҳар бир мўмин-мусулмонга зарур бўлган энг асосий нарсаларнинг етти ададга қисқартирилган шакли бор. У иймони муфассал дейилади. Иймони муфассалнинг ўзбекчаси шундай: Иймон келтирдим Аллоҳга, Унинг фаришталарига, китобларига, пайғамбарларига, қиёмат кунига, яхши-ёмон тақдирга ва ўлгандан кейин тирилтиришига.

Булар иймоннинг энг асосий рукнлари — устунлари ҳисобланади. Шу билан оят ва ҳадисларда хабар берилган бошқа нарсаларга ҳам ишониб иймон келтириш шартдир.

Аллоҳни инкор этиш ёки унга ширк келтиришдан кўра катта гуноҳ бўлмаганидек, унга иймон келтиришдан кўра катта

савобли иш ҳам йўқдир. Хайрли, савобли ишлар, солиҳ амаллар қилинганда мусулмон кишининг иймони зиёда бўлади, яъни иймонининг нури янада равшанлашади. Гуноҳ ишлар қилинганда эса иймон нури хиралашади.

Мусулмон бўлишни истаган ҳар бир одам “Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадун расулуллоҳ” деб ўзини ислом динига кирганини эълон қилса, у бешак мусулмон ҳисобланаверади. Урф-одатимиз бўйича ислом динидаги одамни мўмин деб ҳам, мусулмон деб ҳам атайвераимиз. Луғавий маъноси бўйича мўмин — бу ишонувчи, мусулмон — мусулмончиликка амал қилиб, ибодатларни бажарувчи демакдир. Мўмин-мусулмон дейиш ва шундай бўлиш янада дурустдир.

Қалбида иймони бўлмаган одам ҳар қанча савобли иш қилса ҳам унга савоб ёзилмайди. Ибодат ва солиҳ амалларнинг қабул бўлиши учун иймоннинг бўлиши шартдир. Қисқача қилиб айтсак, уч нарсанинг бутунлигидан иймон ҳосил бўлади: эътиқод, иқрор ва амал. Эътиқод — динга ичдан чуқур ишониш; иқрор — сўзда буни тан олиш; амал — яхши ишлар билан исботлаш. Ислом оламидаги барча буюк зотлар раиятни иймонли бўлишга чорлаб келганлар ва ўзлари ҳам мустаҳкам иймонли бўлиш бобида халққа ибрат кўрсатганлар. Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-кулуб” асарида ушбу сатрларни ўқиймиз: “Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ. Ҳар кимда бу икки йўқ — иймон йўқ ва ҳар кимда иймон йўқ — андин одабийлик келмак имкони йўқ”. Яъни иймонсиз — одам эмас. Тилимизда иймон сўзи кенг қўлланилади, жуда кучли ва ўткир тушунчаларни билдиради. Халқимизда “Иймонсиз!” дейишдан ортиқ ҳақорат бўлмаса керак. Бу ҳақорат замирида худога ишонч-эътиқоди йўқ, худодан, диндан қайтган, даҳрий маъноларидан ташқари виждонсиз, виждонфуруш, ярамас, разил, диёнатсиз тушунчалари ҳам ифодаланади. Бу шундай ашаддий ҳақоратки, ўтмишда шу ҳақоратга асоссиз дучор бўлган орияти кучли одам ҳақорат этувчи кимса устидан қозига шикоят қилишгача борган. Бизнингча, замондошимиз бўлмиш иймонли одамни қисқача шундай тавсифлаш мумкин: эътиқодли, ўзининг аниқ маслагига эга, тақводор, ҳамиятли, ориятли, ор-номусли, шарм-ҳаёли, виждонли, андишали, инсофли ва шу каби фазилатлар соҳибидир.

Ҳурматли китобхон! Ушбу тавсифимиз тушунарлироқ бўлиши учун тилга олинган сўзларни бир-икки жумлада шарҳлаб ўтамиз.

ЭЪТИҚОД

Эътиқод — бу ўз фикр ва қарашларига маҳкам, собитқадамлик билан ишониш ва ўзгаларни ҳам ўзидек ҳисоблаб, уларнинг лафзига самимият билан ишонишдир. Эътиқодли одам энг аввало ёлғон гапирмайди. Ёлғон сўзламаган одам ўзгаларни ҳам ростгўй деб билади. Лафзида турмайдиган кимсани бебурд деб ҳисоблаб, ундайлардан ҳазар қилади.

Эътиқод тушунчаси инсон ҳаётининг маъносини, унинг ўзига хошлигини ва моҳиятини англаш билан боғлиқдир. Инсон бошқа махлуқотдан фарқ қилиб, онгга, ўз-ўзини англаш қобилиятига эгадир. Шу туфайли илмга интилиш, ўз ҳаётининг мақсад ва мазмунини билишга тиришиш, гўзаллик яратишга, ҳар томонлама баркамол бўлишга уриниш барча давр ва миллат кишиларига хос бўлган умуминсоний, боқий фазилатлардир. Бу умуман инсон моҳиятига хос нарса бўлиб, у бу ёруғ оламда нима учун яшаётганини англашга, келажагига замин ҳозирлашга интилади. Ҳар бир соғлом фикрли одам инсониятнинг умрбоқийлигини идрок этади ва ўзидан оиласига, фарзандларига, инсониятга нимадир қолдириб кетишни истайди. Шундан келиб чиқиб, умрининг мақсади ва мазмунини белгилайди. Худди шу нарса унинг эътиқодини ифодалайди.

Эътиқод журъатни, мардликни, фидойиликни тақозо қилади. Буларсиз у қуруқ ғоя бўлиб қолаверади.

МАСЛАК

Маслак — бу ўзига хос ақидалари билан бошқалардан ажралиб турувчи ижтимоий, сиёсий, илмий, ғоявий ва диний йўлдир. Масалан, насронийлар ва мусулмонларнинг диний маслаклари бошқа-бошқадир. Ёки бир фирқага уюшган кишилар сиёсий ва ғоявий жиҳатдан бир маслакда бўладилар. Замона зайли-да, нима қилибди, шу билан осмон узилиб ерга

тушармиди, дея ўз ақидаларидан тезда воз кечиб юбуровчи кишиларни маслаксив дейилади, улар аҳдларида муқим туролмайдилар. Даврнинг қийинчилик ва қарама-қаршиликлари ҳаммаслак кишилар орасига нифоқ сололмаслиги керак. Маслагига собит турувчи киши замондан нолимаслиги керак, бу куфрдир. “Замонани сўкманглар, чунки Аллоҳнинг ўзи соҳибзамондир”, дейилади Ҳадиси шарифда.

ТАҚВО

Тақво — бу Аллоҳдан қўрқиш, ёмон ишлардан сақланишдир. Шундай фазилат эгалари тақводор ҳисобланадилар. Яъни Ҳадиси шариф ҳукми билан айтсак, “Аллоҳдан қўрқишлик — ҳамма ҳикматнинг боши”. Аллоҳдан қўрқувчи, унга итоат этувчи банда оилада ҳам, жамиятда ҳам ҳалол яшайди, ҳаромга қўл урмайди, охиратда жавоб беришини ўйлаб, бировнинг ҳақиға хиёнат қилмайди.

ҲАМИЯТ

Ҳамият — бу ўзининг ва ўзига қарашли кишиларнинг орномусини бошқаларнинг тажовузидан ҳимоя қилишга бўлган интилиш, орномусни пок сақлаш туйғусидир. Шундай интилиш ва туйғуга эга бўлган кишига ҳамиятли одам дейилади. Улар жамиятдаги нопокликларга бефарқ қараб туролмайдилар.

ШАРМ

Шарм — бу ноҳуя хатти-ҳаракатлардан ўзини тия олиш, уялиш ҳисси. Ҳадиси шарифлардан бирида айтилишича, одам, энг аввало, ўзидан уялиши керак. Ноҳуя қилмиши учун ўзидан уялган одам ўзгага ҳам ноҳуя хатти-ҳаракатни раво кўрмайди. Мана шу шармдир.

ҲАЁ

Ҳаё — бу ўзбекча уятдир. “Бир кетган уят қайтиб келмайди”, “Дилда доғ кўтариб юргандан кўра бетнинг қизаргани афзал”,

дейди халқимиз. Лекин тилимизда ҳаёсиз ёки беҳаё дейилганда, уятсиз иш қилганда хижолат чекмайдиган, адабсиз кимса тушунилади. “Ҳаё эркак кишига нисбатан табиатан аёл кишида кўпроқ бўлади. Эркак кишилар бемалол айтадиган баъзи сўзларни аёллар турли андиша ва уялиш туфайли айта олмайдилар”, деювчилар ҳам бор.

Бизнингча, гап — фақат уятлироқ сўзни айтишда эмас. Гап — амалда ҳаёли бўлишда. Аёлларимизнинг ҳаёли бўлишига боис эркакларимизнинг улардан ҳаёли бўлишни талаб қилишларидир. Ўзида ҳаё туйғуси бўлмаган одам ўзгандан ҳаёли бўлишни талаб қилолмайди ва бундай талаб туйғуси унда бўлмайди ҳам.

ОР

Ор — бу ўзига номуносиб ёки эп кўрилмаган ишдан, нарсадан хижолат тортиш, уялиш, уят ва номус қилиш туйғусидир. Бундан ташқари, ўз ўрнида ҳазар қилиш ёки бўлмаса, обрў-эътибор, фахрланиш маъноларини ҳам билдириши мумкин.

Орият — бу ор-номусдан ташқари иззат-нафс, қадр туйғусидир. Одатда ориятли одамлар ўзлари ва оилаларининг иззат-нафсларини, қадрларини юксак тутадилар ва ўзгаларни ҳам қадрлай биладилар.

АНДИША

Андиша — бу оқибатини ўйлаб ёки юз-хотир қилиб юритилган мулоҳаза, эҳтиёткорлик ҳиссидир. Андишали одам деганда, оқибатини ўйлаб иш қиладиган, юз-хотирни биладиган, ор-номусли, шарм-ҳаёли, иболи инсонни тушунамиз. Одатда андишали одам бетгачопарлик қилмайди, фаросат билан иш тугади.

НОМУС

Номус — бу иффат, бокиралик маъноларидан ташқари кишининг ўз мавқеини сақлаш, улуғлаш ва ардоқлаш, хижолат тортиш туйғуларини, оила ва аждодлар шаънига доғ

туширмаслик маъносини ҳам ифодалайди. Одатда номусли одам маънавий қадриятни моддий бойликка алишишни ўзига эп кўрмайди. Қонун таъқиқлай олмаган нарсаларни гоҳо номус таъқиқлай олади, деган нақл ҳам бор халқимизда.

ВИЖДОН

Виждон — бу кишининг кундалик фаолияти, қилмиши, феъл-атвори учун оила, жамоат, жамият ва Ватан олдида маънавий масъулият ҳис этишидир. Шу юксак ахлоқий тушунча шахсни ижобий хатти-ҳаракатларга ундаб ва шунга мойил қилиб, ўз фаолиятига ўзи баҳо беришга олиб келади. Виждонли киши ноҳақ, адолатсиз ишлардан ғазабга келади, буларга қаршилик билдиради; ўз фаолиятининг яхши томонларидан қаноатланиб, хурсанд бўлса, ёмон томонларидан норози бўлиб, руҳан эзилади, яъни виждон азобига учрайди. Виждон — туғма хислат деювчилар ҳам бор. Виждон — кишиларнинг яшаб турган шароитига, олган таълим-тарбиясига боғлиқ, деб ҳисобловчилар ҳам мавжуд. Биз ўзимизнинг турмуш тажрибамизда аслида виждонсиз кимсанинг вояга етиб, ўқимишли, катта одам бўлиб етишганидан кейин виждонли бўлиб қолганини учратмадик. Виждон кўп ёки оз билимлиликка, бой ёки камбағал бўлишликка, оддий ёки машҳурликка боғлиқ эмас.

ИНСОФ

Инсоф — бу адолат ва виждон амри билан иш тутиш туйғуси ва қобилияти, ишда, кишиларга муносабатда ҳалоллик, тўғрилиқ, баробарлик, тенглик, софдиллик ва ҳақиқат-гўйликдир. Ўзгани ўз ўрнига ва, шунингдек, ўзини ўзга ўрнига хаёлан қўйиб кўриш ҳам инсофга киради. Тўқ очни, бой камбағални, бахтли бахтсизни, толеи баланд толеи забунни, омадли омадсизни, соғлом беморни ўз ўрнига қўйиб кўролса ва аксинча ҳам худди шундай бўлса, олам гулистон — инсофлилар сафи кенгайиб кетади.

Инсоф тушунчаси Шарқ фалсафасида шундай талқин этилади. Инсоф — бу кишининг муайян жамиятнинг ахлоқ

меъери нуқтаи назаридан ўз хулқ-одобини назорат қилиши ва ахлоқий баҳолашидир. Инсоф — виждонли одамнинг ёки маълум жамоанинг жамиятга ёки бошқа кишиларга нисбатан ўз хулқ-атвори учун маънавий жавобгарлик ҳиссидир. Агар киши бирор ишни тўғри бажарса, унда ички қониқиш пайдо бўлади, виждони пок бўлади, атайин, нотўғри бажарса, инсофдан чиққан бўлади. Инсоф кишини бирор ишни қилишга ундаса ёки қилишдан тортса, бунда у қалб амри тарзида бўлади.

Муайян кишининг хоҳ шахсий, хоҳ ижтимоий хулқ-атворида учраган ҳар қандай сохталик, ҳар қандай мунофиқликни жамоа инсофсизлик сифатида қаттиқ қоралайди. Хуллас, инсоф — кишининг жамият олдида, теварак-атрофидаги кишилар олдида ўз хатти-ҳаракати билан маънавий масъулиятини ҳис этишининг ифодасидир.

ҒУРУР

Она тилимиз асрлар бўйи халқимиз томонидан заргарона сайқал берилиб, шундай мукамал қилиб яратилганки, у орқали ҳар қандай маъно ва тушунчаларни, уларнинг энг нозик ва ҳарир жиҳатларигача аниқ ва тиниқ ифодалаш мумкин. Яъни неча минг йиллар давомида халқимиз онги тўлишиб бораверган, унда ҳосил бўлган тушунчалар ўз туб сўзларимиз билан ҳам, ўрнида жаҳон тилларига оид сўзлар билан ҳам, янги-янги сўзлар яратиш воситаси билан ҳам ифодаланган. Шу тариқа тил бисоти бойиб келган. Тилимиздаги ғурур, фахр ва ифтихор сўзларини олиб кўрайлик. Булар бир-бирига яқин маъноларни англатса-да, айти бир пайтда бир-биридан муайян даражада фарқланувчи тушунчаларни ҳам билдиради.

Шахс ғурури — бу фахрдир. Ҳар бир шахс ўзининг ютуқларидан мамнуният ҳиссини туяди. Ота-она қобил фарзандларидан, устоз истеъдодли шогирдидан, ёзувчи яхши асаридан, боғбон сўлим боғидан фахрланади ва ҳоказо.

Инсон ўз кучига ишонган ва бу билан фахрлана олган тақдирдагина бирор нарсага эриша олади. Бу қадр-қимматини англаш ақлли одамни янада камтарин, янада саботли қилади.

Киши учун ўз қобилиятидан ортиқ даражада гурурланиш ҳам, ўз-ўзини ерга уриш ҳам ярамайди. Ўз-ўзлигича қола билган одамнинг гурури бус-бутундир.

Ўзига ортиқча бино қўймоқ, гердаймоқ, кеккаймоқ, димоғдорлик қилмоқ, — булар такаббурликка киради. Ҳадиси шарифларда айтилишича, Аллоҳ энг ёмон кўрган нарсалардан бири такаббурликдир. Ҳатто масжидга гердайиб кирган одамнинг намози қабул бўлмас экан. “Манманлик заволга, камтарлик камолга етаклайди”, деган нақл шунга ишора бўлса керак. Киши шундай яшаши жоизки, унинг ютуқларидан ўзи ҳам гурурлансин, лекин ундан кўра кўпроқ оила аъзолари, хеш-ақраболари, маҳалла-қўйи, қолаверса, бутун мамлакати фахрлансин, фахрим деб эъюзласин.

ИФТИХОР

Миллий гурур — бу миллий ифтихордир. Миллий ифтихор миллат ўзини яхлит ижтимоий бирлик эканлигини онгли равишда ҳис қилишидир. Бу шундай бир кучли руҳий ҳолатки, у туфайли тарихий бирлик, қон-қариндошлик, тил, маданият, маънавият, иқтисодий ҳаёт ва келажак бирлиги миллат вакилларининг қалбидан чуқур ўрин олади.

Миллий бирдамлик туйғуси — миллий онгнинг негизидир. Миллий бирдамлик етук ва мукамал маънавий фазилат сифатида, миллий онги ривожланган миллатларда тўлароқ намоён бўлади. Маҳаллийчилик ва гуруҳбозликлар миллий бирдамлик ҳиссиётининг кучсизланишига олиб келади.

Миллий ифтихор миллат маънавий камолотининг барча жиҳатларини, мероси ва бугунги қадриятларни ўз ичига олади. Миллий истиқлол натижасида эришилган ва эришилажак иқтисодий ва маънавий ютуқлар кўпайгани сари Ўзбекистон билан фахрланиш ҳисси — миллий ифтихор шунчалик кучайиб бораверади. Миллий ифтихор мамлакатимизнинг барча фуқаролари учун бирдек тегишли ва унинг юксала бориши учун барча фуқаролар баробар масъулдирлар.

Хулласи калом, юқоридаги шарҳларимиздан ҳам кўринадики, Иймон сермаъно, табаррук, муқаддас сўз ва хосиятли тушунчадир. Бир сўз билан айтганда, иймонли одам

рисоладаги фуқародир. Бу Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига, Парламентимиз томонидан қабул қилинган фуқароликка доир қонун-қоидаларга ҳам мос келади.

ОНГ

Хўш, онг нима? Бу арабий “ақл” сўзининг ўзбекчасидир, деювчилар ҳам бор. Умуман, бу гап нотўғри эмас, лекин онг ва ақл ибораларининг ўртасида тафовут ҳам бор.

Исломий таълимотга кўра, *“Аввалу ма холақо-ллоҳу ақла”* — Аллоҳ яратган илк нарса Онгдир.

Онг сўзи тилимизда ақл сўзига нисбатан камроқ ишлатилади, лекин ўз ўрнида ва ўз маъносига қўлланилади. Одамнинг фикрлаш қобилияти назарда тутилганда, онг ва ақл атамалари билдирган маънолар бир-бирига мос келади, онг ҳам, ақл ҳам одам миясининг маҳсулидир. Одам онглайди (англайди), бошқача айтганда, ақл юритади, фикрлайди.

Одамнинг ижтимоий ҳаётни тушуниши, сезиши, унга муносабати унинг онгида юз беради. Сиёсий онг, ижтимоий онг иборалари ана шундан келиб чиққандир. Воқеликнинг киши миясида унинг бутун руҳий фаолиятини ўз ичига олган ва, албатта, маълум мақсадга йўналган ҳолда акс этиши онгнинг зуҳуридир. Онг, шунингдек, кишининг руҳий, руҳоний, сиёсий, фалсафий нуқтаи назарлари, диний, бадиий қарашларининг ҳам мажмуи ҳисобланади. Ижтимоий онг деганда ана шулар назарда тутилади.

Онгли киши дейилганда онгга эга, ақл-идрокли одам тушунилса, онгли ҳаёт иборасида эса, бир мақсадга йўналтирилган турмуш ифодаланади. Воқеликни, ижтимоий ҳаётни, ўзининг мавқеи ҳамда тарихий ва фуқаролик бурчини тушунадиган, тушунган, онги юксак одамга нисбатан онгли ибораси жуда тўғри келади. Муайян тушунчага эга, билимли, кўзи очилган, маданиятли кишига ҳам онгли ибораси мос тушади. Онгли равишда фикр юритиш — бу онг, ақл-идрок билан иш тутишдир. Одам атайин, кўра-била туриб ҳам, яъни онгли равишда бирор ёмон ишни қилиши мумкин. Бу унинг қилмиши дейилади.

Одамнинг заковат даражалари — фаҳми, идроки, зеҳни, донолиги, етуклиги унинг ақлига боғлиқ. Ақли расо деганимиз

эси, мияси бутун деганимиз бўлади. Ақли қисқа ёки калта десак, фаҳм-фаросати йўқ одам назарда тутилади. Бу сўз эс-хуш маъносини ҳам билдиради, мулоҳаза, маслаҳат маъноларини ҳам ифодалаш мумкин. Масалан, ақли билан иш тутди, десак, мулоҳаза билан, ўйлаб иш қилгани маълум бўлади. Хуллас, ақл сўзи тилимизда турли нозик маъноларни ифодалашда қўлланилади. Чунончи, ақл бовар қилмайди, яъни одам ишонгиси келмайди, тасаввур қилиб бўлмайди; ақли шошди, яъни одам ҳайрон қолди, ажабланди; ақлини олди — одамни мафтун этибди ва ҳоказо.

Мия фаолияти билан боғлиқ иш ақлий меҳнат дейилади. Бу ўринда интеллектуал меҳнат ибораси ҳам қўлланилиши мумкин.

Ақли тўлиқ одам доно дейилса, ақли ожиз одам аҳмоқ ёки тентак саналади. Бу мисолларнинг бари оддий сўзлашув тилига оиддир.

Онг ва ақл тушунчаларининг туб моҳияти ҳақида бир оз бўлса-да, тўхталиб ўтдик. Энди ушбу тушунчаларга фалсафий томондан ёндашишга киришамиз.

Онг — воқеликни, яъни борлиқдаги нарса-ҳодисаларни акс эттиришнинг юксак, фақат одамга хос шакли. Одамнинг онги жуда кўп нарса ва ҳодисаларни билиш қувватига эга. Лекин шу билан бирга фақат Аллоҳ таолога тегишли нарса ва ҳодисалар ҳам борки, булар инсон изми ва иродасидан хориждадир.

Онг тил билан боғлиқ. Тилда у ўзининг моддий ифодаларидан бирини топади. Онг тилда моддийлашгач, онг фаолиятининг самаралари авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтади.

Онг маданий нарсаларда, онгли меҳнат маҳсулларида, санъат, адабиёт, меъморчилик ва шу каби соҳаларда мужассамлашади.

Фалсафада ижтимоий борлиқ ва ижтимоий онг деган тушунча мавжуд. Бу тушунчага икки хил қараш бор: марксчилардан ўзга деярли барча файласуфлар, шу жумладан, Шарқ файласуфларининг қараши ва марксчиларнинг қараши. Марксчилар ижтимоий ҳаётнинг асосини ижтимоий борлиқда кўрадилар, ижтимоий борлиқ ижтимоий онгни белгилайди, деб ҳисоблайдилар.

Шарқ мутафаккирлари эса маънавий ҳаёт жамият тараққиётини, кишилар фаолиятини белгилайди, деб таълим

берадилар. Шу билан бирга улар ижтимоий ҳаёт билан ижтимоий онг ўртасидаги муносабатлар мураккаб эканлигини таъкидлайдилар, ижтимоий онг ижтимоий борлиқ билан, давлат, ҳуқуқ, сиёсат ва бошқа шу кабилар билан боғлиқ эканини уқтирадилар. Биз мана шу фикрларга қўшиламыз ва ёқлаймиз.

Ижтимоий борлиқ ўзгариши билан ижтимоий онг ҳам ўзгара боради. Мана ҳозир, Ўзбекистон миллий мустақилликка эришгач, жамиятимизда шундай ҳол юз беряпти. Сир эмас, бугунги кунда республикада ижтимоий онг ижтимоий ҳаётдан орқада қоляпти. Фуқароларимизнинг ҳаммалари ҳам замона талаблари даражасида одимляпти, дсб бўлмайди, ўтмиш сарқитлари ҳам мавжуд (улар жуда яшовчан бўлади), ҳатто айрим файласуф олимларимиз ҳам эскича фикрлашдан қутула олганлари йўқ.

Шу билан бирга ижтимоий борлиқда рўй берган тарихий воқеалар кишиларнинг маънавий маданиятини тубдан қайта яратмайди. Бу бўлиши ҳам мумкин эмас. Балки кишилик тарихида яратилган маънавий маданият ажоддан авлодга ўтиб, олтин мерос бўлиб хизмат этаверади. Бу ерда гап шундаки, ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар ана ўша олтин меросдан кенг фойдаланишни, тарғибу ташвиқ этишни, умумхалқ мулкига айлантиришни жорий этиши ҳам мумкин. Ва аксинча, бу йўлда тўғоноқ бўлиши ҳам мумкин.

Масалан, мустамлакачилик ва шўролар тузуми маънавий бойлигимизни яширин топташ ва ундан фойдаланишга қарши қаратилган сиёсатни олиб борган эди. Миллий мустақилликка эришилгач, Ўзбекистонда ижтимоий ҳаёт тарзи ўзгарди. Ижтимоий онг мевалари умумхалқ бойлигига айланиб бормоқда.

Ижтимоий борлиқ ва ижтимоий онг бир-бирига уйғун ва бир-бирига боғлиқ тушунчалар бўлиб, ижтимоий онгдаги илғор ғоялар ва назариялар жамиятни равнақ эттиради; Ўзбекистон жамиятида ижтимоий онгнинг роли бундан кейин ҳам тобора ошиб бораверади, ижтимоий тараққиёт қонунлари республика халқи манфаатларига хизмат қилаверади, кеча ва бугуннинг, кечмиш ва келгусиниинг, ажод ва авлоднинг маънавий бирлиги ва уйғунлиги келажаги буюк давлат қуришда асосдир.

Энди ижтимоий онг шакллари ҳақида сўз юритамиз.

Ижтимоий борлиқнинг ва моддий ишлаб чиқариш усулининг кишилар онгида ўзига хос тарзда акс этиш шаклларини ижтимоий онг шакллари дейилади. Ижтимоий онг сиёсий мафкура, ҳуқуқий онг, ахлоқ, дин, фан, санъат, адабиёт, фалсафа шаклларида ўз ифодасини топади.

Ижтимоий онгнинг шакллари оламнинг — табиат ва жамият (жамият эса турли салоҳиятга эга кишилардан иборат)нинг бойлиги, серқирралиги ва турли-туманлилигидан келиб чиқади. Ҳар бир онг шакли воқеликнинг маълум томонини акс эттиради. Масалан, сиёсий мафкурада давлатнинг ички ва ташқи сиёсати зуҳур этади; ахлоқда кишиларнинг бир-бирига ва жамиятга муносабатларини, ўзларини тутишларини тартибга солиб турувчи одоб, хулқ меъёри ва қоидалари акс этади; фанда табиат ва жамият муайян қоидалари мушоҳада ва муҳокама этилади, илмий хулосалар чиқарилади.

Ижтимоий онг шаклларининг инъикос асоси турлича эканлигидан ташқари уларнинг ўзига хос инъикос эттириш усули ҳам мавжуд. Масалан, адабиёт ва санъат воқеликни бадиий тимсоллар орқали акс эттиради, фан эса билим ва тушунчалар орқали иш кўради.

Буни қарангки, яқин ўтмишда бундай фикрлар ҳам билдирилган эди: “ижтимоий онг шаклларининг айримлари жамиятнинг ҳамма даври учун зарур бўлиб, жамият тараққиёти билан ривожланиб, аҳамияти ортиб борса, баъзилари жамият тараққиётининг маълум даврида пайдо бўлиб, маълум даврида йўқолади. Ахлоқ, санъат каби онг шакллари жамиятнинг ҳамма даврлари учун зарур бўлиб, коммунистик жамиятда аҳамияти ортиб, ривожланиб боради. Бироқ дин эскилик қолдиғи сифатида социализмдаёқ кераксиз бўлиб қолади, коммунистик жамиятда эса тамоман йўқолиб кетади”.

Бундай “назария”ларнинг сохта эканлигини турмушнинг ўзи эндиликда тўла-тўкис исботлаб қўйди. Ҳатто ўша сатрларнинг муаллифлари бўлмиш “файласуфлар” ҳам бугунги кунда, аниқроғи, Ўзбекистон Республикаси миллий мустақилликка эришиб, фуқароларга виждон эркинлиги берилгач, диндор бўлиб қолишди. Уларнинг бу қилмишларини сабаби тирикчиликка, замонасозликка йўйиб, афв этиш мумкин ва лозим, агар улар ва улар кабилар билиб-билмасдан

қилган ишлари учун астойдил тавба-тазарру билдирсалар. Аллоҳ таолонинг марҳамати улуг, даргоҳи кенг, ажаб эмаски, мағфират этгай, иншооллоҳ. Аллоҳ кечиргувчи буюк зотдир.

Дин одамзоднинг азалий ва абадий йўлдошидир. Ер юзидаги биринчи инсон Одам Ато айни пайтда алайҳиссалом, яъни Яратганнинг элчиларидан бўлган. Маълумки, ҳеч бир банда Аллоҳни кўзи билан кўрмаган, ақли билан, тафаккур қилиб англаган. Одамнинг диндорлиги, қайси бир динга эътиқод қилиши — бу энди бошқа масала.

Юртимизда фуқаролар бу борада ҳам тўла эркиндирлар. Диёримизда ижтимоий онг ва унинг деярли барча шакллари нақадар юксаклиги ва ривожланиб бораётгани мана шунда ҳам кўринади. Демократик, ҳуқуқий ва дунёвий давлатдагина худди шундай бўлади.

АҚЛ

Туркий тил султони Алишер Навоий ёзмишлар:

Кишининг бу вақт иккидур ҳолати.

Эрур ақли ё нафсининг қуввати.

Навоий асарларида ақл билан боғлиқ шундай ибораларни учратамиз: **ақл аҳли** — ҳушёр онг эгалари; **ақл вос-воси** — ақл васвасаси, мафтунлик, ақл тўлқини; **ақл деҳқони** — онгли тушунча, мулоҳаза, тажрибали, онгли киши; **ақл кўйи** — ақл-идрок йўли; **ақл мезони** — онг, ақл ўлчови, тарозуси; **ақл муҳандислари** — донишмандлар, олимлар, билимдонлар; **ақл олдида** — онгли тушуниш бўйича, ақлан; **ақл пири** — тафаккур устози — фаросатли кишилар; **ақл саррофи** — ақл заргари, ақл баҳоловчиси; **ақл уйи** - мия, фикру хаёл; **ақл хирмони** — ақл мужассамлиги; **ақл чири** - ақл кучи, ақл қуввати; **ақл эшиги** — ақл йўли, онгли йўл; **ақл ўти** — зеҳн ўткирлиги, ҳушёрлик; **ақл қуши** — бунга изоҳ ҳожат эмас; **ақл ҳисоби** — онг доираси, чегараси; **ақлдин бегона** — телба; **ақли жавоҳиршунос** — етук, комил ва сўзнинг яширин сирларини яхши тушунувчи нозиктаъб кишиларнинг идроклиси; **ақли зойил** — ақли кетган киши; **ақли зулмоний** — хира ақл, ўтмас зеҳн; **ақли кулл** — энг етук ақл; **ақли маслаҳатбин** — маслаҳат кўрсатувчи, тўғри йўл ва тўғри фикрга йўлловчи ақл; **ақли мушарраф** — соф, шарафли

ақл; **ақли мустақим** — иккиланмайдиган, тўғри ақл эгаси, қатъий фикрли одам; **ақли мусоҳиб** — фаҳм-фаросатли киши; **ақли оз** — ақлдан адашмоқ; **ақли салоҳ** — тўғри, соғлом фикр; **ақли саркаш** — итоатсиз, ўжар, қайсар, бўйин товловчи ақл; **ақли ситамкора** — жабр-зулм қилувчи, жафо етказувчи; **ақлу фаҳми хурдадон** — нозик ақл-фаҳм; **ақли худбин** — фақат ўзини ўйловчи шахс; **ақли хурдабин** — ўткир, сезгир, нозик ақл ва ҳоказолар.

Юқорида биз Алишер Навоий асарларида ақл сўзининг 27 ўринда қўллаб, унинг 27 даражаси ва 27 сифатини маълум қила олганига шоҳид бўлдик. Демак, ақлнинг ўзи битта, лекин одамларнинг ақлий даражалари кўпдир. Барча одамлар ақлга эгаликлари билан бирдирлар, лекин ақлий даражалари билан бир-бирларидан фарқлидирлар. Ер юзида қанча одам бўлса, ҳаммаси ақл даражалари жиҳатидан, миллионнинг бирича бўлса-да, фарқланадилар. Бир хил даражали ақлга эга лоақал икки киши бўлмаса керак, деб ўйлаймиз. Ялпи олганда, ақл эгаларини икки сифатли деб ҳисоблаймиз.

Биринчиси — некбин ақл эгалари, иккинчиси — худбин ақл эгалари.

Некбин ақл эгаларидаги ақл инсониятга эзгулик келтиради, **худбин ақл** эгаларидаги ақл фақат унинг ўзига наф келтиришнинг пайидан бўлади; наф етмагандан кейин нима ҳам бўларди, яширин зиён келтиради-да.

Хурматли китобхон, атрофингиздаги одамларни синчиклаб бир кузатинг-а, ажаб эмаски, сизлар ҳам шуни сезасиз-да, фикримизга қўшиласиз.

Ақл бобида Алишер Навоий ижодиётидан келтирганимиз каби мисолларни бошқа мутафаккир ижодкорлару алломалар асарларидан ҳам кўплаб келтириш мумкин.

Ўрта асрларда шарқ мамлакатларида, жумладан, Туркистон фалсафасида “Ақл ал-фаъол” деган тушунча қўлланилган. У ислом дунёсида ҳозир ҳам муомалада. Форобий, ибн Сино, ибн Рушднинг фалсафий таълимотларида Ақл ал-фаъол оламнинг вужудга келишида — дунёвий ақл шаклида биринчи сабаб Аллоҳдан келиб чиқади. Бу дунёвий ақл инсондаги индивидуал ақлнинг юзага келиши ва ривожига таъсир этиб туради.

Ҳар бир инсон ақли, ўз навбатида дунёвий ақл билан бирлашишга интилади. Инсоннинг шахсий ақли оламни борган сари чуқурроқ билиб, бир неча босқичларни босиб ўтади. У мутлақ билимлар, яъни оламнинг бошланиши, асоси ҳақидаги билимларни ўзлаштиргандан сўнг дунёвий ақлга бирлашади, уни бойитади. Шахсий ақлий билим билан бойиган дунёвий ақл яна инсон ақлларининг ривожига ижобий таъсир кўрсатади.

Шарқнинг илғор мутафаккирлари Ақл ал-фаъол таълимотидан ақлнинг қудратини, унинг объектив мазмунини, олам тараққиётидаги аҳамиятини исботлаш ҳаракатида бўлдилар. Дунёвий ақл билан инсон шахсий ақлининг муносабати ҳақидаги таълимот жамият маънавий маданиятининг узлуксиз бойиб бориши, инсон ақл-заковатининг илм-маърифатга қўшган ҳиссаси билан мангуликка эришиши, ҳар ким тириклигида келгуси авлодларга илм-маданият соҳасида мерос қолдириши учун интилиши зарурлиги ҳақидаги фикрларни ифодалайди.

Шу ўринда буюк қомусчи олим Абу Али ибн Синонинг мамлакатимиз Шарқшунослик илмий-тадқиқот институти хазинасида сақланаётган қўлёзма асари бўлмиш “Ақсом ал-улум ал-ақлия” (“Ақлий билимлар таснифи”) ни мухтасар шарҳлаб ўтамыз.

Муаллиф бу асарида ўз замонасидаги илмлар тизимининг таснифини беради, мусулмон шарқидаги фалсафий билимларни санаб ўтади, уларнинг ҳар бирига қисқача таъриф бериб, вазифасини кўрсатади.

Ибн Сино фалсафий илмларни аввало иккига — назарий ва амалий илмларга бўлади. Назарий-фалсафий илмларни инсон фаолияти боғлиқ бўлмаган нарсалар тўғрисидаги ҳақиқий билимлар, деб таърифлайди. Амалий билимларнинг асоси инсон фаолиятидир. Назарий билимлар ҳақиқатни билишга, амалий билимлар эса яхши ишларни бажаришга қаратилган.

Фалсафанинг назарий қисми учга бўлинади: қуйи даражадаги илм — табиатшунослик; ўрта даражадаги илм - математика; олий даражадаги илм — метафизика.

Фалсафанинг амалий қисми ҳам учга бўлинади: шахс ҳақидаги илм; инсоннинг ўзаро муносабатлари ҳақидаги илм; давлатни, мамлакатни бошқариш илми.

Асарда ўша даврда мавжуд илми нужум — мунажжимлик, илми фалакиёт — астрономия, ҳандаса — геометрия, тиб — медицина каби 29 илм тармоғи тилга олинади. Мантиқ илми хатоликлардан сақланиш қуроли, деб таърифланади.

АҚЛИЙ ВА ЖИСМОНИЙ МЕҲНАТ

Бугун жамиятимизда янгича муносабатлар қарор топаётган, янгича турмуш тарзи шаклланиб бораётган экан, ақл билан боғлиқ яна бир муҳим масала — яъни шўролар даврида кўп тилга олинadиган ақида — ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршиликлар деган тушунча хусусида ҳам тўхталиб ўтишни жоиз деб биламиз.

Марксчи файласуфлар фикрича, кишилар ўртасида тарихан таркиб топган ақлий меҳнатнинг жисмоний меҳнатдан ажралишини, жисмоний меҳнат кишиларининг синфий эксплуатация асоси бўлиб қолишини ифодалайдиган муносабатларга ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршилик, деб айтилади.

Шу таълимотга кўра бу қарама-қаршилик ўз фаолияти бўйича ўткинчи, тарихий характерга эга бўлиб, жамият моддий ишлаб чиқаришининг тараққиётидан бевосита келиб чиқармиш. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши, ижтимоий меҳнат тақсимоти, ишлаб чиқариш воситаларининг алоҳида гуруҳлари хусусий мулкига айланиши, зарурий равишда жамият аъзоларининг ҳам икки катта гуруҳга — моддий ва маънавий бойликларни ишлаб чиқарувчиларга ҳамда жисмоний меҳнат ва ақлий меҳнат ходимларига ажралишига сабаб бўлармиш. Ақлий ва жисмоний меҳнатнинг бир-биридан ажралиши аста-секин улар ўртасидаги қарама-қаршиликни келтириб чиқарармиш. Капитализм даврида ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршилик бениҳоя кескинлашиб, айна вақтда шу жамиятда мазкур қарама-қаршиликларни тугатишнинг имкониятлари юзага келармиш. Бу кескинлик инқилобий йўл билан ҳал этилармиш.

Марксизм-ленинизм асосчилари ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршиликларни инқилобий тарзда тугатишнинг асосий йўлини кўрсатиб

беришган. Бу йўл оломонни исёнга чорлашдир. 1917 йилги Октябрь тўнтариши оқибатида Ер юзи қуруқлик қисмининг олтидан бирида пролетариат диктатураси ўрнатилди, хусусий мулкчилик йўқ қилинди. Лекин барибир марксчи-ленинчилар белгилаб берган йўл одамзод табиатига ёт эди.

Қанчалар зўравонлик қилинмасин, халққа қарши қанчадан-қанча қатағонлар уюштирилмасин, инсоният табиатига, кишилиқ турмушига ёт бўлган совет тузуми етмиш йилга борар-бормас барҳам топди. Социалистик лагерь деб аталувчи мамлакатларда ҳам деярли шу ҳол юз берди.

Марксчилар, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршилиқлар фақат социалистик тузумдагина бартараф этилади, деб даъво ҳам қилган эдилар. Ҳатто бунга соддадил одамларни ишонтиромоқчи ҳам бўлар эдилар. Гўё социализм буюк социал проблемаларни ҳал қилди...ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасида мавжуд бўлган қарама-қаршилиқлар тугатилди. Ишчилар, деҳқонлар, интеллигенция туб манфаатларининг умумийлиги заминида совет халқининг бузилмас социал-сиёсий ва ғоявий бирлиги вужудга келди...

Ҳақиқатда эса совет халқи, унинг “бузилмас социал-сиёсий ва ғоявий бирлиги вужудга” келмаган эди. Аслида бу ҳолатни турли халқ ва элатлардан иборат совет қурама аҳолиси, мажбуран бир хил паспорт берилган совет фуқаролари “бирлиги” дейиш тўғрироқдир.

Ойни этак билан ёпиб бўлмайди, касални яширсанг иситмаси ошкор қилади, дейди доно халқимиз. Орадан кўп ўтмай, совет сиёсатчи ва файласуфлари масалани бошқача талқин эта бошладилар. Илгари ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршилиқлар деган тушунчадаги “қарама-қаршилиқлар” ибораси ўрнига “тафовутлар” иборасини қўллашга киришдилар. Шакл ўзгардию, мазмун ўша-ўшалигича қолаверди.

Эмишким, коммунизмнинг биринчи фазаси — социализм даврида ақлий меҳнат ва жисмоний меҳнат ўртасидаги тафовутлар узоқ вақт сақланади; бу тафовутлар ақлий меҳнат ва жисмоний меҳнат ўртасидаги фарқни тугатиш орқали ҳал этилади, бунинг учун жисмоний меҳнат вакилларининг

маданий-техник савиясини ақлий меҳнат ходимлари даражасига кўтариш талаб қилинади; жисмоний меҳнат вакиллари ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда олий ва махсус таълим олиши зарур, бу ақлий ва жисмоний меҳнат ўртасидаги тафовутни тугатиш йўлларида биридик... Марказдан берилган бундай кўрсатмалар амалда пуч бўлиб чиқди.

Натижа шу бўлдики, олий ва ўрта махсус ўқув юртларида кечки ва сиртқи бўлимлар, факультетлар кўплаб очилди. Билим олиш ёки малака ҳосил қилишга эмас, нима қилиб бўлмасин, дипломи бўлишга ружу қўйилди, Билим олишга укуви бор ҳам, укуви йўқ ҳам кечки ва сиртқи ўқишга ўзини урди. Ҳатто кўпчилик ўқув юртларида, жумладан, Тошкент Политехника институтида кундузи ўқийдиган талабалар сонидан кечки ва сиртқи бўлимларда ўқийдиган талабаларнинг сони ошиб кетди.

Бироқ, инсоф билан айтганда, кечки ва сиртқи бўлимларда таҳсил кўрганлар орасидан етук мутахассислар ҳам етишиб чиқишган. Лекин, умуман олганда эса ихтисослик даражаси, таълим-тарбия савияси пасайди. Бу орада қанчадан-қанча ишчи ва деҳқонлар малакаларига путур етди. Шўролар тузуми кампаниябоз тузум эди. Бу ҳам навбатдаги кампаниялардан бири эди. Ҳақиқий билим эгаларининг сони ошмади, балки дипломлилар кўпайиб кетди. Ҳатто матбуот ҳар минг киши бошига ҳисоблаганда олий маълумотлилар (аслида қуруқ дипломлилар дейилса тўғри бўларди) бўйича Совет Иттифоқи энг ривожланган мамлакатлардан ҳам ўзиб кетди, дея жар соларди. Аслида эса бу кўзбўямачиликдан бошқа нарса эмас эди.

Марказ, шунингдек, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги тафовутларни йўқотиш илинжида қишлоқни шаҳарга яқинлаштириш, қишлоқ жойлардаги хутор системасини йўқотиш масаласини ўртага қўйди. Бунинг натижаси шу бўлдики, асрлардан бери қадрдон тоғлик қишлоқларида яшаб келаётган аҳоли водий ва воҳаларга кўчириб келтирилди, у қишлоқлар хувиллаб қолди; нисбатан кичик қишлоқлар ҳам йўқ қилинди, ўрни пахтазорга қўшиб юборилди. Кўпчилик тарихчи ва файласуф “олим”лар бу сиёсатни олқишлаб, докторлик ва номзодлик диссертацияларини ёқладилар, “коммунистик меҳнат бригадаларининг, новаторлик ҳаракатларининг вужудга келиши,

фан билан ишлаб чиқаришни чамбарчас боғлаш, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги ажралиш ва тафовутларни тугатишнинг конкрет воситаларидир”, дея сохта хулосалар чиқардилар.

Шу билан бирга, “Ақлий меҳнат ва жисмоний меҳнат орасидаги тафовутларни тугатиш коммунистик жамият қурувчилари”ни тарбиялаб етиштиради, социалистик ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантиради, меҳнат унумдорлигини оширади, деб ҳисобладилар.

Буларнинг бари ҳаётий заминдан ажралган бўлиб, партия йиғилишлари материалларига бир юзаки акс-садо эди, холос. Ўша материалларда, жумладан, бундай дейилган эди: “Коммунизм галаба қилгач, кишиларнинг ишлаб чиқариш фаолиятида ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат узвий суратда қўшилиб кетади. Интеллигенция алоҳида социал қатлам бўлмай қолади, жисмоний меҳнат ходимлари ўз маданий-техника савияси жиҳатидан ақлий меҳнат кишилари даражасига кўтарилади”.

Йўқ, ҳеч қачон коммунизм бўлмаганидек, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат узвий суратда қўшилиб кетмайди. Жамият равнақ эта борган сари жисмоний меҳнат ходимларининг билим савиялари, малакалари, иш унумдорлиги оша боради, дейилса ҳақиқатга яқин келади. Шу билан бирга ақлий меҳнат кишиларининг онги ҳам бир жойда турғун бўлиб турмайди, бойиб бораверади.

Интеллигенция алоҳида қатлам бўлмай қолади, жисмоний меҳнат ходимлари ақлий меҳнат кишилари қаторига кўтарилади, дейиш ҳам нотўғри. Биринчидан, умуман олганда, зиёлиларни ишчи ва деқконларга қарама-қарши қўйиш тўғри эмас. Бу халқ манфаатини кўзловчи, миллатим деб яшовчи, элим деб, юртим деб рост сўзни айтган зиёлилардан ўч олинган йиллардан қолган иллатнинг бир кўринишидир.

Илғор зиёлининг ҳам, малакали ишчининг ҳам, бободехқоннинг ҳам туб манфаатлари бир — халқ манфаатидир. Уларнинг барчаси бир халқнинг фарзандлари, бир мамлакатнинг фуқароларидир. Масала моҳиятига шундай қарамоқ керак ва шундан келиб чиққан ҳолда иш тутмоқ, фикр юритмоқ зарур. Бир халқни касб-кори, мутахассислиги, иқтидори, лавозими

ва шу каби белгиларга қараб қатламларга, синфларга бўлиш миллатни бирлаштирмайди, балки уни пароканда қилади.

Қолаверса, кишилик жамияти яратилибдики, ижтимоий меҳнат тақсимоти деган нарса бор. Биров деҳқончиликка, биров чорвачиликка, биров савдога, биров саноатга, биров муаллимликка, биров бастакорликка ва шу каби ҳунарларга табиатан мойил, уқуви ҳам шунга монанд, лаёқати, иқтидори, қобилияти, истеъдоди шунга мос ва хос.

Беш қўл баравар эмас, касб-корлар ҳам турли-туман. Ҳар ким ўз лаёқати, қўлидан аъло даражада келадиган юмушни бажарса, бундан ўзига ҳам, жамиятга ҳам наф катта бўлади, иши унади ва осон кўчади, шунда беҳуда уринишлар, бекорга вақт сарфлашлар, турмушдан кўнгли тўлмаслик ҳоллари бўлмайди, энг муҳими, бировларга ғайирлик қилишликларнинг олди олинади, ҳар ким табиат берган лаёқати бўйича фаолият кўрсатиб, ҳалол меҳнати билан топганига қаноат ҳосил қилиб, завқли ҳаёт кечиради.

Ҳозир Ўзбекистонда бозор иқтисодиёти амалда. Ҳар бир фуқаро қонун йўл қўйган соҳаларда қонуний фаолият кўрсатиб, ҳалол меҳнат қилиб, фаровон яшаши, мулкдорлар сафига қўшилиши мумкин. Бу ҳуқуқдан барча фуқаролар фойдаланишларига йўл очик. Бундан буёғи эса фуқаронинг табиат берган уқуви, истеъдоди, интилиши, тиришқоқлиги, меҳнатсеварлигига, яъни ўзига боғлиқдир.

Халқнинг умумий билим савияси, маданий, маърифий, маънавий даражасининг янада юксала бориши учун ҳамма-ҳамма масъулдир.

ТАФАККУР

Тафаккур ибораси арабча “**фикр**” сўздан келиб чиққан бўлиб, ўйлаш, муҳокама, мушоҳада ва фикр юритиш маъноларини билдиради. XI асрда тилимизда онг, ақл, тафаккур сўзлари билан бирга соф туркий сўз “**ўг**” ишлатилган. “**Ўгит**” сўзи ҳам шундан келиб чиққан. Турк хоқонлигида сарой амалларидан бири “**ўгилик**” деб аталган, бу лавозим эгаси маслаҳатчилик, васийлик билан шуғулланган.

Одам борки, фикр юритиш қобилиятига эга. Мутафаккир иборасининг ўзаги ҳам фикрдир. Лекин ҳар бир фикр юрита

оладиган кишига нисбатан мутафаккир иборасини қўллаб бўлмайди. Юксак, теран ва атрофлича фикр юрита оладиган ва ижтимоий фаолиятдан эл-юртига наф етадиган сиймоларнигина мутафаккир дейиш мумкин. Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Беруний, Абу Али ибн Сино каби буюк олимлар, Маҳмуд Кошғарий, Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Жалолиддин Румий, Алишер Навоий сингари улуғ адиб ва шоирлар, имом Бухорий, имом Термизий, Нажмиддин Кубро, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор каби уламолар айни пайтда улуғ мутафаккирлар ҳисобланади. Соҳибқирон Амир Темури, Мирзо Улуғбек, Ҳусайн Бойқаро ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби темурийлар мутафаккир зотлар эди.

Амир Темури, Ҳусайн Бойқаро ва Бобур фаолиятида давлат тафаккури устунлик қилган бўлса, Улуғбек фаолиятида илмий тафаккур етакчи эди. XX асрнинг биринчи чорагига келсак, ўзбек жамиятида етакчи ғоя жадиличлик эди. Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий халқимизнинг мутафаккир фарзандлари эдилар.

Истиқлол замони ҳам халқимизнинг мутафаккир фарзандларини рўёбга чиқармоқда.

ФИКР

Фикр сўзи жонли тилда ва матнда ўзига хос турли маъноларни ифодалайди. Фикр бирор нарса ёки киши ҳақидаги ўй ёки хаёлни англатиши мумкин. Масалан, “фалончининг фикри бошқа ёқларда кезди” десак, унинг хаёлини назарда тутган бўламиз. “Фикрга толди” — қаттиқ ўйланиб қолди. “Фикр юргизди” — бирор хулосага келиш учун нарса ва ҳодисаларни таққослади; ўйлади; мулоҳаза қилди; разм солди.

Фикр сўзи бирор иш юзасидан қилинадиган таклиф ёки маслаҳат маъноларида ҳам қўлланилади. “Бу иш юзасидан қандай фикр берасиз?” десак, таклиф айтинг ёки маслаҳат беринг, деганимиз бўлади.

Фикр сўзи ният, мақсад маъноларини ҳам билдиради. “Фалончи бу фикридан қайтди” — демак, ниятидан воз кечибди.

“Фикрига тушди” ибораси бирор нарсага эришишга, бирор ишни амалга оширишга бел боғлаш, жазм қилиш, курашиш, пайига тушиш маъноларини ифодалайди.

“Фалончи ўғлини уйлантириш фикрига тушди” — демак, тўй қилишга жазм этибди.

Фикр сўзида якун, хулоса, тўхтам ва қарор маънолари ҳам ифодаланиши мумкин. “Фалончи шундай фикрга келди” — демак, шундай хулосага келибди.

Фикр тушунча, билим, онг ва ақл маъноларини ҳам англатади. Масалан, “одам фикрни китобдан олади”, дейилганда, бу сўз билим ўрнида қўлланилмоқда.

Ҳаётни, жамият ва табиатни тушуниш йўсини, дунёқараш ва маслакка нисбатан ҳам фикр сўзи ишлатилиши мумкин. Масалан, “Ўтган кунлар” романининг қаҳрамонларидан Отабек Марғилонда бўлган бир суҳбатда “Отамнинг ҳам, ўзимнинг қандай фикр ва маслак кишиси эканлигимизни айтиб ўтмоқчи бўламан”, дейди. Янги фикр ёки эски фикр дейилганда эса дунёқараш кўзда тутилади.

ФАЛСАФА

Фалсафа аслида юнонча бўлиб, донолик, донолик ҳақидаги фан деган маънони билдиради. Фалсафа — ижтимоий онг шаклларида бири; борлиқ ва билимнинг умумий тамойиллари, инсон билан дунёнинг муносабати ҳақидаги таълимот; табиат, жамият ва тафаккур ривожланишининг умумий қонунлари тўғрисидаги фан. Бу фан дунёқарашларнинг умумлашган тизимини яратиш ва унда инсон ўрнини кўрсатишга қаратилган, у инсоннинг дунёга бўлган муносабати, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий, эстетик ва бошқа қарашларини тадқиқ этади.

Фалсафа дунёқараш сифатида ижтимоий манфаатлар, сиёсий ва мафкуравий қарашлар билан узвий боғлиқ. У ижтимоий борлиққа фаол таъсир кўрсатиб, янги ғоялар ва маданий бойликларнинг шаклланишига имкон беради.

Фалсафа атамаси илк бор Пифагорда учрайди. Уни алоҳида фан сифатида Шарқда устози аввал деб эътироф этилган Афлотун асослаган. Фалсафа дастлаб инсоннинг борлиқ, олам

ва ўзи ҳақидаги билимлари мажмуи сифатида пайдо бўлган. Фалсафага узоқ даврлар мобайнида фанларнинг фани, ҳамма фанларнинг устидан турувчи, уларни мутлақ ҳақиқат билан таъминлайдиган фан сифатида қараб келинган, ҳозир ҳам шундай деювчилар бор.

Фалсафа яхлит дунёқараш бўлиши билан бошқа фанлардан фарқланса-да, лекин улардан ажралган қандайдир умумий тизим эмас, балки у бошқа ҳамма фанлар билан чамбарчас боғлиқ бўлган, уларга асосланадиган, уларга ҳам асосланиши учун хулосалар берадиган, билишнинг умумий услубиятлари билан таъминлайдиган фандир.

Фалсафий билишнинг асосий услуби назарий тафаккур ҳисобланиб, у инсоният тажрибаси мажмуига, барча фан ва маданият ютуқларига таянади.

Ҳар қандай фалсафий таълимотнинг асосий назарий масаласи — тафаккурнинг борлиққа, руҳнинг моддийликка, субъектнинг объектга (зарранинг ўзакка) муносабати масаласидир. Бу масаланинг қандай ҳал қилинишига, яъни онгдан моддий дунё пайдо бўлган ёки, аксинча, моддий дунёдан онг дунёга келган дейилишига қараб, фалсафа икки катта ижтимоий-сиёсий гуруҳга бўлинади. Бу гуруҳларни маслак, уларга мансуб кишиларни ҳаммаслак дейилади. Бу маслаklar — идеализм ва материализмдир, бошқача айтганда руҳониятчилар ва моддиюнчилардир. Собиқ Шўролар Иттифоқининг парчаланиб кетиши материалистик фалсафанинг мағзи пуч эканлигини амалда кўрсатиб қўйди.

Дастлабки фалсафий таълимотлар Қадимги Шарқ, Миср, Ҳинд, Чин ва Туронда вужудга келган. Туронда илк фалсафий таълимотлар зардуштийлик динининг муқаддас китоби “Авесто”да ифодаланган. Зардуштийлик таълимоти асосида икки қарама-қарши куч — нур ва зулмат, яхшилик ва ёвузлик ўртасидаги кураш ётади.

Милодий сананинг илк асрларида Шарқда Моний таълимоти пайдо бўлиб, Туронга ҳам кенг ёйилди, III асрда маздакий таълимоти вужудга келди. Маздакийлик кишилар ўртасида тенглик бўлиши ғоясини илгари сурса, монийлик ювош, итоаткор бўлишни тарғиб қилди. Бу таълимотга қаттиқ берилиб кетган Шарқий Туркистондаги айрим элатлар ўз

давлатчилигини бой бериб, бошқаларга қарам бўлиб қолишган.

Қадим Юнонистон ҳам фалсафа ўчоқларидан ҳисобланади. Гераклит, Демокрит, Эпикур, Лукреций, Сократ (Сукрот), Платон (Афлотун), Аристотел (Арасту) каби юнон файласуфлари инсоният тарихида ёрқин из қолдиришган. Айниқса, Сукрот, Афлотун ва Арасту Туронда ҳам машҳур бўлишган.

Маълумки, дин ҳам фалсафий таълимотдир, шу билан бирга дин илоҳий таълимот ҳисобланади. Илк ўрта асрларда Ғарбий Оврупода насроний (исовий) дини, Яқин ва Ўрта Шарқда ислом дини ҳукмрон дунёқараш бўлиб қолади.

Ислом дини 8 — 9-асрлардан бошлаб бутун Туронга кенг тарқала бошлади ва туркий халқларнинг онги ва турмуш тарзига кенг сингиб кетди. Мусо Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Форобий, Абу Али ибн Сино каби туронлик буюк қомусчи олимлар жаҳон ижтимоий-фалсафий тафаккури равнақиға улкан ҳисса қўшдилар. Улар ўз даврларидаги деярли барча фан соҳаларига доир асарлар яратдилар, шунингдек, юнон фалсафий меросини Шарқда кенг тарғиб қилдилар. Бу мутафаккирларнинг таълимоти ибн Рушд, Умар Хайём, ибн Халдун, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Мирзо Абдулқодир Бедил ва бошқаларнинг ижодига, айни пайтда, Европадаги илғор тафаккур ривожига, ҳатто Данте, Байрон, Гёте ижодига ижобий таъсир кўрсатди.

Афсуски, шўролар замонида Ўзбекистонда фалсафа фани асосан ҳукмрон коммунистик мафкура тазйиқи остида бўлди ва унга хизмат этди. Уни яна асл мавқеи ва ҳолатига қайтариш бугунги куннинг долзарб вазифасидир.

ТАСАВВУР

Борлиқ оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг сезги аъзоларига таъсир қилиб, мияда сақланган ҳосилалари асосида қайта тикланган образи, шунингдек, хаёл суриш натижасида пайдо бўладиган образга тасаввур дейилади. Бир нарса ёки ҳодисанинг сувратини ўйлаб, уни зеҳнда гавдалантириш, хаёлга келтириш ҳам тасаввур бўлади. Тасаввур ҳиссий билишнинг олий босқичи. Ундаги образлар умумлашган тарзда бўлади. Тасаввур сезги ва идрок билан узвий боғлиқ, лекин улардан анча фарқ қилади. Сезги ва идрок ҳозирги ҳолатга тегишли бўлса, тасаввур айни

вақтда ҳозирги ҳолатга ҳам, ўтмишга ҳам тааллуқлидир. Бу айниқса бадиий ижод табиатига ва ижодкорлар фаолиятига хосдир. Бўлмаса, олис-олис замонларни тасаввур қилмай туриб, ўтмиш ҳақида асар ёзиб бўлмас эди.

Тасаввурнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, у барқарор эмас, онгда узоқ вақт сақланмай, бошқа янги тасаввурлар билан алмашилиб, ўзгариб туради. Унинг шу хусусиятини фаҳмлаган одамзод уни сақлаб қолиш мақсадида қалам ила қоғозни ихтиро этган. Қаламнинг қоғозга тушган излари ўчмасдир.

ХОТИРА

Аслида арабча сўз бўлиб, тилимизда хотир ва хотира шаклларида ишлатилади. Кишининг бирор кимса ёки нарса ҳақидаги бирор таассуротни эсда сақлаш, эслаб қолиш қобилиятига хотира дейилади. Инсоннинг ўйлаш, фикрлаш қобилияти ҳам хотирага киради. Бирор киши учун қилинадигайи иззат-ҳурмат ҳам хотира ҳисобланади. Марҳумлар эсланса, арвоҳ хотира бўлади. Хаёли сочилган, фикри тарқоқ кишига нисбатан хотири паришон ибораси қўлланилади. Бирор кимса ва нарса ҳақида эсда сақланган таассурот ҳам хотирадир.

Хотира асосан икки туркумга — узоқ муддатли ва қисқа муддатли хотираларга бўлинади. Қисқа муддатли хотиралар ҳатто бир сония ичида гавдаланиб, шу ондаёқ эсдан кўтарилиши мумкин. Узоқ муддатли хотиралар эса киши ёдида бир умр сақланиб қолиши мумкин.

У инсоннинг ҳаёт тажрибасидаги муштараклик, уйғунлик ва барқарорликдан далолат беради. Инсоннинг ўзлиги унинг хотиралари мажмуида мужассам бўлади. Инсон хотираси билан инсондир. Хотирасиз киши эса одамийликдан чиқади.

ХАЁЛ

Тилимизда “хаёлнинг учқур оти” деган ибора бор. Бу отга миниб, бир зумда олис Амир Темур бобо замонида бўлиш, Навоий ҳазратлари давридаги Ҳиротни кўз олдимизга келтириш ёки келажакка сафар қилиб, XXII асрдаги буюк Ўзбекистонни

кўриш мумкин. Бинобарин, хаёл ҳам руҳий фаолиятнинг бир тури. У ҳаётда инсон томонидан идрок этилмаган тасаввур ҳамда ўйдаги ҳолатларнинг вужудга келишидан таркиб топади. Хаёл муайян ҳиссий тимсолларга ёки борлиқнинг аниқ андозаларига таянади. Хаёл учун замон ва макон борасида чегара йўқ.

Хаёл воқеликдан ҳамиша олдинда юради ва уни олға етаклайди. Кашфиётга олиб келувчи гумон, фараз ва интуиция ҳам хаёлсиз бўлмайди. Бошқача айтганда, хаёл воқеликни моҳиятига кўра умумлашган ҳолда идрок этиш ҳодисасидир.

Кишилар қадим замонларда табиат ҳодисаларининг кудратини эътироф этиб, Қуёш, Сув, Олов каби буюк кучларни хаёл орқали инсонлар, ҳайвонлар, қушлар қиёфасида тасаввур қилганлар. Мавжуд хаёлий тушунчалар ва тимсолларни бутунлай асоссиз, ҳақиқатта хилоф дейиш мумкин эмас. Чунки инсон қадимдан то ҳозиргача хаёл орқали воқеликнинг турли қирраларини ўрганиб келмоқда.

Хаёл оламини билишнинг, воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятини, ички хусусиятларини ўрганишнинг кучли қуролидир. У инсонга реал ҳаёт ҳодисалари заминидаги моҳиятни, ички алоқадорликни тушунишга, келажакни олдиндан кўришга, юксак идеаллар учун курашишга ҳамда эҳтимол тутилган фалокатларнинг олдини олишга ёрдам беради. Ва аксинча, шуни ҳам эътибордан соқит қилмаслик зарурки, реал замондан, реал шароитдан ажралган, юксак идеалларга зид хаёл инсониятни янглиштириши, тўғри йўлдан чалғитиши мумкин. Буни хомхаёл деса бўлади. Фашизм ана шундай хомхаёлдан келиб чиқиб мамлакати халқи бошига ҳам, инсониятга ҳам талафот етказди. Коммунистик утопия — хомхаёл ҳам кишилик жамиятига нақадар фалокат етказгани ва ҳамон етказётгани ҳаммамизга аёндир.

ҚОБИЛИЯТ

Кишилар тафаккур бобида турли даражададирлар. Шу даражаларни аниқлаш учун тилимизда лаёқат, қобилият, истеъдод, иқтидор, салоҳият ва даҳо деган тушунчалар мавжуд.

Шахснинг муайян фаолият юзасидан лаёқати ва унинг ишни муваффақиятли бажаришидаги ўзига хос имкониятларни

ифодаловчи индивидуал руҳий хусусиятларга қобилият дейилади, ҳар бир кишида муайян соҳа бўйича бирор хусусият бошқаларга қараганда нисбатан кучлироқ ривожланган бўлиши мумкин. Ана шу унинг қобилиятидир. Қобилиятдаги хусусиятлар туғма бўлади, шу қобилият эгаси билим олиши, малака ҳосил қилиши орқали уни такомиллаштира бориши ва, аксинча, танбаллик қилиб бора-бора сўндириб юбориши ҳам мумкин.

ИҚТИДОР

Инсоннинг ўз хатти-ҳаракатларига нисбатан субъектив муносабатига иқтидор дейилади. У шахснинг ўз хулқи ва қилмишларига нисбатан ҳақ эканлигига комил ишончи қатъийлиги натижасида намоён бўлади. Бирор соҳа бўйича лаёқатини онгли равишда сезган одам ўзидаги қобилиятни тўла намоён қилиш учун қатъият кўрсатади. Куч- қувватини аямайди ва кутилган натижасига — мақсадига етади, яъни ўзини бор бўйича кўрсата билади, ана шуни иқтидор деса арзийди. Иқтидорли инсонлар ишда мардлик, чидамлик, ўз-ўзини бошқара олиш, ташаббускорлик каби фазилатларга эга бўлишади, ўз хатти-ҳаракатларига ҳамиша танқидий кўз билан қарайдилар, доимо олға интиладилар, эришган самаралари билан ҳеч қачон чекланиб қолмайдилар. Улар ўз фаолиятлари билан ҳатто баъзи бир камҳаракат катта истеъдод эгаларига қараганда ҳам жамиятга кўпроқ фойда етказдилар.

ИСТЕЪДОД

Ҳар томонлама ривожланган, ниҳоятда кучли ва такрорланмас қобилиятга истеъдод дейилади. Қобилиятни тинимсиз меҳнат туфайли тарбиялаш, такомиллаштириш мумкин. Истеъдодни эса тарбия билан вужудга келтириб бўлмайди. Истеъдодда қандайдир интуитив билим ва малакага таяниш мавжуд. Шу жиҳатдан қобилиятли одамлар тинимсиз меҳнат туфайли эришган ютуқларга истеъдодли кишилар кам жисмоний куч сарфлаб эришишлари мумкин. Қобилиятли расом бир неча кунда ишлаган асарни истеъдодли расом қисқа вақт ичида яратиши мумкин. Истеъдодли кишининг хатти-ҳаракатини

аждодлардан ўтиб келаётган ирсий хотира ҳам тафаккур орқали бошқаради, деган эҳтимол ҳам йўқ эмас. Халқимизда бир оққан дарё яна оқади, деган нақл бор. Аждодида буюк сиймолар ўтган авлод фарзандлари орасида бирор истеъдод эгаси бўй кўрсатиб қолганда, бу ибора тилга олинади ва бу ҳолни табиий деб, шундай бўлиши керак ҳам, деб тушунилади, яъни истеъдод туғма, ирсий неъмат деб ҳисобланади.

Истеъдод эгалари камёб бўлишади, алоҳида-алоҳида олганда уларни танҳо, такрорланмас дейиш мумкин. Демак, истеъдод эгаси ноёб ҳодиса экан, уларни авайлаш ва қадрлаш зарур. Улар миллатнинг юзи ва маънавий бойлигидир.

САЛОҲИЯТ

Салоҳият ҳам истеъдоднинг бир тури бўлиб, инсон ўзини муайян тарзда унга келадиган илҳомни қабул қилишга тайёрлагандан сўнг юз берадиган сифатдир. Тасаввуф намояндалари — суфийлар хонақоҳларда мудом ўтириб, узлатга чекиниб ўзларини ана шу тарзда тайёрлашган. Бундай ақл-истеъдод эгаларини салоҳиятли кишилар дейилади.

Салоҳият сўзи киши ёки жамиятнинг ички имкониятлари, ҳали тўла намоён бўлмаган куч-қуввати маъносида ҳам ишлатилади.

ДАҲО ВА ДАҲОЛИК

Фавқулодда зеҳн ва заковат, энг юқори ва ҳар тарафлама ривожланган истеъдодга даҳо, унинг соҳибига доҳий дейилади. Даҳолик истеъдоднинг шундай олий чўққисики, у туфайли инсон ҳар қандай шароитда ўзининг хатти-ҳаракатини аниқ ва самарали бошқара олади, энг зарур пайтда энг керакли фикрни айта билади, энг керакли режани амалга ошира олади. Бу ишларни у ҳеч бир зўриқишсиз, шошилмасдан, босиқлик, илҳом билан, ички қувонч ва завқ-шавқ билан бажаради.

Инсондаги кучли истеъдод даврнинг талабига мос равишда фаолият кўрсатганда даҳолик вужудга келади. Шу сабабли улўф даврлар, айниқса, ўтиш замонлари даҳоларни етиштиради.

Алишер Навоийнинг ижоди туркий тил ва туркий адабиётда даҳолик деб эътироф этилган.

Даҳоларнинг бутун фаолиятлари ва яратган асарларидан дунёдаги барча халқлар манфаат кўрадилар. Даҳоларнинг номлари боқийдир, то инсоният бор экан, улар халқлар хотирасида яшайверади.

ХАЛҚ ДАҲОСИ

Ер юзида яшовчи халқлар ранги, ирқи, сонининг кўп ё озлигидан қатъи назар, қадимда ёки яқинда миллат бўлиб шаклланидиган қатъи назар, инсониятга етиштириб берган буюк сиймоларининг кўп-озлиги билан ҳам, умуман эса, жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссасининг салмоғи ва сифати билан ҳам фарқланадилар. Бу тарихий тараққиёт, тақдир ҳукми ва марҳаматидир.

Даҳолик буюк сиймо фаолиятида ифодаланиб, бу фаолият бутун бир жамият, бирор халқ учунгина эмас, бутун инсоният учун оламшумул-тарихий аҳамиятга эга бўлади. Даҳонинг иш қобилияти ва фаолияти бениҳоя юқори даражада бўлади, бебаҳо, ўлмас ва улкан мерос қолдиради. Даҳолар кўп соҳаларда янги даврни бошлаб берадилар, улар яратган маънавий бойликлар тарихда бурилиш нуқтаси бўлиб хизмат қилади. Улар одатда қомусий билим эгалари бўлишади, лекин даҳолар кўп соҳаларнинг биттасида куёшдек ярқираб туради. Муҳаммад Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Фиробий, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, имом Бухорий, имом Термизий ва бошқалар Турон элининг даҳоларидан ҳисобланадилар. Амир Темур давлат қурилиши ва ҳарбий санъатда даҳолигини кўрсатган.

Ўзбек халқи ҳам шундай илоҳий марҳаматга сазовор бўлган маданий миллатлардан биридир. Миллатимиз паспортига, яъни ярқираган манглайига кўпгина даҳоларнинг исм-шарифлари ёзилган. Миллат манглайида битилган даҳолар мажмуидан халқ даҳоси вужудга келади. Ҳар бир даҳо қанчалик буюк бўлмасин, халқ даҳосининг бир бўлаги, бир кўриниши ҳисобланади. Халқ даҳосидан кучли даҳо йўқдир. Ҳар бир халққа мансуб даҳолардан умуминсоният даҳолиги таркиб топади. Умуман олганда эса, даҳолар бани башарга ялпи тегишлидир.

ИРОДА

Тарихдан маълумки, барча даҳолар, умуман эса, ўзини шахс сифатида танита олган ҳамма кишилар кучли ирода эгалари бўлишган. Инсоннинг ўз хатти-ҳаракатини онгли равишда тартибга солиш ва кўзланган мақсадни амалга оширишда учрайдиган тўсиқларни бартараф этиш лаёқатига ирода дейилади. Мен шуни хоҳлайман, деган билан иш битмайди. Бу олма пиш, оғзимга туш, дегандек гап, холос. Иродали одам эса мен шу ишни бажаришим шарт, деб ўз олдига вазифа қўяди ва уни амалга оширишга дадиллик ва қатъият билан киришади.

Ирода арабча сўз бўлиб, луғавий жиҳатдаи **хоҳиш, истак, қасд, мақсад** маъноларини билдиради. Диний таълимотга кўра ирода икки хил бўлади. Биринчиси, Аллоҳнинг иродаси, иккинчиси, банданинг иродаси. Аллоҳнинг иродаси доимо инсон иродасидан устун туради. Шунинг учун ҳам одатда инсон кўп нарсаларни истайди, лекин Аллоҳнинг айтгани бўлади. Чунки бандасининг хоҳиш-истаклари, мақсадларининг чегараси йўқ, беҳаду беҳисобдир. Буни тартибга солиб туриш учун ҳам Аллоҳ иродаси зарур. Шу билан бирга диний таълимотда “Сендан ҳаракат — мендан баракат” деган кўрсатма ҳам бор. Шу кўрсатмага комил ишонч ва ихлос билан амал қилган одамлар асло кам бўлмайдилар. Аллоҳ таолонинг даргоҳи кенг, марҳамати улуғдир.

Одам фаолиятининг барча турлари ва ҳар қандай меҳнат кишидан инсоний иродани талаб қилади. Ирода меҳнатда пайдо бўлади ва тобланади. Ироданинг онгдаги фаолияти ҳаракат мақсадини белгилашда, мақсадга эришиш воситалари ва йўл-йўриқларини олдиндан аниқлаб, маълум қарорга келишда ҳамда бу азму қарорни ижро этишда намоён бўлади. Одамда ироданинг қай даражада эканлиги мақсаднинг қандай рўёбга чиқаришида кўринади.

Ирода жараёнларида киши ички ва ташқи тўсиқларга дуч келади. Ички тўсиқлар кишининг ўзига, унинг ички майлларига хос ҳолат. Кишининг ички майлларини енга олиш, ўзини бошқариш ва ўз устидан ҳукмронлик қила билиш лаёқати ички

ирода деб аталади. Ташқи тўсиқлар теварак-атрофдаги воқеликда учрайди. Кишининг шундай ташқи тўсиқларни енга олиш лаёқати ташқи ирода деб аталади. Иродавий фаолиятда ташқи тўсиқларни енгиш ички тўсиқларни енгиш билан узвий боғлиқ. Ишни ички тўсиқларни енгишдан бошламоқ зарур, акс ҳолда ташқи тўсиқларгача етиб бўлмайди.

Ўзни тута билишлик, дадиллик, қатъийлик, чидам, тоқат, изчиллик ва шу каби фазилатлар ироданинг муҳим сифатларидир. Ирода кучи шу сифатларнинг қай даражада намоён бўлишига қараб белгиланади. Киши юксак ғоявий тамойилларга асосланган онгли қатъият ва сабот билан ўз ҳаракати йўлидаги тўсиқларни енгар экан, у кучли ирода эгаси ҳисобланади. Ирода ахлоқийлиги шахснинг ўз олдига қўйган мақсади жамият манфаатларига қанчалик мос келиши билан белгиланади. У кишининг феъл-атвори билан боғлиқ, шахснинг шаклланишида муҳим ўрин тутаяди.

Бешинчи боб

ИНСОНЛИК ШАРАФИ

ОДАМ

Одамга нисбатан “Сен одам эмассан” дейишдан ортиқ ҳақорат йўқ. Одам бўлиб яратилганимиз учун фахрланамиз, Халлоқи оламга шукроналар айтамыз. Аллоҳга минг шукрларки, одам маймундан пайдо бўлган, деган уйдирма гаплар ниҳоят барҳам топиб бормоқда.

Ҳазрат Алишер Навоий бу ҳақда шундай ёзмишлар:

**Ким кучук бирлан ҳўдикка қанча қилсанг тарбият,
Ит бўлур, эшшак бўлур, бўлмаслар асло одами.**

Бинобарин, шу фикрни давом эттириб айтадиган бўлсак, маймунга ҳам ҳар қанча тарбият қилингани билан у зинҳор одам бўлолмайди — маймунлигича қолаверади.

Одамни Аллоҳ таоло тупроқдан яратган, деган ақида рост ва бунга ҳар бир мусулмони комил тўла-тўкис ишонади.

“Халқ” сўзини арабчадан ўзбекчага ўгирсак, яратилган деган маънони билдиради. Одам қачон яратилганини унинг Яратгувчиси бўлмиш Аллоҳдан ўзга ҳеч ким билмайди, бу ёлғиз Ўзигагина аён.

Одам фикрлаш, сўзлаш ва меҳнат қилиш қобилиятига эга ва шулар туфайли бошқа барча мавжудоту махлуқотдан устун турувчи олий зотдир.

Диний ақидага кўра, Одамни Аллоҳ таоло шундай гўзал ва мукамал қилиб яратиш кўйдик, Одамга ўзи ҳам мафтун бўлиб қолиб, фаришта Азозилга Одам алайҳиссаломга таъзим қилишни буюрибди. Азозил эса: “Мен нурдан яралган бўлсам, бу эса тупроқдан яратилган бўлса-ю, нега мен унга таъзим қилар эканман”, деб такаббурликка берилиб, Аллоҳнинг амрини бажаришдан бўйин товлабди. Шунда Аллоҳ такаббурлиги учун Азозилни Шайтони лаъин дея лаънатлаб, жаннатдан қувиб юборишга амр этибди. Лекин Шайтон шайтонлик қилиб, Аллоҳга ёлвориб сўрабди: “Менинг

маконим, масканим Одамнинг қон томирида бўлса...” Аллоҳнинг даргоҳи кенг эмасми, Шайтоннинг бу илтимосини қабул этибди. Одамзоднинг баъзан шайтон васвасаларига берилиб қолиш ҳоллари мана шундандир.

Одамзоднинг Ер юзидаги инсоний вазифаси яхшилик қилишдир. Унинг ижтимоий моҳияти ана шунда. Беш қўл барабар бўлмаганидек, одамлар ҳам ҳар хил бўлади.

**“Одам борки, одамларнинг нақшидур,
Одам борки, ҳайвон ундан яхшидур”,**

деган халқ ҳикмати бежиз айтилмаган.

ОДАМНИНГ БОШҚА ЖОНЗОТЛАРДАН АСОСИЙ ФАРҚЛАРИ НИМАДА?

Одамда хотира бор, арвоҳ хотира қилиб, ўтганларни эслаб туради.

Одамда фаросат бор, тез ва тўғри фаҳмлаб олади. “Олдига қўйганни емоқ ҳайвоннинг иши, оғзига келганни демоқ тентакнинг иши”, дейдилар Алишер бобомиз.

Одамда тасаввур бор, хаёлига ниманингдир ёки кимнингдир сувратини келтира олади.

Одам ҳаром билан ҳалолнинг фарқига бора олади. Масалан, тоза билан пок тушунчалари ўртасида катта фарқ бор. Кўринишдан тоза туюлган нарса пок бўлмаслиги, аслида пок бўлмиш нарса топ-тоза кўринмаслиги ҳам мумкин. Буни англай олиш учун Одамда мантиқ қудрати бор. Одам моҳиятига қараб иш тутати.

Одам ибодат қилади.

Одам кийинади, ўзига оро бериб юради, зеб-зийнатнинг қадрига етади.

Одам ифбатни қадрлайди. Бу бутун одамзотга хос фазиладир.

“Қиз боланинг жамики бойлиги — унинг номуси, бу бойлик ҳар қандай меросдан ҳам қимматлидир”, дейди Вильям Шекспир.

Одамда севги бор, ҳайвонда эса — хирс. Алишер Навоий ёзмишлар:

**Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки жон бўлмасун.**

***Ишқисиз ул танки, анинг жони йўқ,
Хусни нетсун кишиким они йўқ.***

Одам Ато ва Момо Ҳаводан бошлаб, севмаган ёки севилмаган одам бўлмаган бўлса керак. Севги-муҳаббат ҳақида ёзмаган қалам аҳли топилмаса керак. Одамда икки дунё бор. Бири моддий дунё, иккинчиси — маънавият. Энг асосий фарқ ҳам ана шундадир.

ШАХС

Аввало ижтимоий деган иборага қисқача тўхтаб ўтишни жоиз кўраимиз. Чунки шахс ва ижтимоий тушунчалари бир-бирига боғлиқдир. Кундалик турмушда ижтимоий, ижтимоий борлиқ, ижтимоий онг, ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва шу каби ибораларга кўп дуч келаемиз. “Ижтимоий” атамаси арабча “ижтимоъ” сўзидан яралган бўлиб, кишилик жамиятига, унинг ҳаёти ва қонуниятларга тегишли нарсани билдиради. Ижтимоъ деганда эса кишиларнинг йиғилиши, тўпланиши тушунилади. Ҳазрат Алишер Навоий айтганларидек:

**Анда Мажнун мен бу ён, Лайли сен этгач ижтимоъ,
Бир тараф девоналар, бир ён пари рухсоралар.**

Ижтимоий гуруҳ дейилганда кишиларнинг қайси табақага тегишли эканлиги (ишчи, деҳқон, зиёли, тадбиркор ва ҳоказолар), ижтимоий келиб чиқиш дейилганда, кишининг насл-насаби тушунилади.

Ижтимоий тарбия деган ибора мавжуд мафкура руҳида берилган ёки берилаётган тарбияни билдиради. Кишиларнинг жамиятдаги фаолияти билан боғланган, жамиятга, жамоатчиликка оид нарсалар ҳам “ижтимоий” каломи билан англашилади. Масалан, ижтимоий ҳаракат, ижтимоий фикр деймиз.

Жамиятнинг сиёсий, маданий, ижодий, маънавий, маърифий ва бошқа эҳтиёжлари учун ихтиёрий, лекин онгли равишда хизмат этиш билан боғлиқ нарсаларда ҳам ижтимоий маъноси зуҳур этади. Ижтимоий ташкилот, ижтимоий таъминот, ижтимоий топшириқ, ижтимоий ишлар кишиларнинг онглилик даражасини билдирувчи омиллардандир.

Умумга тегишли мулкни ижтимоий мулк, қўпчиликнинг кучи билан биргаликда қилинадиган ишни ижтимоий иш деймиз. Масалан, ҳашарда ўзбекнинг миллий қиёфаси муайян даражада кўринади.

Ижтимоий борлиқ ва ижтимоий онг жамият ҳаётининг ўзаро боғлиқ моддий ва маънавий томонларидир. **Ижтимоий борлиқ** деганда жамиятнинг моддий ҳаёти, моддий бойликлар яратишдаги кишиларнинг ўзаро муносабатлари тушунилади. **Ижтимоий онг** тушунчасига эса жамиятнинг маънавий ҳаёти, ижтимоий ғоя ва назариялар, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, бадиий, фалсафий қарашлар, илмий ва диний тушунчалар киради. Маънавий ҳаёт жамият тараққиётини, кишилар фаолиятини белгилайди.

Ижтимоий онг сиёсий мафкура, ҳуқуқий онг, ахлоқ, фан, санъат, меъморчилик, фалсафа ва бошқа шаклларда ўз ифодасини топади. Ҳар бир онг шакли воқеликнинг маълум томонини акс эттиради. Масалан, сиёсий мафкурада миллат ва давлатлар ўртасидаги муносабатлар акс этади, ахлоқда кишиларнинг бир-бирига ва жамиятга муносабатларини билдирувчи одоб, ҳулқ меъёри ва қоидалари акс этади, фанда табиат ва жамиятнинг муайян қонунлари ўз аксини топади, динда руҳоний турмуш ҳақида сўз боради ва ҳоказо.

Ижтимоий онг шакллариининг инъикос асоси турлича эканлигидан ташқари уларнинг ўзига хос инъикос эттириш усуллари ҳам мавжуд. Масалан, адабиёт ва санъатда воқелик бадиий образлар (дилида ниманингдир ёки кимнингдир сувратини келтириш, тасаввурдан тасвирга ўтиш) орқали, фанда эса билим ва тушунчалар орқали акс эттирилади.

Ахлоқ, санъат, адабиёт, фан каби ижтимоий онг шакллари жамиятнинг ҳамма даврлари учун, абадул-абад, яъни то қиёмат зарур бўлиб, аҳамияти узлуксиз ортиб бораверади. Маънавиятсиз кишилик турмуши йўқдир.

Шахс — жамиятдаги алоҳида бир киши, одам. Лекин одам шаклидаги ҳар бир мавжудотга нисбатан шахс иборасини қўллаб бўлмайди. Кўзга кўрингани, намоён бўлгани учун инсонни башар, инсониятни эса башарият дейдилар. Жисм эгаси бўлмиш ҳар бир башар шахс даражасига кўтарила олмаслиги ҳам мумкин.

Фалсафада индивид деган атама ва тушунча бор. Лотинча индивидуум деган сўздан келиб чиққан, бўлинмайдиган деган маънони англатадиган бу атама мустақил яшайдиган тирик вужуд, ҳар бир шахс, ҳайвон ва ўсимликни билдиради.

Индивидуал онг — айрим шахснинг онги, давр, замон, миллат, индивидуал турмуш таъсирида шаклланган шахснинг маънавий дунёси. Индивидуал онг ижтимоий онг билан узвий боғланган, чунки ҳар бир шахс муайян жамиятда, муайян муҳитда яшайди, шунинг учун унинг онги ижтимоий онгнинг ифодасидир. Аммо индивидуал онг ижтимоий онгдан ажралмас бўлса-да, ҳар доим ҳам ижтимоий онгнинг бир бўлаги бўлавермайди.

Ҳар бир шахснинг воқеликни идрок этиши, уни қабул қилиши, маълум билимлар тизимига эга бўлиши ижтимоий тараққиёт билан изоҳланса-да, унинг ўзига хос томонлари мавжуд. Бунки кишиларнинг билими, ҳулқи, одоби ва бошқа хусусият ва фазилатларининг ҳар хиллигида кўрамиз. Ўз навбатида индивидуал онг ижтимоий ҳаётни таҳлил қилишда, тарихда шахснинг роли ва ўрнини аниқлашда, таълим-тарбия масалаларини тўғри ҳал қилишда катта аҳамиятга моликдир. Бу фикрга далил сифатида туркий-ўзбек давлатчилиги тарихидан бир қатор мисоллар келтирамиз: Маҳмуд Ғазнавий Абу Райҳон Берунийдек олимларга етарли шароит яратди. Хоразмшоҳ Маъмун Хоразмда дорулҳикма — академия очди. Амир Темур Турон — Туркистонни мустақилликка олиб чиқди. Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоийни дўстона ҳимоя қилди. Ўз навбатида Алишер Навоий ҳам Ҳусайн Бойқарога Хуросонда 38 йил ҳукмронлик қилишига кўмаклашди.

Абдуллахон II XVI асрнинг иккинчи ярмида Туркистон равнақига катта ҳисса қўшди. Абдулғози Баҳодирхон Хоразмда туркий тилдаги тарихнависликни равнақ эттирди. Умархон Қўқон адабий муҳитини кучайтирди.

Хуллас, шахс такрорланмас тарихий ҳодисадир. Шахс нимаси биландир ажралиб турувчи, ўз маънавий қиёфасига эга одамдир. Бир миллатга мансуб шахслар қиёфасидан миллат қиёфаси шаклланади. Лекин шахслар миллат тақдирида салбий ва ижобий ўрин туттишлари ҳам мумкин. Бу уларнинг маънавиятига боғлиқ. Бунга яқин ўтмишимиздан мисол қилиб, 1983 йилнинг кузидан 1989 йилнинг ёзи оралиғида Ўзбекистон

раҳбариятига тасодифан чиқиб қолган, балки атайин чиқарилган маъмурларнинг фаолиятини келтириш мумкин.

Демак, шахслар ўз фаолияти моҳиятига кўра икки хил — салбий ва ижобий бўлар экан. Барча таниқли, атоқли ва ҳатто машҳур тарихий шахсларни ҳам сиймо деб бўлмайди. Бунда уларнинг умуман инсониятга, хусусан ўз миллатига қилган хизматларининг моҳияти мезондир. Масалан, Адольф Гитлер тарихий шахс, у номи тарихда қолган кимса, лекин сиймо эмас.

СИЙМО

Сиймолар Бани Одамни одамий қилиб келаётган, Инсониятни инсоний қилиб, наслдан наслга, авлоддан авлодга ўтказаётган, яхшининг ёмон устидан, эзгуликнинг ваҳшийлик устидан, ҳиснинг хирс устидан, гўзалликнинг хунуклик устидан, назокатнинг дағаллик устидан, виждоннинг жиғилдон устидан, доноликнинг жаҳолат устидан, вафонинг бевафолик устидан, субутнинг бебурдлик устидан, садоқатнинг хиёнат устидан, сотқинлик устидан, иймоннинг эътиқодсизлик устидан, диннинг хурофот устидан ва ҳоказолар устидан ғалабасини таъминлаб келаётган покиза руҳли буюк зотлардир.

АЖДОД ВА АВЛОД

Аждод ва авлод — бир бутуннинг икки бўлаги. Бири жисмонан марҳум, иккинчиси тирик. Лекин баъзилар: “Аждоду авлодларимиз ундай қилишган, бундай қилишган”, деб бу тушунчаларни қориштириб юборишади. **Аждодлар** деганда эндиликда раҳматли бўлиб кетган ота-боболаримизни, **авлодлар** деганда уларнинг бугунги наслларини тушунмоқ керак. Аждодсиз авлод йўқ, авлодсиз аждодларнинг давомийлиги узилиб қолади. Шунингдек, авлод деганда туғилажак фарзандларни ҳам назарда тутиш мумкин.

Исломгача кечган даврларда туркий халқларда аждодларга сиғиниш одати бўлган. Диёримизда ислом дини қатъий қарор топгач, бу удум ўрнини арвоҳ хотирлаб, Қуръон оятларидан тиловат қилиш, дуойи фотиҳа ўқиш, ис чиқариш, хайр-садақа қилиш ва шу кабилар эгаллаган. Ҳозир халқимиз аждодлари руҳига сиғинмайди, балки уларнинг буюк ишларини эслаб,

ифтихор туйғуларини туяди. Исломда одам одамга сиғинишига йўл берилмаган, ёлғиз Аллоҳ таологагина сажда қилинади.

Моддий-маданий ва маънавий меросдан ташқари кўҳна қабристонлар ҳам аждодларимиз турмуш тарзини ўрганишда асқотиши мумкин. **Бир мисол:** тоғ бағридаги эски бир қабристонни сел олиб кетганда учта мазор очилиб қолган. Бирида жангчи устухони — ёнида дубулға, совут, қалқон, қилич, ўқ ва ёй, иккинчисида аёл кишининг устухони — ёнида тиллақош, билагузук, сирға ва узуклар. Учтинчисида эса олти-етти яшар болакайнинг устухони, унинг жажжи бармоқлари ёнида тўртта ошиқ — чикка, пукка, това ва олчи тарзида ётарди. Демак, болакай тириклигида ошиқ ўйнашга ишқивоз бўлган, шу сабабли уни севган нарсаси билан бирга дафн этишган.

Ҳа, мозийни ўрганишда, аждодларимиз турмуш тарзини кўз олдимишга келтиришда ашёлар ва воситалар жуда кўп. Фақат теран тафаккур, қунт ва ҳурмат бўлса бас.

УРУҒ

Тарихдан илгари десак, балки хато бўлар, жуда қадим замонларда бир ота-онадан тарқалган қон-қардошларнинг уюшуви натижасида шаклланган жамоа **уруғ** дейилади. Тирикчилик ташвиши ва ташқи душманлардан сақланиш истаги кишиларнинг қон-қардошликка асосланган бирлашувини тақозо қилган. Шу йўл билан кишиларнинг тенгҳуқуқчилиги, асосий ишлаб чиқариш қуролларининг умумий мулклиги, жамоа меҳнати ва истеъмол қилишнинг умумийлиги таъминланган, никоҳ ва диний маросимлар тартибга солиб турилган, жорий урф-одатлар бузилганда, айбдорлар жазоланган. Аждодларимиз ўтга сиғинган кезларда ҳар бир уруғга **Ўтоға** етакчилик қилган, унинг зиммасига ибодатхонадаги доимо ёниб турувчи ўтнинг сўниб қолмаслиги масъулияти ҳам юкланган, ҳозир бу сўз “ўтоғаси” шаклида тилимизда учраб туради.

Киши учун ўз аждодларининг кимлигини билиш мақсадида қайси уруғдан эканини аниқлаш айб эмас. Лекин қариндош-уруғчиликка муккасидан кетиб, фақат ўз уруғларининг ғамини еб, улардан ҳимоя воситаси сифатида фойдаланиш эндиликда

ижтимоий иллат ҳисобланади. Бу миллатни жипслаштирамайди, балки заифлаштиради, тараққиётга тўсиқ бўлади. Ривожланган миллатларда бундай иллатларга аллақачон барҳам берилган, одамнинг қайси уруғдан келиб чиққанига қараб эмас, қандай фазилатлари борлигига қараб баҳо берилади, қадрланади.

ҚАБИЛА

Кўпинча уруғ ва қабила иборалари бир маънода ишлатиб келинмоқда, бу унчалик тўғри эмас. Лоақал атама сифатида бу икки сўзнинг маъносини алоҳида-алоҳида белгилаб, аниқлаб қўйсак ёмон бўлмас. Бизнингча, **қабила** қон-қардош, тилдош ва диндош бир неча уруғнинг уюшмасидир, шунингдек, бир уруғ табиий равишда кўпайиб, атрофидаги ўзидан ожиз уруғ ва уруғларни бўйсундириб, ўз таркибига сингдириб юбориши оқибатида қабила тарзида шаклланган ҳам бўлиши мумкин.

Қабиланинг уруғдан асосий фарқларини шундай белгилаш мумкин: у уруғларга бўлинишидан ташқари ўз ҳудудига, ягона қабилавий (шева) тилига, қабила кенгашига ва ҳарбий бошлиғига эга бўлган. Қабилалар кишиларнинг овчилик ва кўчманчи чорвачилик билан бирга деҳқончилик ва ибтидоий темирчиликка ўта бошлаган кезларида вужудга келган бўлса керак. Ақлий табақаланиш мулкӣ табақаланишга олиб келган. Кишилик жамиятида ҳамиша шундай бўлган ва бундан кейин ҳам шундай бўлади.

Туркий халқлар ҳам уруғчилик ва қабилачилик даврини босиб ўтишган. Қарашлари, савиялари, назарий билимлари шўролар даврида рус ва Европа тарихчилари ёзган китоблар таъсирида шаклланиб қолган тарихчиларимиз “ўзбек халқи 92 уруғ (қабила)дан ташкил топган” деб таъкидлашади. Бизнингча, бу аниқ маълумот эмас. Чунки улар XVIII асрда тузилган “Тарихи Муқимхоний” китобида ва шоир Турди Фароғий шеърида келтирилган 92 рақамини асос қилиб олишади.

Маълумки, “Тарихи Муқимхоний”да фақат Бухоро хонлиги ҳудудида яшовчи қабилалар тилга олинади. Турди ҳам шу диёрдаги туркий қабилаларни назарда тутди. Ваҳоланки, Бухоро хонлигининг ҳудуди Туркистоннинг бир бўлагини ташкил этарди, ундан ташқари Хива хонлигида, Фарғона водийси, Тошкент

воҳаси, “Мамлакати Ўзбекия” — Дашти қипчоқда, Еттисув, Олтой, Кавказда ҳам туркий қабилалар яшарди, булар “Тарихи Муқимхоний”га кирмай қолган, Турди Фароғий эса буларни назарда тутмаган. Бизнингча, қозоқлар ўтмишда 300 дан ортиқ, туркманлар 100 дан ортиқ қабилаларга бўлинган экан, ўзбек қабилалари 92 тадан анча кўп бўлган, деб айтиш мумкин.

АЙМОҚ

Тилимизда “Уруғингдир-аймоғингдир ёки бирорта маймоғингдир”, “Фалончи серуруғ, уруғ-аймоқлари кўп” деган иборалар тез-тез учраб туради. Бунда бир ҳудудда яшовчи қариндош оилалар тушунилади, уруғ ва аймақ сўзлари бир хил маънода қўлланилади.

Аймақ атамаси қалмоқ, бармоқ, тармоқ, маймоқ каби қадим туркий сўзлардан бўлиб, бугунги кунда Бурятия ва Олтой ўлкаларида кичик маъмурий ҳудудлар — туман маъносида ишлатилади. Бу сўз мўғул тилида ҳам бўлиб, нисбатан каттароқ маъмурий-ҳудудий бирликни билдиради.

XV — XVI асрларда Фарғона водийсида, Қашқадарё воҳасида яшаган туркий қабилалардан бири аймақлар эди. Асрлар ўтиши билан улар ўзбек миллати таркибига сингиб кетишган. Фақат кичик бир бўлаги асримиз бошларигача ўз номларини сақлаб келишган. 1924 йилги аҳоли рўйхати маълумотларига кўра, Қашқадарё вилоятида 4 мингга яқин киши ўзини аймақ деб кўрсатган.

Аймақ атамаси туркий қабилалардан бирини билдиришдан ташқари бир қанча қabila ва уруғлар иттифоқи маъносига ҳам эга. Бу Жанубий Туркистон — ҳозирги Афғонистоннинг шимолида яшовчи ўзбекларга тегишлидир. Масалан, шимолий афғонистонлик ўзбек олими ва адиби Файзулла Аймақ “Халқ ижоди дурдоналари” номли китоб ёзган. Бу ердаги аймақлар таркибига форс тилида гапирувчи айрим аҳоли ҳам киради. 1959 йилги аҳоли рўйхатига кўра Афғонистонда 50 минг, Эронда 30 минг аймақлар яшаган. Орадан салкам 47 йилча вақт ўтиб қолди, табиий ўсиш бўйича олганда ҳам уларнинг сони ҳозир анча кўпайган бўлиши керак. Шуниси диққатга сазоворки, Жанубий Туркистонда қадим замонлардан бери

яшаб келаётган туркий қатағон, барлос, жалойир, элбек каби туркий қабилалар аймақлар таркибига кирмай, ўзларини тўғридан-тўғри ўзбек халқига мансуб деб биладилар. Кўринадики, аймақ атамаси элат билан халқ ўртасидаги бир тарихий тузилма маъносини билдираар экан. Энди сўз эл ва элат хусусида боради.

ЭЛ

Эл энг қадимги туб туркий сўзлардандир. Аввало бир жойнинг одамлари маъносини билдиради: Хоразм эли, Кошғар эли. Бир қабилага мансуб кишиларга қўлланилади: қипчоқ эли, манғит эли. Эл сўзи миллат, халқ маъноларини ҳам ифодалайди. Илгари “Эл байроғи” газетаси ҳам чиққан. Юрт, мамлакат маъноларида ҳам қўлланилади. Масалан, қозоқ эли деганда қозоқ халқини ҳам, Қозоғистонни ҳам тушуниш мумкин. Ёки бўлмаса, чет эллар деганда, хорижий халқларни ҳам, хорижий мамлакатларни ҳам англаш ва англатиш мумкин.

Эл иборасида, шунингдек, иттифоқ, тотувлик, аҳиллик маънолари ҳам бор. Эл ёвнинг зидидир. “Эл бўлди”, деганда дўстлашди, бирлашди маъноси англашилади. Элнинг ана шу мазмунидан элат атамаси келиб чиққан.

ЭЛАТ

Элат атамаси, энг аввало, қабилалар иттифоқини, кишиларнинг тил, ҳудуд, иқтисодий ва маданий жиҳатдан тарихан таркиб топган бирлигини билдиради. Уни халқнинг миллат бўлиб шаклланишидан олдинги босқичи деб ҳам атайдилар. Элатнинг келиб чиқишига бир-бирига кўп жиҳатдан яқин бир неча қабилаларнинг уюшуви асос бўлган. Кишиларнинг элат-элат бўлиб, бир ҳудудда яшашлари улар орасидаги қон-қариндошлик, умумий манфаатдорлик ҳис-туйғуларини кучайтирган. Умумий манфаатдорлик ҳисси ва уни ҳимоя қилиш масъулияти давлатни вужудга келтирган. Нисбатан марказлашган дастлабки давлатлар қадимги Миср, қадимги Бобил, қадимги Туронда ва бошқа жойларда пайдо бўлган. Сайёрамизнинг бошқа жойларида, жумладан, Фарбий ва

Шарқий Европада элатлар ўрта асрларда шаклланган. Дунёда бундай жараёнлар давом этаётган мамлакатлар ҳозир ҳам бор. Шунинг учун бўлса керак, жонли сўзлашув тилида миллат ва элатлар деган иборалар ишлатиб турилади. Кўпинча элат деганда камсонли, маданий-маърифий, иқтисодий-сиёсий жиҳатдан нисбатан кам ривожланган халқлар тушунилади.

Элат бўлиб шаклланишнинг бир неча шакллари бўлган ва ҳозир ҳам шундай.

Тил жиҳатидан бир ёки ўзаро яқин қабилаларнинг уюшуви элат бўлишнинг асосий шаклидир. Бу айниқса туркий элатларнинг кўпчилигига хос. Масалан, ҳозирги уйғур халқининг шаклланишида бошқа туркий қабилаларнинг иштироки кам. Қирғиз халқи қадим Сибирияда — Онасой (Енисей) бўйларида яшаган, ўшанда ҳам, ҳозир ҳам ўзларини фақат қирғиз деб билувчи аجدодларининг авлодларидир (бу дарёни Енисой, яъни Янгисой деювчилар ҳам бор). Шу билан бирга улар Онасой қирғоқларидан жанубга, Марказий Осиёга — Хонтангри (бу туркий сўз, хитойлар уни ўз тилларига таржима қилиб, Тяньшян деганлар, аслида икки ном бир маънони — Улуғ тоғ, Муқаддас тоғ маъносини билдиради, шу сабабли туркийча атадик) ва Помир тоғлари яқинига кўчиб келгач, улар таркибига, оз бўлса-да, қипчоқ қабилаларининг вакиллари кирган.

Бир қабиланинг бошқаси томонидан истило қилиниши натижасида, бир неча қабила аралашиб, элат пайдо бўлган. Масалан, фаранг элати галл ва олмон қабилалари, румоликлардан иборат тарзда шаклланган.

Этник унсурлардан бирининг тили умумий тилга, қолган аҳолининг тиллари аввалига шева тарзида сақланиб, кейин-кейин эса умумий тилга бирлашиб кетган ҳоллар ҳам тарихда бор. Қудратли аجدодларимиздан бўлмиш ўғузлар Онадули ва Рум эли (Туркиянинг Европадаги ҳудуди)даги кўпгина туркий қабилалар ва бошқа аҳолига таъсир этиб, уларни бирлаштириши натижасида ягона ном, ҳудуд, маданий ва хўжалик жиҳатидан умумийлик — Туркия мамлакатини ва усмонли турк тилини яратганлар.

Рус элатининг шаклланишида славян қабилалари билан бирга уларга қўшни бўлган, ирқи, тили ва ҳаттоки, дини тамоман

бошқа-бошқа халқлар ҳам зўравонлик ва тазйиқ остида, жисмонан сақланиб қолиш учун қатнашишга мажбур этилган. Булар асосан туркий ва угро-фин халқлари, Шимолий ва Узоқ Шарқ ўлкаларида, Сибирияда яшовчи кам сонли халқлардир. Рус элатини миқдоран кўпайтириш учун шундай ашаддий зулм-истибдод қилинганки, Москва давлати томонидан Қозон хонлиги босиб олингач, тили, дини, маданияти, урф-одати бутунлай бошқача бўлган татар халқининг катта бир бўлаги Ока ва Кама дарёлари, Итил (Волга) қирғоқларига ҳайдаб келиниб, чўқинишга — мусулмонликдан насронийликка ўтишга мажбур этилган. Кимки бутга чўқинмаса, сувга чўктириб юбориш дағдағаси билан кўрқитилган. Жони ширин туюлиб, шундай қилганлар ҳам бўлган. Булар мишарлар дейилади. Уларни айблаб бўлмади. Ислом таълимоти бўйича, золимнинг зулми қаршисида Худо берган ҳаётини сақлаб қолиш мақсадида дилида иймонини сақлаб қолиш шарти билан, тил учида душманининг айтганини қилишга рухсат этилган.

1926 йилда ўтказилган Бутуниттифоқ аҳоли рўйхатида собиқ Иттифоқда 230 дан ортиқ миллат ва элат яшайди, дейилган бўлса, 1959 йилги аҳоли рўйхатида бу рақам 129 тага тушиб қолган. Демак, 100 дан ортиқ элат, асосан кам сонли халқлар ўз миллий қиёфаларини йўқотиб, кўп сонли халқнинг миқдорини оширган. Шўровий мафкура “ўз ривожланишига кўра орқада қолган кўпгина элатлар, асосан майда элатлар, миллатга айланмаслиги ҳам мумкин. Улар вақт ўтиши билан иқтисодий ва маданий жиҳатдан юксалган бошқа элат ва миллатлар билан яқиндан алоқа қилишга ўтиши натижасида илғор халқнинг маданияти, тилини ўзлаштиради ва аста-секин ўша миллатнинг таркибига сингиб кетади”, деб фатво берарди. Бунда “юксалган, илғор халқ” деганда руслар, тил деганда рус тили назарда тутилган, албатта. XVI асрнинг ўрталарида, яъни Иван Грозний замонида бошланган бундай сиёсат совет даврида ҳам пинҳона давом эттирилди. Шуниси қизиқки, қаердаки миллий уйғониш юз бериб, миллий мустақиллик талаб этилса, шу халқни, шу халқ раҳбарларини сепаратизмда айблаш мустамлакачиларга хос усулдир. Аслида лотинчадан олинган бу атама ажралиб чиқишга, алоҳида бўлишга интилиш маъносини билдиради. Владимир Ленин “Миллатларнинг ўз

тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи” деган асарида “Ўз тақдирини ўзи белгилаш эркинлиги тарафдорларини сепаратизмга йўл очиб берувчилар деб айблаш риёкорликдир” деб ёзган бўлса-да, ҳокимият тепасига келгач, халқлар турмаси бўлмиш чор Россиясидаги мустақилликни талаб қилган биронта миллатга ҳурлик бермай, бебурдлик қилиб, риёкорнинг ўзгинаси бўлган эди.

Ажралиб чиқишда ҳам ажралиб чиқиш бор. Масалан, бир бутун мамлакатнинг бир вилояти ажралиб чиқишни истаса — бу сепаратизм бўлади, бу ҳаракатнинг тепасида турганларни сепаратчи деса арзийди. Бундай интилишларни соғлом фикрли ҳеч бир киши оқламайди ва ёқламайди. Бу мамлакатнинг яхлитлигига раҳна солади, бир халқни пароканда қилади. Лекин тили, дини, турмуш тарзи мутлақо бошқача бўлган, ўз ватанига эга бир халқнинг мустақилликни истаб, ҳукмрон миллат исканжасидан ажралиб чиқиши асло сепаратизм эмас.

Кўп сонли элатлар томонидан кам сонли элатларни ўзига сингдириб юборишнинг яна бир тарихан синалган йўли бор. У ҳам бўлса шуки, мустамлакаларига ҳукмрон миллат вакиллари кўплаб кўчириб бориб ўрнаштирилади, ниятлари — кам сонли аҳоли кўп сонли аҳоли орасига аралашиб, ўз миллий қиёфасини йўқотсин. Бир мисол: агар Латвия Республикасида 1940 йилда латишлар умумий аҳолининг 95 фоизини ташкил этган бўлсалар, орадан ярим аср вақт ўтар-ўтмас, 1988 йили бу рақам 49 фоизга тушиб қолди. Латиш халқининг ўз ватанида миллий қиёфаси йўқолиб кетишига жиддий хавф туғилди. Бунинг устига, Марказ 2000 йилгача белгиланган иқтисодий режаларда Болтиқбўйида, жумладан, Латвияда шундай улкан корхоналар қуришни мўлжалладики, буларни бунёд этиш ва ишчи кучи билан таъминлаш учун ташқаридан яна юз минглаб тили, маданияти, дини ёт бўлган аҳолини кўчириб келтириб, ўрнаштириш лозим эди. Бу хавфдан зўр ташвишга тушган латиш, литва ва эстон зиёлилари миллий мустақиллик байроғини собиқ Иттифоқ миқёсида биринчилардан бўлиб далил кўтариб чиқдилар, парламент йўли билан, босиқлик, вазминлик, ақл-заковат йўли билан иш тутдилар ва деярли қон тўкмай миллий мустақилликка эришдилар.

Демак, элат ўз қиёфасини сақлаб қолиши учун ҳам, равнақ эта бориб, миллат даражасига етиши учун ҳам ўз давлатига эга бўлиши шарт экан. Ўз давлатисиз элат йўқ. Бўлса-да, элат шаклида узоқ яшолмайди, ҳукмрон элат уни ўзига “ютиб” юборади.

Дунёдаги баъзи мамлакатларда шундай бўлаётир. Нисбатан кам сонли халқ юртига юз минглаб ҳукмрон миллат кишилари узлуксиз кўчириб келтирилмоқда. Бунда қон тўкилмайди, балки қон ўзгартирилади. Миллий қиёфа йўқотилади. Миллат аҳолига айланади, манқуртлик юз беради. Унисидан буниси даҳшатлироқдир. Бундай воқеаларга хушёр қараш, миллий мустақилликни авайлаш ва мустаҳкамлаш зарур.

ХАЛҚ ВА АҲОЛИ

Хўш, халқ нима? Халқ билан аҳоли ўртасида фарқ борми? Фарқ бўлса, у нималардан иборат? Ибтидоий жамоа даврида аҳоли билан халқ тушунчалари ўртасида фарқ бўлмаган, деб ёзган файласуф ва тарихчилар ҳам бор. Хўш, кейинги даврларда қандай бўлган? Ҳозир-чи? Булар жиддий, давлат ва миллат тақдирида катта аҳамиятга молик саволлар, уларга жавоб бериш ҳам осон эмас. Шундай бўлса-да, ёзувчи сифатида жавоб беришга ҳаракат қилиб кўрамиз.

Зотан, мамлакатимиз тарихи ва бугуни ҳақида сўз юритар эканмиз, масалага ҳар томонлама ва чуқур ёндошишимиз зарур. Одам онгида томонлар олтига: ўнг, сўл, олд, орқа, уст ва ост деб белгиланган экан, рамзий маънода шуларнинг бирини осмон — руҳият, иккинчиси ерни — борлиқ, учинчиси ўтмишни — ажод, тўртинчиси келажакни — авлод, бешинчиси ўнгни — тасаввур ва олтинчиси сўлни — тасаввурнинг ифодаси бўлмиш тасвир, ақлий ва жисмоний меҳнат деб талқин қиламиз.

Дунёда шундай эски ва янги давлатлар борки, тузилганидан буён ҳали бирор марта ҳам мамлакатда аҳоли рўйхатга олинмаган. Ваҳоланки, мамлакат халқи билан унинг аҳолиси ўртасидаги тафовутни аниқлашнинг асосий воситаси умумий аҳоли рўйхатини ўтказишдир. Бундай тадбирнинг илк ватани кўҳна Шарқдир. Аждодларимизнинг ақл-заковати шунда ҳам кўринадики, бундан 2000 йиллар илгари ҳам Туронда вақти-

вақти билан аҳоли рўйхатдан ўтказиб турилган. У пайтлари қўлга қалам-дафтар олиб эмас, кўплаб саволлар ёзилган варақалар тарқатиш билан эмас, юрт ҳимояси учун яроқли ва қуроли аскарларнинг сони, бўйсира бўлиб келаётган ёш авлоддан яқин йилларда яна қанча кўшин тўплаш мумкинлиги аниқланган. Отга мина оладиган, қўлида қурол-яроғ тута оладиган ҳар бир ўспирин ҳам ҳарбий хизматга яроқли ҳисобланган. Чунки туркий кўшинда ҳар 10 нафар аскарнинг 8-9 таси отлиқ бўлган, ҳатто баъзан, узоқ сафарларга отланилганда, ҳар бир отлиқнинг ёнида бир-иккитадан заҳира аргумоқлари бўлган.

Темурийлар, бобурийлар замонида мамлакат раиятининг табақаларини аниқлаш (мулкдорлар камайиб кетмаяптими, савдогарлар озаймаяптими, мударрису талабалар қанча эдию, ҳозир қанча, ҳунармандчиликнинг аҳволи қандай, зироатчилик ўсяптими, ер-сув қаровсиз қолмаяптими ва ҳоказолар), давлат хазинасига тушумни ҳисоблаш, дайдилар — тиланчи, бекорчи ва йўлтўсарларни билиш мақсадида ўзига хос рўйхатга олишлар бўлган. Шу тадбир натижаларига қараб, келгуси вазифалар белгиланган, бугунги ибора билан айтсак, давлат бюджети ва истиқбол режалари тузилган. Амир Темурнинг: “Мамлакатим ҳудудида тиланчилар бўлмасин, меҳнатга яроқсизлар нафақа билан таъминлансин, ишга яроқлилар меҳнат қилиб тирикчилик ўтказсин, ишёқмаслар меҳнатдан бўйин товлаб, гадойчилик қилсалар, Туркистондан чиқариб юборилсин”, деган кўрсатмалар бергани бизга тарихдан маълум. Тиланчилик қилиш инсон учун нақадар орномус экани халқимизнинг қон-қонига шунчалик сингиб кетган эканки, Октябрь тўнтариши ва ундан кейинги қатағонлар оқибатида Туркистондан бош олиб кетган ватандошларимиз ва уларга бағридан жой берган хорижликларнинг этироф этишларича, оғир кунларда ҳам юртдошларимиздан биронтаям гадой чиқмабди, то ўзларини тутиб олгунларигача қашшоқ яшасалар-да, ҳалол меҳнат қилиб тирикчилик ўтказишибди. Тиланчиликка қўл урмаслик миллат қиёфасини кўрсатувчи фазилатлардан бири десак, адашмаймиз.

Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларида ҳам аҳолини рўйхатга олишлар бўлган. Буларда солиқ тўловчиларнинг умумий сони, аскарликка олинганлар, солиқ йиғиб олинган хонадонлар ва

ҳали солиқни тўлашга улгурмаган ва умуман солиқни тўлашга қурби етмай қолганларнинг миқдори аниқланган. Агарда табиий офатлар — қурғоқчилик, сел олиши натижасида хўжаликнинг аҳволи танг бўлиб қолгани аниқланса, ҳашар йўли билан ўша хонадонга кўмак берилган, токи ўз қаддини тиклаб олсин, тиланчиликка қўл урмасин. Шунингдек, мутгасил уч йил ер қаровсиз қолдирилиб, экин-тикин қилинмаса, ўша ер давлат фойдасига мусодара этилган, амлок ерларига қўшиб юборилган.

Марҳум тарихчи олим Маҳкам Абдураимовнинг Бухоро хонлигидаги аграр муносабатларга доир икки жилдли асарида ёзилишича, хонликда ҳар йили кеч кузда — хирмон кўтарилганда аҳолини рўйхатга олишлар бўлган. Кичик қишлоқларда қишлоқ оқсоқоли, катта қишлоқларда эса қишлоқ аминлари бу ишни бажарган. Улар бу ҳақда туман бегига маълумот беришган. Туман беклари ўз навбатида пойтахтга — қушбегига хабар етказишган. Шаҳарларда эса бу вазифа маҳалла элликбошилари зиммасига юкланган.

Шўролар замонида 1920, 1923, 1926, 1939, 1959, 1970, 1989 йилларда аҳоли рўйхатдан ўтказилди. 1959 йилда ўтказилган аҳоли рўйхати варақчасида оила бошлиғига алоқаси, жинси, ёши, никоҳдалиги, миллати, она тили, қайси давлат фуқароси эканлиги, иш ва ўқийдиган жойи, машғулоти, лавозими, ижтимоий гуруҳи, тирикчилик манбаи, доимий ёки вақтинча яшаётган жойи бор эди. Бундай тадбирларнинг натижалари иқтисодиёт, жуғрофия, жамиятшунослик, халқшунослик фанларининг ривожланиши учун манба бўлиб хизмат қилади, албатта.

Шу натижаларга қараб мамлакат нуфусининг умумий сони, ўсиш ёки камайиш миқдори, ўртача умрнинг қанчалиги — аҳоли яшаряптими ёки қарияптими, аҳолининг табақаланиши қандай, қишлоқ аҳолиси қанча, шаҳар аҳолиси қанча, аҳолининг кўчиши қанақа, қаерларда аҳоли тўпланиб боряптию қаерлар хувиллаб қоляпти, шунингдек, аҳолининг нисбий, яширин ва турғун ортиқчалиги борми ва шу каби муаммолар аниқланади.

Аҳолининг нисбий ортиқчалиги шуки, мамлакатда ишчиларнинг сони ишчи кучига бўлган эҳтиёжга нисбатан кўп бўлади. Бу муаммо аҳолининг табиий ўсишига қараб ва шунга

мутаносиб тарзда ва узлуксиз равишда олдиндан янги-янги иш жойлари яратиш орқали ечила борилади.

Ишчими, деҳқонми, зиёлими, меҳнат қилади-ю, лекин даромади тирикчиликка етмайди, лекин ўзи ишсизлар рўйхатида турмайди, бундай ишсизликка **аҳолининг яширин ортиқчалиги** дейилади.

Доимий иш жойига эга бўлмай, тасодифий, кунбай иш билан кун кечирадиган кишилар гуруҳига нисбатан **аҳолининг турғун ортиқчалиги** дейилади. Аҳолининг бундай ортиқчалиги жамоат тартибининг мўтадил бўлиши, халқнинг маънавий қиёфасига салбий таъсир кўрсатиши, ижтимоий иллатларнинг келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин. Шуни ҳисобга олиб, ҳозирги ўтиш даврида мамлакатимизда халқ оммаси камбағаллашувининг олдини оладиган чоралар кўрилмоқда. Ўзбекистонда мулкдорлар сафининг кенгайиши умум халқнинг реал даромадини ошира боришга мутаносиб равишда амалга оширилмоқда. Бу деган сўз энг кам даромад олувчи киши билан энг кўп даромад қилувчи мулкдор ўртасида кескин тафовут бўлмайди, яъни яқин келажакда республикаимизда оддий ишда ишлаган оддий одам ҳам топган даромадига бемалол тирикчилик ўтказаверади.

Собиқ марказ эса чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини изчил давом эттириб ва мавжуд шароитга мослаштириб, Бутуниттифоқ аҳоли рўйхати натижаларидан ғаразли мақсадларида фойдаланарди. Беш йиллик, етти йиллик режалар тузарди, 15 та иттифоқдош республика номидан иш юритса-да, фақат битта республика — Россиянинг, фақат битта халқ — русларнинг манфаатини кўзларди; халқларнинг миллий қиёфалари сақланиб қолишини эмас, руслаштиришни, барча халқларни аралаш-қуралаштириб, совет халқини (аслида рус тилида сўзлашувчи аҳолини) яратишни ўйларди; хом ашё ва малакали ишчи кучи йўқ жойга улкан корхона қуришни режалаштирарди, ҳаёт учун хавфли чиқиндилар чиқарувчи корхоналарни туғилиш кўп ва аҳоли зич жойлашган ерлар ва ичимлик сув манбаи бўлган дарёлар бўйига жойлаштирарди; бир дастгоҳнинг мотори Минскда тайёрланса, бошқа қисми Тошкентда ишланарди, Бухородан газ олиб келтирилиб, ўрнига Кузбассдан кўмир келтириларди. Мақсадлари аниқ эди: Ер юзи

қуруқлик қисмининг олтидан бирини ишғол қилган улкан ҳудуд минтақаларини бир-бирига шундай боғлаб, чирмаш керакки, токи улар бир-бирларисиз мустақил кун кўра олмасинлар. Марказ кўлидаги занжирни узиб, унга тобеликдан чиқиб кетмасинлар. Мана, гап қаерда! Бугунги оғир, лекин ўткинчи қийинчиликларимизнинг илдизлари ана ўша ғаразли мақсадларга бориб тақалади.

Хўш, халқнинг миллий қиёфасини белгиловчи маънавият соҳасида аҳвол қандай эди? Бу борада Марказ янада ҳийлакорроқ эди. Кўриқ ерларни ўзлаштириш сиёсати ўтказилди. Натижада қозоқ оғайнилариимиз асрий яйловларидан айрилиб қолдилар, кўриқ ерларда қурама аҳоли вужудга келди, қанчадан-қанча талабалар неча муддат ўқишдан қолиб кетдилар, кўриққа борганларнинг тарбияси яхшиланиб қайтмади, албатта.

Ён кўшни — жон кўшни халқларнинг зиёлилари Москва орқали ва рус тили орқалигини мулоқот қилишга мажбур эдилар. Миллий адабиётда яратилган сара асарлар ҳам, агар Марказ манфаатига зид бўлмаса, фақат рус тили орқали четга чиқиши мумкин эди. Чет эл адабиёти ҳам фақат рус тили орқали кириб келарди. Ҳатто туркий халқларнинг адабий алоқалари ҳам рус тили орқали олиб бориларди, Марказ эса назорат қилиб турарди.

Туркистон халқлари учун Жанубий, Фарбий ва Шарқий дарвозалар тақа-тақ берк эди, фақат Шимолга — Россияга йўл очик эди, холос. Бундай биқикликдан Марказ манфаатдор эди. Лекин ўз манфаати йўлида барча иттифоқдош республикалар халқларининг пешона терлари ва табиий бойликларини сотиш орқали тўпланган миллиард-миллиард сўмларни исроф қилаверарди. Марказий Россияни Узоқ Шарқ билан боғловчи Транссибир темирйўли бор эди. Лекин Марказ бунга қаноат қилмай, иқтисодий наф келтириши ва ҳали неча муддат туриши номаълум бўлмиш БАМни — Байкал-Амур магистралини қурдирди, иш ҳажми ва сарфиёти шунчалик кўпки, фақат катта-кичик кўприкнинг ўзидан 300 дан ортиғи бунёд этилган, тагин асрий музлоқ жойларда! Яна қанчадан-қанча узун-узун туннеллар бу ҳисобга кирмайди.

Россия шундай бепоён ўлка бўлатуриб, атом қуролларини синовчи зарарли полигонни қуришга ўз ери топилмади, уни

жафокаш қозоқ диёри — Семипалатинскка жойлаштирди!

Собиқ Итгифокда 41 та атом электр станцияси қурилган бўлса, шулардан 9 тасини мамлакат ҳудудининг атиги салкам 3 фоизини эгалловчи Украинага жойлаштириш лозим кўрилган. Улардан биттасида — Чернобилда рўй берган фалокатнинг асорати ҳали давом этмоқда.

Ўзи учун жуда зарур бўлиб қолганда Марказ Амударё узра Термиз-Хайратон кўпригини зудлик билан қурдирди, бу иншоотни тезда фойдаланишга топшириш масаласи Сиёсий бюрода тўрт марта махсус кўриб чиқилган, бюро ва бюрочаларда бу борада ўтказилган йиғилишлар сон-саноқсиз бўлса керак. Мақсад совет қўшинларини ва оғир қуrol-аслаҳаларини тезроқ дарёнинг нариги қирғоғига олиб ўтиш эди. Шундай бўлди ҳам. Кейин... Кейин эса нариги қирғоққа ўтганлар 13 ярим минг кишига камайиб қайтди. Қанчадан-қанча қуrol-яроғлар оғир юк деб ташлаб қайтилди. Булар ҳамон ажал чақирмоқда.

Лекин Туркистонга иқтисодий манфаат келтиражак жануб томонга темир йўл қуришни Марказ ҳатто хаёлига ҳам келтирмади. Бу орзу мустақилликка эришилгач ушалди — Тежан — Сарахс — Машҳад темир йўли қурилиб, фойдаланишга топширилди.

Хабардор одамларнинг ҳикоя қилишича, Марказ аввалига Катта Фарғона канали қурилишига рухсат бермаган, Москвадан юборилган ирригатор мутахассислар ҳам дастлаб, бу қурилиш норентабел деб ҳисоблашган. Канал қурилса, пахта майдони кўпаяди, деб ишонтирилгач ва фақат пахта экамиз, деб сўз берилгач, Марказ канал қурилишига ижозат берган. Шундаям қурилишга давлат хазинасидан маблағ ажратилмаган. Канал умумхалқ ҳашари йўли билан қазилган.

Чоржўй — Хўжаели темир йўли қурилишига Марказдан рухсат олиш учун ҳам шундай иш тутилган. Хоразмни ёппасига пахтазор қиламиз, у ерга маданий ўғитларни олиб бориш арзонга тушади, пахтани Марказга юбориш осонлашади ва ҳоказо. Пахта деса мустамлакачи тўралар ўзини томдан ташлар эдилар-да.

70-йилларнинг охирлари ва 80-йилларнинг бошларида Марказ яна бир “тадбир”ни бошлади — Марказий Россиядаги

ноқоратупроқ (аслида бўзтупроқли дейиш керак) минтақани қайта обод қилиш масаласини ўртага қўйди.

Москванинг тўрт томонидаги бу минтақада жойлашган 100 мингдан ортиқ қишлоқдаги тубжой аҳоли яхшироқ турмуш излаб, навбатдан ташқари квартиралар олиш илинжида йирик шаҳарларга, асосан миллий республикаларга, жумладан, Болтиқбўйи ва Туркистон республикаларига жўнаворишган эди, киндик қони тўкилган юртлари эса кимсасиз ҳувиллаб ётарди.

Марказнинг бу чақириғига керакли акс садо бўлмади. Аввало ўша минтақадан чиқиб келганларнинг ўзларидан ҳам ҳеч садо чиқмади. Зотан, бу даъват уларга қаратилмаган эди-да, ҳеч ким улар ўртасида буни ташвиқ қилмади, бошқалар эса уларга бу ҳақда оғиз очолмасди, дарҳол тескари талқин қилинар, халқлар дўстлигига зид хатти-ҳаракат деб қораланар эди. Ўзбеклар орасида ҳам, бошқа халқлар орасида ҳам Марказнинг бу чақириғига учиб ва маҳаллий маъмурларнинг қистовида бўзтупроқли минтақага ўз иссиқ ўринларини соvuтиб, болачақаларини етаклаб борганлар ҳам бўлди. Орадан бир-икки йил ўтмасданоқ улар алданганликларини англаб етдилар, кўпчилиги ўз ватанларига қайтиб келдилар.

Шу тариқа Марказнинг навбатдаги тадбири миллий республикалардаги тубжой халқларни жойидан — заминидан жилдириш сиёсати амалга ошмай қолди. Чунки халқ ўз она тупроғидан жудо қилинса, миллий қиёфасини йўқотиши тезлашади ва уни ўз измида юргизиш осонлашади, жилов қўлдан кетади. Зеро халқни халқлигида бошқариш мушкул, аҳолига айлантирилса, замонавий қулнинг ўзи бўлади-қўяди-да. Марказ корчалонларининг бутун ғаразли сиёсати шунга қурилган эди.

Чор Россияси замонидаёқ бошланган халқни аҳолига айлантириш сиёсати шўролар даврида ҳам изчил давом эттирилди. Чоризм даврида, масалан, Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Наманган, Андижон, Хўжанд ва бошқа шаҳарлар ёнида руслар яшайдиган қисмлар, Марғилон, Бухоро яқинида янги шаҳарчалар (ҳозирги Фарғона, Когон), қишлоқларда слободкалар (халқ кейин буларни исловатхона деб атай бошлаган) қурилди.

Бу иш қизил империя замонида ҳам режали тарзда, лекин ими-жимиди давом эттирилди. Саноатлаштириш баҳонасида кўплаб рус аҳолиси ўлкамизга кўчириб келтирилди. Узоқ

тарихни қўятуриб, яқин ўтмишимизга — саксонинчи йилларнинг ўрталарига назар ташласак, шундай аянчли бир ҳолнинг гувоҳи буламиз: Тошкент шаҳар коммунистик партия комитетининг биринчи котиби бўлиб ишлаган Сатин беш йил мобайнида 384 минг рус аҳолисини шаҳримизга кўчириб келтирган эди!

Бироқ, барибир халқимизнинг болажонлиги, серфарзандлиги самараси ўлароқ, республикамиз умумаҳолиси таркибида ўзбекларнинг салмоғи озаймади, балки йилдан-йилга кўпайиб бораверди. Шунингдек, йирик шаҳарларда ўзбек зиёлилари ва талабаларининг сони ошиб, миллий онги ўсиб, халқимизнинг ақл-заковати яна ўзини кўрсата бошлади, яъни миллий қиёфа ёрқинлашди. Бу ҳолдан кўрқувга тушган Марказ энди бошқача йўлни тутди. “Пахта иши”, “Ўзбеклар иши”ни ўйлаб топди, республикамизга Гдлян, Ивановлар бошчилигида тергов этувчиларни, тафтишчиларни жўнатди. Алоҳида танлаб олинган ва махсус тайёргарлик кўрган, зиммаларига ўзига хос топшириқ юклатилган 300 дан ортиқ катта-кичик амалдорларни ҳам юборди. Улар республикамиз ташкилотларида “биринчи” ва “иккинчи” курсиларни эгалладилар. “Биринчилар” номига биринчилар эдилар. “Иккинчилар” эса амалда ҳақиқий биринчилар эди. Эл кўзига “иккинчи” деб кўрсатиларди.

80-йиллардаги қатағон учун объект қилиб 14 та иттифоқдош республика орасида юртимизнинг танлаб олиншига, бизнингча, Ўзбекистон фуқароларининг деярли тўртдан уч қисми ўзбеклар, яна ўн беш фоизга яқин фуқаролар азалдан Туркистонда ўзбеклар билан тинч-тотув, оға-ини бўлиб яшаб келаётган, умуман теран томирлари бир қардошларимиз бўлгани сабабчи эди. Демак, Ўзбекистонда аралаш-қуралаш аҳоли эмас, ўз қиёфасига эга халқ яшарди, унинг қиёфаси йилдан-йилга маънавий жиҳатдан бойиб борарди. Ана шу ҳолдан жиддий талвасага тушган Марказ қатағон учун Ўзбекистонни махсус объект қилиб олган, деб ҳисоблаймиз.

Хурматли китобхон! Сизга халқ ва аҳоли тушунчалари ҳамда улар ўртасидаги фарқларнинг нозик томонлари хусусида бирмунча кенгроқ ва чуқурроқ маълумот бериш, тасаввур ҳосил қилиш мақсадида юқоридаги мулоҳаза ва мушоҳадаларимизни баён қилиб ўтдик.

Халқ сўзи луғавий маънода тилимизда эл, элат, миллат, аҳоли, халойиқ, оломон, бир гуруҳ кишилар маъноларини англатиш учун қўлланилади ва бундан кейин ҳам шундай бўлаверади, бу тилимиздаги ранг-барангликка хос хусусиятдир. Масалан, ўзбек халқи ибораси ўрнида кези келганда, ўзбек эли, ўзбек элати, ўзбек миллати дейиш мумкин ва бу хато ҳам эмас, бу тил қонун-қоидаларига ва мантиққа унчалик зид ҳам эмас.

Халқ сўзи жой номлари билан бирга келиб, ўша жойда яшовчи аҳолини билдиради: қишлоқ халқи, шаҳар халқи, Фарғона халқи ва ҳоказо.

Касб, машғулот ёки тоифа ва табақани билдирувчи сўзлар билан бирга келиб, ўша касб, табақага мансуб кишилар гуруҳини билдиради: савдогар халқи, ўқитувчи халқи, бола халқи ва ҳоказо.

Бирор жойга тўпланган одамлар, халойиқ, оломон маъноларини ҳам англатиши мумкин. Масалан, фалончи халқ орасини ёриб ўтди, дейилса, ўша кишининг бир гуруҳ одамлар орасидан ўтгани англашилади. Ёки бўлмаса, халқ гувиллаб олдинга юрди дейилса, оломон кўзда тутилган бўлади.

Халқ сўзи атама сифатида ўзининг қатъий белгиланган маъносига эга. Фикримизнинг исботи учун бир неча қиёсий мисоллар келтирамиз. Ўзбек халқи деганда Ўзбекистонда ва бошқа мамлакатлару минтақаларда яшовчи барча ўзбекларни тушуниш керак. Ўзбекистон халқи деганда фақат республикамизда яшовчи барча аҳолини тушунмоқ керак. Чунки улар орасида ўзбеклардан ташқари турли халқлар, фуқаролиги йўқ ёки фуқароликдан маҳрум этилган кимсалар, муҳожирлар, чет эл фуқаролари ва шу кабилар ҳам бўлиши табиийдир. Хуллас, Ўзбекистон халқи дегани республикада яшовчи ялпи аҳолидир.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлган 202 давлатнинг ҳеч қайсиси фақат бир халқдан иборат эмас, ҳаммаси ҳам кўп халқли мамлакатлардир. Тўғри, бирида асосий халқ салмоқ жиҳатдан кўп, бошқасида эса камроқ бўлиши мумкин. Лекин, барибир, ҳамма мамлакатларда халқ сони умум аҳолиси сонидан камдир. Республикамизда ҳозир яшаб турган 26 миллиондан ортиқ киши — бу Ўзбекистон аҳолисидир, уларнинг ўзбеклари — бу ўзбек халқидир, бу сирага хорижий мамлакатларда яшовчи ўзбеклар ҳам киради. Бу жиҳатдан қаралганда халқ сўзининг атама

сифатидаги маъноси кенг бўлиб, давлатлараро, минтақалараро, қитъалараро қўламдадир. Халқ атамасига маънавий жиҳатдан берган мантиқий таърифимиз ана шундай.

Халқ атамасига фалсафий нуқтаи назардан ёндошсак, унинг таърифи бундай: тарихнинг ҳамма босқичларида жамият вазибаларини ҳал этишга қодир, юрт юмушига яроқли ва қобилиятли қатлам, ижтимоий бирлик, тарих ижодкори. Кўряпсизки, халқ деганда қўлидан жисмонан ва ақлан бирор иш келадиган, она Ватан чақиривига самимият билан отланадиган кишилар, шу йўлда таълим- тарбия олаётган, ҳунар ўрганаётган ва, албатта, балоғат ёшига етган кишиларгина назарда тутилмоқда. Бешиқдаги гўдақлар шу халқнинг вакиллари саноғига қўшилиши, мамлакат аҳолиси рўйхатига киритилиши мумкин, лекин уларнинг халқ сафига ўтишига ҳали эрта. Шу халқнинг фарзанди бўлатуриб, унинг шаънига доғ туширган ва эл-юрт ишига ўз ҳиссасини ҳеч қўшмаган кимсаларни халқ қаторига қўшиб бўлмайди, бунга ақл-идрок, виждон, мантиқ қудрати йўл бермайди. Ундайларни ўзлари ҳам, уларни аслан билмаган бошқалар ҳам шу халққа мансуб деб ҳисоблайдилар, шу халқнинг қаторига қўшаверадилар, аҳоли рўйхатида фалончи халққа мансуб деб ёзаверадилар. Бу қоғоздадир. Амалда эса ундайлар халқнинг қалб дафтарида ўрин ола билмайдилар. Бу — халқ ҳукми, бу — тарих ҳукми. Бундан ортиқ ҳукм ҳам йўқ, бундан кучли жазо ҳам йўқ.

Юқорида халқ — тарих ижодкори, дедик. Бу иборага аниқлик киритиб кетамиз. Халқ кишиларнинг муайян қатлами — ижтимоий бирлик экан, демак, у шахслардан иборат. Халқ яратган тарих — демак, алоҳида кишилар, шахслар яратган тарих саҳифаларининг мажмуидир. Тарих яратишда халқнинг барча вакиллари ялпи қатнашавермайдилар ва бунинг имконияти ва ҳожати ҳам йўқ. Алоҳида шахслар тарих яратадилар, бошқалар уларга кўмаклашиши ёки халақит бериши мумкин. Тарих яратишга жиддий ҳисса қўшган киши тарихий шахс дейилади. Бир киши тарихга бир саҳифа қўшса, иккинчиси ўн саҳифа қўшиши мумкин. Бу кўп омилларга, замон, макон ва шахснинг иқтидорига ҳам боғлиқ, албатта.

Хуллас, тарих шундайки, яхлит олганда унинг ижодкори халқ, саҳифаларини алоҳида-алоҳида олганда эса, унинг ижодкорлари муайян тарихий шахслардир.

Тарихий шахслар шарофати билан миллий мустақилликка эришганлигимиз туфайли қиёфасиз аҳолига айланиб бораётган халқимиз миллат сифатида қайта қад ростлади ва Ўзбекистон фуқаролигига ноил бўлди. Миллий мустақилликнинг туб моҳияти мана шундадир.

ФУҚАРО

Ўтмишда фуқаро ўрнида асосан табаа, раият сўзлари, баъзан шу сўзнинг ўзи ҳам қўлланилган. Алишер Навоий асарларида раият сўзи кўп учрайди. “Тарихи мулуки ажам” асарида: “Дерларким, етти йил раиятдан хирож олмайди” деб ёзса, “Садди Искандарий” достонида бундай хитоб қилади:

Раиятга қилса қаламзан ситам,

Қаламзаннинг илкани қилсун қалам.

Ҳазрат Навоий айтяптиларки, агар котиб раиятга ситам қилгудек бўлса, унинг қўлини қалам қилсинлар, яъни кессинлар.

Шўролар замонида бу сўз ўрнида, асли лотинча бўлмиш граждан ибораси ишлатилган, мустақилликка эришилгач, атама сифатида фуқаро жорий этилди. Бу асли арабча бўлиб, фақир сўзининг кўплик шаклидир. Араб тилида йўқсил, камбағал, муҳтож, бечора маъноларини билдиради. Лекин ўзбек тилига кириб келгач, маъноси ўзгариб, табаа, раият, шунингдек, гражданлик мазмунини касб этган. Қолаверса, аждодларимиз сўзлаганларида, ёзганларида камтаринлик юзасидан ўзларини (“мен” сўзини ишлатишни одоб юзасидан такаббурлик деб билиб) “фуқаро”, “фақир ҳақир” деб атаганлар. “Фақир ҳақир жанобларидан ўтиниб сўрайдиким...”, “Фақирингизни афв этгайсиз!”, “Камина фуқарога изн бергайсиз” ва ҳоказо. Демак, фуқаро сўзи мумтоз адабиётда ва жонли сўзлашувда қўлланилган. Шу сабабли фуқаро сўзи атама сифатида қабул этилиши ва жорий қилиниши асосли ва қонунийдир.

Ҳуқуқий ўрни қонун билан мустаҳкамланган шахснинг давлат ичкарисид а ёки ташқарисид а бўлишидан қатъий назар, маълум бир давлатга қарашлигига фуқаролик дейилади, шундай ҳуқуққа эга шахс фуқаро деб аталади. Ўзбекистон фуқароси республикамиз Асосий Қонунда, Олий Мажлис қабул қилган

тегишли қоидаларда белгиланган ҳуқуқлардан фойдалана олади, қонунларда кўрсатиб ўтилган бурчларни бажариши шарт. Ўзбекистон фуқаролари миллати, ирқи, жинси, касб-кори, ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, фуқаро сифатида қонун олдида ҳуқуқан тенгдирлар. Фуқароларнинг ўз фуқаролик ҳуқуқларини билиб олишлари ва ҳимоя қилишлари ҳамда бурчларини чуқур англаб етишлари учун уларни ҳуқуқий жиҳатдан тарбиялаб бориш галдаги зарур вазифалардан биридир. Бу маънавий камолот учун ҳам керак.

МИЛЛАТ

Хўш, миллат нима? Миллат деганда нимани тушуниш керак? Атама тарзида миллат иборасини қандай таърифласа бўлади? Миллат иборасини умрида лоақал бирор марта тилга олмаган инсон бўлмаса керак. Матбуот, радио ва телевидениеда бу ибора эсланмаган кун йўқ. Билар-билмас, тушуниб-тушунмасдан миллат сўзини тилга олувчи ва мақолаларида ишлатувчилар ҳам оз эмас.

Авалло шуни айтиш керакки, миллат сўзи масъулиятли сўз. Масъулиятни сезмаган кимса бу сўзни тилга олмагани маъқул. Ўринли-ўринсиз ишлатиб, ўқувчи ёки тингловчини чалғитиб қўйиши ҳам мумкин-да. Миллат атамасини диний маънода ишлатиб, масалан, мусулмон миллати, ислом миллати дегувчилар ҳам бўлган ва ҳозир ҳам бор. Бугун Ер юзидаги 1 миллиард 300 миллиондан ортиқ ислом динига эътиқод қилувчилар аввало бир миллат вакилларида иборат эмас, улар орасида араблар, туркий ва форсий халқлар билан бирга Фарбда инглиз, фаранг, олмонлардан тортиб, Шарқда япон, индонезиялик, малайзияликларгача, Африкада эса негрлар ҳам бор. Ислом жаҳоний динлардан бири, унга эътиқод қилувчилар ирқий жиҳатдан ҳам турличадир. Мусулмонларни ягона ислом миллати деб эмас, балки Биру Бор Аллоҳ таолонинг бандалари, ҳазрат Муҳаммад алайҳиссаломнинг умматлари, деб тушунмоқ жоиз. Мусулмончилик — умматлар бирлиги.

Эндиликда нуфузи 220 миллиондан ошиб кетган барча туркий халқларни ягона турк миллати деб ҳисоблаш ҳам бугунги кунда хато бўлса керак. Тўғри, барча туркий халқлар

бир ота — Абуттурк (Навоий ибораси)дан, яъни Туркларнинг отасидан тарқалганимиз тарихий ҳақиқат. Лекин орадан неча замонлар ўтди, Абуттурк фарзандлари дунёнинг турли минтақаларида, турли шарт-шароитларда яшаб келдилар, турли воқеа-ҳодисаларни бошдан кечирдилар, неча-неча хоқонлар, хонлар, амирлар, ҳокимлар дунёга келиб кетдилар. Салтанатлар алмашинди, гоҳ мустақил яшадилар, гоҳ тобелikka маҳкум бўлдилар. Натижада масофалар олислиги, ҳаёт тарзининг ўзгачалиги, қўшни давлатлар ва халқларнинг бошқа-бошқа бўлганлиги туфайли туркий халқлар ўртасида узоқлашишлар ҳам, ўзгаришлар ҳам юз берди. Турмушларида, маданиятларида, диний эътиқодларида, урф-одатларида ўзига хос жиҳатлар пайдо булди. Масалан, ҳозир асосан Болтиқбўйи давлатларида яшаётган караимлар (аслида қиримлик) билан ёқутлар гарчи энг бошида бир отадан тарқалган бўлсалар-да, кўриниши, урф-одати, маданияти, дини жиҳатидан бир-бирларидан анча узоқлашиб кетдилар, караимлар мусовий бўлсалар, ёқутлар исовий, яъни насроний динига эътиқод қиладилар. Худди шунингдек, Итил (Волга) бўйида яшовчи татарлар билан туркманлар, Онадўлида яшовчи турклар билан Шарқий Туркистонда яшаб келаётган уйғурлар ўртасида тафовут мавжуд.

Шу мисоллардан кўринадики, барча туркий халқларни ягона турк миллати дейиш бугунги реал воқеликдан анча йироқ. Буларнинг барини ўқ томири бир қардош ва тилдош халқлар дейиш ҳақиқатга яқинроқдир. Барча туркий халқларни ягона бир миллат дейиш ҳақиқатга тўғри келмайди, деган фикрни билдириш билан биз уларни бир-биридан айирмоқчи эмасмиз, бу кайфиятдан мутлақо узоқмиз. Зотан, улар ягона миллат эмас, деганимиз билан узоқлашиб қолмайди, шунингдек, улар ягона миллат десак, ягона миллатга айланиб қолмайдилар ҳам, чунки миллат бўлиб шаклланиш узун тарихий жараёндир. Бу буйруқ билан тезда ҳал бўладиган иш эмас. Ягона ўқилдиздан тарқалган халқларнинг бир-бирларидан узоқлашиш жараёнлари қанчалик узоқ давом этган бўлса, уларнинг бирлашиш жараёни ҳам шунча давом этиши мумкин. Бу жараённи сунъий йўл билан тезлаштириб бўлмайди. Лекин кишилик жамиятининг ҳозирги тараққиёт босқичида масофалар “қисқарди”, сайёрамиз

“кичрайиб” қолди, ўрта асрларда 6 ой юриладиган манзилга ҳозир 6 соатда тайёрада етиш мумкин. Барча соҳаларда узлуксиз борди-келди қилиш имкониятлари нақадар кенгайди. Бу билан айтмоқчимизки, туркий халқлар маданият, санъат, адабиёт, илм-фан, савдо-сотик ва бошқа соҳаларда ўзаро алоқаларни кучайтира борсалар, талабалар ва ўқувчиларни қардошлари диёрига ўқишга юбориб турсалар ўзаро яқинлик, умумийлик кучаяди, шояд туркий халқлар орасидаги ҳозирги айрим тафовутлар камайиб, зарурий муддат ва жараёндан сўнг улар бир миллат бўлиб шакллансалар ажаб эмас. Бунда барча туркий халқлар ва қавмлар учун тушунарли бўлган умумий тил ва ёзув (лотин ёзуви) асосий восита бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Бунини келажак кўрсатади. Лекин ҳозирги кунда эса бир отадан тарқалган оға-ини, опа-сингил қардошлар эканимизни унутмаслигимиз, лоақал тез-тез ёдга олиб, шунга қараб иш юритмоғимиз лозим. 1996 йил май ойида Туркия Жумҳурияти ва Ўзбекистон Республикаси ўртасида ўзбек ва турк халқларининг абадий дўстлиги ҳақида шартнома имзоланиши бу йўлдаги улкан тарихий қадамдир. Ҳозирги кунда жаҳонда хитойликлар қардошлиги, араблар қардошлиги, славянлар қардошлиги ғоялари кучайиб бораётган экан, биз туркий халқлар ҳам ўз қардошлигимизни доимо ёдда тутиб, кучайтириб турсак арзийди.

Миллат ҳақидаги тушунчага янада аниқлик киритиш мақсадида энди турли қитъалар ва мамлакатларда яшовчи миллатлар ва халқларга оид мисоллар келтирамиз. Кавказ халқларидан осетинларнинг бир қисми Россия Федерацияси таркибидаги Осетия Мухтор жумҳуриятида яшаса, иккинчи қисми Грузия таркибидаги Осетия Мухтор вилоятида истиқомат қилади. Корейс халқининг икки мустақил давлати — Корея Халқ Демократик Республикаси ва Корея Республикаси мавжуд. Ваҳоланки, иккала давлатда ҳам корейс миллати яшайди. Австрияда олмон миллати яшаса ҳам, ўзларини австрияликлар деб ҳисоблашади. Швецарияда асосан уч миллат вакиллари — олмон, фаранг ва итальянлар яшайдилар, шу сабабли бу давлат конфедерация деб аталади.

Озарбайжон Республикасида барча озарбайжонларнинг 20 фоизи яшаса, ҳозирги Эрон Ислом Жумҳурияти таркибидаги

Жанубий Озарбайжон вилоятларида қолган 80 фоизи истиқомат қилади. Яъни Шимолда 5 миллионга яқини, Жанубда 20 миллиондан ортиғи яшайди. Жаҳонга Рабиндранат Тагор каби буюк зотларни берган бангол халқи дунёдаги кўп сонли миллатлардан бири, нуфузи 250 миллиондан ошади. Ғарбий ҳудудларда яшовчи банголлар Будда динига эътиқод қиладилар, Ҳиндистоннинг Банголия штатининг асосий фуқаролари ҳисобланадилар. Шарқий ҳудудларда яшовчи банголлар ислом динига эътиқод қиладилар, ўз мустақил давлатлари — Бангладеш (бу банголлар юрти деганидир) Республикасига эгадирлар. Диний эътиқоддаги тафовутга кўра бир халқ иккига бўлиниб кетгандир. Яқин-яқингача икки Олмония — Германия Демократик Республикаси ва Германия Федератив Республикаси мавжуд бўлиб, сиёсий тузумига кўра икки хил давлат эди. Шўро сиёсатчилари шарқий олмонларни социалистик миллат деб, ғарбий олмонларни капиталистик миллат деб тушунтиришарди. Ҳолбуки, иккала давлатда ҳам ягона бир миллат — олмон миллати яшарди. Кейинги воқеалар — икки олмон давлатининг бирлашуви ўша синфийликка асосланган сохта назариянинг пучлигини қатъий исботлаб қўйди.

Юқоридаги мисолларни келтиришдан мақсадимиз шуки, миллат тушунчаси, биринчидан, синфий тушунча эмас. Миллат вакили бўлишлик мулкдор ёки мулкдор эмасликка боғлиқ эмас. Бой ҳам, ўртаҳол ҳам, йўқсил ҳам бир миллатта мансуб бўлиш ҳуқуқига эга. Миллат тушунчаси синфлардан устувор англатма. Марксчи-ленинчи сиёсатдонларнинг ҳар бир миллатда икки миллат, ҳар бир маданиятда икки хил маданият бор, деган назариялари фақат ўйдирмадан иборатдир.

Миллат кишиларнинг жипс тарихий бирлиги, умумиқтисодий турмуш, тил, ҳудуд бирлиги, маданият, онг, руҳият уйғунлиги ва муштараклиги демакдир. Ўз давлатисиз ўз қиёфасига эга миллат йўқ. Миллатнинг метиндек жипслиги давлатининг қудратига боғлиқ. Ва аксинча, миллатнинг метиндек жипслиги давлатининг қудрати даражасини белгилайди. Миллат ва давлат тушунчаларини бир-биридан айирган ҳолда таърифлаб бўлмайди. Давлатни тузишда, демакким, миллатни шакллантиришда тарихий шахснинг — йўлбошчининг ўрни ва роли каттадир. Қачонки халқимиз

метиндек бирлашиб ва жипслашган бўлса, ўшанда ўз буюк давлатига эга бўла олган. Тарихда бунга мисоллар кўп. Амир Темур XIV асрда тарих саҳнасига дадил чиқиб, шундай бирлаштирувчилик вазифасини адо этди ва буюк бир давлат — Темурийлар давлатини тузди. Аждодларимиз, ўша давр ибораси билан айтганда, туркий қавм тарқоқликка барҳам бериб, туркий миллат бўлиб шаклланди.

Миллатнинг жипслик даражаси ўзгариб турадиган нарса. У гоҳ мустақамланади, гоҳ заифлашиши ҳам мумкин. Темурийлардан кейин миллатимиз жипслиги анча заифлашди, фақат XVI асрда Абдуллахон II даврида бирмунча кучайди-ю, бу ҳол, афсуски, узоқ давом этмади. Яна парокандалик бошланди. Ягона Туркистон парчаланиб кетди. Шимолий, Шарқий ва Жанубий Туркистон ҳудудлари ўзгалар томонидан истило қилинди. Марказий Туркистоннинг ўзида ҳам ягона давлат бўлмади, учта, баъзан эса ҳатто бешта давлат бир-бири билан уришиб яшади. Натижада таназзул ёқасига келиб қолиб, охир-оқибатда чоризм истилосига дучор бўлди. Демак, миллат тақдирида давлат, давлат қисматида миллат ҳал қилувчи омиллардан ҳисобланар экан.

Миллат фақат бир халқ вакилларидагина иборат тарзда шаклланмайди. Ҳозирги ўзбек миллатининг таркиб топишида барча туркий қabila ва уруғлар, олис ўтмиш, тарихдан илгариги замонлардан бошлаб Туронзаминда яшаб келаётган аждодларимиз, шунингдек, қадим Суғд эли, Хоразм эли ва бошқалар ҳам иштирок этганлар. Бу ҳол тилимиз, дилимиз, қиёфамиз, урф-одатларимиз, турмуш тарзимиз, маданият, санъат, адабиёт ва меъморчилигимизда, борингки, меҳнат қуролларимизда ҳам зуҳур этиб турибди. Маълумки, ўзбек миллати келиб чиқиш жиҳатидан туркийдир. Лекин қонимизда бошқа ирқ қони томчилари ҳам йўқ эмас. Ўзбек миллати диний жиҳатдан ислом динига ихлос билан эътиқод қилади, бошқа диндаги миллатдошларимизни ҳозир учратиш амримаҳол.

Ёзма адабий тил ва ягона миллий тил деган тушунчалар бор. Анча ривожланган элат ва халқларда ёзма адабий тил мавжуд бўлади. Илк ёзма манбаларимиз Урхон хоқон Онасой бўйларида давлат қурганида битилган бўлса, Аҳмад Югнакий, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиблар ёзма адабий

тилимизга тамал тошини қўйганлар. Ягона миллий адабий тилимиз XII асрдаёқ шаклланиб бўлган эди. Бунга Туркистон пири Аҳмад Яссавийнинг “Ҳикмат”лари яққол исбот бўла олади. “Ҳикмат” тили XVI аср фарзанди Бобур тилига ҳам, XX аср муаллифлари Абдулла Қодирий, Чўлпонлар тилига ҳам ўхшашидир.

Ягона миллий тилимизни Хоразмда Қутб Хоразмий, Сулаймон Боқирғоний, Рабғузийлар, Мовароуннаҳрда Саккокийлар, Ҳиндистонда Ҳофиз Хоразмийлар, Рум элида Жалолиддин Румий, Насимийлар, Озарбайжонда Хоқонийлар қўллаб, бойита бордилар. Алишер Навоий ягона адабий тилимизнинг шуҳратини шу қадар баланд кўтардики, бу тил қуёши ёғдуларидан Чиндан Румогача, Ҳиндистондан то Сибирь, Олтой ва Итил бўйларигача туркий эллар, нафақат туркийлар, барча элу элатлар баҳраманд бўлдилар, яъни ҳазрат Мир Алишер бобомиз барча туркийларни яққалам қилдилар.

Шу ўринда бир нарсани таъкидлаш жоиз. Ягона адабий тил яратишни фақат бир сиймога нисбат бериш, гарчи у сиймо даҳо бўлса-да, бизнингча, тўғри эмас. Тил - илоҳий неъмат, у халқ даҳоси билан сайқал топади. Халқ даҳоси алоҳида даҳолар қудратидан қудратлидир. Зотан, халқ даҳоси ўз фарзандлари даҳоларидан таркиб топади ва уларда зуҳр этади. Алишер Навоий бобомиз эса туркий тил, адабиёт, санъат, тафаккур, тасаввуф, шариат, фан, маданият ва давлатчилик бобидаги даҳоларимиздан биридир. Шундай қилиб, ягона миллий тилимиз VII асрда шаклланиб бўлган экан, кейин эса гоҳ ривож топди, гоҳ турғунликка учради, лекин ҳамма вақт сақланиб қолаверди ва бизгача етиб келди.

Миллат, бир сўз билан айтганда, маънавият бирлигидир. Маънавият — давлат асоси, давлат эса маънавият суянчиғи.

Чор истилоси ва шўролар сиёсати туфайли маънавий таназзулга учраганимиз оқибатида ўзбек миллатининг миллий хусусиятларига жиддий путур етди. Чунки маънавиятга суянчиқлик қиладиган ўз миллий давлатимиз йўқ эди. Шу сабабли келгусида барча миллатлар бирлашиб кетадилар, деган назария ҳар томонлама тарғиб қилинди: иқтисодий, маданий ва социал-сиёсий ҳаётнинг интернационал бирлиги социалистик миллатлар учун характерлидир. Кишиларнинг янги

интернационал умумийлиги сифатида совет халқининг ташкил топиши марксизм-ленинизмнинг миллатларнинг яқинлашуви ва етук коммунистик жамиятда уларнинг тўла қўшилиб кетишлари ҳақидаги башоратини тасдиқламоқда.

Бу гапларни ўқир эканмиз, яқин ўтмишимизда қандай машъум кулфат бошимизга таҳлика солиб турганига яна бир карра амин бўламиз ва бугунги истиқдол кунларининг қадрини янада чуқурроқ англаб етамиз.

Олтинчи боб

ЖАМИЯТ ЖИЛОЛАРИ

ОИЛА

Барча нарса жуфт-жуфт бўлиб яратилган экан, жуфт бўлиб яшаш табиат тақозосидир. Лекин оила бўлиб яшаш барча махлуқот орасида фақат Одам наслига хосдир. Ер юзида биринчи оилани Одам Ато билан Момо Ҳаво тузишган. Улар узоқ айрилиқдан кейин бир-бирларини жуда соғиниб қолишгач, дийдор кўришганлар. Муҳаббат тарихи ҳам биринчи отамиз ва биринчи онамиздан бошланади, десак, янглишмаймиз. Муҳаббат жуда қадим нарса, лекин уни ҳар бир юрак янгилайди, деганда шоир минг бор ҳақдир.

Маълумки, оила жамиятнинг биринчи ва бирламчи заррасидир. Жамият ана шу кичик зарралардан ташкил топади. Лекин у шунчаки зарра эмас, тирик вужудлар иттифоқидир. Ҳар бир тирик вужуднинг ўзи алоҳида бир олам. Ер юзида агар 6 миллиарддан ортиқ одам яшаса, уларнинг ҳар бири ўзига хос феъл-атворга эга, бир одам иккинчи одамдан нимаси биландир фарқланади, бу ёруғ жаҳонда бир-бирини айнан такрорлайдиган кишилар йўқ. Одамларки бетакрор эканлар, оилаларнинг бир-бирига ўхшамаслиги ўз-ўзидан аёндир. Эр ва хотин — икки тирик вужуднинг, икки оламнинг ўзаро иттифоқидан пайдо бўлган учинчи бир олам — бу оиладир. Иттифоқ иборасида аҳиллик, тотувлик деган маънолар ҳам бор, албатта. Агар оила ҳақиқатан тинч-тотув, аҳил бўлса, олам гулистон. Акс ҳолда турмуш дўзахга айланади, оила эса зиндоннинг ўзи бўлади-қўяди, эр ва хотин эса бир-бирига рақиб ва рақибга бўлиб қоладилар, бунинг жабрини эса улардан кўра болалари, яқин қариндошлари тортадилар. Жамиятга моддий ва маънавий зиён етади.

Дарҳақиқат, оила фақат эр ва хотиннинг ўзидан иборат эмас. Оила эр-хотин, уларнинг бола-чақалари, энг яқин туғишганларидан иборат кишилар гуруҳи, бошқача айтганда,

хонадондир. Оила одамларнинг табиий, иқтисодий, ҳуқуқий, маънавий муносабатларига асосланган ижтимоий бирлигидир. Табиий муносабат дейилганда, эр-хотинлик муносабатлари, бола кўриш; иқтисодий муносабат дейилганда, мулкый муносабатлар, уй-рўзгор, ҳовли-жой — бошпана — кичик ватан; ҳуқуқий муносабат дейилганда, никоҳни давлат йўли билан қайд этиш назарда тутилмоқда. Оила расмий тус олган тақдирдагина, эр хотини олдида, хотин эри олдида, уларнинг икковлари фарзандлари олдида, фарзандлари ота-оналари олдида масъулиятли ва бурчли бўладилар; маънавий муносабат дейилганда эса эр- хотин, ота-она ва болалар ўртасидаги меҳр-муҳаббат, меҳр-шафқат, меҳр-оқибат, одоб-ахлоқ, таълим-тарбия каби инсоний туйғулар ва талаблар кўзда тутилмоқда.

Оила аъзолари бир-бирлари билан умумий турмуш, ўзаро иқтисодий-мулкый, ҳуқуқий, ахлоқий, руҳий алоқалар билан боғланади. Оиланинг биринчи вазифаси ўз насл-насабини давом эттиришдан, солиҳ ва солиҳа фарзандларни тарбиялашдан, оила аъзоларининг тирикчилигини, бўш вақтини кўнгилли ўтказишни таъминлашдан иборатдир.

Оилавий муносабатлар нисбатан мустақил ҳодиса бўлиб, оиланинг ички ишларига ҳеч ким ҳуда-беҳуда аралашшига ҳақли эмас. Шу сабабли оила муқаддас ва даҳлсиз ҳисобланади. Рамзий қилиб айтсак, оила ўзига хос кичик бир мухтор давлатдир. Лекин оила осмондан тушмайди, оила жамият ташқарисида эмас, унинг таркибидадир. Оилавий муносабатлар жамиятдаги мавжуд ижтимоий, иқтисодий, мафкуравий ва маънавий муносабатлар билан белгиланади ва улар таъсирида ўзгариб бораверади. Оилавий муносабатлар жонли, ўзгарувчан жараёндир. Шунга кўра ҳар бир жамият ўзига мос ва хос оила турини танлайди ва шакллантиради. Масалан, XII асрдаги ўзбек оиласи билан бугунги ўзбек оиласи ўртасида муайян фарқлар бор.

ЎЗБЕК ОИЛАСИ

Ўзбек оиласининг дунёдаги бошқа оилаларга ўхшаш томонлари кўп. Шу билан бирга унинг ўзига хос жиҳатлари ҳам йўқ эмас. Халқимизда, никоҳ энг аввало Арши аълода ўқилур, кейин эса ерда, деган нақл беҳудага айтилмаган. Ота-боболаримизнинг

азалий тушунчалари бўйича, никоҳ, — илоҳий аҳд, оила — муқаддасдир. “Хотинларингиз зироатгоҳингиздирлар”, дсйилади Қуръони каримнинг Бақара сураси 223-оятда. Бу сўзлар билан оила тузишдан биринчи муддао — фарзанд кўриш эканига ишора қилинмоқда.

Маълумки, Ҳадиси шарифларнинг муайян қисмида ахлоқ-одоб, маънавият, оиланинг поклиги ва мустақкам бўлишига оид қимматли фикрлар мавжуд:

“Кимгаки Аллоҳ таоло солиҳа хотин насиб этган бўлса, динининг ярмига ёрдам қилибди, қолган ярмига ўзи тақво қилсин”. Эрни эр қиладиган ҳам, қаро ер қиладиган ҳам хотин, деган ўзбек халқ мақолини эсласак, бу ҳадисга шарҳнинг ҳожати қолмайди.

“Хотинларнинг баракотлироғи уйланиш харажатлари енгилидир”. Демак, ҳаддан ташқари дабдабали тўй қилиб, қарзга ботиб, хонадондан қут-баракани кўтармаслик керак.

“Хотин киши қовурғадан яратилган. Агар сен қовурғани тўғрилайман десанг синдирасан, муроса қилу у билан яша”. Демак, аёлни аёл деб билиб, унинг турли хархашаю инжиқликларига, ноз-фироғу эркаликларига, таманною истифноларига чидамоқ, қисқаси, бир гапдан қолмоқ зарур. Эр эркалик мақоми — тахтидан тушмаслиги лозим. Муросаю мадора деб мана шунга айтилади.

“Қайси бир хотин эрининг розилигисиз уйидан чиқса, Аллоҳнинг ғазабида бўлади, то қайтиб келгунича ёки эри рози бўлгунча”. Бу ҳақда халқимизда “Эр рози — худо рози” деган ибора бор.

“Қайси бир хотин сабабсиз эридан талоқ сўраса, жаннат ҳиди унга ҳаромдир”. Ваҳоланки, ривоят қилишларича, жаннат ҳиди қирқ минг йиллик масофадан келиб турар экан!

“Хотин кишига энг ҳаққи кўп киши эридир, эркак кишига энг ҳаққи кўп киши онасидир”. Чиққан қиз чийириқдан ташқари, дейди халқимиз. Тарбияли, огир-босиқ, оқила она турмушга чиққан қизига ҳар гал кўрганида “куёвимни ҳурмат қил” деб тайинлаб туради. Келини билан ўз ўгли ўртасида гап қочганида келинининг ёнини олади, келинини ўз қизи ўрнига қўйиб кўради.

“Агар бир шаҳарда лоақал бир аёл бир марта бузуқлик кўчасига кириб ҳароми орттирса, бу шаҳардан қирқ йил файзу

баракот кўтарилиб кетади”. Бас, шундай экан, маънавий камолотсиз моддий фаровонликка эришиб бўлмайди. Оила поклик-софликка, садоқатга асосланиши керак.

“Аёлларни фақат улуғ одамлар хурмат қилади. Уларни фақат пасткаш одам хўрлайди”. Аёлларни ҳар ким ўз момоси, ўз онаси, ўз эгачи-сингиллари сифатида хурмат-иззат қилиши лозим. Шундагина у инсониятнинг давомийлигига ҳам ўз ҳиссасини қўшган бўлади. Аёлларни хўрлаш ҳам ҳар хилдир. Энг тубан хўрлаш эса аёлни нопок йўлга етаклашдир. Демак, аёлни нопокликка етаклаган эркак пасткашдир.

“Кимки зино қилса, ундан иймон чиқиб кетади”. Иймонсиз кимса одам қиёфасидаги шайтондир.

“Хотин-қизларнинг номусини ҳимоя қилиш, уларни қизганиш иймондандир. Қизганмаслик эса мунофиқликдандир”. Тили бошқа, дили бошқа кимсани мунофиқ дейилади. Рашк — севги соқчиси!

“Аллоҳнинг ҳалол қилган нарсалари ичида Унга энг ёмон кўрингани — талоқдир”. Демак, ҳуда-беҳудага оғиздан “талоқ” сўзини чиқариб юборавермаслик керак экан.

“Эркак кишининг жамоли — тилидир”. Аёлнинг жони кулоғида ҳам бўлади. Ширин сўз — жон озиғи!

“Ҳақиқий мўмин деб хушхулқ ва аёлига нисбатан хушмуомала кишига айтилади”. Демак, мусулмончиликнинг шартларидан бири ўз жуфти ҳалолига хушмуомала бўлиш экан.

“Киши дўстининг динида бўлади. Ҳар бирингиз кимни дўст тутмоқдасиз, қараб дўстлашинг”. Дунёда буюк дўстлик эр-хотинликдир, улар бир-бирларига ширин жонларини ишониб топширишади! Уйланишда, турмушга чиқишда — ўзига бир умрлик дўст танлашда етти ўлчаб бир кесмоқ керак.

“Агар киши жуфти ҳалолига жилмайиб (севиб) боқса, у ҳам эрига жилмайиб боқса, Аллоҳ таоло ҳам уларга раҳмат назари билан қарайди, агар қўлидан ушласа, гуноҳлари панжалари орасидан тўкилади”. Эр-хотиннинг уриши - дока рўмолнинг қуриши. Бунда ташаббус эр томонидан бўлгани маъкул. Камтарлик камолга ҳам, муродга ҳам етказади.

“Эр-хотин — ҳамкор” дейилади ўзбек халқ мақолида. Унда оиланинг устунлари бўлмиш эр ва хотин, яъни ота ва она оиланинг қувончида ҳам, ташвишида ҳам, рўзгор тутишда ҳам,

фарзандларига яхши таълим-тарбия беришда ҳам тенг шерик, ҳамкору ҳамжиҳат эканликлари уқтирилади.

Энг қадимги одатимизга кўра, ўзбек оиласи ҳам тўйдан бошланади. Халқимиз саҳоватли халқ. Топганини эл-юрт олдига қўйсам, дейди. Халқимизни тўйсеварликда айблаб бўлмайди. Гар айбласак, ўз-ўзимизни камситган бўламиз. Тўйсеварликни саҳоватпешалик фазилатларидан бири, деб қарамоқ керак. Тўй қилиш азалий удумимиз, туркларнинг отаси — Абуттурк бобомиздан, Алпомишу Алп Эр Тўнгалардан буён давом этиб келаётган, халқнинг қон-қони, жон-жонига, шуурига сингиб кетган меросий одат. “Тўй қилишнинг нима ксаги бор, фалончи-фалончи жойларда бундай одат йўқ-ку”, дегувчи айрим кимсаларнинг “мулоҳаза”ларига қўшилиб бўлмайди. Тўйсиз, яъни жамоатдан яширин ҳолда “оила” қурилаётган жойларда кўйди-чикди кўп эканини бир эсланг! Тўю маъракаларимизга ўринсиз тош отиш инсофдан эмас. Лекин тўй баҳона сохта обрў олиш илинжида кимошарга исрофгарчилик қилаётганларни ҳам оқлаб бўлмайди. Хўп, бор одам топар, йўқ одам нима қилади? Тўю маъракаларда “мусобақа” эмас, хайр-саҳоват устувор бўлгани маъқул.

Оилани мустаҳкамлашда ҳуқуқий, диний билимлар тарғиб-ташвиқотининг аҳамияти ҳам катта. Шариатга доир, оила ва никоҳ масалаларига бағишланган, ёшларни жисмонан ва руҳан оила қуришга тайёрлашга кўмаклашадиган дунёвий ва диний адабиётларни нашр этишга жиддий киришиш лозим.

Шўролар даврида ҳам, ҳозир ҳам домла-имом томонидан никоҳ хутбасини ўқитмай турмуш қураётган келин-куёвлар халқимиз орасида йўқ ҳисоби. Тўғри, илгари никоҳ пинҳона ўқитиларди. Никоҳ ўқитиш ҳозир мутлақо ошкоралашган. Лекин фуқаролик ҳолатларини қайд этиш бўлимидан ўтиш “Бахт уйи”да, никоҳ ўқитиш масжид ва хонадонларда бўлмоқда. Шу икки маросимни бирлаштириш ва бир жойда — “Никоҳ ва оилавий маросимлар уйида” ўтказишни давр тақозо этмоқда. Бу амалдаги Конституциямизга ҳам зид эмас. Бундан бир неча йил илгари Тошкентнинг Кўкча даҳасидаги “Исломобод” марказида худди шундай қилинар, келиннинг шаръий маҳри белгиланиб, бу ҳақда унга васиқа топширилар эди. Ҳаёт

мураккаб, турмуш тасодифлардан холи эмас. Эҳтиёт чораси сифатида кафолатнома керак. Мабодо турмуш бузилса, ёш она қўлида боласи билан бошпанасиз қолмайди. Бу ташаббусни яна тиклаб, бутун республикамиз бўйича кенг ёйиш мақсадга мувофиқдир. Умуман, келин тушириш орзусида юрган ота-оналар тўй бошлашдан олдин келин-куёвнинг, туғилажак невараларининг етарли ва қулай бошпаналари бўлиши ҳақида қайғуришлари лозим. Энди ариза ёзиш билан текинга уй-жой олиб бўлмайди. Меҳнат ва фақат ҳалол меҳнат билан бошпанали бўлиш мумкин. Ёшларни ҳам мулкдорлик руҳида тарбиялаш, уларга шахсий мулк муқаддас ва дахлсиз эканлигини тушунтириш, шунга одатлантира бориш керак. Моддий таъминоти яхши, уй-жойли оилаларда қўйди-чиқдилар нисбатан кам эканлиги ҳеч кимга сир эмас.

Болалар тарбиясида отанинг қаттиққўллиги, онанинг меҳрибонлиги ҳал қилувчи омиллардандир. Оиладаги умумий соғлом иқлим, меҳр-муҳаббат, оқибат, ўзаро ҳурмат, тинч-тотувлик, ота-онанинг билим савияси, иймон-эътиқодлилиги, дунёвий ва диний илм-маърифатдан хабардорлиги, нималарни биринчи даражада, нималарни охириги ўринда кўриши, етакчи ғоянинг қаёққа йўналганлиги, пулга ва пулдорликка, моддий ва маънавий бойликка муносабати ва шу каби жуда кўпгина нарсаларга ҳам боғлиқ.

Ҳозир жумҳуриятимизда 26 миллионга яқин аҳоли яшаса, шундан ярмидан ортиғи хотин-қизлардир. Демак, диёримизда аёллар эркаклардан анчагина кўп. Миллатнинг давомийлиги учун масъул зот бўлмиш аёлларнинг маънавий қиёфаси қайси томонга қараб ўзгармоқда — бу ҳаёт-мамот масаласидир.

Маънавиятсиз моддий фаровонликка ҳам, умумтараққиётга ҳам эришиб бўлмайди. Маънавий қашшоқлик миллий таназзулга олиб боради. Ноҳалол аёлдан ҳалол фарзанд дунёга келмайди. Умуман, нопок аёлни Она дея шарафлаб бўлмайди. “Қуш уясида кўрганини қилади”, “Онасини кўриб, қизини ол” деган мақоллар беҳудага айтилмаган.

Ўзбек оиласининг ташқаридан сезилмайдиган ўзига хос ички қонун-қоидалари, ахлоқий мезонлари бор. Аввало, ўриндан барвақт туриш шарт. Ризқ-рўз тонгда улашилади. Кимки гафлат босиб, ўринда ётаверса, ризқидан қуруқ қолади,

дейилади. Барвақт турилган куни иш, ўқишнинг унумли бўлиши ҳаммамизга маълум. Қолаверса, тонгги ҳаво мусаффо бўлади, кишининг соғлиғи учун фойдали, кайфиятини ҳам тетик қилади.

Иккинчидан, юз-қўлни ювмасдан ҳол-аҳвол сўралмайди; юз-қўл ювилгандан кейингина кичиклар катталарга салом берадилар. Аёллар нонушта ҳозирлайдилар. Қизлар, келинлар ҳовли-рўя, кўча эшиги олдини супириб, сув сепиб қўядилар. Бу иш оқшомда ҳам такрорланади.

Нонуштага, умуман дастурхонга биринчи бўлиб оиланинг ёши улуғи қўл уради, табаррук нонни ҳам у ушатади.

Иш ёки ўқишга оиланинг ёши улуғидан, дейлик, ҳаёт бўлсалар боболардан, бувилардан фотиҳа олиб кетилади. Қайтишда ҳам аввал уларга учрашилиб, салом берилади, ҳол-аҳвол сўралади. Улар бундай иззат-ҳурматдан мамнун бўлиб, ёшларни дуо қиладилар. Бир оғизгина ширин сўз одамнинг чарчоғини ёзиб юборади, асабини жойига келтиради, руҳини тетиклаштиради. Одам одам бўлиб яратилганлигидан, оиласи борлигидан гурурланади. Мана шунинг учун ҳам оилани роҳат-фароғат, тинчлик-хотиржамлик маскани дейдилар.

Оила одобига кўра катта ёшлилар болаларга, балоғатта етган фарзандлар, келинлар катталарга очиқ-сочиқ ҳолда кўринмайдилар, бачкана қилиқ қилмайдилар, пардасиз сўзларни айтмайдилар, сизсираш ҳурмат белгиси ҳисобланади. Кўчага уй кийимида чиқилмайди, биров сўраб келганда, кўча эшик олдида маҳтал қилиб қўйилмайди, дарҳол уйга таклиф қилинади. Меҳмон кутилганда болалар озода кийинтирилиб, супурги каби нарсалар кўздан четга олиб қўйилади.

Айтаверсак, ўзбек оиласининг фазилатлари кўп. Шу билан бирга унинг сирли томонлари ҳам бор. Бу энди ҳар бир оиланинг ўз ички иши. Уларни гапириш одобдан эмас. Чунки оила даҳлсиз, муқаддас даргоҳ.

Оила — миллат парвози учун илк учиш майдони! Ўзбек оиласи болажонли оила. Бу ҳам бизга суннатдир. Ҳазрат Муҳаммад пайғамбаримиз ўз ҳадиси шарифларида марҳамат қилиб айтибдиларки, “Мен қиёматда ўз умматларимнинг кўп бўлиши билан севинишни истайман”.

Ҳозирги кунда, бизнинг кузатишимизча, шаҳар хонадонларида асосан бобо, буви, ота, она, бир неча ўғил-

қизлар, келин ёки келинлар, неваралар, ҳатто чеваралар яшайдилар. Бу борада қатъий ҳисоб-китоб йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки, юқорида айтганимиздек, ҳар бир оила ўзига хос бир олам. Таркибий жиҳатдан бири иккинчисига ўхшамайди. Кўп қаватли уйларда яшовчи хонадонлар аъзолари ҳовлиларда яшовчилардан кам, албатта. Шаҳарлик оиладан эса қишлоқ оиласининг аъзолари кўп. Бу уй- жой шароити ва азалий анъанавий омилларга боғлиқдир.

Шароит кўтарса, уй-жой етарли бўлса, моддий, энг муҳими, фарзандларни маънавий жиҳатдан етук қилиб тарбиялай олишга кафолат бўлса, кўп фарзандлилик ўзини оқлайди. Гап миқдорий кўпайишда эмас, маънавий сифатда. Агар фарзандлар ҳам жисмоний, ҳам ахлоқий, ҳам маънавий камолотга ета олсалар, бунга нима етсин! Бу — жамият бойлиги, авлодлар давомийлигини таъминловчи асосий омилдир.

Оилавий турмуш шундай сир-синаотлики, баъзан тўнғич фарзанд комил чиқади, баъзан эса кенжатой оила шуҳратини оламга дoston қилади. Болажонлик қариндошларнинг кўп бўлишига олиб боради. Қариндошлар одамнинг ҳам моддий, ҳам маънавий таянчи ва суянчидир. Ўртада оқибат бўлса бас. Оқибатли қариндошлар даврасида яшаш, борди-келди қилиш завқлидир. Бобо, буви, ота, она, амаки, амма, тоға, хола, ака, ука, опа, сингил, ўғил, қиз, жиян, келин, куёв, невара, эвара, чевара, бўла (холанинг ўғли), куда-анда (қуданинг қудаси анда дейилади, куда-анда ибораси шундан келиб чиққан), қайнота, қайнона, қайиноға, қайни, қайинэгачи, қайинсингил, овсин ва шу каби ўнлаб сўзлар қариндошлик даражаларини билдиради. Буларнинг бош омили болажонликдадир. Болажонлик бўлмаса, бу сўзлар, бу тушунчалар пайдо бўлмасди.

Биз ушбу китобни ёзиш асносида истиқболни белгиловчи статистика ташкилотлари, болалар соғлиғи учун масъул соғлиқни сақлаш муассасалари, фуқаролик ҳолатларини қайд қилиш бўлимлари, тиб, социолог ва аҳолишунос олимлар билан, маҳалла оқсоқоллари ҳамда боғча ва ясли мудиралари билан мулоқотда бўлиб, туғилишнинг ҳозирги аҳволи билан қизиқдик. Уларнинг берган маълумотларига кўра республикамизда турғунлик йилларига қараганда ҳозир болалар ўлими кескин камайган, туғилиш нисбатан кўпайган, болалар

ва оналарнинг саломатлиги анча яхшиланган. Бу ёш авлодни жисмонан етук, маънавий баркамол қилиб вояга етказиш йўлида республика ҳукумати изчил ва режали асосда амалга ошираётган тадбирларнинг самарасидир. Шунинг таъкидлаб ўтиш жоизки, Ўзбекистонда ирқ, миллати, ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, барча оилалар ва уларнинг фарзандлари қонун олдида ҳуқуқан бир хил мавқедадирлар, имтиёзлардан ҳам баб-баравар фойдаланадилар. Бу ҳолат Ўзбекистон Конституцияси ва бошқа қонунлар билан кафолатланган.

Ўзбекистоннинг нуфуси ҳар йили ўртача 450-500 минг кишига кўпаймоқда. Шўролар замонида аҳоли ташқаридан кўчириб келтирилувчилар ҳисобига ҳам кўпайган бўлса, эндиликда туғилиш ҳисобига ортмоқда. Маълумки, аҳолининг табиий кўпайиши геометрик прогрессия (ҳандасавий карра) бўйича юз беради. Бу ҳол бир томондан қувонарли бўлса, иккинчидан, қатор муаммоларни ҳам келтириб чиқаради. Мамлакат аҳолисини озиқ-овқат, уй-жой, иш билан таъминлаш, ёш авлодни ўқишга, таълим-тарбияга тўла жалб этиш осон иш эмас. Бунинг устига, республикамизда фуқароларнинг ўртача умри тобора ортмоқда, яъни пенсионерлар сафи йилдан йилга кўпаймоқда. Истиқбол режаларини белгилашда ана шу икки ҳолат назарда тутилиши жоиздир.

ОТИНЛАР

Ўтмишда илмли эркаклар “мулло”, ўқимишли аёллар эса “отин” дея эъзозланганлар. Оила мустаҳкамлиги, поклиги, тинч-тотувлиги учун биринчи навбатда ўшандай тушунган кишилар масъул бўлишган. Муллолар эркаклар орасида, отинлар аёллар даврасида таълим-тарбия ишларини олиб боришган. Тарғибот-ташвиқот ўчоқлари асосан иккита бўлган. Бири — маҳалла ёки қишлоқ масжиди, иккинчиси — отинойилар мактаби. Ҳам ташқаридан, ҳам ичкаридан никоҳнинг илоҳий аҳд, оиланинг муқаддас эканлиги ва шу каби тушунчаларнинг кенг тарғиб-ташвиқ қилиниши асрлар бўйи ўз самарасини бериб келган. Аёллар юрагига аёллар

чуқурроқ кириб бора оладилар. Буни аждодларимиз яхши ҳис этишган.

Тарихдан маълумки, деярли барча буюк боболаримизнинг оналари ўқимишли бўлишган. Ибн Синонинг оналари Ситорабону ҳам, Мирзо Улуғбекнинг оналари Гавҳаршодбегим ҳам, Навоий бобомизнинг волидалари ҳам, Бобур Мирзонинг оналари Қутлуғ Нигорхоним ҳам етук билим эгалари эдилар. Ўтмишда Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Қўқон, Наманган, Марғилон каби кўҳна шаҳарларимиздаги, йирик қишлоқларимиздаги деярли ҳар бир маҳаллада отинойилар бўлган, улар ўз уйларида мактаб тутиб, қиз болаларга савод ўргатишган. Мумтоз адабиётимизнинг вакиллари бўлмиш шоирларимизга отинойилар муаллимлик, мураббийлик ва устозлик қилишган. X асрдаёқ Туркистонимизда донгдор шоиралар етишиб чиққани билан фахрлансак арзийди. X асрда яшаб, ижод этган Робиа Балхий, XI асрда яшаган Оиша Самарқандий, XII асрда яшаган Муниса, XIII асрда яшаган Мутриба бегимларнинг номлари ажойиб шоиралар сифатида тарихда қолган.

Меҳрий, Ниҳоний, Иффатий, Жамила, Гавҳарбегим, Дилшод Хотун каби шоирларимиз эса Алишер Навоийга замондош бўлишган.

Бобурийлар хонадонига мансуб соҳибаи девон Зебуннисобегим, Гулруҳбегим, Нуржаҳон, Жаҳоноро, Салима каби ўнлаб шоиралар, “Бобурнома”нинг узвий давоми бўлмиш “Ҳумоюннома”нинг муаллифи Гулбаданбегим ҳам илк сабоқни отинлардан олишган.

Шоира ва отин Увайсий шоира ва малика Нодиранинг устозидир. Шоира Анбар отин қанчалаб марғуба қизларнинг саводини чиқазган. Муаззамхоним, Нозимахоним каби ўнлаб шоирларимиз ҳам маҳалла мактабларида — отинойилар қўлида таълим олиб, адабиёт оламига қадам қўйганлар. Хуллас, отинлар ўтмишда маърифий-маънавий ҳаётда катта ўрин тутганлар. Улардан тошкентлик Муборакхон, Башоратхон каби маърифатпарвар отинларнинг муборак номлари қомуслардан ўрин олган.

Афсуски, шўролар даврида отинлар фаолияти тўсиққа учрайвериб, аста-секин барҳам топиб кетган эди. Мустақиллик шарофати билан сўнгги йилларда диёримизда аста-секин

отинойилар ва уларнинг мактаблари пайдо бўлмоқда. Ҳозир пойтахтимизнинг турли даҳаларида Эътиборхон, Озодахон, Саидахон сингари ўнлаб отинлар фаолият олиб бормоқдалар. Олий ёки ўрта махсус ўқув юртларини тамомлаган, дунёвий билимдан ташқари диний билимдан ҳам яхшигина хабардор бу зиёли аёллар маҳалла йиғинларида, турли маърака ва зиёфатларда, хотин-қизлар ташкилотларининг анжуманларида фаол қатнашмоқдалар. Эътиборли жойи шундаки, замонавий отинларимиз рус ва араб тилларини ҳам билишади. Янада қувонарлиси шуки, илғор аёлларимиз инглиз тилининг оламаро мавқеини тезда илғаб олиб, шу тилни фарзандларига ўргатиш учун саъй-ҳаракат қилмоқдалар.

Замонавий отинойилар фаолиятини жумҳурият миқёсида кенг тарғиб қилиш, зарур бўлса уларга керакли шарт- шароит яратиб бериш, тегишли адабиёт ва қўлланмалар билан таъминлаш лозим, деб ҳисоблаймиз. Бу масалани Халқ таълими вазирлиги, Хотин-қизлар қўмитаси, “Соғлом авлод учун” ва “Маҳалла” жамғармалари эътиборига ҳавола қиламиз. Диний ишлар қўмитаси ва Ўзбекистон мусулмонлари идораси ҳам замонавий етук отинлар тайёрлашга эътиборни кучайтирсалар, мақсадга мувофиқ бўлур эди.

КАФОАТ

Аждодларимизнинг оила қуришда, келин тушириш ва қиз чиқаришда ўз талаб ва тушунчалари бўлган. Бу нарса XII асрда Фарғона водийсида туғилиб, Самарқандда вафот этган улуғ аллома Бурҳониддин Марғиноний томонидан тасниф этилган “Ҳидоя” (“Ҳидоя фи фуруль ал- фикҳ”) асарида “Кафоат” деб аталади. Кафоат сўзининг луғавий маъноси тенглиқдир. Қонун тилида эса “Кафоат” атамаси эр ва хотин ўртасидаги тенгликни билдиради.

Никоҳда икки томон тенг ва бир-бирига муносиб бўлиши шарт. Агар шундай қилинмаса, турмуш бўлмайди, эрнинг хотиндан, хотиннинг эрдан кўнгли тўлмайди. Келин ва куёв насл-насабда, ижтимоий мавқеда, билим-савияда, дид-фаросатда, имон-эътиқодда, мулкдорликда бир-бирига яқин бўлишлари аълодир. Лекин келин биров қуйироқ даражада бўлса ҳеч гап

эмас, чунки эр оила раҳбаридир. Аммо аксинча бўлса, келин ўзини камситилган ҳисоблаши мумкин. Бунинг устига, куёвнинг оила раҳбари сифатидаги мавқеига путур етади. Кўпни кўрган, тажрибали ота-оналар қуда-анда бўлишда узоқни кўзлаб иш тутишлари бежиз эмас, албатта. “Тенгини топсанг, текин бер”, деган халқ мақоли замирида ҳам кафоат тушунчаси ётади.

МАҲАЛЛА

Кишиларнинг тарихан шаклланган, оиладан кейинги бирлиги — бу маҳалладир. Маҳаллани, агар таъбир жоиз бўлса, йирик бир оила дейиш мумкин. Ўтмишда ҳар бир маҳаллада асосан бир касб-кор одамлари — ҳамкасабалар истиқомат қилишган. Маҳаллалар шунга қараб номланган: заргарлик, мисгарлик, кўнчилик, парчабоб, косибчилик, пичоқчилик, эгарчи, темирчи, тақачи, ўқчи ва ҳоказо. Ҳозирги кунда замона зайли билан бир маҳаллада турли касб-кор кишилари яшайди. Лекин шу билан бирга, асосан ҳамкасбларнинг хонадонлари яшайдиган маҳаллалар ҳам йўқ эмас. Масалан, “Профессорлар”, “Олимлар”, “Шифокорлар”, “Геологлар” каби маҳаллалар мавжуд.

Оиланинг рисоладагидек бўлиши, эр-хотиннинг тинч-тотув, пири бадавлат, ували-жували бўлиб юришида қўни-қўшниларнинг, маҳалла-кўйнинг таъсири кучлидир.

Айниқса, ёш авлод тарбиясида маҳалланинг ўрни катта. Ўсмирлар обрўли маҳалла оксоқолларидан ҳайиқиб турадилар, уларнинг салобати таъсирида ўзларини ножужа хатти-ҳаракатлардан тиядилар. Кимдандир ҳайиқмаган бола бевош бўлиши ҳеч гап эмас.

Қизлар ҳаё ва ибони дастлаб оилада, кейин маҳаллада ўрганадилар, катталардан дакки эшитмай деб очиқ-сочиқ кўча-кўйга чиқавермайдилар. Бўлажак келин ёки куёвларининг кимлигини ота-оналар маҳалла катталаридан суриштирадилар. Совчилар ҳам келин бўлмишнинг, куёв бўлмишнинг уйига қадам ранжида қилишдан аввал қўшниларининг хонадонига қадам қўядилар, уларнинг берган холис баҳосига қараб иш тутадилар. Шунинг учун ҳам “Бир болага етти қўшни ота-онадир”, деган нақл бор.

Шариат бўйича ҳар бир оила учун ўнг, сўл, орқа ва олди томондаги қирқтадан хонадон, жами бир юз олтмиш хонадон қўшни мақомидадир. Қўшнинг қўшнига шаръий ҳаққи бор. Қўшни мусулмон бўладими ёки ғайридин бўладими, қўшничиликда бунинг аҳамияти йўқ. Қўшни ўз оти билан қўшнидир! Қўшнилари билан тинч-тотув, апоқ-чапоқ яшаш шарт. “Қўшнинг тинч — сен тинч”, “Агар гилам сотмоқчи бўлсанг, қўшнингга сот, бир четида ўзинг ўтирасан”, “Узоқдаги қариндошдан, яқиндаги қўшнинг афзал” каби мақоллар ана шундан далолат беради. Маҳалла-қўй, қўшнилари яхши-ёмон кунларда, қувончли тўйларда, бошга ўлим тушган оғир, мусибатли дамларда кунингизга биринчи бўлиб ярайдилар.

“Маҳалла” хайрия жамғармасининг тузилиши маҳалланинг анъанавий тарбия ўчоғи эканини яна бир бор тасдиқлади, унинг зиммасига замона талабларидан келиб чиқиб, янги вазифалар юклади, маҳалла мақомини ҳар қачонгидан кўра оширди. Кўп қаватли бинолар жойлашган ҳудудларда ҳам янги-янги маҳаллалар тузилаётгани, республикамизда яшовчи бошқа халқлар орасида ҳам маҳалла шарофатига чуқур тушунувчилар сафи тобора кенгайиб бораётгани ушбу тадбирнинг халқчиллигини яна бир бор тасдиқлайди. Эндиликда илғор фикрли кишилар бошчилик қилаётган маҳаллалардаги жамоатчилик фикри муайян маънавий куч бўлиб қолди.

ТОБУТКАШЛИК НИМА?

Маҳаллада яшовчи киши, жамиятда тугган мавқеи, бой ёки камбағаллигидан қатъи назар, кексайгани сари бир нарсдан кўнгли тўқ бўла боради — кун-соати битгач, хотиржам оёқ узатиб кетади, уни ҳам маҳалладошлари иззат-ҳурмат билан сўнги йўлга кузатиб қўядилар, инсонлик шарафига доғ тушмайди. Шунча ёшга бориб, кимсасиз ёки дафн этишга моддий қурби етмайдиган хонадонларда ҳам майитнинг кўмилиши орқага сурилган ёки икки-уч кун туриб қолган ҳолатларга дуч келмадик ҳам. Чунки, юқорида айтганимиздек, маҳалла-қўй, қўшнилари яхши-ёмон кунларда, қувончли тўйларда, бошга ўлим тушган оғир, мусибатли дамларда кунимизга биринчи бўлиб ярайдилар. Шунинг учун ҳам

юртимизнинг кўхна маҳаллаларида нуроний отахонларимиз бир-бирларига “Ҳа, тобуткаш, омонмилар, эсонмилар!” деб мурожаат қилишларига шоҳид бўлишингиз мумкин. Бинобарин, тобуткашлар марҳум ёки марҳумани сўнгги йўлга кузатиб кўювчи маҳалладошлардир.

Биз Тошкентнинг ўн уч асрлик тарихга эга қадим Оқилон маҳалласида яшаймиз. Бу ерда ялпи наҳор ошига ҳар кўчадан беш-ўн киши ташриф буюрса, дафн маросимида эса балоғат ёшига етган деярли барча эркаклар қатнашадилар. Бошига мусибат тушган хонадонларда уч кўнғача қозон осилмайди - ён қўшнилар ва яқин қариндошлар қуюқ-сууюқ овқат қилиб чиқариб турадилар.

МУОМАЛА

Кишилар билан муносабат, сўзлашув ва, шунингдек, иш, хизмат билан боғлиқ алоқага муомала дейилади. Энг гўзал муомала лутф-карамдир. Навоий бобомиз буни муомала пардоз деб ёзадилар. Хуллас, халқимизда одамлар билан муносиб тарзда муомала қила билишлик маданият, олижаноблик аломати, деб тушунилган.

Муомала маданиятида энг аввало халқимизнинг болажонлиги, оилани муқаддас билиши намоён бўлади.

Нотаниш икки ўзбек йигити фалакнинг гардиши билан учрашиб қолгудек бўлса, салом-алиқдан кейингина суҳбатни “Уйланганмисиз?” деган гапдан бошлайди. Агар улар ўттиз ёшларда бўлса, савол сал бошқачароқ бўлади: “Оғайни, болалардан нечта?” Ҳа, касб-кор, уй-жой, бойлик ва шу каби моддий жиҳатлар суриштирилмайди, бу одоб доирасига кирмайди ҳам, лекин болачақадан сўз очиш ўзбекларга хос миллий одатлардандир.

Она учун фарзандлари ҳақида мақтов сўзлар эшитиш, ота учун ўғил-қизлари ҳақида эл-юртдан “Отанга раҳмат!” деган олқиш эшитиш энг катта саодатдир.

Ўрта яшар таниш ёки нотаниш эркаклар ва аёллар мулоқотида “Ҳаммасидан кутулганмисиз?” деган савол ўртага тушиши табиий. “Ўғилларни уйлантириб, қизларни узатиб бўлдингизми?” Яхши умидлар билан ўғил-қиз ўстирган ота-она борки, фарзандларини оилали, уй-жойли қилиш ташвиши билан яшайди, бу улар

ҳаётининг мазмуни бўлиб қолади. Ўғил-қизларидан тиниб-тинчиган нуроний боболаримиз, мушфиқ бувижонларимиз энди неварара, чевара, эвараларининг, куда-андаларнинг ташвиши, тотувлиги, яхши-яхши тўйлар қилиш нияти билан яшайдилар: фалончи чеварамнинг тўйини ҳам кўрсам, ўлсам армоним қолмасди, деб Яратганга илтижо қиладилар. Рисоладаги қарияларимизнинг асосий машғулотлари дуоғўйлик, маслаҳатгўйлик бўлиб қолади.

Барча маданий халқларда бўлгани сингари ўзбекларда ҳам муомала “Ассалому алайкум” ва “Ваалайкум ассалом”дан бошланади, кейин ҳол-аҳвол сўрашишга ўтилади.

ЖАМИЯТ

Тилимизда жам, жамоа, жамоат ва жамият деган сўзлар бор. Барчасининг ўзаги йиғилган, тўпланган деган маънони билдирувчи **жам** иборасидир. Масалан: жамоат жам. Одамлар жам бўлишди. Жами — ўн нафар. Шунингдек, жам сўзи қўшув маъносида ҳам ишлатилади.

Жамоа ибораси бирор маҳалла ёки қишлоқ аҳолисини, бирор муассаса, ташкилот ёки корхона аҳлини билдиради, яъни бир жойнинг бир гуруҳ кишилари деганидир.

Жамоа атамаси маъноси жиҳатидан жамоатдан фарқланади. Жамоада турли қарашдаги кишилар бўлса, жамоатда эса бир мақсад, бир хил манфаат йўлида жам бўлган кишилар тушунилади. Масалан, жамоат деганда бир масжидда намоз ўқувчи ҳаммаҳалла, ҳамқишлоқ кишилар назарда тутилади. Жамоат сўзининг жамоатчилик шакли ҳам бор. Масалан: илмий жамоатчилик, адабий жамоатчилик, талабалар жамоатчилиги ва ҳоказо.

Жамият инсоният тарихий тараққиётининг маълум босқичида шаклланадиган ижтимоий муносабатлар мажмуидир. Ижтимоий муносабатлар ичида энг асосийси, сиёсий ва ҳуқуқий устқурма учун ҳақиқий базис бўладиган, ижтимоий онг шаклларини белгилайдиган муносабатлар — иқтисодий муносабатлардир. Тўғри, жамият тараққиёти табиий-тарихий, қонуний тараққиётдир.

Инсоният, масалан, XIX асрдан кўра ҳозир анча равнақ топган. Бу равнақни илмий техника инқилоби, моддий фаровонликка тегишли деб ҳисоблаш мумкин. Бироқ инсониятнинг

умуммаънавиятига оид муносабатлари бундан мустаснодир. Жамият тараққиётини бутунлай иқтисодий муносабатларга боғлаб қўйиш тўғри эмас, бу моддиончиликдир. Одамлар иродаси, азму қарори, маънавий омилларни ҳам унутмаслик керак.

Шўролар давридаги ҳукмрон мафкура моддиончиликка асосланган эди. Шу сабабли у “Тарихда тўртта ижтимоий-иқтисодий формация (босқич) — ибтидоий, қулдорлик, феодал ва капиталистик жамиятлар бўлган, энг сўнгги — бешинчиси бўлмиш коммунистик жамиятни биз — совет халқи яратяпмиз”, деб оламга жар солган эди.

Шўролар мафкурасига кўра: “Ибтидоий жамиятда ҳамма тенг эди. Қулдорлик, феодал ва капиталистик жамиятларда ишлаб чиқариш воситалари (яъни уларнинг эгалари) билан моддий бойликларни ишлаб чиқарувчилар (яъни омма) ўртасида антагонистик зиддият мавжуд бўлиб, мулкдорлар меҳнаткашлар ҳақини ўмариб қолишарди, оммани эксплуатация қилишарди; коммунистик жамиятнинг биринчи даври бўлмиш бизнинг социалистик жамиятимизда барча ишлаб чиқариш воситалари моддий бойликлар ишлаб чиқарувчилар, умуман, халқ ихтиёридадир, шунинг учун ҳам социалистик жамият ишлаб чиқариш воситалари эксплуатациядан озод бўлган совет кишиларининг ўзаро ёрдами ва социалистик ҳамкорлик муносабатларидан иборат”.

Шўро мафкурачилари шу ғояни зўр бериб тарғиб-ташвиқ қилар, мажбурлаб ўзгаларга ҳам тиқиштирар эдилар. СССРнинг тарқалиб кетиши ёки 45 йил икки тузумда яшаб келган икки олмон давлатининг бирлашуви, шунингдск, икки Вьетнам давлатининг қўшилиши бу “таълимот”нинг пучлигини тезда исботлади. Шу сабабли у ҳақда кўп тўхтаб ўтиришга эҳтиёж йўқдир.

Бозор иқтисодиёти онгли кишилик тараққиётининг ҳамма босқичларида бўлган ва бундан кейин ҳам давом этаверади. У инсонларга ҳамisha йўлдошдир.

ЖАМИЯТ ВА ШАХС

Шахс — жамиятнинг бир аъзоси. У жамиятдан ташқарида бўлиши мумкин эмас. Бунинг сабаблари, бизнингча, қуйидагилардир: биринчидан, шахс ахлоқи ҳамisha жамият

ахлоқига бўйсунди, шунга мажбур. Иккинчидан, киши кўпгина нарсаларсиз ҳам яшай олади, лекин танҳоликда яшай олмайди, бахтни ҳам одамлар орасидан топади, шахс бахт-саодати жамиятдан ташқарида бўлмайди; учинчидан, киши жамият иродасидан далда олади; тўртинчидан, жамият шахс камолоти учун боғбонлик қилади, киши фақат туғма сифатлари билангина эмас, балки мазкур жамиятга хос хислатларни ҳам ўзлаштиради.

Демак, ҳар бир шахс — ўзи яшаган ёки яшаб турган жамиятнинг аъзоси, бир фарзанди. Жамият ва шахс, шахс ва жамият муносабатларининг нозик, сир-синоатли томонлари ҳам бор, албатга. Агарда жамият адолатли бўлса, унга адолатпеша шахс раҳбарлик қилаётган бўлса, жамиятнинг барча аъзолари учун ҳам, алоҳида олинган бир шахс учун ҳам бахтнинг кулиб боққанидир. Адолатли жамият шахсни шунчаки шакллантириб қўя қолмайди, балки маънавий етук қилиб камол топтиради.

Худди шунингдек, шахс яхши хулқли, олижаноб бўлса, адолатли жамиятда одамларга катта наф етказди. Ахлоқли киши ҳатто ўз ҳаётидан кечиб бўлса ҳам халқи, ватани учун — ўзи аъзо бўлмиш жамият учун кўп иш қилади, унинг номи тарихда мангу қолади ва янги-янги авлодларга намуна бўлаверади.

Юқорида биз: “Шахс ахлоқи ҳамиша жамият ахлоқига бўйсунди, шунга мажбур”, дедик. Адолатли жамиятда шахс ахлоқи жамият ахлоқига бўйсунishi табиийдир, аслида бу бўйсунishi эмас, уйғунлашишдир. Адолатсиз жамиятда эса ахлоқли шахснинг ахлоқи жамият ахлоқига мос келмайди. Бундай шахс жамиятда юз бераётган адолатсизликларни қабул қилолмайди. Жамият эса уни ўз ахлоқига бўйсунishiга мажбурлайди. Беқарор шахслар жамият измига тушиб, қиёфаларини йўқотадилар. Доно шахс адолатсиз жамиятнинг ахлоқсиз хоҳишига бўйин эгмайди, аксинча, унга тўғри йўл кўрсатишни истайди. Натижада жамият ва шахс ўртасида ихтилоф чиқади, зиддият юз беради. Жамият бундай шахсларни ёки рад этади - назардан четга суриб қўяди, ёки маҳв этиб қўя қолади.

Жамият табиатида яна бир қусур ҳам борки, агар у адолатпеша раҳбар томонидан давлат йўли билан бошқарилмаса, жамият бошвоқсиз оломонга айланиб кетади, бундан энг аввало

онгли, етук шахслар, зиёлилар жабр кўрадилар. Орадан маълум муддат ўтиб, эл-юртда адолат ўрнатилгач, жамият ўз қилмишидан пушаймон бўлиб, ўзи рад этган шахсларни ўзи қабул қилади, ўзи маҳв этиб юборган шахсларни ўзи оқлаб, уларга ҳайкаллар ўрнатишгача бориб етади. Афсуски, вақт ўтган, ҳаёт карвони кетган бўлади... Кишилиқ жамияти яратилибдики, шахснинг қисмати гоҳ худ, гоҳ беҳуд бўлиб келаётир. Албатта, ҳамма гап адолатда, жамиятга ким раҳбарлик қилишидадир.

ЖАМОАТЧИЛИК ФИКРИ

Жамоатчилик фикри — ижтимоий онгнинг ўзига хос кўринишларидан бири бўлиб, кишиларнинг турмуш ҳодисалари, сиёсий ва ижодий ташкилотлар ва алоҳида бир шахсларнинг фаолияти ҳақида ижобий ёки салбий қарашларининг мажмуидир. У кишиларнинг манфаатларини, эътиқод ва ҳис-туйғуларини, сиёсий ва ижодий ташкилот ва муассасаларнинг оммага мунтазам суратда кўрсатадиган таъсири ва амалий ҳаёт тажрибаси, анъаналар асосида ўз-ўзидан ёки уюштирилган тарзда юзага келади ва шаклланади. Шунинг учун ҳам жамоатчилик фикрида манфаатларнинг хилма-хиллиги билан бирга уларни тушуниш даражаси ўртасида фарқ бўлади. Жамоатчилик фикри ёки рад этади ёки маъқуллайди. Бетарафлик жамоатчилик фикри эмас. Бетарафлик — бу яширин ёқлаш ёки ёқламаслик, дилидагини ошкор этмасликдир.

Жамоатчилик фикри — нисбий тушунча, унда ҳақиқат ҳамиша ҳам тўла-тўқис зуҳур бўлавермайди. Жамоатчилик фикрининг ҳақиқатлик даражаси ўша фикрни билдирган жамоа таркиби кимлардан иборат эканлигига боғлиқ. Маҳалла жамоатчилиги деймиз. Туман жамоатчилиги деймиз. Шаҳар жамоатчилиги деймиз. Илмий, адабий, маданий жамоатчилик деймиз. Буларда ҳамма вақт ҳам мутлоқ ҳақиқат ифодаланавермайди.

Масалан, ўн нафар собиқ комфирқа аъзоси маҳалла идорасига тўпланиб, бирор масала ёки бирор фуқаро ҳақида фикр юритиб, буни маҳалла жамоатчилигининг фикри дейиши мумкин. Ёки бирор институтнинг кенгаши бирор олимнинг асари ҳақида сўз юритиб, бу илмий жамоатчиликнинг фикри дегани билан масала ҳал бўлмайди, олимнинг асари агар ҳақиқий асар бўлса, кадрини

йўқотмайди, ҳақиқий асар бўлмаса, илмий жамоатчиликнинг баҳоси билан қадр топмайди ҳам.

Халифалик пойтахти, аини пайтда ўша давр дунёвий ва диний илм маркази бўлмиш Бағдодда қатта бир гуруҳ олимлар Мансур Халложни кофирликда айблаб, диний жамоатчилик фикрини ифодалайдилар. Натижада милодий 922 йилда Мансур Халлож ваҳшиёна ўлдирилади. Икки оёғи ва икки қўли кесилади, кўзларини ўядилар, сўнгра бошини ер тубан қилиб, дорга осадилар, жони узилгач, танасини куйдирадилар, қулини кўкка совурадилар. Ваҳоланки, ўша диний жамоатчилик фикрини билдирган олимлар ноҳақ эдилар. Тарих тажрибаси кўрсатадики, кўпчилик ноҳақ бўлиб, бир киши ҳақ бўлиб чиқиши ҳам мумкин.

Ҳусайн Бойқаро баъзи ғаразгуй сарой аъёнларининг қутқуларига берилиб, Мўмин мирзони қатл этиш ҳақидаги фармонга мастлигида қўл қўйиб юборади. Оқибатда бу қатл теурийлар салтанати таназзулини тезлатади.

Миш-мишлардан рашк ўтида ёнган Отелло покдомон Дездемонани хиёнатда айблаб ўз қўли билан бўғиб ўлдиради. Ваҳоланки, Дездемона садоқатли, маъсума, беғубор эди. Кейин бундан хабар топган Отелло қилмишидан минг пушаймон бўлади, виждон азобида қийналади, аламига чидолмай ўз жонига ҳам қасд қилади. Барибир ҳақиқат очилади, кечикиб бўлса ҳам адолат тантана қилади.

Ўттизинчи йилларда Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпонларни “халқ душмани” деб уюшма қарорини чиқариб, уюшма аъзолигидан ўчириб берганлар ҳам бегоналар эмас, уларнинг ҳамкасабалари эдилар. Эллигинчи йилларнинг бошларида Мақсуд Шайхзода, Шукрулло, Шухрат, Мирзакалон Исмоилий, Саид Аҳмад, Ёнфин Мирзо, Ҳамид Сулаймонларга “халқлар доҳийси йўлига зид иш тутмоқда”, дея туҳмат қилиб собиқ КГБга ёзиб берганлар ҳам бегоналар эмас, улар билан бирга чой ичиб, май ичиб, улфатчилик қилиб юрган ҳамкасабалари эди. Ҳа, бетайинлар, бебурдлар зуғум таъсирида ўз фикрларини тезда ўзгартириб, умумий фикрга — “жамоатчилик фикри”га дарҳол қўшилиб кета қолади.

Марҳум деймизми, собиқ деймизми, балки иккала сифат ҳам мос келар, КПСС ва унинг жойлардаги ташкилотлари

жамоатчилик фикрини уюштиришда устаси фаранг эди. Шўровий сиёсатга мос келмайдиган шахс ё асар пайдо бўлса, дарҳол улар ҳақида “жамоатчилик фикрини уюштиришга буйруқ бериларди, партком, райком, горком, обком, марказкомлар ишга тушиб кетарди, бюроча ва бюроларда йиғилишлар бошланарди. Қарабсизки, “жамоатчилик фикри” рўкач қилиниб, ўша шахс бадном этиларди, ўша асар йўққа чиқариларди.

Маълумки, республикамизда бир нечта ижодий уюшма фаолият кўрсатиб келган ва ҳозир ҳам ишламоқда. Бу уюшмалар адабиёт, санъат, меъморчилик ва журналистика ривожига муайян ҳисса қўшган, деювчилар бор. Балки ўз вақтида шундай бўлгандир. Лекин масала моҳиятига чуқурроқ ёндошиб, босиб ўтилган йўлга, ҳосил бўлган ижод хирмонига мустақил давлатнинг бир онгли фуқароси нуқтаи назаридан қараб, уларни теран ва атрофлича таҳлил қилиб кўрайлик-чи, қандай ҳолат ва ҳодисаларга дуч келар эканмиз? Бизнинг хулосамизга кўра, ўша уюшмалар ижодкорларни бир қолипга солиб туришга интилган, бир андоза — социалистик реализм методи бўйичагина ижод қилишга мажбур этган, бунга очик қаршилиқ билдирганларни “йўқ”қа чиқарган. Кучли истеъдод эгалари муайян даражада ўзларини кўрсата олганлар, лекин тўла-тўқис намоён бўла олмаганлар; бошқалар эса қолипга тушиб, фирқа чилдирмасига ўйнаганлар. Собиқ коммунистик партия ўз сиёсатини ижодкорлар орасида ўша уюшмалар ва уларнинг ҳар бирида мавжуд партия ташкилотлари орқали изчил ўтказиб келарди. Хуллас, ижод билан сиёсат бир-бирига қориштириб ташланган эди. Ваҳоланки, сиёсат ўзгарувчан ҳодиса, ижод эса боқийдир. Энг сара мумтоз асарлар то инсоният тургунча яшаб қолаверади.

Ўз вақтида ўша уюшмаларда бирор ижодкор ёки унинг асари ҳақида билдирилган фикрлар жамоатчилик фикри деб талқин қилинар, агар у фикр ижобий бўлса хўп-хўп, агарда салбий бўлса, тамом-вассалом, неча ойлик ёки неча йиллик ижодий меҳнат зое кетар эди. Жамоатчилик фикри ижобий бўлган тақдирда ҳам, унга “умуман” сўзи тиркаб айтилар, яъни қатор “нуқсон”ларни тузатиш, асарни қайта кўриб чиқиш шарт қилиб қўйилар эди, қисман бўлса-да, жамоатчилик фикрига мослаштириш талаб

этиларди. Шу сабабли ижодкор бояқиш асар яратишга киришишдан олдинда ноқ уюшмада билдириладиган жамоатчилик фикрининг қандай бўлишини хаёлидан ўтказар, чўчиб, юрагини ҳовучлаб юрар, асари битгач, унинг муҳокамасига иложи борича адолатли фикр билдирувчи ижодкорлар қатнашувининг ғамини еяр эди. Бу одатий ҳол эди. Чунки асар муҳокамаларида “рақиб”дан ўч олувчи, социалистик реализм тамойилларини ҳадеб пеш қилувчи нотиклар учраб турарди.

Шундай бир шароитда, ҳали республикамизда собиқ коммунистик партия мавжуд эканлигидаёқ, давлат ташкилотлари, муассасалар, жумладан, ижодий уюшмаларда партия ташкилотлари фаолият кўрсатиши бекор қилинди. Бу маънавийтни сиёсатга тобеликдан озод этиш йўлида қўйилган дадил ва илк қадам эди. Шу тариқа ижодий уюшмаларнинг “жамоатчилик фикри”ни билдирувчи партиявий вазифаларига барҳам берилди.

Маълумки, мустақилликнинг дастлабки йилларида кўпчилик ижодий уюшмаларда тарафкашликлар, лавозим талашлилар юз берди, ҳатто айрим уюшмалар ғийбатхонага айланган даврлар ҳам бўлди. Бу иллат аста-секин барҳам топди.

Шариатда, ғийбат уясига айланиб қолгудек бўлса, ҳатто масжид бўлса ҳам бузинлар, деган фатво бор. Чунки ғийбат кишиларни иймондан айиради, давлат қудратига футур етказди, миллат жипслигига раҳна солади.

Биз жамоатчилик фикрига ҳам, ижодий уюшмалар бўлишига ҳам қарши эмасмиз. Лекин биз жамоатчилик фикрининг холис ва адолатли бўлиши тарафдоримиз. Ижодий уюшмаларнинг сиёсий ташкилотлар эмас, балки ижодий масалалар билан, ижодкорларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжлари билан шуғулланувчи, уларни ҳақиқий бадиий асарлар яратишга руҳлантирувчи ва яхши асар муаллифларини рағбатлантирувчи жамоат ташкилотлари бўлишини истаймиз, холос.

Ижодий уюшмалар керак. Лекин эски шакл ва мазмунда эмас, албатга. Иш услублари мустақил мамлакатнинг, истиқлолга эришган халқнинг манфаатларига мос бўлмоғи лозим. Бир сўз билан айтганда, жамоатчилик фикри — бу жамият фикри эмас. Жамоатчилик фикри жамият фикри бўлиши учун умумхалқ фикри юксаклигига кўтарилиши керак.

Маълумки, маърифатли давлатларда бутун халқ тақдирига, унинг туб манфаатларига дахлдор масалалар умумхалқ сўрови — референдум йўли билан ҳал этилади. Адолатли ва холис ўтказилган референдумда умумхалқ фикри даражасига кўтарилган жамоатчилик фикри аниқланади, дейиш мумкин.

ДАВЛАТ ТАФАККУРИ

Жамият мамлакатда мавжуд барча жамоалардан ташкил топади. Жамият фикри мавжуд барча жамоатчилик фикрларининг қаймоғидан иборат бўлади. Ҳар бир одам мавжуд жамиятда яшаб туриб, ундан ташқари туриши мумкин эмас. Ҳар бир киши ўзи вояга етган ва яшаб турган жамиятнинг фарзанди, ўғил-қиз ота-онасига ўхшагани каби шахс ҳам ўз жамиятининг мевасидир.

Саксонинчи йилларда республикамизда давлат тафаккурига эга шахс раҳбарлик қилганида халқимиз бошига “пахта иши”, “ўзбек иши”га ўхшаган маломатлар ёғилмаслиги, минглаб фуқаролар азоб-уқубатга учрамаслиги мумкин эди. Давлат тафаккурига эга бўлмаган раҳбар ўз атрофига давлат тафаккурига эга сиймоларни яқин йўлатмайди, балки ўзидан узоқлаштиради, ёнига ўзига ўхшаш кимсаларни тортади.

1989 йилги Ўш можароларини бартараф этишда олий заковат — давлат тафаккурининг юксаклигидан туриб фикр юритилмаганида, қадим Туркистонимиз бошига Сарой Бўсна (Босния)да бўлгани каби биродаркушлик, қирғинбаротлар тушиши мумкин эди. Худо бизларни бир сақлаб қолди. Бу бизларга бахтнинг кулиб боққани, омадимизнинг юришгани эди. Демак, жамиятга жамоатчилик фикрини тўғри йўналтириб туриш керак экан.

Бизнинг таърифимиз бўйича, керакли ишни ўз вақтида қила оладиган, умумжамият манфаатини кўзлаб, жамоатчилик фикрини тўғри йўналтира биладиган раҳбарнинг тафаккурига давлат тафаккури, дейилади.

Шундай тафаккур соҳиби бўлса, юрт карвони — сарбонсиз, жамият кемаси — дарғасиз, халқ — йўлбошчисиз қолмас экан.

Тарихда ва яқин ўтмишда ҳам жамиятга сиғмаган ёки жамият қабул қилмаган кўп буюк зотлар ўтган. Умумий манфаатлар

уйғун келса, жамоатчилик фикри ва давлат манфаатлари муштарак бўлади. Бу муштараклик етакчининг давлат тафаккури даражасида фикр юритишига, иш тутишига, жамоатчилик фикрини умумжамият манфаатларига мос ҳолда йўналтириб, шакллантириб туришига боғлиқ, албатта.

Маънавият, маърифат ўчоқлари, матбуот, радио, телевидение жамоатчилик фикрини шакллантириш ва унга тўғри йўналиш беришнинг муҳим воситаларидан ҳисобланади. Жамиятнинг маданий-ахлоқий савиясини кўтаришда, шахснинг маънавий юксалишида ва фуқаролар ўртасидаги муносабатларни тартибга солишда жамоатчилик фикрининг аҳамияти каттадир.

Тилимизда ўзбек жамияти ва Ўзбекистон жамияти деган, бир-бирига яқин, бироқ айнан бир-бирини такрорламайдиган икки тушунча бор. Ўзбек жамияти бу республикадаги ўзбек миллатига мансуб кишиларнинг миллий манфаатларини ифодаласа, Ўзбекистон жамияти эса республикада яшовчи барча фуқароларнинг манфаатларини кўзлайди. Асосий Қонун олдида ҳуқуқан ҳамма теппа-тенгдир. Шундан келиб чиқиб, жамоатчилик фикрини белгилаш, татбиқ этиш ва йўналтириб туриш ҳам давлат тафаккури сирасига киради.

Кўхна тарихдан аёнки, давлат тафаккури соҳибининг ҳаёти осон кечмайди, фаолияти тўсиқларга учраши, уни тушунмасликлари эҳтимолдан узоқ эмас. Ҳамма-ҳаммага бирдек маъқулу мақбул бўладиган раҳбар ҳам, оддий киши ҳам йўқ.

Ўзбек миллатига мансублик ҳам ҳали миллий кадр деган юксак номни билдирмайди. Миллий кадр бўлиш учун миллатга мансубликдан ташқари миллат манфаати учун қайғуриш ҳам шарт. Фидойи, билимдон, укувли раҳбарлар қанчалик кўп бўлса, халқнинг эртаси бугунгидан фаровон бўлади. Тарихда шахснинг роли катта экани хусусида юқорида тўхтаб ўтган эдик. Республикамиздаги катта-кичик раҳбарлар, жумладан, муассаса ва корхоналарнинг бошлиқлари ҳам муайян савияда давлат тафаккури даражасида мулоҳаза қилсалар, иш юритсалар, нур устига аъло нурдир.

Давлат тафаккурининг ибтидоси 1991 йилнинг 31 августида эълон қилинган мустақилликнинг моҳиятига - ўша куни қандай буюк воқеа содир бўлганига тўла тушуниб етишдан бошланади.

Орадан йиллар, замонлар ўтгани сайин бу сананинг улуғлиги тобора аён бўла боради. Ҳар йили янги ўқув йили бошланадиган 2 сентябрда республикамиздаги барча ўқув юртларида Мустақиллик дарслари ўтказилишининг мазмуни ҳам шунда. Зеро, Мустақиллик байрамининг моҳияти ва ундан кейин юз берган буюк воқеалар, амалга оширилган ишлар ҳақида ёш авлодга тушунтириб бориш зарур.

***Эслатма:** Давлат тафаккури ҳақида кенгроқ тушунчага эга бўлишни истаган китобхонимиз, жумладан, каминанинг 2001 йили “Ҳуқуқий тарғибот” маркази томонидан чоп этилган, 52 саҳифадан иборат “Давлат тафаккури нима?” деган рисоласи билан танишиши мумкин.*

*Еттинчи боб***МАЪНАВИЯТ МАШЪАЛИ****АЛЛОҲ ТАОЛО**

Ҳурматли китобхон! Даҳрий, яъни дунё ҳодисаларини фақат табиат қонунларига боғлиқ, деб билувчи, Аллоҳ таолога, унинг Биру борлигига ишонмовчи кимсанинг маънавияти чеклангандир. Шуни назарда тутиб, китобимизнинг бу бобида Аллоҳ таоло, пайғамбарлар, илоҳий китоблар, Қуръони карим, Ҳадиси шариф, фикҳ, ҳалол ва ҳаром ҳақида ҳам қисқача тўхталиб ўтамиз. Зеро, булар тўғрисида маълум бир тушунчага эга бўлмай туриб, маънавиятнинг туб моҳиятини илғаш мушкул.

Аллоҳ — арабча сўз бўлиб, ўзбекчага таржима қилсак, Тангри деган маънони билдиради. Форсчада Худо дейилади, бу калом туркий халқларда ҳам кенг қўлланилади.

Аллоҳ, Худо, Тангри сўзларига одатда сифат қўшилиб, Аллоҳ таоло, Худойи таоло, Тангри таоло шаклида ишлатилади. Таоло — улуғ, олий деган маънони билдиради. Ўз мақомига қараб бошқа сифатлар ҳам қўшилади: Ҳақ таоло, Аллоҳи карим, Парвардигори олам... Аллоҳ таолонинг Қуръони карим ва Ҳадиси шарифларда қайд этилган номлари 99 тадир. Булардан тилимизда энг кўп қўлланилувчилари қуйидагилар дейиш мумкин: ар-Раҳмон — ўта меҳрибон; ар-Раҳим — жуда раҳмли; ал-Малик — подшоҳ; ал-Қуддус — нуқсонлардан ҳоли; ас-Салом — офат ва балолардан саломат; ал-Мўъмин — омон ва омонлик берувчи; ал-Азиз — иззат ва қудрат соҳиби; ал-Холиқ — яратувчи, вужудга келтирувчи; ал-Ғаффор — кечиргучи; ар-Раззоқ - ризқ берувчи; ал-Фаттоҳ — ҳукм этувчи; ал-Қаҳҳор - голиб; ал-Алийм — билувчи, доно, илм соҳиби; ал- Азийм — улуғ, буюк, катта; ал-Карим — карамли, саҳоватли, кечиримли; ал-Ғаний — бой, эҳтиёжсиз; ал-Ҳақ- ҳақиқатан мавжуд зот; ал-Ҳай — тирик; ал-Воҳид — ягона; ас-Самад — ҳожатбарор; ал-Қодир — қудратли; ал- Ҳодий — йўл кўрсатувчи; ар-Рашид — барча иш ва тадбирлари тўғри чиқувчи; ал-Ҳофиз — сақлагувчи...

Аллоҳнинг мазкур ва бошқа исмларига абд — қул сўзи олддан қўшилиб, киши отлари ясалади: Абдурахмон — ўта меҳрибон Аллоҳнинг қули; Абдурахим — жуда раҳмли Аллоҳнинг қули; Абдулқуддус — нуқсонлардан ҳоли Аллоҳнинг қули; Абдулкарим — карамли, саховатли, кечиримли Аллоҳнинг қули; Абдулғани — бой, эҳтиёжсиз Аллоҳнинг қули; Абдулалим — билувчи, доно, илм соҳиби Аллоҳнинг қули ва шу кабилар. Фарзандларга бундай исмлар қўйишдан мақсад — уларда шундай улўф фазилатлар бўлсин, деб ният қилишдир.

Аллоҳнинг сифатлари инсон сифатларидан тубдан фарқ қилади. Айтайлик, Аллоҳнинг кўрувчи, эшитувчи, билувчи деб сифатлаганимизда, унинг мазкур сифатлари таърифлаганимиздек чегарали эмас. Одам яқинни кўради, яқиндаги товушни эшитади, маълум миқдорда билимга эга бўлади. Аллоҳ таолога эса узоқ-яқин баробар. У ҳали гапириб улгурмаган дилимиздаги гапларни ҳам билади ва эшитади. Кўп маълумотлар одам ёдидан кўтарилиб кетади. Аллоҳ эса бирорта катта ёки кичик воқеани унутмайди. Унинг учун бир сония ҳам, миллион йил ҳам баробар. Унинг илми ўзгариб ёки камайиб қолмайди.

Аллоҳ таолонинг зоти ва сифатлари тўғрисида чуқур баҳс юритиш шаръан ман этилади. Чунки унинг ҳамма сифатлари ўзига хос хусусиятга эгадир. Буларни билиб, моҳиятига етишга инсон ақли ожизлик қилади. Шунинг учун унинг Биру борлигига чин имон келтириб, ожиз ақлни унинг ҳақиқати тўғрисида кўп ўйлаб чарчатишга ҳожат йўқ. Сўфи Оллаёв айтганларидек:

**Фаришталар, набийлар етмадилар,
Бўйин сундилару фикр этмадилар.**

Аллоҳ таоло бирор инсонни иймонли бўлишга ёки кофир бўлишга мажбур қилмайди, балки унга ақл, идрок ва ихтиёр бериб қўйганки, хоҳласа, ўз ихтиёри билан савобли ишлар қилиб шариат таклифларини қабул этади, хоҳласа, иймонли бўлган ҳолда иш қилади ёки иймонсиз ҳолда гуноҳ ишларга қўл уради. Мўмин бўлиб, Аллоҳнинг буйруқларини бажарса, унинг розилигини топган бўлади, бажармаса, унинг розилигидан узоқлашиб, гуноҳкор бандалар сафига қўшилади.

Аллоҳ таолони бирор нарсага ўхшатишмайди ва бирор нарсани ҳам Аллоҳга ўхшатишмайди. Аллоҳга нисбатан сахий, хурсанд каби сифатлар ишлатилмайди: Аллоҳ карамли, Аллоҳ рози дейилади.

Аллоҳ ҳамма жойда ҳозирдир, аммо ўзи бемакондир, яъни коинотнинг бирор жойида маскан тутиб истиқомат қилмайди. Маскан, манзил, макон ва жой махлуқларга, яъни яратилган нарсаларга, жумладан, одамларга хосдир.

Тангри таолога вақт, замон ҳам даҳлсиздир. Аллоҳни фалон вақтдан бери бор ва фалон вақтгача мавжуд, дейилмайди. У ибтидосиз ва интиҳосиздир. Туғилиш они, яшаш муддати ва ўлим махлуқлар, жумладан, одамларга хосдир.

Киши кўзига кўринмагани учун Уни инкор этиш ва Биру борлигига шак келтириш ақлсизлик ва шаккокликдир. Зеро, дунёда кўп нарсаларни кўрмаймиз, лекин борлигига шак ҳам келтирмаймиз. Масалан: руҳ, ҳаво, электр токи ва шу кабиларни кўрмасак-да, белги ва аломатларидан борлигига ишонч ҳосил қиламиз. Тангри таолони ҳам кўз билан кўролмасак-да, беҳисоб аломатларидан билиб, унга имон келтирамиз. Еру осмон, ою куёш, тун ва кун, қиш ва ёз, наботот, ҳайвонот ва инсоният дунёларининг ҳамма-ҳаммаси — буларнинг барини Аллоҳ таоло яратганлигини исботлаб турибди. Фақат уларни идрок этиш учун ибрат кўзи ва иймон нури керак.

ПАЙҒАМБАРЛАР

Пайғамбар форсча сўз булиб, хабарчи демакдир. Арабча набий дейилади. Расул сўзи арабча, маъноси элчидир. Демак, пайғамбарлар Аллоҳнинг хабарчи ва элчилари бўлиб, илоҳий таълимот ва дин аҳкомларини ўз умматларига етказган кишилардир. Пайғамбарларнинг адади Қуръон, ҳадис ва тарихий китобларда қатъий белгиланмаган. Баъзи манбаларда уларнинг сони 124 минг дейилган. Қуръони каримда 25 нафар пайғамбарнинг номи баён этилган. Улар: Одам, Идрис, Нух, Хут, Солиҳ, Иброҳим, Исмоил, Исҳоқ, Якуб, Юсуф, Лут, Айюб, Зи-л-кифл, Юнус, Мусо, Ҳорун, Шуайб, Илёс, ал-Ясаъ, Довуд, Сулаймон, Закариё, Яҳё, Исо ва Муҳаммад алайҳиссаломлардир. Исломотаълимотига кўра пайғамбарларнинг биронтасини ажратмаган ҳолда ҳаммаларига баробар иймон келтирилади.

Араб олими Халил Иброҳим пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг хислат ва фазилатлари, бошқа пайғамбарларга берилмаган юзта хусусиятларини бир китобга жам қилган.

Шулардан айримларини келтириб ўтамиз. Гарчанд жаноби пайғамбаримизнинг ўзлари ҳамма пайғамбарлардан кейин келган бўлсалар-да, Одам Ато яратилмай туриб пайғамбар деб ном олганлари, “Хотам ул-анбиё” деган лақабга молик бўлганлари, у кишига итоат қилиш Аллоҳга итоат қилиш билан баробарлиги, ул зотни ҳамма мўмин-мусулмонлар ўз жонларидан ва аҳлу авлодларидан ортиқ кўришлари, иймон калимасида Аллоҳнинг номи билан номлари доимо бирга ёд этилиши, “Раҳматан лил оламин” деган унвон олишлари, пайғамбарликлари бутун Ер юзи халқларига баробар тааллуқли экани, динларини қиёматгача сақлашга Аллоҳнинг ўзи кафил бўлганлиги, номларини айтиб чақирининг ман этилганлиги, шаънларига қиёматгача доимо саловат айтиб турилиши, меърожга чиққанлари, элликдан ортиқ мўъжизага эга бўлганликлари, барча гуноҳлардан мағфират этилганликлари, жинлардан ҳам динларига кириб мусулмон бўлганлиги, ҳамма пайғамбарларга имом бўлиб Байтул-Мақдисда намоз ўқиганликлари, олди томонларини қандай кўрсалар орқа томонларини ҳам шундай кўра олишлари, икки кифтларининг ўртасида пайғамбарлик муҳрлари борлиги, қиёматда биринчи бўлиб тирилиб, Сирот кўпригидан биринчи бўлиб ўтишлари, жаннатта биринчи бўлиб киришлари, кавсар булоқларга эга бўлишлари, гуноҳкор умматларига шафоат қилишлари, умматларнинг кўпчилиги жаннат аҳли бўлиши ва ҳоказо хислатлар шулар жумласидандир.

ИЛОҲИЙ КИТОБЛАР

Аллоҳ таоло ўтган пайғамбарларнинг баъзиларига саҳифалар, баъзиларига эса китоблар нозил қилган. Одам алайҳиссалом, Шис, Идрис, Иброҳим алайҳиссаломларга нозил бўлган қудрати илоҳий бир неча саҳифадан иборат бўлса, Мусо алайҳиссаломга Таврот китоби, Довуд алайҳиссаломга Забур китоби, Исо алайҳиссаломга Инжил китоби, Муҳаммад алайҳиссаломга Қуръон китоби нозил бўлган. Қуръони каримдан бошқа илоҳий китоб ва саҳифалар бирйўла бир дафъа тушган. Аммо Қуръони карим китоб шаклида бир дафъада эмас, балки 23 йил мобайнида вақти-вақти билан оят-оят, сура-сура шаклида оғзаки қабул қилиниб, ёдда сақланган.

Аллоҳ таоло бандаларининг руҳий ва моддий аҳволларини яхши билган ҳолда ҳар бир пайғамбарга унинг умматларига муносиб ҳукмлар баён этилган китоб ва саҳифалар юборган. Таврот, Забур ва Инжил китоблари ўз даврида умматлар учун ҳидоят манбаи бўлган. Муҳаммад алайҳиссаломдан кейин пайғамбар ҳам, илоҳий китоб ҳам келмаслигини ирода қилган Аллоҳ таоло қиёматгача ҳукми ўзгартирилмайдиган, бирор ҳарфи зиёда ёки кам бўлмай тилларда ва дилларда сақланиб борадиган охириги китоби — Қуръони каримни барча инсоният учун ҳидоят манбаи қилиб нозил этган.

ҚУРЪОНИ КАРИМ

Қуръони карим Ер юзи мусулмонларининг дастуриламали, диний аҳкомлар манбаидир. Жаноби расулуллоҳ алайҳиссалом 40 ёшга тўлган вақтларида Ҳақ субҳонаҳа ва таоло Жаброил алайҳиссалом орқали у зоти шарифга пайғамбарлик ваҳийсини юборган. Қуръони каримнинг биринчи ояти ҳам шу ондан нозил қилина бошланган. Жаноби расулуллоҳ алайҳиссалом нозил бўлган оятларни келгусида бир мукаммал мусҳаби шариф сифатига келтириш учун саҳобаи киромлардан тўрт кишини — Али ибн Абу Толиб, Муовия ибн Абу Суфён, Убай ибн Каъаб, Зайд ибн Зобитни ўзларига котиб қилиб олган эканлар. Саҳифаларни жам қилиш ва тўлиқ бир китоб шаклига келтириш ҳаракати жаноби пайғамбаримиз алайҳиссалом вафотларидан кейин Абу Бакр Сиддиқ халифалиги давридан бошланган. Бу муборак ҳаракат иккинчи халифа ҳазрати Умар даврларида давом этиб, ҳазрати Усмон ибн Аффон халифалик замонларида якунланди. Ҳазрати Усмон ибн Аффоннинг буйруқлари билан мазкур саҳифалар жамланиб, ўша даврнинг машҳур хаттотларидан тўрт кишига бир нусхада янги саҳифаларга кўчиртирилади ва тўртта муқоваланган мусҳаф шаклига келтирилади. Алҳамдулиллоҳ, Туркистонга ҳам шу мусҳаби усмоний нусхалардан бири етиб келган ва ҳозирда у мусулмонлар идораси кутубхонасида сақланмоқда.

Қуръони каримда 114 та сура, 6236 та оят борлиги маълум. Йигирма сурада оила ва у билан боғлиқ масалалар тилга олиниши инсоний жамиятда жуфтлик нақадар зарур эканлигини кўрсатади. Қуръони карим қироати турмушимизга

чуқур сингиб кетган. Мустақиллик шарофати билан турли маросимларимиз Қуръони карим қироатидан бошланмоқда. Ўзбекистон ислом дунёси миқёсида Қуръони карим қироати соҳасида олдинги ўринлардан бирини эгаллайди.

ҲАДИСИ ШАРИФ

Ислом шариатининг асосий манбаларидан иккинчиси суннатдир. Суннат расулуллоҳдан нақл қилинган ҳадиси шарифлар орқали шаклланади. Ҳадиси шарифларда расулуллоҳ алайҳиссаломнинг сўзлари, қилган иш фаолиятлари ва саҳобалар томонидан амалга оширилган ишларга муносабатлари тўғрисида ҳикоя қилинади. Шу уч хил услубнинг ҳар бири **суннат** дейилади.

Ҳадиси шарифларни йиғиб китоб шаклига келтириш, асосан пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг вафотларидан кейин амалга оширилган. Бу шарафли иш ҳижратнинг учинчи асрига келиб кенг қулоч ёйган. Ислом оламининг ўша пайтдаги маданий марказларидан саналган Бағдод, Куфа, Басра, Дамашқ, Бухоро, Самарқанд, Урганч, Термиз каби шаҳарларда ҳадис фани билан шуғулланувчи муҳаддислар кўп бўлган. Улар ҳадис тўпламларини тузишган. Улар ичида энг ишончли манба саналганлари олтита бўлиб, буларни имом Бухорий, имом Муслим, имом Абу Довуд, имом Термизий, имом Насоий ва имом ибн Можа тузишган. Бу буюк муҳаддисларнинг тўрт нафари туронзаминлик бўлгани билан бутун ислом дунёси миқёсида фахрлансак арзийди.

Муҳаддислик шу қадар шарафли ва сермашаққат ишки, у кишидан заковат, куч-қувват, фидойилик, юксак иқтидор ва ҳофизани талаб қилади. Масалан, имом Бухорий жами 600 минг ҳадис тўплаб, шулардан 100 минг “саҳиҳ,” ва 200 минг “ғайри саҳиҳ” ҳадисларни ёд олганлар,

ФИҚҲ

Шариат сўзининг луғавий маъноси йўлдир. Диний атама сифатида эса Қуръони карим, Ҳадиси шариф, ижмоъ ва қиёс ва бошқа диний манбаларда тавсия этилган амаллар, ибодатлар мажмуига шариат дейилади.

Жаноб пайгамбаримиз алайҳиссалом вафотларидан сўнги даврларда бир асрда яшаган мужтаҳид даражасидаги уламоларнинг бирор шаръий ҳукмга фарз ёки вожиб деб баҳо беришда қилган иттифоқларига **ижмоъ** дейилади. Масалан, пайгамбаримиз вафотларидан кейин Қуръони каримни бир китоб шаклида жам қилиш, диний хизматчиларга маош тайин қилиш, мадрасалар очиш ва шу каби ишлар ижмоъ билан жорий қилинган.

Зикр қилинган учта манбада топилмаган баъзи масалаларни топилганларига таққослаб ҳукм чиқаришга **қиёс** дейилади. Масалан, Қуръони каримда арақ ман этилган, лекин бошқа маст қилувчи ичимликлар тўғрисида ҳукм айтилмаган. Мужтаҳид уламолар маст қилувчи ичимликларнинг барча турларини арақнинг қилмишига қиёс этиб, уларни ҳам ҳаром деб ҳукм чиқарганлар.

Юқорида тилга олинган диний манбалардан тўғри ҳукм чиқаришга **фикҳ** дейилади. Фикҳ — ислом ҳуқуқшунослиги, фақиҳ — ҳуқуқшуносдир.

Туркистон тупроғидан кўплаб буюк ҳуқуқшунослар етишиб чиққанлар. Рухлари шод бўлсин деб, улардан айримларининг номларини эслаб ўтамиз. Имом Аъзам, Вақиъ бин Жарроҳ Суғдий, Абу Мутъ Балхий, Абу Мансур Мотуридий-Самарқандий, Ҳаким аш-шаҳид Марвазий Балхий Бухорий, Сабазмуни Калабозий Бухорий, Абу Али Низомиддин Аҳмад Шоший, Рустафани Самарқандий, Абуллайс Самарқандий (орадан беш асрча ўтгач, бу улуг зотнинг авлодларидан бири — Абуллайс Фазлуллоҳ Самарқандий Алишер Навоийга устозлик қилган), Абу Бакр Хоразмий, Нисовий, Абу Зайд Абдуллоҳ Дабусий, Хилвоний, Абу Шакур Муҳаммад Кеший, Абулҳасан Суғдий, Абуннаср Исфижобий, Паздавий Самарқандий, Абулмуин Насавий, Абу Саид Масъуд Кушоний Самарқандий, Абу Али Ҳусайн Ломиший Фарғоний, Аҳмад Исфижобий Самарқандий, Садр уш-шаҳид Бухорий, Абу Ҳафс Нажмиддин Насафий, Абу Бакр Алоуддин Самарқандий, Аҳмад бин Муса Кеший, Абулфазл Хоразмий Баққолий, Абулҳасан Сирожиддин Али Ўший Фарғоний, Имомзода Бухорий, Алоуддин Абу Бакр Косоний Фарғоний, Фахриддин Ҳасан Ўзгандий Фарғоний, Бурҳониддин Марғиноний, Тумуртоший Хоразмий, Бурхонуш-Шариъа Бухорий Марғилоний, Абуяъқуб

Саккокий Хоразмий, Мажуддин Уструшаний, Абу Абдуллоҳ Ҳисомиддин Ахсикатий Фарғоний ва бошқалар.

Биз юқорида фақат тўрт аср ичида, яъни VIII асрнинг иккинчи ярмидан XIII асрнинг биринчи ярмигача Туркистондан етишиб чиқиб, ҳуқуқшуносликка оид нодир асарлар яратган олимлардан баъзиларининг исм-шарифларини тилга олиб ўтдик, холос. Уларнинг исмларидаги нисбалар диёримизнинг деярли ҳамма гўшаларида ҳам ҳуқуқшунослик фани равнақ этганини кўрсатади. Бу Ватанимиз қадимдан маънавият маркази бўлганига, халқимизнинг маънавий томирлари чуқур илдиз отганига ёрқин бир далилдир.

ҲАЛОЛ ВА ҲАРОМ

Шариат назарида Аллоҳ таоло тарафидан қилинишига рухсат этилган нарсалар **ҳалол** дейилади. **Ҳаром** эса унинг акси — қилинишига рухсат этилмаган, балки қайтарилган ишлардир.

Одатда халқимиз ҳалолни ейиладиган нарсаларга ишлатиб, ейилмайдиган, зарарли, попок нарсаларга ҳаром иборасини ишлатади. Ҳақиқатда эса шариатда ижозат этилган ҳамма нарсалар, ейиладиган озиқ-овқатлар ва қилинадиган ишлар ҳалол. Ижозат этилмаган нарсалар ва ишлар эса ҳаромдир. Аллоҳ таоло ҳаром этилган ишларни қилувчиларга бу дунёда ёки қиёматда жазосини албатта беради. Ҳеч ким қилмиши учун жазодан қочиб қутулмайди.

Аллоҳ таоло ҳалол қилган нарсалар инсон учун моддий ва маънавий фойдалидир, ҳаром қилинган нарсалар зарарлидир.

Ҳалол қилинган нарсалар ва ишлар кўпчиликка маълум. Ҳаром қилинган ишларни эслатиб ўтиш ва эслатиб туриш жоиздир. Булардан айримлари шулар: яроқли бўлатуриб беиш юриш, зинокорлик, ота-онага оқ бўлиш, фолчилар сўзига ишониш, сеҳр-жоду билан шуғулланиш, шумланиш-ирим қилиш, ўликка дод-вой солиб йиғлаш, савдо-сотикда фирромлик қилиш, бировнинг ҳақиға, омонатига хиёнат қилиш, қасамхўрлик, судхўрлик, ўғирлик, қароқчилик, майхўрлик, бировни масҳара қилиш, гийбат, тухмат, бўҳтон, бадгумонлик, жосуслик, чақимчилик, ёлғончилик, обрўни тўкиш, қотиллик, порохўрлик, бевафолик ва ҳоказо.

Хуллас, ҳалолликка чорлаш — маънавиятга даъватдир.

МАЪНАВИЯТ

Моддий нарсалар одамга жисмоний озиқ ва қувват берса, маънавият унга руҳий озиқ ва қудрат бағишлайди. Фақат моддий жиҳатдан таъминланиш билан кифояланиш - онгсиз ва руҳсиз махлуқларга хос. Маънавиятга интилиш эса руҳ ва онг эгаси бўлиши одамга хос фазилатдир.

Маънавият — одамнинг руҳий ва ақлий оламининг мажмуидир. Тилимизда “Бамаъни одам” деган ибора бор. Бу иборага лойиқ кўрилиш улуғ бахтдир. Ва аксинча “Бемаъни одам” дейиш кучли ҳақоратдир, бу — ҳайвонсифат дейиш билан баробар.

Маънавият — жамиятнинг, миллатнинг ва ёки айрим бир кишининг ички ҳаёти, руҳий кечинмалари, ақлий қобилияти, идрокни мужассамлантирувчи тушунча. Маънавият инсон ва жамият маданиятининг негизи, инсон ва жамият ҳаёти маълум йўналишининг бош омилдир. У муайян иқтисодий-ижтимоий ҳаёт тизимининг шаклланиши, ўзгариши ёки инқирозга юз тутишига кучли таъсир кўрсатади. Маънавият бойиб борса, жамият равнақ эта боради ва, аксинча, маънавият қашшоқлашса, жамият бора-бора таназзулга юз тутди. Мустақиллик йилларида маънавият масалаларига муносабат тубдан ўзгариб, унинг бойиб боришига кучли эътибор берилганнинг боиси ана шунда. Бой маънавиятсиз буюк давлат қуриб бўлмайди. Маънавият жамият ва миллат равнақининг бош омили ва пойдеворилик.

Маънавият кенг тушунча бўлиб, маърифат, маданият тушунчаларини ҳам ўзига қамрайди.

МАЪНАВИЯТ ВА ИСТЕЪДОД

Ҳар бир жамиятнинг маънавият даражаси унинг истеъдод эгаларини, умуман эса, қобилиятли ва уқувли шахсларни қадрлаши, уларга алоҳида ғамхўрлик кўрсатилиши, камол топтириши учун етарли шарт-шароитни таъминлаб бериши билан ҳам белгиланади. Ривожланган, маънавиятли жамиятларда истеъдод эгалари миллатнинг юзи, ғурури ва келажаги деб қаралади. Ҳозирги ўзбек жамияти ана шу йўлдан бориши лозим.

Турон ва Туркистонда азалдан истеъдод эгаларини эътироф этиш ва муносиб қадрлашга ҳамиша эътибор бериб келинган. **Бир тарихий мисол.** Алишер Навоий буюк асари “Хамса”ни ёзиб тугатгач, Султон Ҳусайн Бойқаро улуг бобомизни саройга таклиф қилади, пешвоз чиқиб, карнай-сурнайлар садоси остида зўр тантаналар билан кутиб олади, аркони давлат — амирлар, вазирлар, уламо ва фузало ҳозирлигида шоирга шоҳона кийимларни ўз қўли билан кийгизади, кумуш билан зийнатланган эгар-жабдуқли оқ арғумоққа мингазади. Тантана шу билан тугамайди. Султон Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоий минган от жоловини тутганича Хуросон мамлакатининг пойтахти бўлмиш Ҳиротнинг бош кўчаларини айлантириб чиқади. Халойиқ уларни баб-баробар олқишлайди. Бири буюк асар яратгани учун, иккинчиси шу асар яратувчисининг қадрига етгани учун шундай олқишларга сазовор бўладилар. Бу буюк асарнинг шоҳона тақдирланиши эди. Бу воқеа тиллардан тилларга, эллардан элларга, замонлардан замонларга ўтиб, то бизнинг кунларимизга етиб келган ва қиёматгача ҳам нутилмаसा керак.

Бироқ мустамакачилик, чоризм зулми ва совет империяси йилларида юртимизда истеъдод эгалари тўла бўй кўрсатишларига эътибор берилмади. Бундан коммунистик тузум манфаатдор эмасди, у йирик истеъдод эгаларининг пайдо бўлиши халқнинг миллий руҳи ва ғурурини уйғотиб юборишидан чўчир эди.

Ўзбекистон Республикаси миллий мустақилликка эришгач, ҳар соҳада бўлгани каби истеъдод эгаларига бўлган муносабат ҳам ўзгарди. Илм-фан, адабиёт, санъат ва меъморчилик соҳаларида истеъдодли ёшларни излаб топиш, уларнинг ижодий салоҳиятларини юртимиз мустақиллиги ва халқимиз маънавиятини бойитишга йўналтириш, уларга ғамхўрлик қилиш кун тартибига қўйилди. Бу борада қабул қилинган қатор фармонлар, ҳукумат қарорлари фикримизни тасдиқлайди.

Жамиятнинг ҳар бир онгли аъзоси ўз имкониятларини кўрсатиш учун тенг ҳуқуққа эга. Жамият ўзининг ҳар бир ва ҳамма аъзосига баробар меҳр кўрсатиши лозим. Лекин инсоний омил деган нарсаси ҳам бор. Инсоний омилга эътибор билан

қараш, унга алоҳида шарт-шароит яратиб бериш, рағбатлантиришдан кейинчалик жамиятга наф етади. Демак, истеъдод эгаларини излаб топиш, тарбиялаш, рағбатлантириш, уларга шарт-шароит яратиб бериш ижтимоий аҳамиятга молик ишдир. Истеъдод эгаларини зарур даражада қадрлаш, уларнинг ижодий имкониятларини очиб юбориши туфайли жамият тараққиётини тезлаштиради, бундан пировард оқибатда жамиятнинг барча аъзолари манфаат кўрадилар. Истеъдодпарварлик юртимизда давлат сиёсати тарзида шаклланиб бориши мақсадга мувофиқдир.

МАЪРИФАТ

Маърифатнинг луғавий маъноси билиш, таниш, билимдир. Бу сўзнинг кўплик шакли маорифдир. Атама сифатида эса у табиат, жамият ва инсон моҳияти ҳақидаги турли-туман билимлар, маълумотлар мажмуасини билдиради. Маърифатли дегани — билимли, муайян соҳада маълумоти бор, дегани бўлиб, инсонпарварлик маънавияти заминидagina ўз моҳиятига эга бўлади. Кишиларнинг билимини, маданиятини оширишга қаратилган таълим-тарбияга ҳам маърифат деб қаралади. Бу сўз илму урфон маъноларида ҳам ишлатилади. Маърифатни ҳаётга сингдириш маориф тизими орқали амалга оширилади. Демак, маърифат — билим ва маданиятнинг қўшма мазмуни бўлиб, маориф эса ана шу мазмунни ёйиш қуроли, воситасидир. Маориф асосан умумий ва ўрта махсус билим берувчи мактаб ва ўқув юртлари тармоқларини қамраб олади. Маърифат тушунчаси эса кенгроқ бўлиб, билим ва маданиятни ёйиш ва юксалтиришнинг ҳамма турлари ва соҳаларини ўзига қамрайди.

МАЪРИФАТПАРВАРЛИК

Инсониятнинг бир жамиятдан иккинчи жамиятга, бир тарихий даврдан иккинчи бир тарихий даврга ўтиши маърифатпарварликдан бошланади. Замонанинг энг етук, онгли, оқ-қорани таниган, фидойи, элим деб, юртим деб яшовчи, узоқни кўзловчи маънавиятли сиймолари

маърифатпарварлик билан шуғулланадилар. Маърифатпарварлар одатда давр учун, жамиятнинг бугуни ва келажаги учун ўта муҳим бўлган ғояларни кўтариб чиқадилар ва шу ғояларни амалга ошириш учун изчил кураш олиб борадилар.

Ҳар даврнинг ўз маърифатпарвари бўлади. Ёзувчи, мутафаккир ва фалакиётчи Аҳмад Дониш Бухоро давлатининг Россияга юборилган элчисининг мирзаси сифатида биринчи марта 1857 йилда Санкт-Петербургга боради.. Орадан ўн икки йил ўтгач, 1869 йили яна шу юмуш билан Русия империяси пойтахтида бўлади. Энди Бухоро амирлиги мустақил давлат эмас, вассал эди. Элчига, унинг мулозимларига, жумладан, элчининг мирзаси Аҳмад Донишга ҳам илгаригидек муносабат кўрсатилмайди, чунки улар тобеъ, қарам эдилар-да. Шундан хулоса чиқариб, Аҳмад Дониш “Биз — ўзбеклар қачонгача гафлат уйқусида ётамиз, қачон қолоқликдан қутуламиз”, дея фикр юритиб, бу қолоқликдан қутулиш йўлини маърифатда кўради, халқни маърифатли бўлишга чорлайди. Бу ўша давр учун илғор фикр эди. Муқимий, Фурқат, Комил Хоразмий, Аваз Ўтар, Завқий, Сатторхон, Исҳоқхон тўра каби бошқа маърифатпарварлар ҳам шу ғояни ўз асарларида илгари сурганлар.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошида Туркистонда вужудга келган жадиличлик ҳаракати ҳам дастлаб маърифатпарварлик ишларини олиб борди. Жаид сўзи арабча бўлиб, луғавий маъноси янгидир. Жаидлар 1906 йилдан бошлаб, Туркистонда “Тараққий”, “Хуршид”, “Тужжор”, “Самарқанд”, “Ойна”, “Бухоройи Шариф”, “Умид” каби газета ва журналлар чиқарадилар, босмахона ва нашриётлар, кутубхоналар, театрлар, янгича мактаблар очадилар, хайрия жамиятларини тузадилар, ўтмиш маданиятимизни, тарихимизни тарғиб қилиш билан бирга жаҳоний янгиликларни ҳам оммага етказишга ҳаракат қиладилар, дунёвий билимларни ҳам чуқур эгаллашга даъват қиладилар.

Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулла Авлоний, Садриддин Айний, Абдурауф Фитрат, Саидрасул Саидазизов, Рустамбек Юсуфбек ўғли ва бошқа шу каби маърифатчилар халқни миллий уйғонишга даъват этдилар.

Дастлаб **“Нажот — илму урфонда”** деб билган маърифатчилар кейинчалик **“Нажот — миллий истиқлолда”** деган ғояни ўртага

қўйдилар, уларнинг энг етук намоёндалари миллий-озодлик ҳаракатига бошчилик қила бошладилар.

Маърифатчиликнинг кенг қулоч ёйилиши самараси ўлароқ халқнинг умуммаданияти юксала боради.

МАДАНИЯТ

Маданият арабча мадина (шаҳар, кент) сўзидан келиб чиққан. Араблар кишилар ҳаётини икки турга бўлиб, бирини бадавий ёки саҳроий турмуш, иккинчисини маданий турмуш деб атаганлар. Бадавийлик — бу кўчманчи ҳолда дашту саҳроларда яшовчи халқларга, маданийлик эса шаҳарда ўтроқ яшаб, шаҳарга хос турмуш тарзида яшовчи халқларга нисбатан ишлатилган.

Маданият атамаси кенг маънода қўлланилиб, жамиятнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий ва маънавий ҳаётида қўлга киритилган ютуқлар мажмуини, бирор ижтимоий гуруҳ ёки халқнинг маълум даврда қўлга киритган шундай ютуқлари даражасини, ўқимишлилик, таълим-тарбия кўрганлик, зиёилик ва маърифатликни ҳамда турмушнинг маърифатли киши эҳтиёжларига мос келадиган шароитлари мажмуини билдиради.

Туркистон маданиятининг буюк арбоблари, жумладан, Абу Наср Форобий ҳам, шаҳар турмуш тарзини жамоанинг етуклик шакли сифатида талқин қилади. Форобийнинг фикрича, ҳар бир киши ўз табиатига кўра олий даражадаги етукликка эришиш учун интилади, бундай етукликка фақат шаҳар жамоаси орқалигина эришилади. Унинг таъкидлашича, маданий жамият ва маданий шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўладики, бу мамлакатда ҳар бир одам касб-ҳунарда озод, ҳамма баравардир, кишилар ўртасида фарқ бўлмайди, ҳар ким ўзи истаган ёки танлаган касб-ҳунар билан шуғулланади. Одамлар чин маъноси билан озод яшайдилар.

Инсоний яратувчанликнинг икки асосий тури — моддий ва маънавий яратувчанликка қараб, маданият моддий ва маънавий маданиятларга бўлинади. Моддий маданият моддий фаолиятнинг барча соҳалари ҳамда унинг самаралари — меҳнат қуроллари, турар-жой, кундалик турмуш буюмлари, кийим-кечак,

транспорт, алоқа воситалари ва шу кабиларни ўз ичига олади. Маънавий маданиятга ақлан ва маънан яратувчанлик соҳалари — билим, ахлоқ, таълим-тарбия, ҳуқуқ, фалсафа, нафосат, фан, санъат, адабиёт, фольклор, асотирлар, дин ва шу кабилар киради.

Фақат бир халққа тегишли, фақат бир халқнинг ўзигина яратган соф маданият бўлмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Ҳар бир миллий маданиятнинг асосий қисмини шу миллат яратган бўлса-да, унда жаҳон халқлари яратган умуминсоний маданиятнинг улуши ва таъсири бўлади, албатта. Ҳар бир халқ қайси халқлар билан алоқа қилса, унга маданий таъсир кўрсатади ва маданий таъсир олади.

Маданият — умуминсоний ҳодиса. Лекин шўро мафкурачилари айтиб келганидек, синфий ҳодиса эмас. Маданият барчага баравардир, Масалан, мақомлар, адабиёт, меъморчилик дурдоналари, фан ютуқлари, транспорт ва алоқа воситалари барчага тегишлидир.

Ҳар бир жамият ва давр ўз маданият типига эга бўлади. Жамият ўзгариши билан унинг маданият типи ҳам ўзгаради-ю, лекин маданий тараққиёт узилиб қолмайди, илгариги маданият йўқ бўлиб кетмайди, маданий мерос ва анъаналар сақланади. **Ўтмиш даврлардан инсониятга қолган моддий ва маънавий маданият бойликлари мажмуига маданий мерос дейлади.** Ҳар бир янги авлод моддий ва маънавий маданият негизини ҳар гал янгитдан яратмайди, балки аждодлар томонидан яратилган маданий бойликларни қабул қилиб олади. Тарихий ворислик — жамият ва унинг маданияти равнақининг шартидир. Минг афсуслар бўлсинким, шўролар замонида маданий меросга тўғри муносабатда бўлинмади. “Бою заминдорларга, ҳоким синф табақаларига хизмат қилган ўтмиш маданиятининг бизга кераги йўқ, янги — пролетар (йўқсил) маданиятини яратамиз” деган шиор остида собиқ Совет Иттифоқи халқларининг, жумладан, ўзбек халқининг моддий ва маънавий маданиятига қирон келтирилди, саройлар, масжид ва мадрасалар бузиб ташланди, нодир асарлар ёқилди. Бу сиёсатнинг энг зарарли жойи шунда бўлдики, маданий меросга паст назар билан қаралди, осори атиқалар қаровсиз қолди.

Шу билан бирга ҳар бир жамият ўтмиш маданий меросини қандай бўлса, шундайлигича, кўр-кўрона қабул қилиб олмайди,

албатга. Маданий мероснинг ўз дунёқараши, тузуми, манфаатларига мос келадиган, бугун ва келажак учун хизмат қиладиган қисмини қабул қилади. Чунки ўтмишдан қолган барча нарсалар бир хил қадриятга эга бўлмайди. Масалан, шўролар замонида яратилиб, унинг сиёсатини тарғиб этган, эндиликда ўз умрини яшаб бўлган китобларнинг бугун учун ҳам, келажак учун ҳам қадри йўқ. Тўғри, улар мерос, лекин маданий мерос эмас, уларни тарихий факт сифатида сақлаб қўйиш мумкин, холос. Демак, **маданий мероснинг қадри абадул абад тушмайдиган қисмига миллий қадриятлар дейилади.** Ўзбекистонда истиқлол шарофати билан миллий қадриятларнинг қадрига тўла етилмоқда ва кенг тарғиб-ташвиқ қилинмоқда. Миллий қадриятларимиз истиқлол маданиятини яратишимизга негиз бўлиб хизмат қилмоқда. Бу ҳол миллий мафкурамизда ўз ифодасини топмоқда.

МАФКУРА

Муайян бир ижтимоий гуруҳ ёки миллатнинг туб манфаатларини назарий асословчи ва ҳимоя қилувчи фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний, гўзалликка доир, бадиий қарашларнинг бутун бир тизимига мафкура дейилади. Мафкурасиз жамият, ижтимоий гуруҳ ёки миллат бўлиши мумкин эмас. Жамият маънавияти ичида турли мафкуралар бўлиши мумкин. Лекин бир жамият, ижтимоий гуруҳ (масалан, сиёсий партия) ёки миллатнинг мафкурасини бошқа жамият, ижтимоий гуруҳ ва миллатнинг мафкурасига мажбуран қабул қилдириш мумкин эмас, бунга йўл қўйиб ҳам бўлмайди.

Бундай ҳаракатлар демократия ва эркинлик қоидаларига, миллатларнинг суверенитетига зиддир. Лекин коммунистик идеология, яъни йўқсиллар мафкураси худди шундай йўл тутган. Фақат ўз дунёқарашини мафкура деб билиб, бошқа мафкураларни тан олмаган. Коммунистик идеологияга асосланган ва уни зўр бериб, турли йўл- йўриқлар билан кенг тарғиб-ташвиқ этган, тоталитар, яъни зўравонликка асосланган шўро давлати фақат ҳоким миллат манфаатини кўзлаган. Нафақат собиқ Совет Иттифоқида яшаган миллат ва элатларнинг, балки шулар қаторида социалистик лагер деб

аталмиш мустақил давлатлар халқларининг ҳам миллий манфаатларини тан олмаган, миллий мафкуралари бўлишига йўл қўймаган. Бунга бир- икки мисол: 1956 йилнинг октябрида Венгрияда Москвага муте ҳукуматга қарши қўзғолон кўтарилиб, венгер халқи манфаатларини ҳимоя қилувчи раҳбарлар ҳокимиятни қўлга олишлари биланоқ шўро ҳукумати тезда бу мамлакатнинг ички ишига аралашди, қўзғолон бостирилди, ҳокимият тепасита шўро мафкураси бўйича иш тутувчи шахслар келтириб қўйилди, ҳатго Венгрия Меҳнаткашлар партияси “қайта” ташкил қилиниб, Венгрия Социалистик ишчи партияси деб юритила бошланди.

1968 йилнинг август ойида Прага шахрида халқ қўзғолон кўтарганида ҳам худди шундай иш тутилди, қўзғолончилар устига шўро танклари бостириб борди.

Китобнинг ушбу бобини ёзиш асносида биз собиқ КПСС Программаси билан собиқ СССР Конституциясини ва собиқ Ўзбекистон ССР Конституциясини бир-бирларига солиштириб чиқдик ва шундай хулосага келдикки, моҳият эътибори билан улар ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ, ҳаммаси ҳам коммунистик идеологияга асосланган ва уни амалга ошириш воситалари бўлган. КПСС — сиёсий партия эмас, балки ҳукмрон давлат ташкилоти бўлган, шунингдек, СССР Конституцияси давлат қонунларининг асосий мажмуаси эмас, балки бошқа кўринишдаги КПСС программаси, айтиш жоиз бўлса, ёрдамчи конституция бўлган. КПССнинг хоҳиш-иродаси амрини парламент орқали депутатлар томонидан тасдиқлатиб олиш ва бажартириш дастурчаси ҳисобланган. СССР Конституциясида Коммунистик идеологиянинг гегемонлиги ҳақидаги махсус модданинг мавжудлиги ҳам шу фикримизга яққол далил бўла олади. Ваҳоланки, Конституцияда мамлакатдаги фақат бир сиёсий партия ёки гуруҳнинг мафкураси инобатга олиниши мумкин эмас, бу адолатга ҳам, одоб-ахлоққа ҳам тўғри келмайди. Конституцияда бутун халқнинг хоҳиш-иродаси ўз ифодасини топиши керак.

Ўзбекистон Компартияси ҳеч қачон мустақил сиёсий ташкилот бўлган эмас. У КПССнинг ажралмас ва таркибий қисми ҳисобланиб, Москванинг ноғорасига ўйнаб келган. Сиёсий бюронинг амр-фармонини сўзсиз бажариш, унинг учун

ҳам қарз, ҳам фарз бўлган. Ўзбекистон ССР Конституцияси СССР Конституцияси изидан бориб тузилган эди.

Собиқ Совет Иттифоқи Коммунистик Партиясининг 20 миллиондан ортиқ аъзосининг ҳаммаси ҳам маслак жиҳатидан коммунист бўлмаган. Бир қарашда, гайритабиийдек эшитилса-да, компартия аъзоси деган тушунча бошқа, коммунист деган тушунча яна бошқа нарса. Қонун чиқарувчи ташкилот ҳам, ижроия ҳокимияти ҳам, суд ҳам, боринги, жами ташкилотлару муассасалар компартия қўлида бўлиб келган.

Шу сабабли истаса-истамаса фуқаролар унга аъзо бўлишга мажбур эдилар. Турмуш тарзининг ўзи шуни тақозо этарди. Партия аъзоларига ҳамма эшиклар очиқ эди. Партияга аъзо бўлмаган одам, халқ ибораси билан айтганда, Тўйтепадан нарига ўтолмасди. Шу сабабли КПСС аъзолари 20 миллиондан ошиб кетган эди. Шу сабабли дилида бошқа маслак бўлса-да, замонасозлик қилиб фирқага ўтганлар ҳам кўп эди. Ўзбекистон Компартиясининг ярим миллиондан ортиқ аъзосининг аксарият қисми коммунист маслагига эмасди, десак, янглишмасмиз. Сўзимизнинг исботи учун оддийгина, лекин ҳаётий далиллар келтиришимиз мумкин.

Фирқа аъзоси бўлган ҳаммиллатларимиз ёки қон-қариндош биродарларимиз орасида фарзанди комилининг қўлини ҳалолламаган, ўғил-қизларини никоҳ ўқитмай турмуш қурдирган ёки Рамазони шарифда кундуз кунни тўй берган, марҳум ва марҳума ота-оналарига жаноза ўқитмай дафн эттирган кишиларни кейинги ўттиз-қирқ йил ичида деярли учратганимиз йўқ, айниқса, анъанавий маҳалларимизда. Бўлган бўлсаям, бармоқ билан санарли эди, бундай кимсалар эл назаридан четга чиқиб қоларди. Жуда оғир замонларда ҳам бундай шаръий расм-русумлар яширинча ўтказилган. Ўзбекистонда ҳеч қачон ҳақиқий маънода компартия бўлмаган, ҳозир ҳам йўқ ва бундан кейин ҳам бўлиши мумкин эмас, чунки коммунистик мафкура азалдан халқимизнинг руҳига, онгига, турмуш тарзига ётдир. У бизга четдан олиб келиб, мажбуран тиқиштирилган эди, лекин халқимиз дилида уни ҳеч қачон қабул қилган эмас. Адашиши мумкин бўлган ҳамюртларимиз орасида тушунтириш ишини олиб бориш, ҳар бир зиёлининг, жумладан, қалам аҳли ва ҳуқуқшуносларимизнинг қалб амри,

виждоний бурчи, фуқаролик вазифаси, ватанпарварликка садоқати бўлиши лозим. Мафкуравий кураш доимо давом этади. Зиёлилар ҳамиша хушёр, сезгир ва ҳозиржавоб бўлишлари керак.

Ҳар бир жамият, ижтимоий гуруҳ ёки миллат ўз мафкурасини тарғиб ва ташвиқ қилиши, муҳолифларининг инкор ва қарши фикрларини рад этиш билан бирга улардаги диққатга сазовор мулоҳазаларни инобатга олиши лозим.

Шўролар замонида мафкура борасидаги энг катта йўқотиш шундан иборат бўлганки, мафкура фақат синфий бўлади, у миллий бўлиши мумкин эмас, деб ҳисобланган. Миллий мафкура хусусида ҳатто сўз ҳам юритилмаган. Бунинг натижасида ўзбек миллатининг миллий онги, дунёқараши, миллий гурури, ифтихори анчагина сустлаштириб юборилган эди. Миллий мустақилликка эришилгач, Ўзбекистоннинг истиқдол мафкурасини назарий жиҳатдан ишлаб чиқиш, уни халқ орасида кенг тарғибу ташвиқ қилиш, ҳар бир фуқаро онгига мустақиллик мафкурасининг мазмун ва моҳиятини сингдириш, истиқлол йўлига мос ва хос ўзбек миллий мафкурасини илмий асосда яратиш каби ўта муҳим ва шарафли масалалар пайдо бўлди.

Бизнинг назаримизда, истиқлол мафкураси асрий миллий қадриятларимизга ва янги вужудга келган ва келаётган, халқимизнинг бугунги ва келажакдаги манфаатларини ифодалайдиган фикрларга — халқ тафаккурига асосланиши лозим.

Ҳозир Ўзбекистонда ўз сиёсий йўли — мафкурасига эга бешта сиёсий партия фаолият кўрсатмоқда, бу ҳам республикамиздаги демократия ва эркинликнинг далилидир. Мазкур сиёсий партиялар ҳам ўз йўлидан бориб, мафкура яратиш борасида муайян тажриба тўпламоқда. Бизнинг назаримизда, Ўзбекистоннинг мустақиллик мафкураси асрий миллий қадриятларимиз, халқ тафаккурида вужудга келган ва келаётган янги-янги фикрлар, сиёсий партияларимиз тўплаётган тажрибаларнинг қаймоғи тарзида шаклланиши ва тўхтовсиз бойиб бориши зарур.

Халқ тафаккуридаги янги фикрлар деганда биз қуйидагиларни назарда тутамиз: XXI асрда яшайпмиз. Ҳозир қайси бир халқ ёки мамлакат бўлмасин, агар илм-фан ва

технология соҳалари равнақиға диққат қаратмаса, мафкура борасида ҳам орқада қолади. Маънавияти ҳам маънавий эскириб қолади, сўзи сўз бўлмай қолади, инобатта олинмайди. Америка, инглиз, фаранг, олмон, япон, итальян халқлари илм-фан ва технология соҳаларида илғорлик қилаётганликлари учун ҳам умумжаҳон сиёсатида етакчи эканлигини назардан четда қолдириш мумкин эмас, деб ўйлаймиз. Биз ҳам шундай йўл тутсак арзийди.

Маълумки, мафкура ижтимоий тараққиётда орқада қолиши ҳам ва ундан ўзиб кетиши ҳам мумкин. Агар орқада қолса, жамият тараққиётига ғов бўлади, ёки ҳаддан ташқари илгарилаб кетса, халқдан узоқлашиб қолади. Бизнингча, мафкура тараққиётдан олдинда юриши лозим-у, лекин ундан узилиб кетиши кутилган самарани бермайди, яъни халқ орасига кенг тарқалмайди. Илғор мафкура илғор ижтимоий кучларни сафарбар қила олади, уюштиради, жамият тараққиётини тезлаштиради. Бундай илғор мафкура ижтимоий тараққиётни амалга оширувчи кишилар томонидан онгли равишда ўзлаштирилгандагина, унга етакчи сиймо раҳбарлик қилгандагина тарих ривожига таъсир кўрсата олувчи кучга айланади. Илғор мафкура халқ томонидан ўзлаштирилгач, унинг онгига сингиб боргач, зўр моддий кучга, яратувчанлик қудратига эга бўлади. Илғор мафкура халқимиз томонидан тобора кенгроқ ўзлаштирилиб, унинг онгига сингиб бормоқда, зўр моддий куч, яратувчанлик қудратини касб этмоқда.

Мафкура, шунингдек, ижтимоий онгнинг бошқа шакллари билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Бу деган сўз шуки, ижтимоий онг шакллари қанчалик равнақ этса, мафкура ҳам шунчалик такомиллашиб бораверади.

ТАРБИЯ

Одамзот фарзандини боқиб ва таълим бериб катта қилиш, вояга етказиш учун қилинадиган меҳнат ва ғамхўрликка тарбия дейилади. Шу сабабли таълим-тарбия деб ҳам айтилади. Одамга иш-хунар ўргатишга ва умуман кишининг ғоявий ва маънавий қиёфасини шакллантиришга қаратилган таълим тизими ҳам тарбия сирасига киради. **Таълим берувчига муаллим, тарбия берувчига мураббий дейилади.** Агар муаллим ва мураббийлар

маърифатли, маънавиятли, ўз касбу ҳунарларида моҳир бўлсалар, шогирдларига меҳрибонлик кўрсатсалар, бегараз иш тутсалар, устозлик шарафига ноил бўладилар.

Тарбия — шахс онгини муайян жамиятнинг мақсад ва вазифаларига мувофиқ равишда таркиб топтириш ва ривожлантириш жараёни, кишиларни ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётда фаол иштирок эттиришга қаратилган барча таъсирлар мажмуидир. У таълим билан узвий боғлиқ. Таълим тарбиянинг муҳим воситаси бўлиб, кўп мақсад ва вазифаларга у орқали эришилади. Оила, турли жамоат ташкилотлари, фан, техника, адабиёт, санъат, оммавий ахборот воситалари, радио ва телевидение, тарғибот-ташвиқот ишлари ҳам тарбияга кучли таъсир кўрсатади. Болага олдин таълим бериш керакми ёки олдин тарбия бериш зарурми, ишни қайси биридан бошлаш керак, деган саволлар юради эл орасида. Ишни фарзанд дунёга келиши биланоқ дарҳол тарбиялай бошлашга киришиш зарур, буни бир кун ҳам кечиктириб бўлмайди. Она алласи болада одамзодга меҳр-шафқат туйғусини уйғотади, дейдилар. Чақалоқни тиббий кўриқдан ўтказиш, вақтида эмлатиб бориш, жисмоний чиниқтириш ҳам тарбияга киради.

Тарбиянинг асосий турлари иккитадир: оила тарбияси ва ижтимоий тарбия.

Оила тарбияси — оилада ота-оналар, бобо ва бувилар, умуман катта ёшли қариндош кишилар томонидан болаларни тарбиялашдир. Азалий туркий удумга биноан ота-оналардан кўра бобо-бувиларнинг тарбиявий таъсири кучлироқ бўлган. Чунки ҳаётликларида бобо ва бувилар оиланинг маънавий раҳбарлари бўлишган. Амир Темур темурийлар хонадонида ўрнатган тартибга кўра шаҳзодалар тарбияси билан уларнинг оналари эмас, улуғ бибилари — бувилари шуғулланишган. Шаҳзодалар кўкракдан ажратилиб, эсини таниб, ўз-ўзини эплай бошлагач, бувилари измига ўтказилган. Масалан, Мирзо Улуғбекнинг онаси Гавҳаршодбегим бўлса-да, унинг оилавий тарбияси билан Сароймулкхоним шуғулланган. Амир Темурнинг ўзи ҳам фарзандлари ва неваралари тарбиясига жиддий аҳамият берган, доимо назорат қилиб турган.

Оила тарбиясида доимий таъсирчан куч — оилавий тартиб, яъни оила аъзолариининг бир-бирларига муносабати, ота-она

ва бошқа катта ёшли қариндошларининг хулқ-атвори, маданий ва сиёсий савияси, муомала маданияти, оиланинг даромади, яшаш шароити ва шу каби омиллардир.

Оила қанчалик тартибли, яхши хулқ-атворли, унинг аъзоларининг ўзаро муносабатлари самимий бўлса, оила тарбияси ҳам шунчалик самарали бўлади.

Боланинг ақлий камолотига ҳам ёшлигидан аҳамият бериш керак. Бола ёши улуғлашгани сайин оила тарбияси ҳам мураккаблашади. Бола халқи одатда ҳар нарсага қизиқувчан, серсавол бўлади. Уларнинг раъйини қайтармаслик, силтаб ташламаслик, берган саволларига иложи борича тушунарли қилиб, соддагина жавоб қайтариш лозим. Боланинг хатти-ҳаракатини доимо назорат қилиб, ижобий фаолиятга ундаш, йўлга солиш, қобилияти ёки истеъдодининг ўсишига аҳамият бериш керак. Лекин ота-оналар унар-унмасга болага ёрдам беравермай, уларни кейинчалик турмушда дуч келадиган тўсиқларни, мураккаб ҳаётий масалаларни ечишга одатлантириш мақсадида қийинчиликдан чиқишни ўз-ўзига қўйиб бериши ҳам керак.

Оиладаги меҳнат тарбияси болаларни уй юмушига жалб этишдан бошланади. Боланинг кийимини ўзи кийиши, ўрнини ўзи йиғиштириши, идиш-товоқни ўзи ювиши ва шу кабилардан унинг илк меҳнат малакаси вужудга келади.

Ҳозирги кунда телевидениенинг болалар тарбиясига таъсири кучли. Болаларга фақат ўзларибоп кўрсатувларни кўрсатиш билан чекланиш лозим. Боланинг соатлаб телевизор олдида ўтириши унинг соғлигига салбий таъсир этибгина қолмай, бадий асарни оғзаки идрок эта бошлашига сабаб ҳам бўлиши мумкин.

Оила шароити боланинг нафосат тарбиясига ҳам катта таъсир этади. Бунда кинофильмлар ва қўғирчоқ спектаклларнинг томошалари назарда тутилмоқда. Нафосат гўзалликни ҳис этиш, идрок қилиш ҳамдир. Гўзал — қадим туркий сўз булиб, “гўз” (кўз) ва “ол” дан тузилгандир, яъни кўзни мафтун этувчи маъносини билдиради. Тилимизда яна шу маънога яқин чиройли деган сўз ҳам бор. Чиройли нарсани кўз билан кўрилади. Гўзаллик эса ҳам кўз билан кўрилади, ҳам дил билан ҳис этилади, онг билан идрок қилинади. Болалар ёшликдан

ғўзалликни туюшга ўргатила борилса, нур устига нурдир. Бола ўз ҳиссиёт ва фикрларини мустақил ижод этиш — расм солиш, ашула айтиш, рақс тушиш ва шу кабилар орқали ифодалаш учун унга имкон бериш муҳимдир.

Ота-она болалари олдида ўзлари танлаган касб-корлари ҳақида нолимасликлари, омадлари юришмаганидан сўз очмасликлари маъқул. Шунда ота-онанинг бола олдидаги обрўйига путур етмайди. Болалар ўз ота-оналарини намуна деб билишлари, уларнинг касб-корларига ҳурмат билан қарашлари ана шундан бошланади. Ҳаётнинг қувончли томонлари ҳақидаги гаплар, ишдаги муваффақиятлар болаларни руҳан тетик этади.

Ота-оналар боланинг ахлоқи ва руҳий масъулияти учун жамоат олдида жавобгардирлар. Ўз ота-оналик бурчига эътиборсизлик билан қараш фуқаролик бурчини ўташга рия этмаслик билан тенгдир. Хуллас, болани дунёга келтиришдан кўра уни етук одам қилиб тарбиялаш мушкулроқдир.

Шахснинг шаклланишида тарбиянинг иккинчи тури бўлмиш **ижтимоий тарбия**нинг ҳам аҳамияти катта.

Маълумки, жамият яшаб қолиши ва ривожланиши учун моддий ва маънавий бойликларни узлуксиз ярата бориши зарур. Бунинг учун тарбия керак. Тарбия орқали ўтмишнинг моддий ва маънавий бойликларига авлоднинг ворислиги таъминланади: ўсиб келаётган ёш авлод ўтмиш тажрибаларини ўзлаштириб, уни янада бойитади. Тарбия шахснинг ахлоқий, ақлий, жисмоний камолотида муҳим ўрин тутади.

Ҳар бир даврнинг ўзига хос тарбия усуллари ва воситалари бўлади. Қадим замонларда тарбия — ёш авлоднинг кекса авлод тажрибаларини ўзлаштириб олишидан иборат бўлган. Тарбия асосан меҳнат фаолияти (овчилик, чорвачилик, деҳқончилик ва шу кабилар) жараёнида, турли урф-одатлар, маросимларни ўтказиш вақтида амалга оширилган. У асосан жисмоний бақувват бўлишга қаратилган.

Коммунистик дунёқараш тарбияни синфий деб тушунтириб келган эди. Лекин у синфий эмас, умуминсонийдир. Идрис алайҳиссалом замонларидан бошлабоқ барчага баробардир (мадраса сўзи ана шу алайҳиссалом исмларидан келиб чиққан экан). Мактабу мадрасаларга ёш авлод жалб қилинган-у, лекин уқуви борлар ўқишни давом эттирганлар. Ислом таълимотига

кўра, қизлар ва йигитлар, эркаклар ва аёллар, яъни муслим ва муслималар илм олиш ҳуқуқи бўйича тенгдирлар. Таълим-тарбиянинг қадрига етган, имконияти бор оилалар ўтмишда ўз болаларига махсус мураббийлар тайинлаганлар. Ҳозирги кунда бу одат репетитор олиш тарзида давом этмоқда.

Бола истаган соҳа бўйича таълим-тарбия кўриб, ўзи хоҳлаган ихтисосни эгаллашга ҳақли. Бунда чеклаш бўлиши мумкин эмас. Лекин ундаги хоҳиш билан ирсий имконият ҳамма вақт ҳам бир-бирига уйғун келавермайди. Одатда ота касбини, тўғрироғи, бобомерос касбни тутган ёшлар ҳаётда кўпроқ муваффақият қозонганликларига кўп шоҳид бўламиз. Чунки болада отанинг қони, ундаги лаёқатга монанд укувчанлик бўлади-да.

Умуман олганда, тарбиянинг анъанавий ва замонавий турлари ва усуллари кўп. Шулардан бири шажаравий тарбиядир. Бунда болаларга аждодларининг кимлиги ёзма далил — шажараномалар орқали эслатилиб, ўшалардек бўлишга даъват этилади.

Маълум бир аждоддан келиб чиққан авлодларнинг қариндошлик даражасини изчиллик билан санаб кўрсатувчи тарихий ҳужжатга **шажара** дейилади. Шунингдек, уни аждодлардан авлодларга генетик ўтиш йўли, ниҳол аждод навдасидан ривожланиб борган дарахт шохлари, қариндош-уруғлар боғлиқлиги, ҳуқуқий силсила дейиш ҳам мумкин. Шажара қозикалонлар, ҳуқуқий маҳкамалар томонидан муҳр билан тасдиқланган.

Дунёда шажаралар кўп. Турон, Туркистонда ҳам шажаралар кўп бўлган.

Шарқда шажаралар икки хил шаклда мавжуд. Насл-насаб шажараси ва маълум илмий, диний йўналишнинг устозлардан шогирдларга узатилиш алоқадорлиги, яъни таълимот шажараси.

Насл-насаб шажарасига Ўғузхон шажарасини, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, хоразмшоҳлар, усмонлилар, темурийлар ва уларнинг давоми бўлмиш бобурийлар, шунингдек, шайбонийлар, сафавийлар, аштархонийлар, манғитлар, қўнғиротлар, минглар ва бошқа шу каби шажараларни киритиш мумкин. Хива хони Абдулғозий Баҳодирхон тузган “Шажарайи турк” ва “Шажарайи тарокима” асарлари ҳам аслида шажаралардир.

Яссавиййа, Сухравардиййа, Кубравиййа, Нақшбандиййа — таълимот шажараларидир.

Шўролар замонида шажаралар ҳақида гапириш мумкин эмас эди. Гўё одамлар ўз аждодларини билмаслиги керак эди. Бир ўта замонасоз, мадҳиябоз шоир таърифлаганидек, биз ўзимизни “номи йўқ, қашшоқ, гадо” дейишимиз шарт ҳисобланарди. Мустақиллик шарофати билан биз ҳам жаҳондаги бошқа илғор халқлар қаторида ўзлигимизни билишга, тарихимизни ўрганишга, аждодларимизнинг ақл-заковати билан фахрланишга, уларнинг дунё цивилизациясига салмоқли ҳисса қўшганликларини эътироф этишга мушарраф бўлдик.

Халқимизни камситганларга тарихий ва ҳуқуқий далиллар келтиришга имкон берилган экан, бу борада сай-ҳаракатни кучайтиришимиз зарур. Аждодларимиз руҳини шод этсак, уларнинг бизга қолдирган маънавий мероси сиёсий заминимизни қудратли қилади. Йўлимизни нурафшон қилиб туради.

Шўролар замонида узилиб қолган анъаналардан бири - шажара тузиш иши қайтадан давом эттира бошланганлиги қувонарли ҳолдир. Бу ишга биринчилардан бўлиб, фалсафа фанлари доктори, профессор Омонулла Файзуллаев қўл урди, тарихий, ҳуқуқий ҳужжатларга асосланиб, “Шайх Зайниддин бобо Тошкандий ибн Шайх Шаҳобиддин Абу Хафс Умар Сухравардий шажараси” ни тузди.

Пойтахтимизнинг кўҳна жой номларининг ўз маъноси, ўз тарихи бор, албатта. Шаҳарга ислом дини дастлаб кириб келган VIII асрда комил инсонлар макон тутган жой Камолон деб аталади. Оқил одамлар маскан тутган жой Оқилон деб юритилади. Шайх Зайниддин бобо ва у буюк зотнинг авлодлари худди шу Оқилон мавзесининг шимолий қисмида яшаганлар. Кейинчалик бу табаррук жой ва улар дафн этилган қабристон атрофи Орифон деб юритилган, етарли диний билимга эга сиймога ориф дейилади, у киши яшаган макон Орифон, яъни орифлар юрти демакдир.

Маърифат сўзининг негизи ҳам — ориф. Тарихчи Муҳаммад Солиҳ Қорахўжа ўғли “Тарихи жадидаи Тошканд” асарида ёзадики, Кўкча дарвозасидан то Шайх Зайниддин бобо мақбарасигача 1800 қадам (тахминан 930 метр). Орифон

маҳалласида (ҳозир “Кўкча” деб аталади) Шайх Зайниддин бобонинг 48-авлоди яшаб келмоқда. Шуниси диққатга сазоворки, бутун Шарқ дунёси эътироф этган, Суҳравардийна илмий-фалсафий таълимотини яратган Шайх Шаҳобиддин Абу Ҳафс Умар Суҳравардийнинг ўғли Шайх Зайниддин бобо мақбарасини соҳибқирон Амир Темур 1391-1392 ва 1402 йили зиёрат қилган ва таъмир эттирган.

Ушбу шажаранинг муаллифи Омонулла Файзуллаев Шайх Зайниддин бобонинг 45-авлодидир. У киши беҳад машаққатли бу иш жараёнида қанчалаб тарихий ҳужжатларни кўздан кечиришга, исмларни аниқлашга, қариндошлик даражаларини белгилашга, саналар силсиласини бир ипга тизиш, имзо ва муҳр соҳибларининг кимлигини ўрганишга ва яна қанчадан-қанча жумбоқларни ечишига тўғри келди.

Омонулла Файзуллаев тўртта тарихий ҳужжат асосида бир бутун шажара тузган. Биринчи ҳужжат бобоси Саййид Файзуллаҳўжа Орифхўжаевнинг пўлат сандиғида сақланиб келган. Шажаранинг иккинчи нусхасини унга амакиси Абдуллаҳўжа ака берган. Учинчи нусхани бошқа бир амакиси Саййид Салоҳиддинхўжа шоир Алоиддин Хўжа ўғли қўлёзмаларидан ўзи кўчириб олган. Тўртинчи нусха “Насаб шажаралари” бўлиб, унда 27 аждод-авлоднинг рўйхати берилган. Бу тўртта ҳужжат умумшажаранинг муайян қисмлари бўлиб, бир-бирини тўлдиради.

Демак, ўтмишда қозикалонлар муҳрлари билан тасдиқланган ҳужжатлар ўз навбатида янада қадимийроқдир. Чунончи, шажаранинг 24 ва 25-вакиллари бўлмиш Саййид Тоҳирхон Шайх ва Саййид Олимхон Шайхларнинг шажара тузишдаги хизматлари таъкидланади ва “Авлодларимиздан умид ва илтимос — шу зотларга бизларнинг қардош ва қариндошларимиз ким бўлса, ота-боболарни топиб, ушбу шажарага шўъбаларин келтириб қўшсалар керак”, деб ният қилганлар.

Хўш, Шайх Зайниддин бобонинг ўзлари ким? Нечук у зот шундай улуғ ҳурматга сазовор, у кишининг ижтимоий-тарихий хизматлари ва жамиятдаги ўрни қандай бўлган?

Бу саволларга мазкур ҳужжатларнинг ўзи жавоб бера олади: “У — саййидларнинг улуғи ва шариф кишиларнинг

кароматлиси ва буюгидир”, “Орифларнинг қутби ва ишончли раҳнамоси жаноб Шайх Зайниддин Кўйи Орифон”.

Шайх Зайниддин бобо авлодларининг жамиятга қилган яхши хизматлари бор. Фикримизнинг тасдиғи учун бир-икки мисол келтирамиз. Машҳур шоир Саййид Ҳайбатуллоҳхўжа — Мавлоно Хислат Шайх Зайниддин шажарасининг 43-авлодларидан биридир. Мавлоно Хислат XX асрнинг бошларидаёқ шўх ғазаллари, қўшиқлари билан бутун Туркистонга кенг танилган, баёзлари чиққан, Тўйчи ҳофизлар билан ҳамкорлик қилган, жадидлар сафида маърифатчилик билан шуғулланган. Қўшиқлари ҳамон тўйларда ижро этилади, эфирга тез-тез бсриб турилади, халқ ҳофизлари репертуарларидан кенг ўрин олган.

Биз мазкур шажарага мансуб Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Жорулла Файзуллаев, ёзувчи, санъат арбоби Нажибулла Ҳабибуллаев, атоқли навоййшунос олим Ҳамид Сулаймон билан улар ҳаётликларида суҳбатлашган эдик. Ёдимизда улардан нурли хотиралар қолган, улар насл-насабли зотлар эдилар. Шайх Зайниддин бобонинг эндиликда марҳум авлодлари 44 поғонадан иборат. Шажараларда у зотнинг аждодларидан яна 3 поғона тилга олиб ўтилади. Ҳозир тўрт авлод — 45-, 46-, 47- ва 48- авлодлар ҳаёт, демак, қарийб 1200 йил давомида 50 авлод яшаб ўтган.

Шажарада Шайх Зайниддин бобо 15-поғонани эгаллайди. Энг биринчи бобокалон Саййид Муҳаммад Султон Бакридин эса буюк бобомиз Муҳаммад Мусо Хоразмийга замондош экан. Шажаранинг 13-авлоди Шайх Умар Шаҳобиддин Сухравардий Бағдод халифасининг Мовароуннаҳрдаги элчиси бўлиб хизмат қилган экан. Оққан дарё яна оқмай қолмас, деганларидек Омонулла Файзуллаевнинг ўғли, шажаранинг 46-авлоди Алишер Файзуллаев бобокалонининг йўлидан бориб, чет эл мамлакатларидан бирида Ўзбекистон Республикасининг Фавқулодда ва мухтор элчиси бўлиб хизмат қилди.

Диний тарбия ҳақида сўз бошлашдан аввал шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, у кишини фақат художуй қилиб қўяди, фақат тоат-ибодатгагина чорлайди, деб тушуниш хатодир. Аслида, моҳият эътибори билан, дин кишини ҳар томонлама етук инсон бўлишга даъват этади ва шунга кўмаклашади. Афсуски, шўро замонида дин, шу жумладан, ислом дини,

амалда рад қилингани сабабли диний таълимот мутлақо нотўғри талқин этилди, руҳонийларга паст назар билан қаралиб, гўё улар замонавий билимлардан йироқ, қолоқ кишилар деб тушунтириб келинди. Фикримизнинг исботи учун бир-иккита мисол келтирамиз. Аллоҳ таоло Қуръони каримнинг “Моида” сурасида жаноби пайғамбаримизга ва у кишининг умматлари бўлмиш бизларга хитоб қилиб: *“Ўзларини насоралар деб билувчилар мусулмонларга энг яқин дўстдирлар”*, дейди. Қаранг, Қуръони карим насоралар, яъни христианлар билан мусулмонларни дўстликка даъват этмоқда.

Ер юзидаги 6 миллиарддан ортиқ аҳоли бамисоли бир дарахтнинг новдалари каби тақдирдошдирлар. Демак, инсоният мақсадларида кўплаб муштарак нуқталар ва йўналишлар мавжуд. Шулардан бири табиатни муҳофаза қилиш, яъни экология муаммосидир. Бу муаммо ўзининг инсониятга келтираётган ва келтириши мумкин бўлган бундан баттар ёмон оқибатлари жиҳатидан ядро уруши ҳалокатидан кейин иккинчи ўринда туради. Албатта, илмий-техникавий ривожланиш натижасида турли соҳа илм ва технологияларининг тараққиёти, янги энергия манбалари ва кимёвий моддаларнинг пайдо бўлиши, оқибатини пухта ўйламай табиат мувозанатига билиб-билмай аралашувлар — буларнинг барчаси атроф-муҳитни муҳофаза қилиш борасида ниҳоятда ташвишли ҳолатни вужудга келтирди.

Ҳар бир маърифатли ва маънавиятли мусулмонга маълумки, Аллоҳ таоло оламни дақиқ ва бир-бирига ўзаро боғлиқ ҳолда, ундаги мавжудот ва махлукотнинг хусусиятлари, сифатлари, таркиблари, синфлари ва ададларини ниҳоятда баркамол ва уйғун қилиб яратган. Бу ҳақда Қуръони каримда кўплаб оятлар бор. Жумладан, “Қамар” сурасининг 49-оятида Аллоҳ таоло бундай дейди: *“Албатта, биз барча нарсаларни ўлчов билан ҳал қилдик”*. “Фурқон” сурасининг иккинчи оятида эса: *“Аллоҳ ҳамма нарсани яратди ва ўлчовини мукамал қилди”*, дейилади. Бошқача айтганда, дунёдаги ҳар бир нарса — сув ҳам, тупроқ ҳам, ҳаво ҳам, ҳайвонот олами ҳам, наботот ҳам Аллоҳ таоло томонидан муайян ўлчов билан бир-бирига ўзаро боғлиқ қилиб яратилган. Агар бу мувозанат бир оз бузиладиган бўлса, инсоният учун қатор-қатор муаммолар келиб чиқиши ва натижада табиат учун ҳалокат хавфи туғилиши мумкин.

Яна шу нарса ҳам диққатга сазоворки, Аллоҳ таоло ўзи яратган бу ажойиб оламни инсон тасарруфига ҳавола этиб қўйган. Инсон Аллоҳ таолонинг Ер юзидаги халифаси деб бежиз айтилмаган. Парвардигор илоҳий китобларда инсонни улуғлаб, уни Ер юзидаги ўз халифаси қилиш барабаридан уни синаш ва имтиҳон этишни ҳам буюрган. Шунинг учун ҳам ислом дини нуқтаи назаридан инсон Аллоҳ таолонинг ҳузурида ўзининг барча амалларидан ҳисоб беради. Аллоҳ таоло инсонга табиатни асраб-авайлаш, ўз неъматларидан баҳраманд бўлиш, уларни нобуд қилмай, эзгу мақсадларга ишлатишни амр этган. “Аъроф” сурасининг 56-оятида Парвардигор шундай деб амр қилади: *“Обод қилиб қўйилган Ер юзида бузғинчилик ишларини қилманг”*.

Имом Бухорий Муҳаммад алайҳиссаломдан ривоят қилиб, Ҳадиси шарифда айтадиларки, *“Ер юзидаги одамлар худди бир кемада саёҳатга чиққан йўловчиларга ўхшайдилар. Кеманинг қайси қисмида эканликларидан қатъи назар, уларнинг омонлиги ҳам, ҳалокати ҳам кеманинг қай ҳолатда бўлишига боғлиқдир”*. “Кемага тушганнинг жони бир” деган ўзбек халқ мақоли замирида ҳам худди шундай маъно ётади.

Воқеликни юқорида кўриб ўтганимиздек таҳлил ва талқин этиш — диний таълимотдир, халққа шундай тарбия бериш — бу **диний таълим**дир. Биз фақат бир нуқта - экология муаммоси ва Ислом таълимоти бўйича фикр юритдик, холос. Қуръони карим ва Ҳадиси шарифларда барча диний ва дунёвий масалаларни ҳал этиш бўйича зарурий йўл-йўриқлар бор. Ҳамма гап уларни тўғри тушуниш, тўғри тарғиб қилиш ва тўғри қўллаш билишдадир.

Маълумки, шўролар замонида дин давлатдан ажратилган, деб эътироф этилган, номигагина виждон эркинлиги эълон қилинган бўлса-да, аслида диний эътиқод гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона тарзда таъқибу тазйиққа олинар эди. Ҳолбуки, жамиятсиз дин, динсиз жамият бўлиши мумкин эмас. Шўролар тузумида бунга мутлақо эътибор берилмас эди. Балки, иложи борича, динга, диний тарбияга тўсқинлик кўп бўлиб, жамиятдан уларни сиқиб чиқаришга ҳаракат қилинар эди. Шўроларнинг дини динсизлик эди.

Коммунистлар ҳукумати руҳонийларни маънавий ва жисмоний маҳв этишдан ташқари диний таълим-тарғибот масканлари

бўлмиш масжид, мадраса ва қорихоналарни турли йўллар билан йўқ қилди. Масалан, Тошкентда 1989 йили 10 тача масжидда намоз ўқилган. (Ҳозир пойтахтимизда 120 га яқин жоме масжид ишлаб турибди). Аксарият масжидлар бузиб ташланган, сақланиб қолганларидан бошқа мақсадларда, чунончи, шампан виноси сақланувчи омборхона, керасин сотувчи дўкон, европаликлар яшовчи тураржой, техникум талабалари учун ётоқхона, чўян обдаста қуйувчи цех, ўт ўчирувчилар гаражи сифатида фойдаланилган. Ҳатто, Аллоҳ таолонинг уйи ҳисобланмиш масжид худосизлар уйига айлантирилган. Яъни унда атеизм музейи очилган эди. Тошкентдаги масжидларга 2 марта — 1934 ва 1955 йилларда кучли қирон келтирилган. Бундай ёвузлик мамлакатимизнинг барча худудларида ҳам юз берган. 1990 йилда бутун республикада бор-йўғи 80 масжид ишлар, яъни ҳар 250 минг аҳолига битта масжид тўғри келарди. Кўҳна масжидлар қаровсиз бўлиб, таъмир этилмасди, янги масжид қуриш ҳақида ҳатто сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди.

Тошкентдаги энг катта Бегларбеги мадрасаси Эскижўвада бўлиб, 30-йилларда у бузиб ташланган ва ўрнига дарахт экиб юборилган, олдига шўровий раҳбарлардан бири Калининга ҳайкал ўрнатилган эди.

Ўтмишда бутун мусулмон дунёсида ислом таълимотининг асосий марказларидан бири бўлган диёримизда совет даврига келиб фақат иккита мадраса фаолият кўрсатган. Бири диний ўрта таълимот берувчи Бухородаги Мир Араб мадрасаси бўлса, иккинчиси олий диний таълим берувчи Тошкентдаги мадрасадир. Тошкентдаги мадраса дастлаб ҳайит намозлари ўқиладиган намозгоҳ бўлиб, у 50-йилларда Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармасининг биринчи раиси Эшон Бобохон ибн Абдулмажидхоннинг саъй - ҳаракатлари билан очилган эди.

То унгача бу намозгоҳда шоферлар мактаби жойлашган эди. Бу мадрасаларда ҳаммаси бўлиб 60-70 талаба ўқиган. Бутун Марказий Осиё ва Шимолий Кавказда бошқа диний таълим берувчи ўқув юрти бўлмаган, яъни ҳар бир миллион аҳолига битта талаба тўғри келган, холос.

Хуллас, диний тарбия ўз ичига ҳам руҳий тарбияни, ҳам дунёвий тарбияни қамраб олади, халққа ҳам маънавият, ҳам маърифат бахш этади.

Тарбиянинг яна **жисмоний тарбия, ҳарбий тарбия, ватанпарварлик тарбияси, тарихий тарбия** деган турлари ва шакллари мавжуд. Жисмоний, ҳарбий, ватанпарварлик тарбиялари моҳиятида муштараклик ҳам, ўзига хослик ҳам бор. Муштараклик шундаки, ёш авлод жисмонан соғлом ва чиниққан бўлиши керак. Агар бирор йигит жисмонан соғлом бўлмаса, у шахс сифатида жамиятга керакли даражада наф келтира олмайди. Ҳарбий хизматга яроқсиз деб топилади, у рисоладаги ватанпарвар бўлолмайди, қолаверса, тўлақонли ота ҳам бўлолмайди.

Бу тарбия турларидаги ўзига хослик шундан иборатки, жисмоний тарбияда инсон танаси тарбияланади, ҳарбий тарбияда инсонга ҳарбий билим ва малака берилади, ватанпарварлик тарбиясида инсоннинг руҳи тарбияланади.

Республикамизда мустақиллик йилларида физкультура ва спортни ривожлантиришга катта эътибор берилмоқда, янги-янги спорт иншоотлари қурилмоқда, унинг турмушга кенг кириб бориши учун чора-тадбирлар кўрилмоқда. Пахта якказироатчилигига барҳам берилиши, экологик муҳитнинг яхшиланиши халқнинг умумий сиҳат-саломатлигига ижобий таъсир кўрсатди. Бундай чора-тадбирларнинг самараси ўлароқ, республикамиз шаънига муносиб, халқаро миқёсда эътироф этилган янги-янги чемпионлар етишиб чиқмоқда. Ўзбекистон футболчиларининг Осиё чемпиони бўлиши, теннисчи ва боксчиларимизнинг ютуқлари бунга ёрқин мисолдир. Республикамизда спортнинг қадимий, анъанавий турларига ҳам, янги, замонавий турларига ҳам бирдек аҳамият берилмоқда.

Шўролар замонида миллатимиз вакиллариининг ҳарбий тарбия олишига имконият ва зарурат бўлмаган эди. Ҳарбий шукуҳ — халқ миллий онгининг юксак кўринишларидан биридир. Мустамлакачилар одатда ишни энг аввало халқнинг ҳарбий шукуҳини сўндиришдан бошлайдилар. Русия истилочилари ҳам Туркистондаги мустамлакачилик сиёсатини шундай бошлаб, миллий ҳарбий кишиларга қирон келтирганлар. Шўро ҳукумати ҳам худди шу йўлдан бориб, ватанпарвар миллий ҳарбий кадрлар етиштириб чиқаришга қарши турган. Оз сонли миллий офицерларимиз ва аскар йигитларимиз “совет халқига хизмат қиламиз”, деб ҳарбий қасамёд этишга мажбур эдилар.

Мустақиллик шарофати билан Ўзбекистон Республикасининг Мудофаа вазирлиги тузилди, миллий гвардия, республика мудофаа кўшинлари вужудга келтирилди. Эндиликда офицер ва аскар йигитларимиз Ўзбекистонга ва унинг халқига садоқат билан хизмат қиламиз, деб тантанали равишда қасамёд этмоқдалар.

Республикада ҳарбий кадрларни тайёрлашга, уларнинг ҳарбий маҳоратини оширишга катта аҳамият берилмоқда. Ҳарбий академиялар, кўшин турлари бўйича ҳарбий ўқув юртлари очилгани фикримизга ёрқин далилдир. Давлат чегараларининг ўз кўшинларимиз томонидан ҳушёрлик билан қўриқланаётгани ҳам халқимизнинг ҳарбий руҳини юксалтириб турибди. Ҳақиқий мустақил давлат шундай иш тутади, ўз мудофаасини ўзгалар қўлига топшириб қўймайди.

Эндиликда республикада мавжуд ҳарбий академия ва ҳарбий ўқув юртларида таълим-тарбия олаётган бўлажак зобитлар мақсад ва вазифаларини аниқ биладилар. Улар энди қандайдир бир бегона мамлакатга эмас, она Ўзбекистонга, мамлакат халқига садоқат билан хизмат қиладилар. Мақсад аниқ бўлганидан ҳарбий академиялар ва ҳарбий билим юртларига кириб ўқишни хоҳловчилар сафи тобора кўпайиб бормоқда. Демак, Ватан мудофааси ишончли қўлларда.

Халқнинг умумий ҳарбий руҳини кўтаришда, ҳарбийларни матонатли, шижоатли қилиб тарбиялашда аждодларимиздан бизга мерос қолган ҳарбий билимларни оммалаштириш, ҳарбий санъат сирларини ҳарбий ўқув юртларида ўқитиш ҳам самарали омиллардан ҳисобланади. Тарихдан маълумки, туркий халқларда ўз вақтида бутун дунё бўйича энг қудратли кўшинлар бўлган, соҳибқирон Амир Темурдек буюк лашкарбошилар етишиб чиққан, ҳарбий стратегия ва тактика пухта ва мукамал ишлаб чиқилган.

Инсонни қайта тарбиялаш мумкинми? Мумкин. Лекин бу жуда мушкул иш. Одатда одам йигирма бешга борибоқ тўла шаклланиб бўлади. Халқ ибораси билан айтганда, ақл тиши чиқиб бўлган одамни қайта тарбиялаш қийин кўчадиган иш, машаққатли савдо. Лекин одамнинг иродасига ҳамда жамиятнинг таъсири ва назоратига ҳам кўп нарса боғлиқ. Одам жамият назаридан четда қолса, хулқи салбий томонга кўпроқ оғиб кетиши мумкин. Одатда хулқ тузалишдан кўра бузилишга

мойилроқ нарса. Инсонни қайта тарбиялашда маҳалла, жамоат назорати ва тарбияси катта таъсир кучига эга бўлса-да, лекин булар ҳал қилувчи омиллар бўлолмайди. Инсонни ёшлигидан, ҳаттоки гўдаклигиданоқ, тарбиялай бошлаш керак.

Мана энди маърифат билан маънавиятнинг фарқи ҳақида сўз юритсак бўлади. Юқорида кўриб ўтганимиздек, **маърифат** табиат, жамият ва одам ҳақидаги кенг, турли-туман билимлар, маълумотлар мажмуаси бўлиб, у кишиларда инсонпарварлик маънавиятини шакллантиришга хизмат қилади. Маърифат маънавиятга нисбатан кўпроқ амалий ишлар, жумладан, мактабгача тарбия, мактаб, ўрта махсус ва олий ўқув юртларидаги ўқув-ўқитув ишларини уюштириш ва такомиллаштириш билан боғлиқ.

Маънавият эса маърифатга нисбатан кенг қамровли тушунча бўлиб, ўз вазифаларини маърифатга суянган ҳолда бажаради, жамиятнинг ҳамма соҳаларига бевосита ва билвосита таъсир этади. Маънавият дунёқараш негизидир. Касб-кори, билим даражаси, турмушдаги мавқеидан қатъи назар, одамлар муайян даражада унга алоқадор бўлаверадилар. Маънавият жамият, миллат ва шахснинг бутун онгли ҳаёти ва фаолияти давомида шаклланиб, бойиб, такомиллашиб боради.

Тарбия ва унинг турлари ҳақида юқорида баён этилган фикр ва мулоҳазаларга суяниб, шундай хулоса чиқарамиз: Ўзбекистон жамияти бош тарбиячи вазифасини ўтамоқда. Бу тарбия миллати, ирқи, жинси, ижтимоий келиб чиқиши ва диний эътиқодидан қатъи назар, барча фуқароларнинг манфаатларига, бугунги ҳаёти ва келажагига мос тушади.

НАСАБ ВА ҲАСАБ

Ҳасаб дегани нима экан, деб ҳайрон бўлманг. Бу сўзнинг том маъносини айрим тилшуносларимиз ҳам яхши билишмаса ажаб эмас. Бу сўз XX асрда деярли ишлатилмаган бўлса керак. Бунинг сабаби шуки, мазкур сўз ифодалаган маънога мувофиқ иш диёримизда амалга оширилмас эди. Юрт йўлбошчисиз бўлгандан кейин эл насабини яхшилаш ташвишини ким ҳам биларди, дейсиз. **Ҳасаб** аслида хислат, фазилат дегани, ўқимишли, билимли, фозил одамга

бериладиган нисбат. **Насаб** эса зот дегани, лотинча айтсак ген. Ўзбекчасига таг, ўзак дегани. Таги-тахтли, палаги тоза дейилса, насл-насаби яхши деган маъно англашилишини биламиз. Бинобарин насаб — аждоддан авлодга қон орқали ўтиб келувчи гендир. Ана ўша генни умумхалқ миқёсида янада яхшилаб бориш йўлида кўриладиган чора-тадбирлар ва уларнинг самарасига ҳасаб дейилади. Шунингдек, насаб йўли билан эмас, шахсан қозонилган номдорлик, донг, шуҳрат, обрў, шарафга ҳам ҳасаб дейилади.

Ҳасаб учун кураш ота-боболаримиздан мерос, лекин шўролар замонида унутилаётган эди. Аждодларимиз тўрт ёшидан бошлабоқ фарзандларига от минишни машқ қилдиришган, отлиқ оғаларига ҳавас қилган болакайлар атак-чечак қилибоқ, тол хивични “от қилиб” миниб пилдираб юришган. Турон элида чавгон ўйинининг кенг тарқалгани ҳам бежиз эмас. Болаларнинг ўйинлари ҳам уларнинг бақувват бўлиб камол топишларига омил бўлган; бекинмачоқ, қувлашмачоқ, чиллак ўйини — зувзув ва шу кабилардан мақсад болаларни ёшлиқдан довурак, ботир, жисмоний соғлом бўлишларига замин ҳозирлаган.

Энди замон ўзгарди, шарт-шароит ҳам ўзгача, ўйин турлари ҳам бошқача, лекин фақат насабга ишониб ҳасабни унутиш ярамайди, бу миллатни ҳам жисмоний, ҳам маънавий заифликка олиб боради. Ахир, жисм руҳнинг кўрғонидир, соғлом ақл соппа-соғ вужудда бўлади, носоғлом вужудда руҳ мажруҳдир.

Бу борада ҳам юртимизда ибратли ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, футбол ва теннис ривожланди, пойтахтда ва вилоятларда спорт иншоотлари, стадионлар ва теннис кортлари қўплаб қурила бошланди. Футбол янада оммалашмоқда. Теннис эса турмушимизга тез кириб бормоқда. Ўзбек футболчиларининг Осиё қитъаси бўйича биринчилиқни олишлари халқимиз шуҳратига шуҳрат қўшди, руҳини кўтарди, мамлакатимиз ва миллатимизни элларга танитди.

Аммо буюк аждодлар шон-шуҳратига маҳлиё бўлиб юришнинг ўзи етмайди, уларнинг шуҳратига шуҳрат қўшиш лозим. “Болалар спорти” жамғармаси тузилиши, 2005 йилнинг “Сиҳат-саломатлик йили” деб эълон қилиниши замирида ҳам шу ғоя мужассам.

Насл-насаби бўйича унчалик танилмаган, яъни оддийроқ оила фарзанди тиришқоқлик, чидамлилиқ кўрсатиб, ўзини намоён қила олса, айни ҳасаб ҳолати вужудга келади. Агар бундай одам лаёқатли, қобилиятли, салоҳиятли, истеъдодли бўлса, унда бундай табиий омиллар янада ёрқинроқ намоён бўлади. Агар у насл-насаб борасида ҳам юксак бўлса, улкан ютуқларга эришади. Бунга мисоллар жуда кўп.

Одам камолотга етиб, ҳаётдаги мақсадини белгилагач, оналари қўйган отни сақлагани ҳолда ўзига тахаллус олиши ҳам мумкин. Амир Темур сеvimли набираларидан бирига отаси Тарағой Баҳодир хотирасини сақлаш мақсадида Муҳаммад Тарағай, деб от қўйганди. Бу суюкли набира Муҳаммад Тарағай ибн Шоҳрух ибн Темурбек ибн Тарағой Баҳодир, яъни Мирзо Улуғбекдир. У мазкур тахаллуси билан оламда нашъу намо топди ва машҳури жаҳон бўлди. Унинг ижтимоий фаолияти ва моҳияти — Мирзо Улуғбеклигидадир.

Милодий 1441 йилнинг 9 февраль куни Ҳирот шаҳрида давлат аъёнларидан бўлмиш Гиёсиддин Баҳодир хонадонидан бир ўғил дунёга келди, яхши ниятлар билан, ҳазрат Алидек машҳури жаҳон ва солиҳи замон бўлишига умид боғлаб, унга Алишер деб от қўйдилар. Бу ўғлон дини ислом равнақиға қўшган улуши туфайли Низомиддин, яъни диннинг низомини тузгувчиси нисбасиға эға бўлди, давлат ва мамлакат олдида қилган хизматлари эвазиға Амир, Улуғ амир унвониға ноил бўлди. Алишербек деб аталди; у сўз мулкининг султони сифатида Навоий тахаллусини ўзига сайлаб олди. Шу тариқа Низомиддин Амир Алишербек Гиёсиддин Баҳодир ўғли — Алишер Навоий номи билан шуҳрат қозонди. Унинг ижтимоий фаолияти ва умр мазмуни яхлит олинганда Алишер Навоийлигидадир. Алишер Навоий бўлишлиқ — Гиёсиддин Баҳодир ўғли Алишер учун ҳасабдир.

Заҳириддин Муҳаммад ибн Умаршайх ибн Абусаид ибн Султон Муҳаммад ибн Мироншоҳ ибн Темурбекнинг ижтимоий моҳияти ва умр мазмуни Бобурлигидадир. Бобур сифатида намоён бўла олганлик Заҳириддин Муҳаммад учун ҳасабдир. Бундай мисолларни ажодларимиз ҳаётидан юзлаб, минглаб келтириш мумкин. Лекин шу билан бирға не-не улуғ зотларнинг фарзандлари насл-насабларига муносиб иш қилолмай,

ўзларидаги табиий истеъодларини намоён эта олмасдан ўтиб кетдилар. Айни пайтда иқтидорларини ишга солиб, сабрбардоши, метиндек иродаси, заҳматли меҳнати туфайли шоншухрат қозона олганлар ҳам талайгина.

Албатта, ҳасаб ижтимоий тузумнинг қандайлигига боғлиқ ҳолда юзага келади. Агар тузум адолатли бўлса, у намоён бўлади, акс ҳолда эса ҳасабнинг юз кўрсатиши мушкул. Ҳозирги Ўзбекистон жамиятида ҳар бир фуқаро шахсан ўзини намоён қила олиш имкониятига эга. Бундай имкониятлардан фойдаланиш ҳуқуқлари Асосий Қонунимизда ҳам кафолатланган. Қолган жиҳатлар ҳар кимнинг ўзига боғлиқ.

Саккизинчи боб

ТАҲЛИЛ ВА ТАЛҚИН

ЭНГ УЛУФ БАХТ

Ўзингиздан қудратли бир қудрат соҳиби мавжудлигини ҳис этиш, тепангизда бир қудрат соҳиби мавжудлигини билиш энг улуф бахтдир.

МОҲИЯТ

Ҳар бир кўринган нарса кўринганидай бўлавермайди. Аслини билмоқ моҳиятига етмоқдир.

Моҳият ўзгармайди. Масалан, мумдан тайёрланган қушни қиздирилса, у яна мумга айланади — қолади. Чунки мум мумдир ва ундан ясалган қуш яна ўша мумдир. Асли бирдир, моҳияти моҳиятлигича қолаверади. Худди шунга ўхшаш муз ҳам, сув ҳам аслида бир нарса — сувдир. Буни билмоқ осон — музни эритмоқ керак, холос. Бироқ муз сув ҳолида экан, қўл билан тутиб бўлмасди, сув музлагач, уни ушлаш мумкин. Сув ва муз ҳолати жиҳатдан ҳар хил, моҳияти жиҳатдан бир хилдир.

АЛЛОҲ ИЛМИДАН БИР ПАРЧА

Қурьони карим Аллоҳ таолонинг илмидан бир парча. Мусо алайҳиссалом, Исо алайҳиссалом ва яна бошқа улуф зотларнинг замонларида ҳам Қурьон мавжуд эди, Ҳақнинг каломи бор эди. Фақат арабча эмасди.

ЎЗИНИНГ ҲИФЗИ ҲИМОЯСИДА

“**Албатта**, бу эслатмани (яъни Қурьонни) Биз Ўзимиз нозил қилдик ва шубҳасиз Ўзимиз уни сақлагувчимиз”. 9-сура, 15-оят.

УНИНГ ЖУФТИ ЙЎҚ

Аллоҳ таоло на ҳозирдир ва на ғойиб, балки буларнинг ҳар иккаласини ҳам яратгандир. Демак, Аллоҳ ҳузур (кўриниш, мавжудлик), ғайбдан покизадир. Чунки агар ҳузур бўлса, ғайб

бўлмаслиги, гайб бўлса, ҳузур бўлмаслиги лозим. Ҳузурнинг ёнида гайб бордир. Шунинг учун У ҳузур ва гайб ила тавсиф этилмас. Бироқ зиддан зид майдонга келади. Зид зидни туғиши даркор. Чунки у гайб ҳолатда ҳузурни яратган бўлиши керак ва ҳузур гайбнинг зиддидир. Гайб учун ҳам изоҳ шундоқ. У ҳолда, зиддан зиднинг пайдо бўлиши тўғри эмас ва Аллоҳ таолонинг ўзига ўхшаганни яратиши номувофиқликдир. Чунки Унинг жуфти йўқ, дейилган.

УНУТИЛМАС ЗОТ

Дунёда унутилмас бир зот бор. Агар ҳамма нарсани унутиб, уни унутмасангиз, қўрқмаса ҳам бўлади. У Аллоҳ таолодир.

У ҲАММА ЖОЙДА МАВЖУД

“**Юзингни** қай тарафга бурсанг, Аллоҳ у ердадир”. (Қуръони карим, 2-сура, 100-оят). У ҳамма жойда мавжуд.

КУРСИ

Курси Аршнинг остида маънавий мақом.

АЁНЛИК

Агар инсон Аллоҳга фақат Аллоҳ ризоси учун қуллуқ қилса, унинг қуллуғи аёндир.

МУҲАММАД АЛАЙҲИССАЛОМ ЎЗЛАРИ ҲАҚИДА

Мен ҳам бир инсонман. Мендан диний масалани сўранглар, сўзимни олинглар. Дунёвий ишларга келганда мен ҳам сизлар каби бир инсонман. (Ҳадис).

***

Мен Марям ўғли Исо пайғамбар билан бу дунёда ҳам, охиратда ҳам яқиндирман. Мен билан унинг ўртасида Пайғамбар ўтмаган. Пайғамбарларнинг ҳаммаси бир отанинг фарзандларидир, оналари ҳар хил, аммо динлари бирдир (Ҳадис).

***

Шарҳ. Шажарада араблар билан яҳудийлар Иброҳим алайҳиссаломда туташдилар. Иброҳим алайҳиссаломнинг Ҳожал исмли хотинларидан Исмоил алайҳиссалом, Сара исмли хотинларидан Исҳоқ алайҳиссалом туғилишган. Булардан кейинги пайғамбарлар шу икки пайғамбарларнинг авлодларидирлар. Бинобарин, Иброҳим алайҳиссаломдан кейинги барча пайғамбарлар ота бир, она бошқа биродарлардир. Ҳазрат пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом “Пайғамбарларнинг ҳаммаси бир отанинг фарзандларидир, оналари ҳар хил, аммо динлари бирдир” деганларида шу ҳолатни назарда тутганлар. Валлоҳи аълам. Ҳозирги таҳликали замонда, дунё бўйича диний ихтилофлар юз бериб турган даврда бу ҳадиснинг аҳамияти бекиёсдир.

***

Сизлар дунё ишларини мендан кўра яхшироқ билувчисизлар. (Ҳадис).

Изоҳ: Юқорида келтирилган учта ҳадисдан яққол кўриниб турибдики, ҳазрати пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллоллоҳу алайҳи васаллам камтарлик бобида ҳам ўхшаши йўқ.

МУҲАММАД АЛАЙҲИССАЛОМ ФАЗИЛАТЛАРИ

Муҳаммад Мустафо алайҳи васаллам жуда камтарин эдилар. Ҳар икки оламнинг мевалари уларда мужассам эди. Мевали шох эгилади. Мевасиз дарахт гўддаиб туради.

Салом бериш борасида ҳеч ким жаноб расулуллоҳдан устун бўлолмаган (ҳадис). Пайғамбаримиздан олдин биров салом беришга улгурмаган. Чунки Расулуллоҳ хокисор бўлганликлари туфайли ҳар сафар ўзлари бошлаб салом берганлар. Атрофдагилар салом беришни пайғамбаримиздан ўрганишган. Қудсий ҳадисда айтилганидек, Аллоҳ таоло ўз элчиси Муҳаммад пайғамбаримизга қарата “Сен бўлмасайдинг, фалакларни яратмасдим” деб марҳамат қилган. Шараф, тавозе, ҳиммат ва юксак мақомларнинг барчаси Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳадислари ва сояларидандир. Чунки булар улардан ҳосил бўлган. Масалан, қўл нима қилса ҳам ақл шарофати билан қилади. Улуғ инсон мисоли

ақли кулл (ақли кулл – энг олий ақл деганидир). Халқнинг ақллари эса унинг аъзоларидир ва нима қилса ҳам ақли куллнинг соясида қилади. Агар улар бирон хатога йўл қўйсалар, ақли кулл соясидан четга чиқиш билан изоҳланади. Масалан, ақлдан озаётган одам ақл соясидан, ҳимоясидан маҳрум қолади.

***

Муҳаммад Мустафо саллолоҳу алайҳи саломнинг саводи йўқ эди, дейишган эди у кишининг ғанимлари. Бироқ ул зоти олийнинг ёзиш ва ўқиши бўлмагани учун эмас. Расули ақрамнинг ёзиш, ўқиш, билим ва ҳиммати онадан туғма бўлиб, буларни кейин ўқиб қўлга киритмаганликлари учун саводсиз дейишган. Аслида ҳазрат Пайғамбаримиз чуқур ва ҳар тарафлама билимларнинг соҳиби бўлганлар.

Маълумки, жузъий ақл бор ва куллий ақл бор. Жузъий ақл ўрганишга – куллий ақлнинг ўргатишига муҳтож. Ақли кулл муаллимдир. Унинг ўрганишга эҳтиёжи йўқ. Пайғамбарлар ақли куллдирлар. Барча санъатларда ҳам жузъий ақл эгаси ўрганишга муҳтож. Ақли кулл эса ҳамма нарсани ўртага қўйган, топган ва майдонга келтиргандир. Масалан қўл, оёқ, кўз, қулоқ ва инсоннинг барча туйғулари қалбу ақлдан ўрганиш қобилиятига эгадирлар. Ақл ва қалбсиз инсон туйғуларининг ҳеч бири ҳаракатга келмасди. Инсоннинг жисми ақли ва қалбига нисбатан қўпол ва қалиндир. Ақл ва қалб эса латифдир. Жисм қалб ва ақл билан қоимдир. Жисмнинг тозалиги ва латофати ҳам қалб ва ақлнинг шарофати биландир. Қалб ва ақлсиз инсон жисми танбал, ишёқмас ва тоза эмасдир. Муҳаммад алайҳиссаломга илгариги ҳеч бир пайғамбарларга берилмаган бешта нарса берилган: 1) Макка аҳлининг қўрқуви сабабли бир ойлик йўл босмай туриб ғалаба билан ёрдам берилган; 2) Ернинг ҳамма жойи масжид қилиб берилди. Ернинг ҳамма жойи тоза ва покизадир. Биз умматларнинг ҳар биримиз қаерда намоз вақтини топсак, ўша ерга ўқийверамиз; 3) Илгариги пайғамбарлардан ҳеч кимга ҳалол қилинмаган жанг ўлжалари Муҳаммад алайҳиссалом учун ҳалол қилинди; 4) Қиёмат куни барча умматлари учун шафоат қилиш ҳуқуқи берилди; 5) Илгариги пайғамбарлар бирор қавмга хос ҳолда юборилган бўлсалар, Муҳаммад алайҳиссалом эса Ер юзидаги қавмларнинг ҳаммасига омматан пайғамбар қилиб юборилганлар.

ЖУФТЛИК РАВО

Мусулмонликда бўйдоқлик йўқдир (ҳадис). Роҳиблар эса ёлғиз яшайдилар, устига устак тарки дунё қиладилар. Исо алайҳиссаломнинг йўли ёлғиз қолмоқ ва шаҳватни кўрлаштирмоқ учун интилмоқ эди. Муҳаммад алайҳиссаломнинг йўллари эса одамларнинг ва хотинларнинг заҳматларига таҳаммул этмоқ, ғамларини тортмоқдир.

ОДАМНИНГ ЯРАТИЛИШИ

Муқаддас китобларда ёзилишича, Аллоҳ таоло “Мен ерда Одамни халифа (ёрдамчи) қилмоқчиман” (Қуръони карим, 2-сура, 30-оят) дея амр этади. Фаришталар: “Ерда бузғунчилик қиладиган, қонлар тўкадиган кимсани (халифа) қиласанми? Ҳолбуки, биз ҳамду сано айтиш билан Сени улуғлаймиз ва сенинг номингни мудом пок тутамиз” дедилар. Улар Одам ҳали келмасидан, яъни яратилмасидан олдин унинг фасодчи ва қон тўкувчи эканлигини қандай билдилар, деган саволга валийлар бундай жавоб қиладилар. Бу ерда иккита нарса бор: бири – нақлий, иккинчиси – ақлий. Нақлий нарса шудир: Аллоҳ таоло оламни яратишдан аввал бир лавҳ ва бир қалам бор эди, сўнгра қалам билан лавҳга ёзган. Бу лавҳга Лавҳул Маҳфуз дейилади. Фаришталар Лавҳул Маҳфузда бир қавм майдонга чиқади, уларнинг бунақа сифатлари бор, дея ўқидилар ва бохабар бўлдилар. Ақлий нарса шуки, фаришталар ақллари орқали яратилаётган қавмнинг ердан, яъни тупроқдан бўлишини англадилар. Тупроқдан бўлишлик Одамга ҳайвонлик сифатини ҳам беради. Шу туфайли чор-ночор фисқ-фасод чиқарадилар, қон тўкадилар. Чунки бу инсоннинг заруридир. Фаришталар эса нуқул ақл ва хайрлидир. Уларнинг ҳеч қандай ишда ихтиёрлари йўқ. Худди инсон уйқуда экан, куфр ёки тавҳидга муносабат билдирилмаганидек, уйғоқ экан, фаришталар шундайдириллар. Инсонларнинг эса ихтиёрлари бор. Улар нарсаларни истай оладилар. Ва ҳаммасининг ўзлариники бўлиши учун қон тўкадилар. Бу ҳайвон васфидир. Шунга кўра фаришталарнинг ҳоли инсонлар ҳолига зиддир.

Ҳадиси шарифда марҳамат қилинганидек, Аллоҳ таоло Муҳаммад алайҳиссаломга қарата “Сен бўлмасанг, фалакларни

яратмасдим” деган. Ҳазрат пайғамбаримиз Аллоҳ таолонинг дўсти, расули ва сеvimли бандаларидандирлар.

ОДАМНИНГ МАШРИҚИ ВА МАҒРИБИ

Одамнинг умрини Қуёшнинг Шарқдан чиқиб Фарбга ботишига менгзаш мумкин. Одамнинг машриқи онанинг қорни. У ердан туғилади — бу ёруғ жаҳонга чиқади, юксалади ва завол топади — мозор мағрибида ботади. Бу ҳар бир инсоннинг умр йўлидир. Бироқ аксинча бўлмайди, одам умрининг охирида она қорнига қайтмайди, балки зуваласи олинган ерга қайтади. Шу сабабли ерни Она-ер деймиз. Қуёшнинг ҳар куни Шарқдан чиқиб Фарбга ботиши қатъий бўлганидек, Одамнинг она қорнидан то мозоргача бўлган йўли ҳам қатъийдир. Бу ҳол то қиёматгача давом этади. Қиёматда эса Қуёш Фарбдан чиқади. Ўша куни Одам Ато ва Момо Ҳаво замонидан то қиёмат кунигача Она-ер бағридан жой олган барча инсонлар тириладилар. Ўхшаши йўқ нарсаларга баъзан ҳайрат ила “Қиёмат”, “Қиёмат экан!” деган иборалар ҳам қўлланилади. Ҳа, Қиёмат ўхшаши йўқ хоруқулудда ҳодисадир.

ОДАМНИНГ УЧ ҲОЛАТИ

Одамнинг уч ҳоли мавжуд, дейилади муқаддас китобларда. Биринчиси: у Аллоҳ таолонинг атрофида парвона бўлмайди. Хотин, эркак, бола-чақа, мол-дунёга ва тошу тупроқдан бўлган нарсаларга хизмат қилади, уларга талпинади. Иккинчиси: инсонда билим ва маърифат ҳосил бўлади-да, Аллоҳдан бошқасига сиғинмайди. Учинчиси: инсон иккинчи ҳолда яна илгарилайди ва сукут сақлайди. На Аллоҳ таоло хизматини қилаётганини ва на қилмаётганини тасдиқлайди. У ҳар икки мартабанинг ҳам ташқарисига чиққан ҳисобланади. Ундан бу дунёда бирон сас эшитиш — имконсиз. Унинг учун Аллоҳ таоло на ҳозирдир ва на ғойиб, балки буларнинг ҳар иккисининг ҳам Яратгандир.

Одам беихтиёр ҳар куни бир неча марта турли кўнгилсизликларга дуч келади. Ва бу инсоннинг эмас, балки Аллоҳ таолонинг ихтиёридаги иш ҳамда У инсонни назорат қилади. Чунки ёмон бир қилғилик натижаси азобдир. Агар назорат бўлмаса, бунинг жазосини ким беради? Инсон ожиз бўлишига қарамай,

унинг табиати: “Мен ўзга зотнинг остидаман” дея эътироф этишга монелик қилади. Ҳадиси шарифда марҳамат қилингандек, “Одамни ўз шаклу шамойилида яратди”. Аллоҳ таоло унга бандалик сифатига зид бўлган Улухият — Аллоҳлик васфини қарз сифатида қўйгандир. Қарз эса омонат ва қайтарилажакдир. Валлоҳи аълам.

ОДАМНИНГ ШАЙТОНДАН ФАРҚИ

Иблис одамга сажда қилмай, Аллоҳнинг амрига қарши чиқиб: “Мен оловданман, уни эса балчиқдан яратдинг” деди. Яъни менинг зотим оловдан, уники тупроқдир. Юксак бўлганнинг тубан бўлганга сажда қилиши тўғрими? Иблис Аллоҳ билан шу тарзда мужодала этди ва Унинг лаънатига учради, хузуридан қувилди ва “Оҳ Аллоҳим! Ҳаммасини сен ўзинг қилдинг. Булар сенинг истагингдир. Устига устак, мени лаънатлаб хузуридан бадарға қилмоқдасан” деди. Одам ҳам гуноҳ қилиб қўйди, уни ҳам Аллоҳ жазолади, жаннатдан чиқарди. Кейин Аллоҳ: “Эй Одам, гуноҳинг учун сени жазоладим. Ҳаммасини ўзим қилганим ҳолда, сени қилди, дедим. Сен эса мен билан тортишмадинг. Ёки далилинг йўқмиди? Ахир, сен ҳам: “Ҳаммаси сендан. Сен қилдинг, чунки дунёда Сен истаган нарса бўлади, истамаганинг бўлмайди”, дейишинг мумкин эди. Шу қадар аниқ далилинг бўлгани ҳолда, Менга қарши лом-мим демадинг, нечун?” дея буюрди. Одам: “Эй Аллоҳим! Биламан. Бироқ Сенинг хузуригда тарбиямни қўлдан чиқармоқни истамадим. Чунки сенга бўлган ишқим мени қўйиб юбормадики, қарши чиқсам” деди.

Тарбияли бўлиш инсонларга Одам Атодан меросдир. Шунинг учун ҳам ахмоқ ғазабланса, шайтон унга акалик қилади, дейдилар.

ОДАМЗОТ КЎПАЙИШИНИНГ САБАБИ

Шундай одамлар борки, уларнинг ишларида ўз истақлари бошқа, Тангри таолонинг мақсади бошқа бўлади. Аллоҳ таоло Ислом динининг юксалиши ва дунё тургунча қолишини истаганидан Қуръони карим учун жуда кўп тафсир ёзилди. Тафсир ёзганларнинг мақсадлари ўз билимларини кўрсатмоқ эди. Масалан, Замаҳшарий ҳам тил ва диннинг бутун нозиклигини “Кашшоф” китобида акс эттирди. Бу ҳам Ислом динини юксалтиришдан иборат эди.

Барча инсонлар Аллоҳ таоло учун ишлайдилар, бироқ Унинг бу ишдаги мақсадини билмайдилар. Шу билан бирга инсонларнинг ҳам ишларини бажаришдаги ғоялари бошқади. Масалан, Аллоҳ дунёнинг қолишини истайди, одамлар эса шаҳват билан машғул бўладилар ва фарзанд туғилади. Одамлар ўз лаззатлари билан банд бўларканлар, ўзлари ҳам билмаган ҳолда дунёнинг давом этишини таъминлайдилар. Шу таҳлид Аллоҳ таолога қулликни адо этган бўладилар. (Ислом динида бўйдоқ ўтиш нораво саналишининг боиси балки шундандир. Валлоҳи аълам). Худди шунга ўхшаш одамлар муаззам масжидлар қуришади, эшиги, девори, гунбази, минораси ва бошқалари учун кўп пул сарфлайдилар. Ҳолбуки, масжиднинг қиймати Қибладир ва мақсад Қибладир. Одамларнинг ниятлари шу бўлиши билан баробар яна Қибланинг қадри, буюклиги ортган бўлади.

Маълумки, инсонлар икки жинс — эр ва аёл қилиб яратилганлар. Мусбат ва манфий жиҳатлар доимо бир-бирига интилганидек икки жинс соҳиблари бир-бирига интиладилар. Қовушмоқдан лаззат ҳосил бўлади. Шу лаззат туфайли ҳомила юзага келади. Шу тариқа инсон кўпайиб бормоқда. Мабодо қовушмоқдан лаззат ҳосил бўлмаганда эдими, балки эркак ва аёллар бир-бирларига интилмаган бўлардилар. Валлоҳи аълам.

Ҳаётий бир мисол. Бир куни бир уламога шундай **савол** берган эдик:

— Кишининг ўз ота-онасига бўлган меҳридан кўра фарзандларига бўлган меҳри кучлироқдир. Бунинг сабаби нимада?

Жавоб: Бунинг боиси шуки, Одам Ато билан Момо Ҳавонинг ота-оналари бўлмаган, лекин фарзандлари бўлган. Меҳр йўналиши авлоддан ажодга қараб эмас, балки ажоддан авлодга қаратилгандир. Меҳрнинг шундай йўналиши кишилик жамиятининг давомийлигини сақлаб келаётир. Энг бошида икки кишидан иборат бўлган инсоният адади меҳрнинг ажоддан авлодга кўпроқ йўналгани туфайли бугунги кунда олти миллиардга етди.

ОДАМНИНГ ИККИ ХУСУСИЯТИ

Одамга нисбатан “Инсон гапирувчи ҳайвондир” деган ибора ҳам ишлатилади. Унинг хусусияти ҳайвонлик ва гапиришдан иборатдир. Ҳайвонлик унда доимийдир, айрилмасдир. Сўз ҳам

унда доимий, айрилмасдир. Инсон кўринишдан ҳеч нима демаётган бўлса-да, ичида ҳамиша гапиради. Айтилган сўз эшитган одамнинг умрига тенг бўлгуси. Ёзма сўзнинг умри эса боқийдир. Демак, сўзи воситаси ила одам ўзини мангуликка даҳлдор қила олажак.

ЗОТ

Кимнинг зотини таниган бўлсангиз, унинг ўзини танибсиз.

ЗОТУ НАСАБ

Зоту насабларингизни яхши билиб олингизлар, токи қариндошлар билан алоқангиз яхши бўлсин. Ўзи яқин тургани билан ўзаро муруввати бўлмаса, унинг яқинлигидан фойда йўқ. Ўзи узоқ тургани билан силаи раҳми бўлса, узоқлигининг зарари йўқ (ҳадис).

ЎЗНИ ҲИС ЭТМОҚ

“**Одамлар** менга айтмасайдилар, — деган гапни сиз ҳам одамларга айтманг. Шу ишни менга нисбатан қилмасалар эди, — деган ишни уларга нисбатан сиз ҳам қилманг”. Бу ҳадиси шарифни “Пичоқни олдин ўзингга ур, оғримаса бировга...” деган халқ мақолини келтириш билан изоҳлаш ўринли бўлса керак, деб ўйлаймиз.

ТУШУНЧА

Тушунчани яратган тушунчанинг ўзидан янада латифроқдир. Бу деган сўз шуки, истейдод эгаси ўзи яратган истейдод мевасидан афзалроқдир. Бинобарин, бир истейдод соҳиби ўнлаб асарлар ярата олади.

РУҲ

У оламдан бу оламга келтирилган руҳларнинг даражотлари турличадир. Уларнинг емиш ва кийим-кечаклари Тангрининг харфсиз ва сассиз бўлган каломидир. Руҳларнинг ҳам баъзилари

бола экан бу дунёга келтирилганликлари учун Аллоҳнинг “Мен Парвардигорингиз эмасманми”, каломини эшитганда аҳволни тушуниб етмайдилар, ўзларини бу каломга ёт ҳисоблайдилар. Бундайлар тамоман куфр ва разолатга гарқ бўлгандир, руҳлари пардалангандир. Бошқалари эса у оламни озроқ хотирлайдилар, у оламнинг ҳавоси, таъсири буларда ора-сира ўзини намоён қилади. Булар мўминлардир. Яна шундайлар ҳам борки, улар ўша каломни эшитишлари билан аҳволни айнан хотирлайдилар, пардалар қўтарилади, ҳамма нарса ўз жойига тушади. Булар пайғамбарлар ва валийлардир.

ТАВАККАЛ АЛЛОҲГА

Кимда-ким ўзини Аллоҳ таолога таслим этса, барча фалокатлардан омон қолгусидир. Чунки Яратганнинг ҳузуринда ҳеч кимнинг тилаги беҳуда кетмас.

ИНШООЛЛОҲ

Иншооллоҳ дейишликнинг моҳияти кучли ва терандир. Ҳамма нарса Аллоҳ таолога боғлиқ эканини билганлар “Иншооллоҳ” дейдилар. Чунки улар қилмоқчи бўлган ишларнинг амалга ошиш-ошмаслиги ўзларига боғлиқ эмаслигини биладилар, Яратгандан ниятлари амалга ошишини илтижо қиладилар.

ДИН

Бу дунёда битта дин бўлиши мумкин эмас. Чунки ҳар бир динга ишонувчиларнинг ўз тилаги ва истаклари бор. Шу боис дин бу дунёда бирлаша олмайди, фақат қиёматда бирлашади, чунки қиёматда бир қулоқ, бир тиллик ҳолат вужудга келади. Қиёмат кунида ҳамманинг иши Аллоҳга тушади, барча Аллоҳ билан банд бўлади ва динда бирлашади.

МАРҲАМАТ ДИНИ

Ислом дини марҳамат динидир, марҳамати (раҳмдиллиги) бўлмаганларнинг ислом динига кўра қадри бўлмайди. Гўзал ахлоқ, яхши феъл-атвор исломнинг асосидир.

НАМОЗ

Намознинг моҳияти фақат ётиб-туришдан иборат бўлмай, балки истифрок, яъни ўзидан кечишдир.

ИЙМОН ВА НАМОЗ

Иймон намоздан устундир. Чунки намоз кунда беш маҳал фарз, иймон эса ҳамма вақт фарздир. Намоз узрли сабаблар билан кечиктирилиб ёки қолдирилиб, фурсат бўлиши билан адо этилиши, қазоси ўқилиши мумкин. Иймон учун ҳеч қандай узрли сабаб билан бузилиб, кейинроқ бажариш рухсати йўқ. Умуман бундай бўлиши ҳам мумкин эмас. Намозсиз иймоннинг фойдаси бўлади. Бироқ иймонсиз намознинг фойдаси йўқ. Дилида Аллоҳ таолога ширк келтирган ҳолда эл кўзига намоз ўқигандек бўлиб кўринувчи мунофиқларнинг намози ботилдир. Демак, дил иймон масканидир.

МУСУЛМОНЛИК АСТА-СЕКИНЛИК БИЛАН

Дўстликни бўлса-да, душманликни бўлса-да тадрижан, яъни босқичма босқич қилмоқ мақбулдир. Масалан, душманга, аввало, панд-насихат қилиш керак, кейин таҳдид солиш, тазийқ кўрсатиш лозим. Сўнгги чора жангу жадалдир. Дўстлик йўли саломдан бошланади. Бу борада табиатдан ибрат олса арзийди. Илк кўкламда ҳаво илий бошлайди, бора-бора ҳарорат ортиб боради. Дарахтлар ер илиши билан танасига тупроқдан сув тортади, гуллайди, япроқлайди, охирида мева беради. Мусулмонлик ҳам аста-секин бўлади, деб беҳудага айтилмагандир.

ТАСАВВУФ

Аллоҳ билан бирга ўтирмақчи бўлган зот тасаввуф аҳли билан бирга ўтиради.(Ҳадис).

Тасаввуф йўли шундай бир йўлдирки ундан юрилса барча орзуларга эришилади. Барча йўллар йўловчисидан фарқли

ўлароқ, бу йўлни тутган зот ҳеч қачон шикоят қилмайди. Ким шу йўлда ўзини фидо қилса, дин ва дунё билан боғлиқ барча орзулари рўёбга чиқади, икки дунё саодатига эришади, иншооллоҳ!

Шайх Муҳаммад Равимнинг таърифлашларича, тасаввуф деб тоат-ибодат ва яхши ишларга маҳкам дил боғламоқликни айтадилар.

УЛУҒ САҲОБАЛАР

Ўн нафар саҳобани пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом жаннат аҳли деб башорат берганлар. Улар: Абу Бакр, Умар, Усмон, Али, Талҳа, Зубайр, Саъд, Саид, Абдураҳмон ибн Авф ва Абу Убайда ибн Жарроҳ разияллоҳу анҳум. Булардан Саъд ибн Абу Ваққос Туркистон пири Хожа Аҳмад Яссавийга увайсий йўл воситасида устозлик қилганлар. Бу ҳақда улуғ аждодимиз “Ҳикмат” китобларида таъкидлаб ўтганлар.

ВАҲИЙ

Аёнки, Пайғамбарлар (набийлар ва расуллар) Аллоҳ таоло инсонлар орасидан саралаб олган зотлар бўлиб, улар Аллоҳ таолонинг даъватларини бандаларига етказувчилардир.

Пайғамбарлар Аллоҳ таолога иймон келтириб, яхши амаллар қилган кишиларга бу дунёда ва охиратда Яратганнинг мукофотлари хушхабарларини етказдилар ҳамда Аллоҳ таолони инкор этиб, ёмон амалларга бўйсунганларни эса дунё ва охиратда шиддатли азоблар кутишидан огоҳлантирадилар. Аллоҳ таоло бу ҳақда шундай дейди: “Биз пайғамбарларни фақат хушхабар олиб келгучи ва огоҳлантиргувчи қилиб юборурмиз. Кимки иймон келтириб, яхши амаллар қилса, ундайларга ҳеч қандай хавф йўқ. Ва улар ҳеч ғамгин бўлмаслар”.(Куръони карим, Анъом сураси, 48-оят).

Аллоҳ таоло томонидан Пайғамбарларга илму маърифатнинг етиш усуллари қуйидагичадир: қалбга солиш, инсон қиёфасига кирган фариштадан бевосита эшитиб олиш, аниқ тушлар кўриш ва бошқа руҳий ҳолатлар воситасида. Бунинг ҳикматини пайғамбарлардан бошқа ҳеч ким англай олмайди. Аллоҳ

таолонинг ўз пайғамбарларига берувчи бу таълими **Ваҳий** деб аталади. Муҳаммад Мустафо саллоллоҳу алайҳи васалламга 23 йил давомида Аллоҳ таоло томонидан ваҳий келиб турган. Шу муддат давомида Аллоҳ таоло пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломга бутун инсониятни абадий лол қолдирган ақлий мўъжиза бўлмиш Куръони каримни нозил қилган.

ВАЛИЙНИНГ ШАРОФАТИ

Инсон юлдузга қараб йўлини топади. Лекин юлдуз унга бирор нарса дейдими? Йўқ, асло. Киши юлдузга қараб, тўғри йўлини хатолардан ажратиб олганидек, валийларга қараб ҳам мақсадга етишади.

ОЛИМ БИЛАН ВАЛИЙНИНГ БИР ФАРҚИ

Олимлар билан ўтирсангиз фойда оласиз. Чунки гул ёнида ўтирган одамга гул иси уриб қолади. Бироқ сезгир кишилар дейдиларки, олим одамнинг олдида тилингизни тийиб ўтиринг. Чунки у сиз айтмоқчи бўлган фикрингизни айтмасангиз ҳам билади, сизнинг айтганингиз унга янгилик бўлмайди. Олим одамлар валийларни ўзларидан устунликларини билиб ва тан олиб, валий одам олдида ҳатто дилингизни ҳам тийиб ўтиринг, дейдилар. Чунки валий одам суҳбатдошининг дилида нималар кечаётганини билиб туради.

ҲАЛОЛ ВА ҲАРОМ

Аллоҳ таоло Куръони каримда ҳалол ва ҳаромга оид 500 та оят нозил қилгандир. Ҳадиси қудсий ва Ҳадиси шарифларда ҳам бу хусусда қанчадан қанча хитоб ва панду насихатлар келтирилади. Мусулмонларга ўз шахсий ҳаётида ва кишилараро муносабат ва муомала асносида адо этиш буюрилган ва таъкидлаб қайтарилган ҳалол ва ҳаром меъёри шариатда янада муфассаллаштирилган.

НАТИЖА ВА САМАРА

Сўзлашувда кўпинча натижа ва самара сўзлари маънодош сўзлар тарзида қўлланилади. Аслида ундай эмас. Самара ижобий

ҳодиса — ютуқ, муваффақият. Натижада ҳам ижобийлик, ҳам салбийлик бўлиши мумкин. Яъни натижа яхши ҳам, ёмон ҳам бўлиши мумкин. Демак яхши натижанигина — самара десак арзийди.

МАСЖИД

Масжид муқаддас жой — Аллоҳ таолонинг уйи. Масжид ичида дунёвий гаплардан сўзлаб бўлмайди. Ҳадиси шарифда айтилганки, ҳар ким масжидда дунёвий гаплардан гапирса, фаришталар учун бу масжид бадбўй бўлади, бу бадбўйликдан фаришталар тоқат қилиб туролмайдилар, бу дунёвий гапларни гапирувчи кишилар оғизларининг сассиқлигидан бетоқат бўлиб, масжиддан чиқиб кетадилар. Фаришталар илтижо қилиб: “Эй Парвардигоро, бандаларинг бизларни уйингдан чиқариб юбордилар” дейдилар. Аллоҳ таоло фаришталар илтижосига жавобан дейди: “Ўзимнинг иззатим ва жамолимга қасамёд қилурманки, мен Парвардигордирман, тор кўзли бераҳм жамоани уларга ҳавола қилурман, токи менинг уйимдан сизларни чиқаргандек, уларни ҳам уйларида чиқаргайлар”.

Бу борада Муҳаммад алайҳиссалом айтганларки, “Кимки масжидда дунёнинг гапларини сўзлашса, Аллоҳ таоло унинг қирқ йиллик амалини йўқ қилур”.

Уламо аҳлининг фатвосига кўра, масжид асло гийбат уяси бўлмаслиги шарт. Масжидга киришда ошиқиб, чиқишда эса шошилмаслик лозим. Муҳаммад алайҳиссалом айтибдиларки, мўъмин киши масжидда чунон хурсанд бўларки, гўё балиқ сувда ётгандек. Мунофиқ киши масжидда шундай ғамгин бўлурки, гўё қуш қафасга тушиб қолгандек...

Яна айтурларки, кимки хуфтон намози ўқилгач, имомдан кейин масжид хонақосидан чиқса, у тун бўйи намоз ўқиб чиққанлик савобига ноил бўлур.

Мусулмон банда борки, масжидга бормай иложи йўқ. Тириклигида ўз оёғи билан бормаган бўлса, ўлгач, тўрт оёқли чўбин отга (ҳазрат Аҳмад Яссавий иборалари) миндириб, яъни тобутга солиб олиб борилади, жаноза намозини ўқигани. Демак, ҳаёти дунёдагилигида ўз ихтиёри билан бориб турса, охирати учун зарурдир. Мутлақо бегона жойга биринчи марта борган

киши у ерда ўзини ноқулай сезади ёки у ердагилар бундан ётсираб, давраларига қабул қилмайдилар. Бошга тушиши мумкин бўлган шундай ҳолатдан огоҳ бўлайлик, бунинг чораси масжид зиёрати ва имкон қадар жамоат билан намоз ўқимоқдир.

МУСАЛЛО

Намоз ўқишга яроқли очиқ жойга — улкан майдонга мусалло дейилади. Албатта, мусаллода катта жамоат йиғилиб ибодат қилади. Маълумки, ҳар кунги беш вақт намоз маҳалла масжидларида ва жоме масжидларда адо этилади. Жума намози асосан жоме масжидларда ўқилади. Рамазон ҳайити ва Қурбон ҳайити намозларида жуда катта жамоат тўплангани сабабли улкан жоме масжидлари ҳам торлик қилиб қолиши мумкин. Шу ҳолатни ҳисобга олиб ўтмишда пойтахт ва катта шаҳарларда ҳайит намозларини ўқиш учун махсус очиқ жойлар — Мусаллолар ажратиб қўйилган. Масалан, Алишер Навоий замонида Ҳиротда Мусалло бўлгани ҳақида кўпгина тарихий асарларда, жумладан, “Бобурнома”да айтиб ўтилган. Бухоро ва Тошкентда Мусаллога Намозгоҳ дейилган. Тошкентда илгари иккита намозгоҳ бўлган. Булардан бири Ҳазрати имом — Абу Бакр Қаффоли Шоший мақбарасининг шарқий томонида — Имом Бухорий номидаги Ислом олий маъҳади (институти) фаолият кўрсатаётган жой Намозгоҳ бўлган. Тошкентдаги иккинчи Намозгоҳ Кўкалдош мадрасасининг жанубий тарафида Тошкент Марказий универмаги олдида бўлган. Намозгоҳлар покиза сақланган ва улуг байрамлар — ҳайит тантаналарини ёдга солиб турган.

Мусалло аслида Иброҳим алайҳиссалом замонларидан меросдир. У буюк зот Каъба яқинидаги покиза бир ерда намоз ўқиган эдилар. Ҳозир бу жой Мақоми Иброҳим дейилади. Ҳожилар бу ерда икки ракаат нафл намози ўқийдилар.

ИМОМ

Имом арабча сўз бўлиб, луғавий маъноси олдинда турувчи, одамларнинг олдинги сафида уларни бошловчи, демакдир. Имом ахлоқда, диний ва дунёвий билимда, юриш-туришда

бошқаларга ўрнак бўлиши лозим. Яхши нотиқ — воиз бўлса нур устига аъло нурдир.

Имомлар мавқе ва даражаларига кўра икки хил бўладилар: оддий имом ва имом хатиб. Беш вақт намоз ўқиладиган, лекин жума намози ўқилмайдиган масжидларнинг имомлари, агар таъбир жоиз бўлса, булар оддий имомлардир. Жоме масжидларда жума намозларида хутба ўқувчи имомлар эса имом хатиблардир. Хатиб дегани ўзбекчасига хутба ўқувчи деганидир. Оддий имомнинг ҳам, имом хатибнинг ҳам одоби ва сўзи Қуръони карим таълимотларига, ҳазрат пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳадиси шарифларига мос бўлиши, шунингдек, ҳозирги замон инсоний жамиятнинг руҳоний юксалиши сиёсатига мувофиқ келадиган бўлиши шартдир. Шунинг учун ҳам имомлар доимий равишда ўз устиларида ишлаб, диний ва дунёвий билимларини мукаммаллаштириб, эл-юртимиз ва жаҳонда юз бераётган ҳодисалардан воқиф бўлиб, диний ва дунёвий янги асарлар ва кундалик матбуотдан хабардор бўлиб туришлари лозим. Чунки улар доимо эл ичида, жамоат даврасида бўладилар. Жамоатнинг диний ва дунёвий билим даражалари, ахлоқ-одоби, юриш-туришида имомларнинг намунавий таъсирлари каттадир. Турон ва Туркистон, уларнинг вориси бўлган Ўзбекистонимиз ўн уч асрдан бери буюк имомларга бешик бўлиб келаётир. Уларнинг фақат исм шарифларининг рўйхатини тузсак ҳам, кўп саҳифани ташкил этажак. Улар билан бутун Ислому дунёси фахрланади.

ИНОЯТ

Бу каломнинг маъносига теран етмоқ ва чуқур англамоқ учун авом тилида унга маънодош сифатида қўлланилувчи ҳиммат, илтифот, ёрдам, кўмак, ғамхўрлик, эҳсон, меҳрибонлик, саҳоват... сўзларини бир қадар таҳлил қилиб, аниқлаб ўтмоқ зарур кўринади. Масалан, ҳимматни сиздан юқори ёки қуйи одам ҳам қилиши мумкин. Илтифот ҳам, ёрдаму кўмак ҳам, саҳовату лутфи-карам ҳам шундай юз бериши мумкин.

Иноят эса бошқа. Иноят юқоридан, олий даргоҳу буюк зот тарафидан қилинади. Мисоллар келтирамиз. Сўзни энг аввало

пайғамбарлик даражасига эришганлардан бошлай қолайлик. Пайғамбарлар ўз саъи-ҳаракатлари орқали расулиллоҳлик даражасига эришмаганлар, балки иноят ила мушарраф бўлганлар. Аллоҳ таоло айрим севимли бандаларини ўзига дўст тутди ва пайғамбарлик даражасига лойиқ топди. Уларга мўъжиза кўрсатиш салоҳияти берилган. Валийлар ҳам Аллоҳ таоло инояти ила авлиёлик даражаси билан мушарраф бўлганлар. Улар каромат кўрсатиш хислатига эгадирлар.

Энди дунёвий турмушга келайлик. Масалан, бир раҳбар ўзи лойиқ кўрган кишиларни ўзига ўринбосар ва масъул ходимлар қилиб олади. Бу ҳам бир иноят. Чунки шундай қилишни унинг дилига Аллоҳ таоло солган бўлади. Бошқалар эса ҳар қанча орзу қилмасинлар ва уринмасинлар бундай шарафга ноил бўла олмайдилар, чунки улар учун тақдиран иноят дариф тугилган. Мартабаталаб, илтифотталаб, обрўталаб айрим кишилар ана шу ҳақиқатни англаб етсалар, турмушда ўксинмай, ҳаётдан нолимай яшаган бўлардилар. Бундан энг аввало ўзлари, қолаверса, оилалари, яқинлари, ҳеш-ақроболари, пировардида эл-юртга наф етарди. Чунки ўксуклик умрни қисқартиради, ҳадеб нолийверишлик атрофдагиларга — жамиятга зиён етказди. Ўксук ва нолийверадиган кимсаларда ичқоралик, кўролмаслик, чақимчилик, фитначилик каби иллатлар кўпроқ учрайди. Мана масаланинг моҳияти қаерда! Иноятни тилга олишдан мақсадимиз ана шу гапни айтиш эди.

Дарвоқе, мумтоз адабиётимизда иноят каломи мажозий маъноларда ва муболаға тарзида лутф-карам, эҳсон, эзгулик, меҳрибонлик, ғамхўрлик, саҳийлик, илтифот, ҳиммат ва марҳамат кўрсатиш мазмунини ифодалаган ҳоллар кўп учрайди. Маъшуқанинг бир табассуми ошиқ учун — иноят! Алишер Навоий ҳазратлари Қайс — Мажнун тилидан Лайлига ёлбориб шундай ёзмишлар:

*Ўксутма ҳидоятингни мендан,
Кам қилма иноятингни мендин.*

Шунингдек, лутф ва марҳамат мактубига, фармони олийга иноятнома дейилган. Алишер Навоий улуғ ва кичик замондошларидан, Султон Ҳусайн Бойқародан, узоқ ва яқин

Ўлкаларнинг ҳокимларидан келиб етган мактуб ва китобларни камтарлик юзасидан бир иноят ҳисоблаганлар. Ул ҳазратнинг бир мактубини Бобур мирзо “Бобурнома”да бир иноят тарзида зўр мамнуният билан эслаб ўтганини ўқиганмиз.

ГУСТОҲ ВА ГУСТОҲЛИК

“**Демократиями** — демократия!” дея ҳамма ёққа айюҳаннос солиб, адабсизлик билан оғзига келганини валдираб, жамоатчиликка ўзини кўрсатишга интилувчилар, жамоат тартибини бузувчилар қадим Римда ҳам, Ҳазрат пайгамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллолоху алайҳи вассалам вафот этган милодий 622 йили Мадина шаҳрида ҳам, XIV асрда яшаб ўтган Сарбадорлар орасида ҳам бўлган экан. Ундай кимсалар густоҳ деб, қилмишлари густоҳлик деб аталар экан. Густоҳлар ва густоҳлик бизнинг Шарқ ахлоқ-одобимизга, турмуш тарзимизга, умуман эса маънавиятимизга зид ҳодисадир.

ЧЕЧАК ВА ГУЛ

Мактабда ва университетда ўзбек тили фани ўқитилганда “Антоним” (қарама-қарши маъноли сўз), “Омоним” (шакл ва талаффузи бир, аммо маъноси бошқа-бошқа сўзлар) ва “Синоним” (товуш таркиби, талаффузи жиҳатидан бошқа-бошқа, аммо маъноси бир, ўхшаш ёки жуда яқин сўзлар) бўлади, сўзлар туб сўз ва ясама сўзларга бўлинади, деб ўргатишганди. Жиддий чуқур ва атрофлича текшириб қаралса, бизда антонимлар, омонимлар бор экан-у, бироқ, бизнингча, синонимлар йўқ экан. Синонимлар сирасига киритилиб келинаётган ҳар бир сўзимизнинг ўз маъноси, такрорланмас мазмуни, ўрни ва вазифаси бор, ҳар бир сўзимиз алоҳида бир мазмунни ифодалайди, акс ҳолда халқимиз янги-янги сўзларни яратиб ёки бошқа тиллардан ўзлаштириб ўтирмасди. Онгда аввало тушунча пайдо бўлади, сўнгра уни ифодалаш учун ифода воситаси бўлмиш сўзга эҳтиёж туғилади. Масалан, чечак ва гул сўзларини олиб кўрайлик. Уларни одатда синоним сўзлар деб келинади. Аслида бундай эмас. Чечаклар табиий равишда тоғу тошларда, қир ва далаларда, боғ-роғларда ўсади. Уларга

инсон назари тушиши ҳам, тушмаслиги ҳам мумкин. Балки мамлакатимиз ҳудудларида ҳали бизларнинг назаримиз тушмаган қанчадан-қанча чечак турлари ва хиллари ҳам бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Қолаверса, чечак ибораси қадим-қадим замонлардан бери тилимизда қўлланиб келмоқда. Масалан, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” китобида шундай сатрларни ўқиймиз:

**Турли чечак ярилди,
Барчин ёзим карилди.
(Турлук чечак очилди,
Ипак гилам ёзилди.)**

Гул сўзининг ҳам тилимизда ўз ўрни ва вазифаси бор, албатта. Аввало уруғли ўсимлик ва дарахтларнинг урчиш учун хизмат қиладиган гулбарг, чангдон ва гулкосадан иборат қисмига гул дейилади. Шунинг учун ҳам, масалан, ҳеч қачон “Ўрик чечаклабди” демаймиз, “Ўрик гуллабди” деймиз.

Одатда зийнат учун ўстириладиган ўсимликларга гул дейилади, уларга албатта инсон назари тушади. Аслида илгари вақтда ҳозир қизил атиргул деб аталадиган ўсимликнинг ўзигагина гул дейилган. Шу маънодаги гулнинг гунчалик ва нимгунчалик умри нисбатан узоқроқ кечади, очилгач эса япроқлари тезда тўкилиб кетади. Шу ҳолни назарда тутиб мутафаккир шоир Мирзо Абдулқодир Бедил “гул гунчалигида эъзозда эди, очилдию хор бўлди” дея фалсафий ва рамзий маъно чиқарган. Маънавиятимиз оламида ҳали очилмаган қўриқлар кўп, бу китоб эса бу борадаги бир тажриба, бир уринишдир, холос.

ЯРАТМА ВА ЯСАМА

Бошқа тиллардан тилимизга кирган сўзлар шунчалик ўзлашиб, “ўзимизники” бўлиб кетганки, уларни бошқа тиллардан кирган сўзлар эканини ҳатто хаёлимизга ҳам келтирмаймиз. Бу борада баъзи сўзлар тилимизда “ўзбекча” маъно ифодалайди, ҳатто асл маъносига тескари тушунчани ҳам ифодаладиган ҳолатлар кўп. Бошқа тилларга мансуб сўзларга қўшимчалар қўшиб яратилган сўзлар эса тамоман тилимизга

чуқур сингиб, ўзимизники бўлиб кетган. Бунга қўплаб мисоллар келтиришимиз мумкин. Шу боис “ясама сўз” деган ибора ўрнига “яратма сўз” десак мантиқан тўғрироқ бўларди, деб ҳисоблаймиз. Чунки “ясама” ибораси “сунъий” деган маънони ҳам ифодалайди. Сунъий нарса асл нарсадан ҳаммиша ажралиб туради, умри ҳам узоқ бўлмайди. Масалан, ясама тиш – сунъий тишдир. Яратилган, яъни яратма нарсалар табиий бўлиб кетади.

“Ясама” ва “Яратма” ибораларига тўхталиб, бу мавзуда сўз юритишимиздан асосий мақсадимиз шуки, маънавиятимизга доир атамаларнинг муайян қисми келиб чиқиши жиҳатидан бошқа тиллардан ўзлашган, лекин қўп асрлардан бери тилимизда қўлланиб, ўзимизники бўлиб, ўзбекка хос умуминсоний мазмун-моҳият ифодалайдиган сўзлардир. Ҳар бир халқнинг маънавияти айтиб берилган пайтда умуминсоний маънавиятнинг узвий бир қисми бўла олганидагина ҳақиқий маънавият бўлади.

ТАВБА

Беайб Парвардигори олам! Бу ёруғ жаҳонда билиб билмасдан катта-кичик гуноҳ ишлар қилиб қўймаган одамзот йўқ. Бундан буён ҳам сира гуноҳ иш қилмайдиган одам боласи туғилмайди. Зотан, Одам Отамиз гуноҳдан фориғ бўлмаганлар. Шайтони лаин бор экан, бани одам йўлдан адашади. Лекин бирор гуноҳ ишни қилиш бошқа, уни яна ва яна такрорлаш бошқа. Биринчиси энгил гуноҳ ҳисобланса, иккинчиси гуноҳи азимдир. Энгил гуноҳдан ҳам, оғир гуноҳдан ҳам мусаффо бўлишнинг бирдан бир чораси Аллоҳ таолога илтижо қилиб, тавба-тазарру қилмоқ, такрорламасликка ният этмоқдир. Аллоҳнинг даргоҳи кенг, меҳрибон ва раҳмлидир, шояд, тавбани қабул қилгай.

Халқимизда эсинг борида этагингни ёпиб ол, деган гап бор. Бу огоҳлантиришдир: гуноҳнинг учун тавба қил, қайта бундай номаъкулчиликка қўл урма! Тавба қилиш ўз моҳият эътиборига кўра виждон, инсоф ва диёнатга бориб туташади. Виждонли, инсофли, диёнатли одам ёмон қилмишлари учун пушаймон бўлиб, азоб чекадилар, виждон азобига учрайдилар. **Виждони кишига тавбани эслатади, инсофи тавбага чорлайди, диёнати тавбани айттиради.** Мабодо, худо кўрсатмасин, одамзот

табиатида тавба қилиш фазилат бўлмаганида эдими, бани башар гуноҳ ишлардан сира тўхтамай, залолат ботқоғига буткул чўкиб кетган бўлур эди. Тавбаси туфайли ҳам инсоният то қиёматга қадар Ер юзида яшагай. Демак, тавба инсониятнинг давомийлигига омиллардандир. Шунинг учун ҳам уламою фузалолар, буюк мутафаккирлар тавба хусусида кўп ажойиб ва ўтли сўзлар айтганлар.

Алишер бобомиз тавба тўғрисида “Маҳбуб ул-қулуб” асарларида бундай дейдилар (насрий баён): — ҳақиқий тавба — ёмон феъллар туфайли келадиган азоб-уқубатларнинг олдини олмоқдир ва ҳақ мадади билан у феъллардан чекинмоқдир.

Тавба гуноҳқор банданинг кўнгил кўзгусини гуноҳ зангидан тозалайди, авф сайқали билан у кўзгунинг юзини ёритилади. Тавба бахтсизлик йўлининг охири ва тўғрилиқ йўлининг бошланишидир; у такаббурлик ғафлатидан сесканмоқ ва башарият уйқусидан уйғонмоқ ва ўзининг нолойиқ аҳволини англамоқ ва беҳуда феълларини ташламоқ, кўзга кўринмас ярамасликларни ҳис қилмоқ, керакмас нарсаларга интилиш зараридан хабардор бўлмоқ, қабиҳ ишлар, шармандалиқ ва расвогарчилик туфайли хижолатга қолишдан огоҳ бўлмоқдир.

Тавба — инсонга хос саркашлиқдан воқиф бўлмоқ; ишининг тўғри йўлдан оздирувчи нафс фасодидан ва кўнгил итоатсизлигидан нафратланмоқдир.

Тавба — Ҳақдан нажот тилаш вақти келганидир, банданинг нафсга тобе бўлишини тарк этганидир. Бу — кечани ёритувчи гавҳар, ҳар бир қора кун кечирувчи кимсага лойиқ эмас. Бу тафриқ шамъини яхшилиқлар йўлбошчиси ҳар кимга ҳам ато қилмайди... Илоҳо, инсоф шамоли эсиб, йўлдан озганларни ёмон ҳолатдан огоҳ этгай. Огоҳ бўлгач, ўз қилмишидан хижолат тортиб, димоғидан уят дуди чиққай ва бу каби ишларидан ибод қилиб, авф сўраб ножўя ишлардан тавба қилиб, ўринсиз феълни ўзгартиргай ва адашган йўлидан чиқиб, тўғри йўлга киргай... Иншооллоҳ!

Бизнинг истиқлол замонамиз шундай давронки, айрим юртдошларимиз шўролар замонида атайин ёки билиб-билмасдан, ёки бўлмаса сабаби тирикчилик ва тазйиқ остида қилиб қўйган гуноҳлари учун хоҳ ошқора, хоҳ пинҳона тавба-тазарру қилсалар, бундан энг аввало ўзлари наф топажаклар,

виждонлари ором олажак, охиратлари обод бўлса ажаб эмас; кўнгил кўзгулари гуноҳ зангидан тозаланади, мустақилликни мустаҳкамлашга кўпроқ ҳисса қўшадилар.

ПОКЛИК ВА ПОК-ПОКИЗАЛИК

Поклик яхши ҳулқларнинг энг улуғидир. Дил поклиги, қон поклиги, бадан поклиги, фикр поклиги, туйғу поклиги, кийим-кечак поклиги, инсон фойдаланадиган нарса ва ашёлар (китоб, қалам, дафтар ва шу кабилар) поклиги, яшайдиган уй-жой ва ҳовли поклиги бўлиб, буларнинг бари пок-покизаликни ташкил этади.

Фикр поклиги — ақлдан, туйғу поклиги қалбдандир. Соғлом ақл эгасининг тафаккури жамиятга эзгулик келтиради. Қалби пок одамнинг ҳис-туйғулари жамиятни маънавий бойитади. Китобий халқларда, жумладан, мусулмонларда поклик улуғланади, энг олий фазилат ҳисобланади. Ислом динида поклик энг муқаддас, энг зарур амаллардандир. Беш вақт намоз ўқиш муддаолардан бири пок бўлишга даъватдир. Чунки нопок ҳолатда ибодат қилиш асло мумкин эмас. Агар масжидларга кирганингизда эътибор берсангиз, ҳавоси ҳамиша мусаффо эканини сезасиз, дилга сафо бағишлашини туясиз. Бўлмаса, масжидларда ҳар куни беш маротаба қанчадан қанча намозхон бўлади. Намозхонлар пок ҳолда келиб-кетишлари туфайли масжидлар мусаффо ҳаволи, файзиёб, руҳбахшдир.

Агар мактабларда — ўқувчилар ўртасида текшириш ўтказилса, озода болаларнинг руҳлари тетик, чеҳралари ёқимли, ақллари комил, танлари сиҳат-саломат, кайфиятлари чоғ, тенгдошлари ўртасида сўзлари ўткир, қадр-қийматлари ортиқ, эътиборлари баланд эканлигига шоҳид бўласиз. Озода болаларнинг истиқболлари порлоқ бўлғусидир.

Поклик бор, тозалик ҳам бор. Булар ўртасида ўхшашлик ҳам, тафовут ҳам мавжуд. Пок нарса айни пайтда тоза ҳамдир. Лекин тоза кўринган ҳар бир нарса пок бўлавермаслиги мумкин. Бир мисол. Ит тумшуғи теккан сув сиртдан тоза кўриниши мумкин. Демак, поклик моҳиятдадир.

Ҳазрат пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом поклик иймондандир, деганлар. Иймони саломат одам сувратда ҳам,

сийратда ҳам пок бўлади, яъни поклик кетса, иймонга путур этади, иймонсиз кимса ҳеч вақт пок бўлиши мумкин эмас. Иймонли одамларнинг юзларидан нур, файз ёғилиб туради, кекса ёки ёш бўлишларидан қатъий назар, уларни нуроний дея олқишлаймиз.

ИСМ

Одамзотга хос одатлардан бири ҳар бир инсонга исм қўйилади, бу уни шарафлашдир. Шу боис одобли кишилар нотанишларга “Отингиз нима?” ёки “Исмингиз ким?” деб савол бермайдилар, балки “Исми шарифлари нима?” деб сўрайдилар. Гарчи исм ва от маънодош сўзлар бўлса-да, қўлланиш ўрни ва мазмунига кўра бир-биридан маълум даражада тафовут қилади. Барча мавжудот ва махлуқотга, яъни жонли ва жонсиз нарсаларга, масалан, тоғлар, денгизлар, набобат ва ҳайвонотга бир-биридан фарқлаш учун от қўйилади. Бироқ энг шарафли зот бўлмиш инсонгагина исм қўйилади.

Энг қадимги ўзбекча исмлар туркийдир. Форс қавмлари билан қўшни яшаганимиз, борди-келдиларимиз туфайли форсча исмлар қўйиш пайдо бўлган. Турон мамлакатига Ислон дини кириб келиши ва турмушдан мустаҳкам ўрин олишидан бошлаб, арабча исмлар қўйиш урфга айланган. Ҳозирги ўзбекча исмларнинг асосий қисми келиб чиқиши арабча бўлган сўзлардир, лекин тилимизга шунчалик сингиб кетганки, уларнинг аслида арабча сўз эканлиги ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди.

Арабча исмларнинг турмушимизга кенг кириб келиши, мустаҳкам ўрин олиши ва бундай исмлар қўйишнинг анъанага айланишида Қуръони карим асосий ўрин тутди. Кўҳна удумимизга кўра, чақалоқ етти кунлик бўлгач, фарзанд кўрган ота ёки неварали бўлган бобо ўқимишли, обрўли, иймон-эътиқодли, диёнатли, иложини тополса, машҳур кишини уйига чорлаб, жигарбандига исм қўйиб беришни илтимос қилганларки, болага яхши исм бериш ота-онанинг биринчи вазифаси ҳисобланади. Шариат буюришича, исм қўйувчи киши чақалоқнинг ўнг қулоғига азон, чап қулоғига такбир айтади. “Солиҳ ва солиҳа бўлсин, фарзанди комил бўлсин, Аллоҳ таоло

ва миллат равнақи йўлида яхши амалларни қилувчи бўлсин” ва шу каби эзгу тилакларни билдириб, дуо қилади. Бола эсини танигач, унга “Фалончи сенга исм қўйганлар, ўша кишидек яхши одам бўлгин” деб қайта-қайта тайинлайдилар. Бола ҳам ўзига исм қўйган у зотдек бўлишга интилиб, ўз исми шарифи билан фахрланиб юради. Ҳа, ота-боболаримиз исм қўйиш орқали ҳам яхши таълим-тарбия беришни, ўтиб кетган ва барҳаёт яхши одамлардан ибрат олишни кўзлаганлар. Бир мисол. Мирза Муҳаммад Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий” асарида ёзилишича, temuрий Умаршайх Мирзо ҳамда Юнусхоннинг қизи Қутлуғ Нигорхоним тўнғич ўғилларини кўришганда, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор валийдан чақалоққа исм қўйиб беришни сўрашади. Ҳазрат гўдакни Заҳириддин Муҳаммад исми билан бахтиёр этади. Бу гўдак бўлғуси Бобур подшоҳ эди. Ўз навбатида Бобур ҳам ўша анъанага кўра иш тутиб, фарзандларини гўзал исмлар билан шарафлайди. Бу фазилат унга ажодларидан, жумладан, катта бобоси Амир Темурдан мерос эди. Соҳибқирон бобомиз фарзандлари ва невараларининг гўзал исмлар билан аталишига масъулият ила ёндошганлар ва бу шарафли ишда шахсан иштирок этганлар. Тарихчи Хондамирнинг ёзишича, Соҳибқирон хонадонида тўртинчи ўғил туғилиши билан бу муждани Амир Темурга етказиш учун унинг даргоҳига хабарчи юбордилар. Айни шу пайтда Соҳибқирон шатранж (шоҳмот) ўйини билан машғул бўлиб, қўлини “рух” донасига чўзганда, хабарчи кириб келиб янги меҳмон дунёга келгани ва ўғил эканини етказди. Соҳибқирон қўлида ушлаб турган “рух” донасига боқаркан, мийиғида кулиб, “Исми Шоҳрух бўлсин” деган эканлар.

Бу ҳақда халқимизда, аниқроғи шахматчилар орасида яна бошқача нақл ҳам бор. Шахматдан яхши хабардор кишиларга маълумки, бу ўйинда шундай “қалтис” ҳолатлар ҳам бўладики, “от” (асп) донаси бир “ҳамла” билан ҳам “Шоҳ”га, ҳам “Рух” (Тўра) га хужум қилади. Бундай пайтда “Шоҳрух” деб қичқариб юбордилар. “Иложсиз” қолган “Шоҳ” чекинишга мажбур бўлиб, “Рух”ини бой беради. Шахмат жангида “Шоҳрух”га эришмоқ ғалабани таъминламоқ демакдир. Бу — моҳир ва доно шахматчиларгина муяссар бўладиган, шунда ҳам онда-сонда юз берадиган камёб ҳодисалардандир. Тарихчи Хондамирнинг

маълумотини инкор этмаган ҳолда халқимиз ўртасидаги нақлда ҳам жон бор, деб ҳисоблаймиз. Чунки Темурбек бобомиз “Шоҳрух” деб исм қўйиб башорат қилган эканларми, бу ўғиллари шахмат ўйинидагидек ҳаётда ҳам иқболи кулади, омади юришади, темурийлар орасида энг узоқ умр кўрганлардан бири бўлади, кичик танаффусларни ҳисобламаганда 50 йилдан ортиқ ҳокимият тепасида туради: Шоҳрух Мирзо 20 ёшигача Амир Темур ёнида бўлиб, унинг ҳарбий юришларида, жумладан, Фаластин юришида ҳам фаол қатнашади, жангларда ботирлик намуналарини кўрсатиб, отасининг олқишига сазовор бўлади. Соҳибқирон 1397 йили унга Хуросон, Сейистон ва Мозондарон мамлакатларининг ҳокимлигини топширади. Бу ўлкаларни у яхши идора қила билади. Амир Темур вафотидан кейин бутун салтанат тахтига даъвогарлардан бири бўлиб чиқади, ҳам жангу жадал йўл билан, ҳам дипломатия йўли билан мақсадига эришади. 1409 йилдан то вафотига қадар — 1447 йилгача Мовароуннаҳр, Хуросон, Озарбайжон, Ироқи Ажам ва ҳозирги Афғонистондан иборат улкан бир давлатни бошқариб туради ва Улуғ хоқон (хоқони аъзам) унвони билан шарафланади. Мовароуннаҳрда қарийб 40 йил ҳукмронлик қилган, султонларнинг олими, олимларнинг султони ҳисобланган Муҳаммад Тарағай — Мирзо Улуғбек Шоҳрухнинг тўнғич ўғлидир...

Исм қўйишда машҳур адабий асарлардаги бош ижобий қаҳрамонлар ҳам муайян даражада аҳамият касб этади. Бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асари тарқалиши билан Рустам, Суҳроб исмлари халқимиз орасида кенг ёйилган. XX асрнинг йигирманчи ва ўттизинчи йилларининг биринчи ярмида ўғил болаларга Отабек, Анвар ҳамда қиз болаларга Кумуш, Кумушхон, Кумушбиби, Раъно исмлари қўйиш кенг расм бўлган эди. Бу Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён” романлари сабабли эди. Романларни берилиб ўқиган ота-оналар асар қаҳрамонларига таассуб қилиб, яъни улардек мард, олижаноб, садоқатли ва вафодор бўлсинлар, деб фарзандларини асар қаҳрамонларининг исмлари билан атаганлар. Орадан ўттиз йилча танаффусдан кейин, яъни асар муаллифи оқланиб, “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романлари қайта-қайта

нашр этилгач, бизга замондош Отабеклар, Кумушбибилар, Анварлар, Раънолар кўпая бошладилар.

Шунингдек, фарзандларга исм қўйишда исмларнинг мазмун-моҳиятига етмай, тахаллусми, лақабми суриштириб ўтирмай, кўпинча тушунмаслик, ўзбошимчалик орқасида Беруний, Навоий, Улуғбек, Ойбек, Беҳзод, Хондамир, Бобур каби исмлар билан аташ ҳоллари ҳам юз бермоқда. Ваҳоланки, булар тахаллуслардир. Масалан, Улуғбекнинг исми Муҳаммад Тарағайдир, Бобурнинг исми Заҳириддин Муҳаммаддир, Хондамирнинг исми Фиёсиддиндир, Беҳзоднинг исми Камолиддиндир, Ойбекнинг исми Мусодир. Ҳа, тахаллус фақат бир кишига, шу тахаллусни ўзига ўзи танлаб олган одамгагина тегишли бўлади, шерик қилиш одобдан эмас. Бу ўринда айб чақалоқда эмас, унга бировнинг исмини эмас, тахаллусини исм қилиб берган ота-онасида ҳамда шу исмни расмийлаштириб, ҳужжат берувчи Фуқаролик ҳолатларини қайд этувчи ташкилотлар ҳамда ички ишлар бошқармаларидаги паспорт столи ходимларидадир.

Чоризм асоратида ва, айниқса, шўролар замонида ўзбекча, умуман, туркийча исм-шарифлар славянча талаффуз билан бузиб айтилди ва шунга кўра бузиб ёзилди, юқорида номлари тилга олинган ташкилотларда ўзбекча билмайдиган калондимов ва чаласавод кимсалар “фаолият” кўрсатгани сабабли исм-шарифлар қисқартириб, бузиб ва нотўғри расмийлаштирилди, туғилганлик тўғрисидаги гувоҳномалар ва паспортлар нотўғри ёзилди, замона зайлига кўра бу ҳолатга кўпчилик бефарқ қаради, чунки “Бу қоғозингга ўғлим ёки қизимни нотўғри ёзибсан, тўғрилаб ёзгин” деб эътироз билдирувчиларга “аксил”, “интернационал жиҳатдан онги паст, тарбияга муҳтож унсур” деган “ёрлик”ларни тақашарди, сал қолса “халқ душмани”га чиқаришарди-да. Масалан, диёримизда ҳам кенг тарқалган Муҳаммад исми “Магомед”, “Маҳамат”, “Мамат” деб ёзилган. Бу исм қўшма отлар таркибида “Мат”, “Мама”, “Ма”гача қисқартирган ҳолатлар ҳам бор: Муҳаммад Қобил – Матқобил деб, Муҳаммад Юсуф – Мамаюсуф деб, Муҳаммад Раҳим – Мараим деб ёзилган ва шундай ёзув таъсирида оғзаки нутқда бу исмларни қисқартириб айтиш русум бўлиб қолган. Шунингдек, кўп исмларимиз русчага мослаштириб нотўғри

ёзиларди: Аҳмад – Ахмед (Ахмедов), Иброҳим – Ибрагим, Ёқуб – Якуб, Хўжа – Ходжа (Ходжаев) ва шу кабилар.

Халқимиз турмуши ва асрий анъаналарига ёт тузум ва бегона урфлар ҳатто фарзандларимизга исм қўйишда миллий удумларимизга ҳам салбий таъсир кўрсатди. Ўттизинчи йиллардан бошлаб ва, айниқса, большевойлар томонидан бутун дунёда пролетар диктатураси – йўқсиллар якка ҳокимияти ўрнатилажак, бутун жаҳонда аввал социализм, кейин коммунизм тўла тантана қилажак, деган сохта ва ҳеч бир тутуриқсиз шиорлар ўртага ташлангач, шу шиорларга учган ва ғирт ишонган кимсалар фарзандлари ва невараларига Вильгелм, Гого, Тельман, Маркс, Марат, Эмиль, Арсен, Фрунзе, Стахан, Руслан, Анатолий, Клара, Офелия, Дездемона, Сталина, Роза, Раиса ва ҳаттоки, Травиата деган гарбча ва славянча исмлар қўйишган ва шу ишлари билан ғурурланиб юришган, гўёки улар интернационалистлар сафида илғорлик қилмоқдалар, исм қўйишда янгича “анъана”ни бошламоқдалар. Шунингдек, аслида қисқартма сўзлар бўлган Мэлс (Маркс–Энгельс–Ленин–Сталин), Ким (Коммунистический Интернационал Молодёжи) каби исмлар ҳам қўйилган. Айни пайтда славянпараст, буюк миллатчилик иллатлари билан онглари ва қалблари заҳарланган баъзи бир “оға”ларимиз ўзбекча исмларни ўзбекча талаффуз қилишга эриниб, тўғрироғи, истамай, ўзларига мослаштириб айтардилар: Алини Алик деб, Тўлқинни Толик деб, Бўрибойни Боря деб ва шу кабилар. Алҳамдулиллоҳ, у замонлар орқада қолиб кетди. Халқимизнинг мутлоқ кўпчилик қисми исм-шариф бобида ҳам ўзлигини сақлай олди – миллатимиз онги ва қалбига минг йиллардан бери теран илдиз отган ва азим чинордек мустаҳкам ўрин олган маънавиятимиз бу гал ҳам, шу борада ҳам ғолиб келди. Ўшандай ғайритабиий исмлар билан бир умр аталишга ноилож мажбур бўлган кишиларимиз кейинчалик бунга ақлан ва қалбан тушуниб етиб, фарзандлари, неварара, эвара ва чевараларини ўзбекча исмлар билан мушарраф қилдилар. Оғир қатағон йилларида, мумтоз адабий асарлардаги ҳамд, сано, муножот қисмлари тушуриб қолдирилиб, иймон, дуо каби сўзлар олиб ташланиб, нашр этилган пайтларда ҳам ўз исмлари билан дунёга келган чақалоқлар – Ҳасан ва Ҳусан, Фотима ва Зухра, Тоир ва Заҳроларнинг, шунингдек, Машраб, Менгли, Холбой,

Холниса, Бўрибой, Ортиқбой, Қўшоқбой, Тожибойларнинг исмлари дахлсиз қолаверди.

Кейинчалик, халқимизнинг миллий онги ва гурури ўса боргани сайин юқорида тилга олинган ғайритабий ғарбча ва славянча исмлар билан бир умр аталишга ноилож мажбур бўлган кишиларимиз бунга ақлан ва қалбан тушуниб етиб, фарзандлари, неvara, эvara ва чевараларини расман ўзбекча исмлар билан шарафладилар, яъни от айланиб қозигини топди. Маънавиятимиз тегирмони сарагини саракка, пучагини пучакка чиқариб қўйди.

Лекин шуни ҳам таъкидлаш лозимки, исм-шариф борасида айрим кишилар (булар асосан зиёлилардан иборат) бир томонламаликка, ўта сўлликка берилиб кетмоқдалар. Бир умр — олтмиш-етмиш йил аталиб келган, шу исм билан эл-юртга танилган айрим кишилар исм-шарифлари ва фамилияларини ё қисқартириб, ё узайтириб айтмоқдалар, шундай ёзмоқдалар. Масалан, Турдибой Саримсоқовни — Турди Саримсоқ деб, Абдураззоқ Абдурауфовни Ар-Раззоқ ар-Рауф деб, Ибодилла, Хайрулла, Саъдулла, Насрулла исмларини Ибодуллоҳ, Хайруллоҳ, Саъдуллоҳ, Насруллоҳ тарзида ёзмоқдалар. Турди Саримсоқ деб ёзиш кулгилидир. Ар-Раззоқ ар-Рауф деб ёзиш мантиққа зид, ботилдир, чунки булар Аллоҳ таолога хос, муқаддас исмлардир. Ибодуллоҳ, Хайруллоҳ, Саъдуллоҳ, Насруллоҳ тарзида ёзиш ва айтиш ўзбекча талаффузга мос эмас. Ҳаттоки иш шунгача бориб етмоқдаки, исмини иккига бўлиб ёзаётганлар ҳам учрамоқда: Абдужалил — Абдул Жалил, Абдуфотиҳ — Абдул Фотиҳ ва ҳоказо. Ўзлари-ку майли-я, бироқ эл-юртга танилган, машҳур кишиларнинг исм ва фамилияларига тегиниб, қисқартирмоқдалар. Бундай қилиш керак эмас. Масалан, Одил Ёқубов, Эркин Воҳидов, Ўткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаев каби шоиру ёзувчиларимиз шу исмлари билан адабиёт дунёсига кириб келишган, шу исмлари билан эл-юртга машҳур бўлишган, шу исмлари билан тарихда қолишади. Бундай исмларнинг бирорта ҳарфи ҳам ўзгармаслиги ва дахлсиз қолиши шарт.

Ҳар бир халқ адабий тилининг ёзув ва айтив (талаффуз) борасида ўз йўли, ўз анъаналари, усули бор. Бизким, ўзбекларда исм ва ном олдидан қўшимча қўшилмайди, бу бошқа айрим

тилларга, жумладан, араб тилига хосдир, бизда Навоий дейилади, Ан-Навоий дейилмайди. Арабларда ас-Самарқанд, ал-Қоҳира, ал-Искандария деб ёзилади. Бизда Самарқанд, Қоҳира, Искандария дейилади. Тилимиздаги шу анъанавий ҳолатдан келиб чиқиб, билимдон тилшуносларимиз Беруний, Форобий, Фарғоний, Бухорий, Самарқандий, Шоший... тарзида ёзиш ва айтишни қаттиқ талаб қилмоқдалар. Биз шу талабни ўринли деб биламиз ва уни қаттиқ ёқлаймиз. Чунки ўзлигимиз тилимиз ва ёзувимизда ҳам билиниб ва кўриниб туриши керак.

Яхши исм ҳам ота-онанинг яхши тилаги, орзу-умиди, холос. Уни инсоннинг ўзи одоб-ахлоқи, халол меҳнати, эзгу ишлари билан мазмунан бойитади, исмини жисмига монанд этади, яъни шарафлайди, эл-юртга мақбул, манзур ва матлуб этади, халқини жаҳонга танитади. Кейинги пайтда гул, дил сўзларини кўшиб ясалган чучмал исмлар кўпайиб кетди. Хўп майли, ёшлик йилларида бундай исмлар билан чақирилганда эриш туюлмас. Лекин ёш бир жойга бориб, соч оқариб юзни ажинлар қоплаб олганда, “Гулчеҳра”, “Гулрух”, “Гулсара”, “Гулбадан” дейиш кесатиқ бўлиб туюлмасмикан. Ҳа, исм кўйишда ҳам узоқни кўзлайлик.

Исм тўғрисидаги сўзимизнинг сўнгида яна бир мулоҳазани айтмасдан ўтолмаймиз, буни қалбимиз буюрмоқда. У ҳам бўлса шуки, сўнги асрларда, айниқса, шўролар замонида халқимизда асли туркий бўлган исмларни кўйиш камайган. Бу ҳол айни кунларда ҳам давом этмоқда. Бу борадаги туркийлик қозоқ, қирғиз, турк қардошларимизда кучлироқ. Зотан, исмини киши бир умр ўзи билан олиб юради, шу исми билан халқини дунёга танитиши ва тарихда қолиши мумкин. Бир мисол. Соҳибқирон Темур бобомиз исми шарифлари билан ҳам туркий эканликларини яққол билдириб келмоқдалар. Ҳа, исм ҳам миллат кўзгуси ва даракчиси. Ҳурматли бобо ва момоларимиздан, фарзанд кўришни интиқлик билан кутаётган ота ва оналардан янги меҳмонларини Алпомиш, Кунтуғмиш, Элгутмиш, Элтузар, Барчин, Ойдин каби асл туркий исмлар билан шарафлашларини, улар учун қўлланма қилиб чиқарилаётган “Ўзбекча исмлар” китобларида шундай исмлар кўпроқ киритилишини ўртага кўйиб, бу борадаги сўзимизни тугаллаймиз.

АЪЛО ИСМЛАР

Исмларнинг орасида Аллоҳ таолога ёқимлироғи “Унинг бандаси” мазмунини берадиганидир. Масалан, Абдулла, Абдуразоқ, Абдугани, Абдухолиқ, Абдураҳмон ва шу кабилардир. Бироқ бундай исмларни тўлиқ айтиш шарт. Разоқ, Фани, Холиқ, Раҳмон... дея қисқартиб айтиб бўлмайди. Шундай қилинса, айтувчи гуноҳкор бўлиб, исм эгасига “юк” тушиши мумкин. Ота-боболаримиз исмларни тўлиқ айтилишига қатъий риоя қилганлар. Бу айни пайтда ҳурмат белгиси ҳисобланган. Исмни қисқартиб, чала айтиш замирида менсимаслик ётади, дейилган.

УЛУҒЛИК – МАЪНАВИЙ МАНГУЛИК

Ҳазрати Али дебдиларки, улуғликка етишган одам ўлмас одамдир. Бу жумлани шундай талқин қилсак бўлса керак: яхшилик билан от қолдирган улуғ зотлар то қиёмат тириклардан-да кўпроқ тилга олинадилар. Масалан, беш ярим аср бўлай деб қолибдики, Алишер бобомиз халқимиз тилидан тушмай келадилар. Демак, улуғлик – маънавий мангуликдир.

ДУОСИ ИЖОБАТ КИШИЛАР

Ҳазрати Расули ақрам саллолоҳу алайҳи васаллам айтадилар: ўн кишининг дуоסי қабулдадир: биринчиси – олим, иккинчиси – толиби илм, учинчиси хушфеъл киши, тўртинчиси – бемор, бешинчиси – етим, олтинчиси – ғозий киши, еттинчиси – ҳожи, саккизинчиси – насиҳатчи, тўққизинчиси – қобил фарзанд, ўнинчиси – ота-она.

ИККИ ЎТ ЎРТАСИДА

Одам фарзанди Аллоҳ таолонинг энг мукаррам махлуқидир ва Аллоҳ таолонинг ҳикмат илоҳиси билан унда ақл ва нафс яратилгандир. У доимо икки қувват: раҳмоний ва шайтоний қувватларнинг ўртасида туради. Инсон табиий равишда ёки ташқи бирор омил таъсирида ёхуд ички бирор ҳиссиёт таъсирида ҳар

бир қувватнинг биронтасига мойил бўлиб кетиши мумкин. Лекин Аллоҳ таоло инсонни бошқа махлуқлардан ажратиб, унга ақл ва идрок неъматини берган. Ана шу ақл инсонни шайтоний қувватнинг таъсири остида қолиб кетишидан, ёмон ишлар қилишидан, инсон шаънига тўғри келмайдиган ахлоқий бузуқликдан асрайди ва яхши ишларни қилишга ва инсоний ахлоқларга диний ва дунёвий таълимотлар ёрдам беради.

ВАЛИЙ

Валийларнинг буюклиги кўринишда эмас. Валлоҳи, улар учун ҳам юқорилик ва қуйилик мавжуддир. Фақат бу нарса хусусиятсиз ва ўшашсиз кечади. Бундаги юқорилик ва қуйилик суратда эмас, моҳиятда, ундаги жавҳардадир.

Валийлар каромат кўрсатиш салоҳиятига эга бўладилар.

ЗАКИЙ

Ҳақ ва ботилни ажрата олувчига закий дейилади. Бундай фазилатга эса заковат дейилади. Заковат соҳиби зукко одамдир. Ҳақни ботилдан фарқлаган закий айни пайтда мусулмони комилдир. Иймон деганимиз ҳам худди шу фарқлаш хусусияти ва англашдир.

КАФФОРАТ

Каффорат оддий тўлов ёки жарима эмас. Балки диний гуноҳ (масалан, рўза тутмагани) учун Аллоҳ ризоси йўлида нимадир беришга каффорат дейилади.

ПИНҲОНА ВА ЗОҲИРИЙ БУТЛАР

Бутлар икки хилдир: зоҳирий ва ботиний. Бутпараст қавмлар топинувчи бутларни кўплар кўрган ва кўра олади. Лекин айрим кимсаларнинг (балки булар кўпчиликни ташкил қилар) ичларида ҳам ўз бутлари — ҳирс, ҳою ҳавас, қизғониш сингари пинҳоний бутлари бўлади, улар шуларга зимдан тобинадилар, итоат этадилар.

Зоҳирий бутларни қалб билан кўрилади. Аллоҳ таоло қалб

кўзи, иймон нури билан безаган одамларга ҳирс, ҳою ҳавас, масалан – молпарастлик каби иллатлар чиркин туюлади. Қалб кўзи, иймон нури билан безанмаган кимсаларга бундай иллатлар сезилмайди, улар ўз муҳитларида яшайверадилар, улар ғофил бандалардир. Валлоҳи аълам.

ОЛАМ ҚАДИММИ ЁКИ ХОДИС

Идеалистлар билан материалистлар ўртасидаги асосий ихтилоф оламнинг яратилгани ёки азалдан борлигига доирдир. Материалистлар оламнинг ўзи азалдан мавжуд эди, дейдилар. Идеалистлар оламни Аллоҳ таоло яратган дейдилар. Мусулмон Шарқида “Олам қадим” эмас, “Олам ходис” деган фикр тасдиқланган. Илоҳиётчи олимлар “Олам қадим эмас, Аллоҳ таоло томонидан кейин яратилган, яъни ходисдир” дейдилар ва бу фикрнинг исботи учун қуйидагиларни келтирадилар: инкор учун далил келтириш бор ва исбот учун далил келтириш ҳам бор. Булар ўртасида катта тафовут мавжуд. “Дунё қадим эмас” дейиш инкор сирасига киради. “Дунё ходис” дейиш исбот сирасига киради. Инкор учун далил келтириш мушкул ва бундай далилга тўлиқ ишониш шубҳалидир. Масалан, “фалончи фалончининг бетига бир тарсаки туширгани йўқ” дейилса, бу инкор шубҳалидир. Балки фалончи фалончини урганида инкор этувчи шахс жанжал устида ҳозир бўлгандир. Шу сабабли инкор учун гувоҳлик тўғри эмас. Чунки бу бир инсоннинг имкон доирасига сиғмайди. Исбот учун эса гувоҳлик бериш мумкин ва осон. Масалан, “фалончи билан бирга эдим, у фалончини менинг кўз олдимда урди” деса бўлади. Бундай гувоҳлик инсоннинг имконияти доирасидадир.

Хуллас, Олам ходисдир, уни Аллоҳ таоло ўз қудрати ила яратган. Бунинг исботи учун минглаб мисоллар келтириш мумкин ва бу масала алоҳида бир катта мавзудир, уни тўлиқ ёритиш мазкур китобнинг вазифасига кирмайди.

ЯРАЛМИШЛАР – МАЛАК, ҲАЙВОН ВА ОДАМ

Яралмишлар уч қисмга бўлинади. **Биринчиси:** малаклар, яъни фаришталар. Булар нуқул ақлдор. Ибодат, қуллик ва зикр

фитратларида, яъни табиатларида бор. Малаклар шулар асосида яшайдилар. Аллоҳ таолога ибодат қиладилар, Унинг амрини сўзсиз бажарадилар ва Унинг исмини ҳамиша зикр этадилар. Малаклар шаҳватдан йироқдир. Шаҳват билан машғул бўлмаслик, нафс истакларини адо этмаслик, буларнинг барчасидан покиза бўлмоқлик – малакларга хосдир. Шунинг учун ҳам малаклар учун ўз табиатлари билан ҳеч қандай кураш бўлиши мумкин эмас. Улар ибодатларини ибодат ҳисобламайдилар, чунки бу улар яратилишининг заруридир ва ибодатсиз яшай олмайдилар.

Иккинчиси: ҳайвонлар тоифаси. Булар нуқул шаҳватдан иборат. Уларни ёмонликдан қайтарувчи ақллари ҳам йўқ.

Учинчиси: ақл ва шаҳватдан ташкил топган заволли инсондир. Бироқ инсон учун таклиф, яъни танлаш учун имкон бор, ҳайвон ва малаклар учун бундай танлаш имкони берилмаган. Инсоннинг шаҳват томони уни ҳайвонликка тортса, ақли уни бундан қайтаришга ундайди. Ана шу тарзда инсонда доимо жанг кетади. Ҳадиси шарифда айтилганидек, “Ақли шаҳватидан устун келган киши малаклардан афзал, шаҳвати ақлидан устун, голиб чиққан кимса эса ҳайвондан тубандир”.

ҚИРҚ

Халқимизда, умуман, туркий халқларда, қирқ рақами билан боғлиқ кўпгина тушунча ва маросимлар бор. Бу тушунча ва маросимларнинг бир учи илоҳиётга бориб туташади. Аллоҳ таоло Одамни тупроқ ва сувдан яратган, дейилади. Бу ҳақда “Уни қирқ кунда тамомлади” деган ҳадиси шариф бор.

Гўдак туғилгач, она-болага қирқ кун давомида алоҳида эътибор кўрсатилади. Улар бегона нафаслардан, ёт кўзлардан асралади, ҳовлидан кўчага чиқарилмайди. Инсон вафот этгач, вафотининг ўттиз тўққизинчи куни қирқлик маърака-маросими ўтказилади. Узлатга чекинганлар ҳам чиллахонада қирқ кун тоат-ибодат билан мутгасил машғул бўладилар. Қишнинг энг совуқ қирқ кунига “Қиш чилласи”, ёзнинг энг иссиқ қирқ кунига “Ёз чилласи” деймиз.

Қирқ рақами табиат ҳодисаларига ҳам боғлиқдир. Маълумки, Ой Қуёш атрофида 354 кунда бир марта айланиб чиқади. Бу Ой

ҳисоби бўйича бир йил ҳисобланади. Ер Қуёш атрофида 365 кунда бир маротаба айланиб чиқади. Бу Қуёш ҳисоби бўйича бир йил ҳисобланади. Ҳар тўрт йилда бир келадиган кабиса йили 366 кундан иборат қилиб олинган.

Ой Ер атрофида 29 ярим кунда бир марта айланиб чиқади. Шундан 28 кун давомида бизга кўринади, бир ярим кун кўринмайди. Шунга кўра 28 кун тўртга тақсимланиб, бир ҳафта 7 кундан иборат қилиб белгиланган. Аёл киши хомиладор бўлгач, тақрибан 280 кунда кўзи ёрийди. Халқ буни тўққиз ой, тўққиз кун, тўққиз дақиқа, тўққиз сония дейди. Ана ўша 280 кунни 7 га тақсимласак, 40 рақами ҳосил бўлади. Ривоятга кўра, Аллоҳ таоло курраи заминимизни бир ҳафта – 7 кунда яратган экан. Кўринадики, 7, 9, 40 рақамлари, умуман эса, барча рақамлар табиат ҳодисалари билан боғлиқ. Табиат ҳодисалари ўртасидаги дақиқлик, аниқлик ва боғлиқлик Илоҳий қудрат соҳиби мавжудлигига бир далилдир.

Ҳурматли ўқувчи, маънавиятга доир китобда қирқ рақами ҳақида махсус маърифий сўз юритишимизга боис шуки, биринчидан, маърифатсиз маънавият бўлмайди, иккинчидан эса, қирқ рақами билан боғлиқ тушунча ва маросимлар қизил салтанат даврада айтиб келинганидек, хурофот эмас, балки руҳоний ва илмий асосланган тушунча ва маросимлардир.

МЕЪЁР

Ҳўш, меъёр нима? Уни ҳар ким ҳар хил тушуниши, турли таърифлаши ва тавсифлаши, талқин ва таҳлил қилиши мумкин. Биз бу ҳақдаги сўзни оддий, лекин ҳаётий мисолларни келтиришдан бошлаймиз. Масалан, бир литрли идишга роса бир литр сув қуйилса, у лиммо-лим тўлади, унга лаоқал яна бир грамм сув қуйилса, сиғдиrolмайди, сув тошиб кетади, чунки бу идишнинг сиғим ҳажми – меъёри бир литр. Ёки тўйиб овқатланган кишига қўшимча бир луқма ош ҳам ортиқчалик қилади, кўнгли беҳузур бўлади. Ёки бўлмаса, эрталабки бадантарбия машғулотида кўп йиллардан бери тўрт килограммлик гантел билан машқ қилиб келган киши гантел оғирлигини оширса, зўриқиб қолиши мумкин, чунки унинг мушак ва пайларининг қуввати тўрт килограммгача юкка етади, бундан ортиғи чегарадан

чиқиш эди. Демак, меъёр имкон доираси ҳам экан. Халқимиз шакарнинг ҳам ози ширин, деб бекорга айтмайди.

Энди инсонлараро муносабатга ўтайлик. Нотиқлик, чечанлик, сўзамоллик, воизлик – фазилат, лекин ҳадеб гапираверишлик – вайсақилик – иллат. Камтарлик – таҳсинга сазовор одат, аммо у ҳаддан ошиб кетса, ўз қадрини йўқотади ва зарарли бўлиб қолади. Камтарликни ҳаддан оширган кишиларни ҳар ким менсимай қўяди. Бундайлар “латта”, “мулойим супурги” деган лақаб олишлари ҳеч гап эмас. Хушёрлик, сезгирлик, эҳтиёткорлик ҳам таҳсинга лойиқ, лекин ҳаддан ошиб кетса, бу хислатлар фазилатлигини йўқотиб, қўрқув ва ўзини ўзи тийишга айланиб, зарарли бўлиб қолади. Бундай кишиларни “қўрқоқ”, “аммамнинг бузоғи” дейдилар, чунки уларни дангаллик, таваккал қилишлик фазилатлари тарк этиб кетган бўлади.

Энди, юқоридаги мисоллардан кейин, хулоса чиқарамиз. Зарурни зарурлиги чегарасигача, нозарурни нозарурлиги чегарасигача билиш ва фарқлаш – бу меъёр туйғусидир. Рамзий ва ифодали қилиб айтганда, камон ёйининг қоқ ўртасидан узилган ўқ нақ нишонга тегади, ёй марказидан у ён ёки бу ёнга суриб отилган ўқ хато кетади.

ШУҚР

Шуқр хусусида Мавлоно Жалолиддин Румий демишларки, Аллоҳ таоло севган бандасини балога дучор қилади, сабр этса, Ўзи учун сақлайди, шуқр этса, кучлироқ суяди, бошқалардан айиради. Инсонларнинг баъзилари Аллоҳ таоло қаҳри учун, баъзилари меҳри (лутфи карами) учун шуқр қилади. Буларнинг ҳар иккаласи ҳам хайрлидир. Чунки шуқр қаҳрни лутфи карамга айлантирган бир зидди заҳардир. Камолотга эришган ақлли инсон ошкора ва пинҳона равишда жафоларга шуқр қилган зотдир.

Шуқр неъмат сийнасини соғмоқдир. Кўкрак сут билан қанча тўла бўлмасин, соғилмагунча сут келмас. Шуқр этмаслик ва шуқрга тўсқинлик қиладиган нарса – бу очкўзликдир. **Қўлига кирганидан кўпроқ истайдиган кимсага очкўз дейилади.** Уни бу кўйга солган бало суқликдир. Суқ одамнинг кўзига ҳамма нарса оз бўлиб туюлади, ҳар доим кўп нарсани кутади, кутганидан ози келса, ношуқрлик қилади. Моддийликдан бошланган

очкўзлик пировард оқибатга маънавий иллатга олиб боради, суқ одам кутганига эришмоқ илинжида ҳаром ҳар ишга қўл уради.

Ҳамду сано ва шукрнинг фарқи оддий. Шукр эришилган неъматларга жавобан бўлади. Ҳамду сано умумийдир.

Борига қаноат қилиш шукрдир. Нуроний отахонларимиз, мунис онахонларимиз, масалан, ҳар гал таом тановул қилинган, дастурхон устида шундай дуои фотиҳа қилишганига шоҳид бўламиз: Ўзинг берган шу ризқ-рўзингга минг бора шукрлар бўлсин. Дастурхонимизни янада тўкин-сочин қилишингни, хонадонимизни янада фаровону маъмур этишингни илтижо қиламиз. Парвардигоро, даргоҳинг кенг. Барча умидларимиз Ўзингдан! Омин, Аллоҳу Акбар!

Айрим ношукр бандалар ўтиш даврининг баъзи ўткинчи қийинчиликларига чидамай, ўзларининг кўп йиллик сеvimли касбларини ташлаб, бебилиска пул топиш илинжида бошқа ишларга қўл уришларига асл сабаб улардаги ана ўша очкўзлик илллатидир. Энг ёмони – ношукр одамнинг ҳаловати бўлмайди. Ҳаловатсиз турмуш эса турмуш эмас. Шокирнинг, яъни шукр этувчининг қалби ҳамиша оромдадир.

“Бировга чоқ қазисанг, унга ўзинг тушасан” деган ҳикмат бор. Хайрли иш учун қилинган ёмонлик аслида ёмонлик эмас, балки яхшиликдир. Бу шаклан ёмонлик бўлиб туюлса-да, мазмунан яхшиликдир.

Кимки, бошқа биров ҳақида яхши гап айтса, бу аслида, унинг ўзига тегишли ва у ўзини мадҳ этган бўлади. Масалан, ҳовлисини ва уйи атрофларини бўстонга айлантирган киши гулларга ҳар боққанда ўзини жаннатдагидек ҳис қилади, дили равшан тортади, кўнгли чоғ бўлади. Ерга гул экиш унга қилинган яхшилик бўлса, гулзордан олинган завқ-шавқ ўша яхшиликка жавоб тариқасидаги яхшиликдир. Яхшиликни сўзлашга одатланган тил ёмонликни айтишга қийналади. Тарки одат амри маҳолдир.

ҚАНОАТ

Қаноат ҳақида ҳадиси шарифда, жумладан, шундай марҳамат қилинган: “Эй инсон фарзанди! Тана ва жонинг соғ ҳолда тонг оттираётган бўлсанг, тинч, хотиржам ва бир кунга етарли емишинг бўлгандан кейин қолган дунёга парво қилма!”

Қаноатли одамлар, оддий халқ ибораси билан айтганда, “Эртага Худо подшо. Ҳаёт берган, умр берган, тириклик ато этган Яратган эгам ризқ-насиба ҳам бергай!” дея кўнгилни тўқ қилиб яшайдилар. Лекин айрим кимсалар бисотида ўзига етгулик нарса бўла туриб, эҳтиёжидан ортиқ нарса сўрайверадилар. На озга қаноат қилади ва на кўпга тўяди, ўзи тўйса-да, кўзи тўймайди.

Қаноатлилар меъёрни биладилар, талабда ҳаддан ошмайдилар. Соғлом фикр юритадилар, эҳтиёжни қондириш ҳалол меҳнат эканини тушунадилар. Меҳнат эса – имконият асоси. Имкониятдан ташқарига чиқиш эса турли нопокликларга, таъмагирликка, порахўрликка ва шу каби ижтимоий иллатларга олиб боради.

Давлатнинг бир йиллик кирим-чиқими – бюджети аниқ ҳисоб-китоб қилинмаса, расамади билан сарфланмаса, мамлакат ҳаёти издан чиқиб кетиши, ҳатто чет эл давлатларига қарздор бўлиб қолиши мумкин бўлганидек, оиланинг даромадидан келиб чиқиб, тирикчилик қилинмаса, хонадонда моддий танқислик юз беради, моддий қийинчилик эса ўз навбатида оила маънавиятига зарар етказиши мумкин; хонадондаги тинчлик ва хотиржамликдан путур кетади, ўзаро самимий муносабатлар издан чиқади, жилла қурса хотин эрига тирсайиб юради, “қовоғидан қор ёғади”. Бу бор гап, ҳаётини гап!

Қаноатсизлик турли даражадаги жиноятларга етаклаган ҳолларга шоҳид бўлганмиз. Қаноатдан четга чиқишнинг биринчи босқичи таъма кутиш бўлса, иккинчи босқичи бировнинг ҳақидан ҳазар қилмасликдир. Охириги босқичи қотиллик бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Турмуш ҳодисаларига, одамлар орасидаги муносабатларга, ҳаётини паст-баландликларга бундоқ чуқурроқ назар солиб, теранроқ таҳлил этиб кўрсак, барча иллатларнинг ибтидоси борига қаноат қилмасликдан келиб чиққанига ишонч ҳосил қиламиз. Ривоятга кўра, агар Одам Ато жаннатдаги руҳсат этилган бор нарсаларга қаноат қилиб, буғдойни тановул қилмаганида эди, жаннатдан чиқарилмаган бўлур эдилар. Шу ривоятнинг давомига кўра Одам Атонинг бу ишга қўл уришига Момо Ҳаво сабабчи бўлган эканлар. Бу билан айтилмоқчики, яралишларига кўра эркак зотига кўра аёл зоти қаноат бобида бир оз бўлса-да, қаноатсизроқ экан. Албатта, бу фикр айрим эркакларга нисбатан ҳам қаноатлироқ, чидамлироқ аёлларга тегишли эмас.

Лекин, умуман олганда, инсониятни икки қисмга – эркаклар ва аёлларга бўлиб баҳолаб, ялпи олганда, эркак жинси аёл жинсига қараганда қаноатлироқ эканини турмуш тажрибасида аллақачон синовдан ўтказилган. Аёллар ясан-тусанга, зеб-зийнат буюмларга ўчроқ бўлишади. Фалончи кийган кийимдан нега энди мен киймас эканман, писмондончи таққан дурру гавҳардан нега менда бўлмас экан, улардан менинг қаерим кам деб, бундай нарсаларни олиб беришга моддий қуввати етмайдиган эрларига хархаша қилавериб, уларни жинойт кўчаларига, масалан, порахўрликка ундовчи аёллар ҳам турмушда учраб туради.

Мавриди келди, шекилли, шу ўринда яна бир ривоятни айтиб ўтамиз. Фақат Одам алайҳиссаломга нисбатан Одам дейилади. Унинг зурриёдига нисбатан Инсон дейилади. Одам Ато дастлаб яратилганида, то жаннатда буғдойни еб қўйиб, фирдавсдан бадарга қилингунга қадар Одам эди. Ерга юборилгач, у энди Инсон деб аталган. Инсоннинг луғавий маъноси унутувчи демакдир. Одам жаннатда ман этилган нарсани еди, ваҳоланки, ўша нарсани емаслиги кераклиги таъкидлаб тайинланган эди. Бу таъкидни, бу таъқиқни у унутди. Унутувчанлиги туфайли Одамлик шарафидан Инсонлик даражасига тушурилган. Демак, инсоннинг жавҳарида унутувчанлик унсури ҳам мавжуд. Унинг табиатида манъ этилган нарсаларга мойиллик бор. Шу боисдан инсонни ҳамиша эзгуликка чорлаб, унутажақ нарсаларини доимо ёдига солиб туриш зарур.

Бу тарғибот-ташвиқот ходимларининг, шунингдек, амри маъруф ва наҳйи мункар билан шуғулланувчи уламоларининг вазифаси ва бурчидир.

ЯНА ҚАНОАТ ҲАҚИДА

Қаноатли хотин эрини жаннатга йўллайди, қаноатсиз хотин эса дўзахга бошлайди.

ИФРОД

Чукур кетиш, ҳаддан ошишга ифрод дейилади. Одамларга қаратилган дўстлик ва душманлик ҳаддидан ошмаслиги керак, меъёрга риоя қилиш лозим. Чунки замон ўзгариб туради. Шунга кўра одам ҳам ўзгара боради. Бугун дўстинг деб билганинг вақт

ўтиши билан душманга, душманинг деб билганинг дўстингга айланиши мумкин.

Дўстлик ҳаддан ошмаса дуруст дейилганда, Аллоҳ таолодан бошқага бошқа дўстлик назарда тутилади. Сабаби Аллоҳ таолодан бошқаси мутлоқ эмас, ўткинчи, ўзгарувчан. Одам фалак асири, Аллоҳ таолонинг бандасидир. У ҳамиша бир ҳолат ва вазиятда туролмайди, ҳоли ўзгаради, баъзан кулади, баъзан йиғлайди, баъзан қувноқ, баъзан ғамгин бўлиб туради. Доимо бахтиёр ёки ҳамиша бахтсиз бўлиши мумкин эмас.

Севги қанча кучли бўлса, шунча яхшидир. Бундай сеvgи фақат Аллоҳ таолога қаратилиши зарур. Севгининг жавоби ҳам сеvgидир. Аллоҳ таолонинг сеvgиси дини, ирқи ва жинсидан қатъи назар барча одамларда яшириндир. Унинг назарида ҳаммамиз бандаларимиз. Одам ўзининг Яратгувчиси бўлмиш Холиқни севади, севмасдан иложи йўқ. Унга умид қилиб, Ундан умидвор бўлиб, Унга таваккал қилиб яшайди.

МЎЪТАДИЛЛИК

Демак, инсоний муносабатлардагина, шунингдек, кишининг ўз-ўзига бўлган муносабатида ҳам, ифрод зарур. Бунга мўътадиллик дейилади. Юқорида кишилараро муносабатларда дўстлик ҳам, душманлик ҳам ҳаддидан ошмаслик лозим, деб айтиб ўтдик. Энди кишининг ўз-ўзига бўлган муносабатига келсак, у ўзини ҳаддан ташқари кучли севса, ўзига бино қўйиб юборса, бу нарса уни худбинликка, такаббурликка, манманликка олиб боради. Манманлик ёлғиз Яратган эгамга, дейди доно халқимиз. Худбин, такаббур, манман одамни эл севмайди. Кўринадики, кишининг ўз-ўзига ҳаддан ташқари кучли сеvgиси – ифрод охир оқибатда уни севимли бўлишдан махрум этиб қўяр экан, сеvgи нафратга айланар экан.

Кишининг ўзига ўзининг ҳаддан ташқари бепарво бўлиши ҳам ярамайди, бу ҳам душманлик – ўз-ўзига душманлик – ифроддир. Агар одам ҳаддан ташқари хокисор бўлса, камтаринлик бобида меъёрини унутса, қуйига тушиб кетса, бунинг атрофдагилар ожизликка йўядилар, менсимай қўядилар, ўта хокисор кимсага ўзидан кичиклар ҳам буйруқ оҳангида иш буюрган ҳолларга шохид бўлганмиз. Меъёрни билиш мўътадилликдир.

Ҳар бир одам ўз соғлиғига, вужуди саломатлиғига ва тандурустлиғига эътибор билан қараши ҳам ўзига бўлган севгисининг кўринишидир. Соғлиғига бефарқ қараган, касал бўлганида вақтида даволанмаган одам соғлиғини йўқотиб қўйса, у энди ўзи учун ҳам, оиласи учун ҳам, қолаверса, жамият учун ҳам ортиқча бир юк бўлиб қолади. Ортиқча юк ўзгалар учун мақбул эмас, ортиқча юк севги туйғусини уйғотмайди, балки сўндиради. Кўринадики, севгисизлик ҳам нафратга олиб борар экан. Касаллиги эндигина бошланган одам ўзини ҳам севиши лозим эканини унутиб, саломатлиғига бепарво муносабатда бўлиши оқибатида сурункали касалликка учрайди. Энди на фарзандлари, на жондан азиз деб билган дўстлари унинг жонига оро кирадилар. Демак, киши севишни ўзидан бошлаши лозим. Севги севгини чорлайди. Одатда соғлом одамни севгувчилар кўп бўлади. Тарихдан маълумки, буюк аждодларимиз бу борада ҳам биз — миннатдор авлодларга ибрат кўрсатиб ўтганлар. Масалан, улуғ мутафаккир ва шоир Паҳлавон Маҳмуд баҳодирликда ҳам машҳури жаҳон бўлганлар. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор валий кўз хасталиғига учраганларида, Самарқанддан Ҳиротга — Алишер Навоийга мактуб йўллаб, хозиқ табиб юборишини илтимос қилганлар: соғлиқнинг қадрини билмаган, ҳаёт қадрини билмайди.

***

“**Дўстингизни** енгилроқ севингки, куни келиб у душман бўлиб қолиши ҳам мумкин. Душманингизга ҳам енгилроқ адоват қилингки, куни келиб у дўст бўлиб қолиши мумкин”. (Ҳадис).

КОФИР

Аввало бу сўзнинг луғавий маъносига тўхтаб ўтамиз. Кофир гайридин дегани эмас. Куфр этувчи кишига кофир дейилади. Куфр эса динга риюя қилмаслик, яъни динсизликдир. Куфрни тарк этган киши диндорга айланади.

Энди кофирлар жаҳаннамга тушадилар, мангу азоб-уқубатга дучор бўладилар, деган кенг тарқалган тушунчага тўхталиб ўтамиз.

Кофирларга берилган азоб-уқубат ҳам аслида Аллоҳ таолонинг бир иноятидир. Буни шундай тушунмоқ керак. Кофирлар роҳат

оғушида эканлар, Аллоҳ таолони унутсалар-да, азобланаётганларида Аллоҳ таолони хотирлайдилар. Шу боис жаҳаннам кофирларнинг масжидидир, дейдилар. Чунки улар ўша ерда Аллоҳ таолони ёд этадилар. Уларнинг билимсизлик пардалари йиртилади ва Аллоҳ таолонинг борлигини тасдиқлаб “Ё Раб! ё Раҳмон! ё Ҳақ! ё Тангри! дея йиғлаб-сиқташади. Кейин эса, тузалишлари билан яна гофил пардалари ҳосил бўлади-да, Аллоҳ таолони эсдан чиқарадилар. Ҳолбуки, ғам-ғусса чекарканлар, Аллоҳ таолони зикр этардилар. Энди эса, яъни ҳузур-ҳаловат етганда, Аллоҳ таоло уларнинг эсларидан чиқди. Шунинг учун ҳам Аллоҳ таоло Ўзини доимо ёдлаб туришлари учун кофирларга азоб-укубатни раво кўради. Чунки Аллоҳ таоло оламни, кўкни, Ерни, Куёш ва Ойни, сайёраларни, яхшилиқ ва ёмонликни Ўзини зикр этишларини, Ўзига бандалиқ қилишларини кўзлаб инсонни яратгандир. Кофирлар ҳузурга эришишлари билан ўз вазифаларидан гофил қоладилар. Шунга кўра жаҳаннам улар учун доимий ёдномадир. Мўминларнинг машаққат чекишларига эса ҳожат йўқ. Чунки улар роҳат ичида бўлганда ҳам азобни унутмайдилар.

БУ ДУНЁ ВА ҚИЁМАТ

Бу дунёда ҳамманинг иши ҳар хил нарсада бўлади. Ким аёл севгиси билан, ким мол тўпламоқ билан, ким илм олмоқ билан банд. Улар шулардан завқ олади, хушланади. Чунки уни қидиради, инсон севган нарсага интилади.

Қиёмат кунда ҳамманинг иши Аллоҳга тушади, яъни барча Аллоҳ билан банд бўлади ва унда бирлашади.

Бу дунёга доир бир ҳаётий мисол: Самолёт осмони фалакда тўлғаниб-тўлғаниб уча бошласа, ҳатто худобехабарлар ҳам “Ё Аллоҳ, ўзинг асра” дейишга тушадилар. Мусулмон одам эса “Субҳоналлоҳ!”, “Алҳамдиллиллоҳ!”, “Аллоҳу акбар!” деб ташбеҳ айтади, ўзини Аллоҳ таолонинг паноҳига топширади.

ОЛИМ, ОРИФ ВА ЗОҲИД

“Олим” калимасининг маъноси луғатда орифдан устун ва маъноли демакдир. Чунки Тангрига Олим дейилади. Бироқ ориф демоқ жоиз эмас. Ориф деганда олдин билмай, кейин ўрганган

деган маъно тушунилади ва шунинг учун бу сўз Аллоҳга нисбатан айтилмаслиги керак. Шунга қарамай, урф-одат нуқтаи-назаридан сўзнинг ишлатилишига кўра маъноси кўпдир. Чунки ориф урф-одат керагида оламни далилсиз ҳолда кўз билан кўрган ва кузатгандир. Олимнинг эса юз зоҳиддан афзал эканини гапиришади. Чунки зоҳид илм билан зоҳид бўлган. Илмсиз зуҳд бўлмайди.

Зуҳд нимадир? Дунёдан юз ўғирмоқ, тоат ва охиратга юзланиш этмоқдир. Бунинг учун дунёни, унинг чиркинлигини, вафосизлигини ва охират гўзаллигини, унинг доимий ва боқий эканлигини билиши керак. Чунончи, “Нима қилай, қандай тоат билан машғул бўлай?” дея жаҳд этиш ҳам бошдан-оёқ илмдир. Шундай экан, илмсиз зуҳд бўлмайди. Шу эътибор-ла, зоҳид ҳам олим, ҳам зоҳиддир. Ва “бир олим юз зоҳиддан афзалдир” фикри айни ҳақиқатдир.

Бу илми зуҳддан бошқа яна бир илм бордирки, Тангрининг зотига тегишлидир. Мазкур иккинчи илм зуҳд ва илмнинг самарасидир. Бунга соҳиб бўлган олим юз зоҳиддан эмас, балки юз минг зоҳиддан ҳам устундир. Аллоҳ буни истаганига беради.

Шарқ мутафаккирлари, мумтоз адабиётимизнинг буюк сиймолари, жумладан, Алишер Навоий, Бобораҳим Машраб ва бошқаларнинг таркидунё қилган зоҳид шайхларга нисбатан билдирган фикрлари юқорида айтилганларга рост келади.

МАЪНАВИЙ ЎЛИМ

Дейдиларки, хоҳ бугун, хоҳ эртага, умуман, бир кунмас бир кун бу бош барибир кетади — ўлим ҳақ. Бу жиҳатдан бошлиқларга яқин юрмоқ таҳликали эмас. Лекин бошлиқларга яқин бўлиб олиб, улардан манфаат кўришга одатланган кишилар мутлақо уларнинг раъйига кўра гап айтадиган, ранжимасин дея, уларнинг ҳатто ноқобил тушунчаларини кўр-кўрона ёқтирадиган ва гап қайтармайдиган бўлиб қоладилар. Ҳамма вақт — хоҳ ҳақ бўлсинлар, хоҳ ноҳақ бўлсинлар уларнинг тарафини олаверадиладар. Шундай кимсалар, ё бошдан, ёки ишдан айриладилар. Бироқ энг ёмони — элдан ажраб, унинг назаридан қоладилар. Эл назаридан қолиш маънавий ўлимдир.

УМИД, ҚЎРҚУВ ВА ИШОНЧ

Қўрқувдаги умидворлик уни енгиллаштиради.

Хар ким Аллоҳ таолодан қўрқса, ҳамма нарса ундан қўрқади. Кимки Аллоҳ таолога чин юракдан итоат этса, ҳамма нарса унга итоат этади.

Умидли ва иймонли бўлиш зарур. Қўрқув ва умид шудир. Бу хусусда Аҳмад Яссавий бундай ёзмишлар:

**Қаҳҳор эгам қаҳрингдан қўрқиб йиғлар, Қул Хўжа Аҳмад,
Раҳмон эгам раҳмингдан умид тутар, Қул Хўжа Аҳмад.**

Қўрқувсиз бир умид, умидсиз бир қўрқув бўлмас. Улар бир-биридан айри эмас. Масалан, ерга уруғ сочган деҳқон ҳосил олишни умид қилади. Шу билан бирга бирор офат, чунончи, қурғоқчилик бўлиб қолиб, сепган уруғичалик ҳосил ололмай қолишидан қўрқиб ҳам яшайди. Демак, қўрқувсиз умид, умидсиз қўрқувни тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Умид ва кутмоқ инсоннинг қанотидир. Қанотлар қанчалик бақувват ва соғлом бўлса, у шунчалик юксакка уча олади. Одам умидсиз қолса танбаллашади. Ўзи бировга хайр-эҳсон қилолмаганидан ташқари бандалик (айни пайтда фуқаролик) вазифаларини ҳам адо этолмайди, оиласига, қолаверса, жамиятга тирик товон бўлиб қолади.

Маълумки, бирор нарса умидида бўлиб, ўшанга эришмаган одамнинг ҳам умиди бўлади. Умидвор одам билан орзуси ушалган одам ўртасида қўрқув билан ишонч орасидаги қадар фарқ мавжуд. Бу маълум нарса.

Ишончдан ишончнинг фарқи бор. Ишончда бир неча даражалар бўлади. Аммо қўрқув ва унинг даражалари тўғрисида бир аломат кўрсатиш мумкину, ишонч даражаларининг аломати йўқдир. Одамлар Аллоҳ йўлида нимани фидо қилмоқдалар дея қўрқув оламига назар солинса, ким жонини, ким молини, ким жисмини бағишлагани, бировнинг рўза тутгани ва яна бошқасининг тутмагани маълум бўлади. Кимдир ўн ракаат, кимдир юз ракаат намоз ўқийди. Шунга кўра, буларнинг манзилларини тасаввур қилиш мумкин. Уларни кўрсатса ҳам бўлади.

Ишонч эса бусбутундир. Масалан, фараз қилайликки, бир одам кундуз бўлишини кутиб, тун бўйи мижжа қоқмади.

Кундузга қандай борилишини билмаса ҳам, у барибир ниятига етишади: тонг отади, кун чиқади, кундуз бошланади.

Инсоннинг ичи қоронгу ва пардали бўлгани учун қанча илгариллаганини ҳозир кўролмаса ҳам, охирида мутлақо англайди. Ҳадиси шарифда “Дунё охиратнинг даласи” дейилганидай, инсон бу дунёда нима экса, охиратда ўшани ўради.

ИБТИДО ВА ИНТИҲО

Баъзилар нарсаларнинг ибтидосига боқса, бошқалар интиҳога назар соладилар. Интиҳога қараганлар Аллоҳ таолога яқин инсонлардир. Улар “Ниҳояга эътибор беришнинг нима ҳожати бор? Ахир, буғдой эксанг, арпа битмайди-ку” дейишади. Демак, буларнинг қарашлари ўзгадир.

Интиҳога боққанлар азиз ва буюқдир. Чунки уларнинг кўзлари охиратдадир.

Ибтидога ва интиҳога боқувчилардан ташқари яна бир қавм борки, улар Тангри таолога янада яқиндир ва на аввалга, на охирга қарайдилар. Аввал ва охир буларнинг хаёлига ҳам келмайди. Чунки улар Аллоҳ таолога фарқ бўлганлардир.

Бошқа яна бир қавм ҳам борки, бутунлай дунёга фарқ бўлиб ҳаддан зиёд гофилдирлар.

ОГОҲЛАНТИРИШ

Қуръони карим ҳамма нарсадан айб қидирувчи, чақимчи, яхшилиқни тўсувчи ва уришқоқ кишиларнинг гуноҳга ботишидан хабар беради ва огоҳлантиради.

КИБР

Кибр арабча сўз, ўзбекчаси манманликдир. Такаббур, мутакаббир сўзларининг ўзаги ҳам кибрдир. Манман кимсага такаббур дейилади. Кибрнинг зидди тавозудир.

Донолар айтмишки, инсон гердайиш, ғўдайиш ила ўзини оламга танита олмайди ва обрў-эътибор қозонолмайди. Керак бўлса, одам ва олам кишини ўзи таниб олажак. Кибр ёмон хулқлардан саналади. Уламоларнинг уқтиришларича, такаббурнинг

кибр билан ўқиган намози ҳам Аллоҳ таоло даргоҳида қабул бўлмаслиги мумкин экан. Бу борада буюк маърифатчиларимиз Абдулла Авлоний жуда топиб бундай деганлар:

Азозил кибр қилди, бўлди шайтон.

ҚЎРҚОҚЛИК

Қўрқоқлик энг ёмон хулқларнинг биридир. Қўрқоқ кишилар ваҳм тутқуни бўлиб ҳар нарсадан ҳадиксирайверадилар, чўчиб кетаверадилар. Таваккал қилиш уларнинг хаёлига ҳам келмайди. Қўрқоқларда қатъий сўз ва ваъдага вафо бўлмайди. Сафарда йўлдошликка ярамайдилар, ҳар борада таҳликага тушиб, асабга тегиб, жонсарак бўлиб, тинчлик ва хотиржамликка путур етказадилар, сафар ва саёҳат гаштини татитмайдилар.

Қўрқоқ киши юраксиз кишидир. Юраксизларда эса сабр ва сабот, журъат, жасорат ва матонат бўлмайди.

Қўрқоқ кишининг умри беоромликдан иборатдир.

Умид Аллоҳ таолодан, таваккал яна Унинг ўзига, деб яшамоқ қандай сурурли!

ҲАҚОРАТ

Бирор кишининг иззат-нафсига, ор-номусига, шахсиятига тегадиган сўзлар билан обрў-эътибори ва қадрини тушуриш ниятида айтилган гап-сўзга – ёмон муомалага ҳақорат дейилади. Қамчи зарби мускулни оғритса, сўз зарби суяк-суяқдан ўтиб кетиб, дил қаъригача етиб боради, жонни оғритади, асабни қақшатади. Ҳақорат таҳқир қилинган кишининг дилида шундай ўрнашиб оладики, қайтиб чиқиб кетиши амримаҳол. Ҳақорат доғи қалбда умрбод қолади. Бу доғ одамни ўч олишга даъват этаверади, охири бахайр тугамаслиги ҳам мумкин. Шу боис тилга эрк бермаслик керак.

Ҳақоратнинг тури ва хили кўп. Болаларча, бачкана сўкишлар бор, иймон-эътиқодга қаратилган ҳақоратлар ҳам бор. Ўтмишда “Бенамоз”, “Отангнинг гўрига...”, “Падарингга лаънат”, “Ҳароми”, “Бузуқ”, “Иймонсиз” ва шу каби ҳақоратлар энг оғир ҳақоратлар ҳисобланганки, ҳақоратланувчи ҳақоратловчини бу иборалари учун қозихонага олиб борган: “Ота гўри -қозихонами” деган ибора ана ўша замондан қолган.

Шариат бўйича оғзи шалоқ ва бепаравуз кимсаларга тенг келиб, улар билан пачакилашиб ўтириш раво кўрилмаган, доно одамга муносиб ҳисобланмаган. Ҳадиси шарифда марҳамат қилинишича, “Икки одам бир-бирини сўкса, гуноҳ бошловчига бўлур. Магар қарши бўлган киши ортиқ кетса, ҳар иккиси ҳам гуноҳда шерик бўлурлар”.

Аблаҳни “Аблаҳ!” деган билан унинг аблаҳлиги камайиб қолмайди. Бу борада “Яхши сўз билан илон инидан чиқади, ёмон сўз билан мусулмон динидан” деган доно халқ мақолига риоя қилмоқ жоиз, деб ҳисоблаймиз.

МАЪНАВИЙ ТАБИБ

Маълумки, табиб беморнинг олдига келганда ишни аввало касалнинг ич ҳақимидан сўрашдан бошлайди. Ҳар бир кишининг ич ҳақими шуки, у шу кишининг мижозидир. Ич ҳақим нарсани ё қабул қилади, ёки йўқ. Шунинг учун ҳам ташқаридан келган ҳақим бемордан “фалон нарсани еганда, ўзингни қандай ҳис қилдинг?” каби сўроққа жавоб олади ва шунга кўра ташхис қўяди. Бунга асос бўлган нарса ўша ич ҳақими — инсон мижозидир. Мабодо бу ҳақимнинг фаолияти бузилса, масалан, шакарни аччиқ, сиркани ширин, дейди. Шунинг учун бемор ўз мижозига (ич ҳақимига) ёрдам бериш ва уни аввалги ҳолатига келтириш учун чет ҳақимга мухтож бўлади. Кейинроқ эса у яна ўзини ўз ҳақимига кўрсатади ва ундан йўл-йўриқ олади. Худди шундай, инсоннинг муайян маънавий бир мижози мавжуддирки, агар у заифлашса, ички туйғуларнинг айтган ва кўрган нарсалари аксинча бўлади. Авлиёлар мана шу мижознинг яхшиланиши ва қувват олиши учун ёрдам қилган ҳақимлардир. Демак, авлиё — маънавий табиб демак.

МАНСАБ НИМА?

Амаллар ўртасидаги даражаларга мансаб дейилади. Масалан, қуйи мансаб, қуйироқ мансаб, ўрта мансаб, катта мансаб, олий мансаб. Буларнинг ҳар қайсиси бир мартабадир. Одатда мансаб эгаларига, айниқса, олий мансабдорларга оддий одамларнинг иши тушади, уларга илтимос ёки шикоят билан муурожаат қиладилар.

Ана шундай пайтда катта-кичик мансабдор ушбу Ҳадиси шарифни ёдга олган ҳолда иш тутсалар: “Кимники Аллоҳ таоло дўст тутса, унга одамларнинг ҳожатлари тушадиган қилиб қўяди”. Бу борада яна шундай Ҳадиси шариф ҳам бор: “Қачонки Аллоҳ таоло бирор подшоҳга яхшилиқни хоҳласа, унга содиқ вазир бахш этур; у унутган пайтда эслатади, эслаган пайтда ёрдамлашади. Ва агар Аллоҳ таоло подшоҳга ёмонликни истаса, унга ёмон вазир ато қилур; у унутса эслатмайди, эсласа, ёрдамлашмайди”.

ДАВЛАТ ХИЗМАТЧИСИ

Дейдиларки, давлат хизматчисининг уч нарсаси очиқ бўлиши керак: Кўзи, кўнгли ва қўли. “Кўзининг очиқлиги” ҳар бир ишга онгли муносабатда бўлишда, “кўнглининг очиқлиги” ҳар кишига тенг қарашда ва “қўлининг очиқлиги” эса муҳтожлар манфаатини қондиришда асос бўлади.

ИЛМИЙ ХОДИМ ВА ОЛИМ

Дунёда серилм илмий ходимлар кўп. Бироқ уларнинг билимлари деярли ўзларига тегишли эмас. Ўз-ўзларини билмайдилар. Ваҳоланки, улар учун ҳамма нарсдан яқин бўлган ва яқин турган нарса — бу уларнинг менлиги. Ана шу менлик уларнинг маърифат ва маънавият оламларидир. Бир қолипдаги, бир-бирига айнан ўхшаш икки илмий ходимга зарурат йўқ. Ўз “менлиги”га эга илмий ходимга олим десак арзийди. Ҳар бир олим ўзига хос, такрорланмас ҳодисадир. Катта-кичик кашфиётлар ана шулар томонидан амалга оширилади.

ОЛИМНИНГ ИККИ ХИЛИ

Олимни одатда икки нарса бошқариб туради. Биринчиси ақл, иккинчиси таъма. Ақл бошқарган олим мустақилдир. Таъма бошқарган олим эса нафсига қул, бадавлат кишилар қўлида қўғирчоқдир.

ҲИММАТ

Асл бўлган нарса ҳимматдир. У сўзсиз ҳам мавжуд, чунки ҳиммат — нур.

Ривоят қилишларича, ҳиммат бу дунё – жисмлар дунёси яратилмасдан илгари – руҳлар оламида ҳам бор эди. Демак, биз инсонлар бу ёруғ жаҳонга – жисмлар дунёсига ҳимматсиз, қуппа-қуруқ келмаганмиз. Демак, одамзот табиатан ҳимматлидир.

ЯХШИЛИК

Тангри таолонинг яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги ўзгармас азалий ҳукми бундайдир: “Ёмонликка қарши ёмонлик, яхшиликка жавоб яхшилик бўлиши керак. “Бас, ким (ҳаёти – дунёдалик пайтида) зарра мисқолича яхшилик қилса, (қиёмат кунда) ўшани кўрур. Ким зарра мисқоличалик ёмонлик қилса уни ҳам кўрур” (Қуръони карим, 99- сура, 7-8 оятлар).

Гумроҳ яхшилик қилгани учун саид, саид эса ёмонликка яқин юргани учун гумроҳ бўлгандир. Масалан, Иблис: “Мени оловдан, уни (Одамни) эса тупроқдан яратдинг”, деб, Одамнинг яратилишига эътироз қилгани учун Тангрининг абадий лаънатига учради.

“Амаллар ичида Аллоҳ таолога ёқимлироғи (яхши одамларни) Аллоҳ таоло йўлида дўст тутишлик ва (ёмон одамларни) Аллоҳ таоло йўлида ёмон кўришлик” (Ҳадис).

ЯХШИЛИК ВА ЁМОНЛИК

Ҳадиси шарифда марҳамат қилинганки, яхшиликни раҳмдил, меҳрибон одамлардан кутинглар. Шунда сизлар улардан умид қилган марҳаматларга эришурсизлар. Тошбағир, қаттиққўл, бераҳм умматларимдан зинҳор яхшилик кутманглар, зеро уларга Аллоҳнинг лаънати ёғилиб туради. Эй, ҳазрати Али, Аллоҳ таоло яхшиликни яратганда, унинг ўз аҳлини ҳам алоҳида яратган ва уларга яхшилик ва хайрли ишларни яхши кўрсатиб қўйган. Шунинг учун улардан ким яхшилик кутса, албатта мақсадга эришаверади. Бунинг мисоли чанқоқ бўз ерга сув қўйиб юборилса, у ер қанчалик яшнаб ер эгаларини маъмур қилгани каби яхшилик аҳли ҳам одамларга шунчалик манфаат ва баҳра етказарлар. Бу дунёдаги яхши кишилар охиратда ҳам яхшилар қаторида тургайлар.

Кўпчилик айна бир пайтда ҳам яхшиликни, ҳам ёмонликни истовчи мураккаб бир хилқатдир. Ўзига яхшиликни, ўзга бировга ёмонликни истайди, ҳеч қачон билиб туриб ўз-ўзига ёмонликни раво кўрмайди. Тўғри, азиз бошига кетма-кет кучли мусибатлар тушган, ҳаётдан бешиб кетган, яхши турмуш келишидан умиди узилган, чорасиз қолган айрим иродаси кучсиз кишилар шайтоннинг сўзига кириб ўз жонларига қасд қилиб қўйишлари ҳам мумкин. Лекин бундай ҳоллар истисно — жуда сийрак учрайди.

Ёмонлик икки хил бўлади: Атайин ва яхшилик мақсадида ёмонлик. Тўғридан-тўғри қилинган ёмонлик барибир бу дунёда бўлмаса, у дунёда ёмонлик қилган кимсанинг бошига калтак бўлиб тушажак. Бу борада “Бировга чоҳ қазисанг, унга ўзинг тушасан” деган ҳикмат бор. Хайрли иш учун қилинган ёмонлик аслида ёмонлик эмас, балки яхшиликдир. Бу шаклан ёмонлик бўлиб туюлса-да, мазмунан яхшиликдир.

Кимки, бошқа биров ҳақида яхши гап айтса, бу аслида, унинг ўзига тегишли ва у ўзини мадҳ этган бўлади. Масалан, ҳовлисини ва уйи атрофларини бўстонга айлантирган киши гулларга ҳар боққанда ўзини жаннатдагидек ҳис қилади, дили равшан тартади, кўнгли чоғ бўлади. Ерга гул экиш унга қилинган яхшилик бўлса, гулзордан олинган завқ-шавқ ўша яхшиликка жавоб тариқасидаги яхшиликдир. Яхшиликни сўзлашга одатланган тил ёмонликни айтишга қийналади. Тарки одат амри маҳолдир. Яхшиликни сўйлашга одатланган кишилар хайрли ишларни қилувчиларни ҳар гал хотирлаганларида, худди севимли ёрларини эсга олгандек севинадилар. Бировнинг ёмонлигидан гап очилиши билан даврани тарк этгилари келади, хуш давра нохуш даврага айлангандек бўлади. Барча одамларга дўст кўзи билан қарамоқда гап кўп. Агар уларга душман кўзи билан қаралса, дунё тор ва қоронғу бўлиб туюлади. Ҳар кимни севган ва ҳар нимани хуш қабул этган авлиёлар бу ишни ўзгалар учун эмас, балки ўз кўзларига чиркин, ёқимсиз ва жирканч хаёллар келмасин, деб қиладилар. Бундай нохуш хаёллар келишидан Аллоҳ таолонинг ўзи сақласин. Модомики, бу дунёда одамларни эсламоқ мутлақо зарурий ва тарк этиб бўлмас экан, у ҳолда ёмон хаёллардан сақланмоқ учун инсонларни яхши васфлар билан эслаш лозим. “Ким бирон яхши амал қилса,

ўзи учундир. Ким ёмонлик қилса, ўз зиёнига қилур” (Қуръони карим, 41-сура, 46-оят.) “Бас, ким (ҳаёти-дунёдалик пайтида зарра мисқоличалик яхшилиқ қилса) Қиёмат кунда ўшани кўрур. Ким зарра мисқоличалик ёмонлик қилса, уни ҳам кўрур” (Қуръони карим, 99-сура, 7-8-оятлар). “Бировга чоҳ қазисанг, унга ўзинг тушасан” деган ҳикмат бор.

Хуллас, яхшилиқ яхшидир, ёқимлидир, мақбулдир; ёмонлик ёмондир, ёқимсиздир, номақбулдир. Энг яхши яхшилиқ марҳум ва марҳумаларни яхши сифатлар-ла эсламоқдир. Ажаб эмаским, бир кунмас бир кун орқамизда қолганлар бизларни ҳам яхши васфлар-ла ёдга олгайлар, иншооллоҳ!

ЯНА ЯХШИЛИК ВА ЁМОНЛИК ҲАҚИДА

Доноларнинг айтишича, уч хил тоифа кишиларига яхшилиқ қилиб бўлмайди. Биринчиси, дангасаларга — улар экин ўсмайдиган тошлоқ ёки шўр ерга ўхшайдилар, қанча яхшилиқ уруғини экмагин, барибир кўкариб чиқмайди. Иккинчиси, ор-ҳаёсиз кишилар бўлиб, уларга яхшилиқ қилсанг, буни тушуниш ва раҳмат айтиш ўрнига, мenden кўрққанидан қияпти, деб ўйлайди. Улар янада гердайиб, кўпроқ нарса талаб қиладилар. Учунчиси, аҳмоқ кишилар бўлиб, сиз қилган яхшилиқнинг қадрини билмайдилар, унинг фарқига ҳам бормайдилар.

Оқил ва доно кишиларга яхшилиқ қилмоқ эса савоб ва олий хислатдир. Яхши одамлар билан ёмон кимсаларни фарқлаш анча мушкул иш, чунки яхшининг яхшилиги сезилиб туради, аниқроғи бунга табиий бир ҳол деб қаралади, кўпинча яхшилиқ ўз қадрини топа олмайди, яхши одам яхшилиқни беминнат қилади. Бироқ ёмонлик одатда пинҳона қилингани учун ўз вақтида дарҳол илғаб олиб бўлмайди, шу боис ёмонликнинг ёмонлигидан ғафлатда қолинади, ёмонлик фурсат ўтгандан кейин маълум бўлади. Шу ҳақда доноларнинг кўпгина нақллари, огоҳлантиришлари бор. Бу борада Ҳадиси шарифда бундай дейилади: “Сизларга яхшиларингиз билан ёмонларингиздан хабар берсам, сизларнинг яхшиларингиз яхшилиги умид қилинадиган ва ёмонлиги ҳеч кимга тегмайдиганларингиздир. Ёмонларингиз эса, яхшилигидан умид қилинмайдиган, ёмонлигидан қутулиб бўлмайдиганларингиздир”.

***

**Яхшиликка яхшилик ҳар кишининг иши,
Ёмонликка яхшилик эр кишининг иши.**

Бедил

Яхшилик — нафсинг таскин топиб, дилинг ором оладиган ишдир. (Ҳадис).

ҒОФИЛЛИК

Агар инсон бирон ишга жиддий киришиб, доимо фақат шу иш билан машғул бўлса, унинг бу соҳадаги билимдонлиги бошқа соҳалардан ғофиллиги демакдир. Турмушда фақат ўз соҳаси бўйича катта билимдону, бошқа соҳалар бўйича ҳатто ибтидоий билимга ҳам эга бўлмаган илмий ходимлар учраб туради. Булар билан суҳбат қуриш жуда оғир ва зерикарли кечади.

ИБРАТЛИ САВОЛ-ЖАВОБЛАР

Одамнинг юзига боқиш — савол, унинг ранг-рўйи жавоб.

***

Уруғ сепмоқ — савол. Ҳосил олмоқ — жавоб. Тилсиз айтилган жавоб. Жавоб сассиз бўлгани учун саволлар ҳам сассиз бўлиши керак. Уруғ чириб, ҳеч нарса униб чиқмаслиги ҳам жавоб. Чунки жавоб бермаслик ҳам ўзига хос жавобдир. Баъзи ёпишқоқ кимсалар ўринсиз хатлар йўллаб, ҳар бир хат сўнгида “жавобини кутаман” деб уқтириб қўядилар. Шундан кейин ҳам жавоб олмагач, барибир, яна ёзаверадилар. Демак, жавоб бермаслик ҳам ўзига хос бир жавоб эканини уқиб олиш учун ҳам бироз фаросат керак экан-да.

Инсоннинг ҳар бир ҳаракати саволдир ва секинч ёки қайғуси ҳаракатларига жавобдир. Гўзал жавоб учун Аллоҳ таолога шукрона келтириш, ёмон жавоб учун Аллоҳ таолога тавба қилиш лозим.

Шукр ҳам, тавба ҳам Аллоҳ таолонинг саволларига бандаларининг жавобларидир. Тавба қилишга сабаб бўладиган

саволларни бермаслик керак, яъни ёмон хатти-ҳаракатлардан ўзни тиймоқ зарур.

Жавобнинг саволга мувофиқ бўлиши аниқ, буни ёдда тутмоқ керак. Шайтон қилмишига яраша жавоб олган – Олий даргоҳдан қувилган!

***

Тутун оловдан эмас, балки ўтиндандир. Ўтин қанча қуруқ бўлса, тутун ҳам шунча оз бўлади. Хўл ўтиннинг тутуни унинг хўллигига жавобдир.

***

Саволни товушга, жавобни эса шу товушнинг акс-садосига менгзаш мумкин. Булбул садосининг акс-садоси – булбул хонишининг ўзи. Қарға қағиллашининг акс-садоси “қағ-қағ”дан иборатдир.

Дудуқ одам тўғри гапирмоқчи бўлиб ҳар қанча уринса ҳам тўғри гапира олмайди. Шунга ўхшаш кишининг нуқтаи назари нотўғри бўлса, унга берилган саволга қилган жавоби ҳам нотўғри бўлади.

***

Заргарнинг олтинни махсус тошга уриб кўриши олтинга “софмисан ёки қоришиқмисан?” дея берилган саволдир. Олтиннинг жаранги унинг жавобидир. Заргар эса шу жарангнинг оҳангига қараб олтиннинг соф ёки қоришиқ эканини аниқлайди.

***

Очлик ҳам бир савол. Овқатланмоқ бу саволга жавобдир.

***

Табибнинг бемор қўлини ушлаши савол. Томир уриши бу саволга жавобдир.

ИСТЕЪДОД

Лоақал бир кишини истеъдод мақомига эриштириш, яъни истеъдодсизни истеъдодли қилиб қўйиш ҳатто анбиё-ю авлиёларнинг қўлида эмас. Бу Аллоҳ таолонинг иши. Истеъдод эгаларини Аллоҳ таоло ёрлаган кишилардир, дейилади.

ДАЛИЛ

Қўлини кўрсатиб “Бу менинг қўлим” деган кишидан далил талаб қилинмайди. Чунки қўл унга боғлиқ бўлган парчадир. “Фалончи менинг ўғлим” деган одамдан шоҳид талаб қилиниши мумкин. Чунки фарзанд ундан айрилган парчадир.

КАСБНИНГ ЗАВҚИ

Ҳар бир касб эгасига ўз иши учун бир завқ адо этилган. Агар бўзчи вазирлик мансаби учун ўз ишидан воз кечса, бутун дунё ялонғоч қолур эди. Шунинг учун ҳам унга ўз ишига нисбатан завқ ато этилган. Бу ўзига хос завқни ундан бошқа ҳеч ким унингчалик туя олмайди. Бинобарин, дунёда қанча касб бўлса, ҳар бирининг ўз завқи бор. Шу сабабли бўлса керак, касбларнинг сони камаймасдан, кўпайиб бораётир.

ИЛИНЖ

Умиди тўла сўниб битмаган одамда қандайдир бир орзу зарраси қолади. Бу илинждир. Ҳатто оғир касалликка чалиниб, узоқ ётиб қолган беморларда ҳам тузалиб кетиш орзуси сўнмаслиги мумкин. Илинж тушкунликнинг зиддидир.

МУВАФФАҚИЯТ

Баъзиларнинг амали бор-у, илми йўқ. Баъзиларда эса — аксинча. Агар инсонда ҳам амал, ҳам илм бўлса, у ўта муваффақиятли зотдир. Бу фикрнинг нақадар тўғрилигини бизким, ўзбекларнинг кўпчилик қисмига яқин ва қадрдон бўлиб

қолган ўн бешинчи асрнинг иккинчи ярмига тегишли тарихий ҳақиқатдан бир мисол келтириш билан исботламоқчимиз. Бу мисол йигирманчи асрнинг иккинчи ярмида онгли ҳаётини бошлаган ва бугунги кунда тирик замондошларимизга янада яқинроқдир. Бундай яқинликни яратувчилари биринчи навбатда адабиётшунос Озод Шарафуддинов, ёзувчилар Миркарим Осим, Ойбек, шоир Уйғун, драматург Иззат Султондир десак янглишмасак керак. Алқисса, Алишер Навоийни Аллоҳ таоло буюк истеъдод эгаси — даҳо шоир, улуғ мутафаккир қилиб яратган. Бунинг устига ул улуғ зот ҳассос шоир ва олим, миллатсевар ва маърифатчи ҳомий, узоқни кўзлай олган подшоҳ Султон Ҳусайн Бойқарога ҳаммақтаб, кўкалдош, дўст ва аҳбоб бўлган эди. Шу ҳолатлар Алишер бобомизга амал бериб, қўлларини узун ва баланд қилди. Бу муваффақиятга асосдир.

ҚАЛБДАГИ ТЎРТ ГАВҲАР

Бир улуғ зот айтибдиларки, кишининг қалбида тўрт гавҳар бўлиб, бу тўрт гавҳарнинг тўртта душмани ҳам бўлади. Биринчиси — ақл гавҳаридир. Унинг душмани — ғазабдир. Иккинчиси — илм гавҳари. Унинг душмани такаббуриликдир. Учинчиси — қаноат гавҳари. Унинг душмани — ҳирсдир. Тўртинчиси — саҳийлик гавҳари. Унинг душмани — таъмадир.

ДАРД

Дард доимо инсонга йўл очади. Дунёдаги ҳар бир иш учун инсон юрагида иштиёқ, ҳавас ва дард лозим. Акс ҳолда, инсон бирор ишни қилмасди. Кесақдек ётаверарди. Лекин дунёда латтадек бўшашган ва бўш-баёв, тепса тебранмас, ялқов, лоқайд, бефарқ кимсалар ҳам йўқ эмас. Ишқилиб, шунақалар амалдор бўлиб қолмасин ва, айниқса, уларга ҳеч кимнинг иши тушгулик қилмасин.

АДАБ

Адаб ҳақида жилд-жилд китоблар ёзилган. У ҳақда ўз фикрини билдирмаган қалам аҳли топилмаса керак. Адаб —

яхшилик билан ёмонликнинг фарқини билиш, фойда билан зарар орасидаги тафовутни англашдир, деювчилар ҳам бор. Адаб воситасида киши ўз жонини ёмон хислатлардан даволайди, ёқимсиз айблардан поклайди, чиройли фазилатлар билан безайди.

Адаб кишини энг чиройли хулқ-атвор билан қуроллантиради. Адаб эгалари ёқимли бўладилар, улар давралар ва улфатларнинг гуллари дир, уйнинг тўри уларники; одатда адаб соҳиблари қатнашган гурунглар кўнгилли ўтади ва узоқроқ давом этади.

Яна баъзи донолар адабни энг маъсум ва кўркем феъл-атворга эга бўлиш десалар, бошқалари эса нафсни барча қабиҳ одатлардан тозалаш дейдилар.

Адабиётнинг ўзаги адабдир, адабиёт сўзи адаби куллиёт иборасидан келиб чиққан, деб талқин қилувчи олимлар ҳам бор. Бу гап бежиз эмасга ўхшайди. Чунки адабиётнинг бош вазифаси кишиларда яхши хулқни тарбиялаш, камолга етказиш ва айни пайтда одамлардаги ёмон хислатларни кўрсатиш орқали эзгуликка даъват этишдир.

Жонли сўзлашувда адаб сўзи таъзир сўзи ўрнида ҳам қўлланилади. Масалан, ота-оналар шўх, ўйинқароқ, қулоқсиз фарзандларига қарата “ҳали сен, бола, қараб тур, бир адабингни бериб қўяй” дея дўқ-пўписа қиладилар.

НИЯТ

Абу Ҳомид Ғаззолийнинг “Кимёи саодат” асарида шундай ҳикоят бор: “Сарий Сақитий раҳматуллоҳи алайҳ дўконда ўлтутур эрди, ўн дирамлик молда ярим дирамдан зиёда фойда кўрмакни раво кўрмас эрди. Бир дафъа олтмиш динорга бодом олиб қўйди. Неча вақтдан кейин бодом баҳоси баланд бўлди. Даллол бодом олмоққа келиб сўрадиким, “Неча динорга берурсан?” Сарий Сақитий дедиким, “Олтмиш уч динорга олғил”. Олгувчи дедиким, “Бу кунда бодомнинг баҳоси зиёдадир. Тўқсон динорга берсанг олайн”. Сарий Сақитий дедиким, “Ўн динорга ярим динордан зиёда олмасман, деб ният қилиб эрдим, бу ниятимни синдурмоқни раво кўрмасмен”. На даллол кам баҳога олмоққа ва на Сарий Сақитий зиёда баҳога сотмоққа рози бўлмади”.

Ушбу ҳикоятнинг замирида икки нарса ётадир. Биринчиси, ниятни бузмаслик, яъни дилидан кечган фикри ёки айтган сўздан қайтмаслик. Иккинчиси, инсофлилик. Дўкондор молини атиги беш фоиз фойдасига сотишга одатланган, бундан ортиқ сотишни ўзига эп билмайди, инсоф юзасидан иш тутади. Бу савдо аҳли учун фазилат. Олувчи ҳам ўзича инсоф юзасидан иш тутади, ўша кунги бозор баҳоси бўйича нарх белгилайди, яъни молга беш фоиз эмас, эллик фоиз фойда бермоқчи бўлади. Бунда ўз манфаатини ўйламайди, балки бозорчилар манфаатини кўзлайди, чунки тўқсон динорлик молни олтмиш динорга олса, бу гап бозор бўйича тарқалиб, бодомнинг нархи тушиб кетардики, натижада бошқа бодом сотувчилар зиён кўришлари мумкин эди.

ТАБИБ КАБИ...

Ота-оналар ўз фарзандларига бамисоли беморларга нисбатан тажрибали табибдек бўлишлари керак. Зеро, фарзанд ҳар бир улғайиш босқичида ҳар хил хусусиятларга эга бўладилар. Буларни эътиборга олмаслик мумкин эмас. Шунингдек, ота-она барча болаларига бир хилда муносабатда бўлишлари, бирини ортиқ кўриб, иккинчисини кам кўришлари мумкин эмас, чунки ўксуклик ёмон ҳолат.

Ота-она фарзандларининг таълим-тарбияси бобида ҳам Аллоҳ таоло олдида, ҳам миллат ва ватан олдида масъулдирлар.

ЁРДАМ

Расули акрам дедиларки, “Биродарларингизга хоҳ у золим бўлсин, хоҳ мазлум, ёрдам беринг”. Саҳобалар сўрадилар: “Мазлумга-ку ёрдам берамиз, золимга ёрдам беришлик қандай бўлади?” Расули акрам жавоб бердиларки: “Уни зулм қилишдан тўхтатиб қолсангиз, шу унга қилган ёрдамингиз бўлади”.

Бинобарин, ёрдамнинг хили ва тури кўп. Халқимизда “ёлғиз отнинг чанги чиқса ҳам, донғи чиқмас” деган мақол бор. Бу бежиз эмас. Одамлар бири-бирининг ёрдамисиз яшай олмайдилар. Бу гапни ибтидодан бошласак, инсоният эркак ва аёл жинсидан иборат қилиб яратилган, бир-бирисиз яшай олмайди, бири-бирига боғлиқ, бири-бирининг ёрдамига муҳтож.

Жамият аъзоларига келсак, бу дунёда кўп ишларни ўзаро ёрдамсиз қилиб бўлмайдди. Тилимизда қарашиб юбориш, деган маънодор ибора бор. Иморат қуриш, ер ҳайдаш ва шудгорлашда, ҳосилни йиғиб-териш олишда қариндошлар ва дўст-ёрлар бир-бирларига ёрдам берадилар. Буни ҳашар деймиз. Тўй қилувчиларга ҳам баҳоли қудрат ёрдам берилади. Бу тўёнадир. Одатда тўёна беминнат қилинади, “мен тўй қилганимда фалончи ҳам ўз навбатида тўёна қилади”, деб умид қилинмайди, шундай деб ўйланса, тўёна тўёна эмас, атайин берилган қарзга айланиб қолади. Яхшиси, бундай “тўёна”ни қилмаган маъқул.

Айтгандай, бошига бирор мушкулот тушиб, муҳтож бўлиб қолган кишига фоиз олмасдан, яъни судхўрлик қилмасдан пул бериб туриш савоб амаллардан ҳисобланади. Буни қарзи ҳасана дейилади. Ҳадиси шарифда айтилишича, садақа қилишдан қарз бериб турмоқ афзалдир. Чунки садақа муҳтож кишининг ҳам, муҳтож бўлмаган кимсанинг ҳам қўлига тушиб қолиши мумкин. Бироқ қарзни муҳтож кишигина сўрайди, минг истиҳола билан тили калимага келади. Иккинчидан, қарздор киши қарзини узиш учун меҳнат қилади, қарз ҳатто танбал одамни ҳам ҳаракатга келтириб юборади. Қарз бериш орқали ёрдам кўрсатишнинг афзаллиги мана шунда ҳам кўринади.

Ёрдам кўрсатувчи кишилар шафқатли, меҳрли, муруватли ва куюнчак инсонлардир. Мабодо уларнинг бошига оғир кун тушиб қолса, эл-юрт ёрдамга келади, ёлғизлатиб қўймайди.

Бироқ берилган ёрдам эзгу мақсадда ишлатилиши аниқ бўлгандагина ёрдам мақомида бўлади, ножўя ишларга сарфланса ёрдам берувчининг ўзи ҳам гуноҳга шерик бўлиб қолади. Душманлик, ўч олишлик каби мақсадларда фойдаланадиган ёрдамдан киши ўзини тийиши шарт.

Қадим замонлардан бошлаб, ёрдам кўрсатишнинг шахсий, жамоат ва давлат шакллари бўлиб келмоқда. Шахсий ёрдам кўрсатиш шакли - бу бир кишининг иккинчи бир кишига ёрдам беришидир. Иморат солишда қариндош-уруғлар ва маҳалла-кўйнинг йиғилиб келиб қарашиб юбориши - бу ёрдам кўрсатишнинг жамоат шаклига ёрқин бир мисол бўлиши мумкин. Ҳазина ҳисобидан ёрдам берилса, бу ёрдам кўрсатишнинг давлат шаклидир. Масалан, фавқулодда ҳодисалар - зилзила, ёнғин,

сел, тоғ кўчиши туфайли бошпанасиз қолганларга давлат маблағи ҳисобига уй-жой қуриб берилади.

Жамоат ёрдами ўз навбатида икки турга бўлинади: уюшмаган (даврий) ва уюшган (доимий). Масалан, ҳашар ҳар доим ва қатъий тартибда ўтказилавермайди. Шунинг учун ҳам бундай ёрдам шаклини шартли равишда уюшмаган (даврий) деб атадик. Хайрия уюшмалари, турли жамғармалар ташкилий жиҳатдан уюшган ҳолда, доимий тарзда фаолият кўрсатади. Масалан, “Қизил ярим ой” жамияти, истиқлол йилларида республикамизда вужудга келган “Соғлом авлод учун”, “Маҳалла”, “Наврўз”, “Меҳрибонлик”, “Экосан”, “Умид”, “Олтин мерос” ва шу каби жамғармалар уюшган тарзда фаолият кўрсатмоқдалар.

Барча китобий халқларда ва ҳамма динларда одамнинг одамга ёрдам кўрсатиши мақбул ва манзур омиллардан, деб ҳисобланади. Масалан, Ислом динида бешта фарз амалнинг бири — закот муҳтож одамларга моддий ёрдам кўрсатишга қаратилгандир.

Ёрдам кўрсатишнинг тартиби ва меъёри ҳам бўлади. **Ёрдам тартиби:** Ҳадиси шарифда буюрилишича, одам аввало ўзига, кейин аҳли аёлига (оила аъзоларига), сўнгра хеш-ақробаларига (қариндош-уруғларига), ундан кейин кўни-қўшнилари ва ёр-биродарларига ёрдам берса, рисоладагидек бўлади. Одамнинг ўзидан бошқаларга ёрдам бериши бу маълум нарса. Хўш, одамнинг ўзига ўзи ёрдам бериши нима? Бу шуки, киши толиққанда хордиқ чиқариши, бемор бўлганда даволаниши, мижозига қараб овқатланиши ва кийиниши, ўзини моддий нарсалар билан бирга маънавий озуқа билан ҳам таъминлаб бориши шарт. Агар шундай қилиб бормаса, бошқалар уёқда турсин, ҳатто ўзига ҳам ёрдам кўрсата олмайдиган ҳолатга тушиб қолиши эҳтимолдан узоқ эмас.

Кўринадики гап айланиб, ёрдамнинг моҳият эътибори билан тури иккинчи бўлмиш маънавий ёрдамга келиб тақалади. Ҳа, ёрдам моддий ва маънавий турларга ҳам бўлинади. Энди маънавий ёрдам хусусида бир шингил сўз айтамыз. Ҳозирги ўрта яшар кишилар яхши эсласалар керак, бизларнинг ўқувчилик йилларимизда ҳурматли ўқитувчиларимиз тўполончи болаларни оғир-вазмин ўқувчилар билан ёнма-ён бир партага

Ўтказиб қўйишар, дарсларни яхши ўзлаштирмовчи, ўйинқароқ болаларни аълочи ўқувчилар билан қўшиб қўйиб, бирга дарс тайёрлашга ундашар эдики, бу тадбир муайян даражада маънавий самара берарди. Ўз касбини севган муаллимларнинг дарс соатларидан кейин ҳақ олмай ўқишда орқада қолаётган ўқувчилар билан қўшимча машғулот ўтказишлари ҳам ёрдамнинг маънавий турларидандир. Умуман олганда, устоз ва шогирдлик муносабатлари замирида маънавий ёрдам ётадир. Барча соҳаларда — хоҳ илм-фанда, хоҳ ижодда, хоҳ касб-хунарда бўлсин — ҳамма-ҳаммасида шундай. Масалан, илмий раҳбарнинг ўз аспирантларига, атоқли адибининг ёш, бошловчи қаламкашга, наққошнинг энди-энди қўли ишга келиб қолаётган, бўлажак касбдошига кўрсатилган кўмаги — булар маънавий ёрдамдир.

Ёрдам ҳақидаги сўзимиз шу ергача тирикларнинг тирикларга кўрсатадиган моддий ва маънавий ёрдами хусусида борди. Энди ёрдамнинг яна бир тури тўғрисида мухтасар тўхталамиз. Бу тирикларнинг вафот этиб кетганларга кўрсатадиган ёрдамидир. Уни руҳий ва руҳоний ёрдам деб атасак бўлади. Марҳум ва марҳумаларни яхши сифатлар билан ўқтин-ўқтин эслаб, мозорларни зиёрат қилиб, улар учун дуои-фотиҳалар ўқиб, руҳларини шод этиб турсак, биз тирикларнинг вафот этиб кетганларга қилган ёрдамимиз бўлур. Аслида бу ёруғ жаҳонда кўрсатилган барча моддий ва маънавий ёрдамларимиз, ҳамма эзгу ишларимиз, яхши амалларимиз — мана шу учинчи ёрдамга — руҳий ёрдамга сазовор бўлиш, охиратимиз обод бўлиши учундир.

КИТОБ ВА КИТОБДОР

Китобни офтоб дейдилар!

Гўзал китоблар ажиб нарсаларни кўрувчи кўзгу, овлоқда сирдош, ёлғизликда дўст, ожизлик вақтларда ёрдамчи, ҳасратда шодлик келтирувчи, фикрларни нурлантирувчи, ўтган замон аҳволидан сўзловчи, тарихдан ҳикоя қилувчи, ақли кишиларнинг ақлларини кўзга кўрсатувчи, оз ҳақли, кўп фойдали нарсалардир.

Ҳадиси шарифда уқтирилганидек, сўзларнинг шарафлиси Аллоҳнинг зикри қилинган сўздир. Қиссаларнинг чиройлиси — бу Қуръони каримдир.

Лекин китоблар орасида йўқ нарсалар ёзилган, маза-матрасиз гаплар билан тўлдирилган китоблар ҳам бордир. Ҳадиси шарифда таъкидланганидек, ёлғон шеърлар Иблиснинг сурнай навосидир. Бундай бемаъни китобларни ўқимоқ қимматли умрни зое этмоқдир. Шунинг учун китобни танлаб ўқимоқ керак. Яхши китоблар фикрларни нурлантиради, ўқувчининг хулқини поклайди, кўпгина шодлик келтиради, маънавий озиқ, зеҳнга қувват беради.

Агар диққат қилсангиз, сермутолаа киши билан қўлига асло китоб ушламаган кимса, гап-сўзларидан ташқари, кўринишидан ҳам ажралиб туради, ўқимишли кишининг юзидан нур ёғилиб туради. Бу нур яхши китоб зиёсидандир. Шунинг учун ҳам халқимиз ўқимишли одамларни зиёлилар деб олқишлайди.

Ўтмишда, яъни ҳамма ялписига саводхон бўлмаган ҳамда китоб нашр этиш ихтиро қилинмаган ва китоблар фақат қўлёзма — оз сонли бўлган замонларда халқимизда давра-давра бўлиб, китобхонлик қилиш одати расм бўлган. Узун қиш тунлари хонадонларда — оила аъзолари даврасида, гап-гаштакларда навоийхонлик, фузулийхонлик, бедилхонликлар бўлган, халқ китоблари ва дostonлар ўқилган. Ўзи ўқиш-ёзишни билмаган кишилар орасида эшитгани асосида кўп китобларни ёдида сақлаб қолиб, бошқаларга айнан айтиб берувчи одамлар ҳам учраб турган.

Ўзига тўқ ва китобни қадрловчи хонадонларда шахсий кутубхоналар бўлган. Маҳалла ва жоме масжидлардаги, мадрасалардаги кутубхоналардан жамоатчилик фойдаланган. Булар вақф қилинган китоблар билан доимо тўлдириб борилган. Шунингдек, қозихоналарда ҳам кўплаб китоблар сақланган. Лекин асосий кутубхоналар - бу сарой кутубхоналари эди. Ҳар бир хоқон, хон, амир ва ҳоким ўз саройидаги кутубхонанинг бойлиги билан фахрланган ва уни янги-янги асарлар билан бойитиб боришга саъи-ҳаракат қилган. Давлатлараро муносабатларни яхшилашда нодир ва ноёб китоблар алоҳида ўрин тутган. Элчилар орқали китоб тортиқ этилган ва қабул қилинган.

Ўзбек давлатчилиги тарихидан маълумки, сомонийлар, ғазнавийлар, қорахонийлар, хоразмшоҳлар, темурийлар, шайбонийлар, қўнғиротлар, минглар, манғитларнинг сарой кутубхоналари ўзига хос маънавий хазиналар эди. Буюк

аждодларимиз - қомусий билим эгалари ана шу хазиналардан фойдаланиб, машҳури жаҳон бўлишган.

Сарой кутубхоналарини бошқариш, уларни тўлдириб бориш ва хаттотларни юмуш билан таъминлаш учун махсус амалдор тайинланган. Масалан, теурий Султон Ҳусайн Бойқаро саройида китобдор лавозими жорий этилган. Китобдор мавқе ва мақомда ҳукумат аъзоси даражасида бўлган, унга амир рутбаси берилган. Алишер Навоийнинг иниси Дарвешали бир неча муддат китобдорлик қилгани бизга тарихдан маълум.

Ҳозирги кунда республикаимиздаги энг бой илм-фан хазиналари бўлмиш кутубхоналар, жумладан, Алишер Навоий номидаги Давлат халқ кутубхонаси, Ўзбекистон Фанлар академиясининг марказий кутубхонаси, Қўлзмалар институти кутубхонаси, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтнинг кутубхонаси, Мусулмонлар идораси қошидаги кутубхона шахсий ва сарой кутубхоналарида сақланиб келган китоблар асосида вужудга келган. Истиклол шарофати билан китоб нашр этиш ва китобот санъати юксалмоқда, ноёб ва нодир китобларни жамлаш йўли билан янги кутубхоналар очилмоқда. Теурийлар даври тарихи давлат музейида очилган кутубхона шулардан биридир. “Олтин мерос” жамғармаси аҳоли қўлида сақланиб келаётган, шунингдек, турли сабаблар билан чет элларга олиб кетилган, халқимизнинг маънавий мулки бўлган нодир ва ноёб китобларни аниқлаш ва харид қилиш борасида қатор тадбирларни амалга ошираётганини таъкидлаб ўтиш мумкин.

Шу ўринда яна бир нарсани таъкидлаб ўтиш зарурки, ўтмишда халқимиз китобни қаттиқ эъзозлаган, уйнинг тўрида – тоқчаларда сақлаган, ҳатто китобни инсоннинг азиз боши қўйиладиган ёстиқнинг тагига қўйиш мумкин бўлмаган, балки ёстиқ устига қўйиш раво кўрилган. Бу ҳам китобга бир иззат-ҳурмат белгисидир. Чунки ҳар бир китоб “Бисмиллоҳир Раҳмонир Раҳийм” каломи билан бошланган.

Фақат чоризмнинг мустамлакачилик йилларида, айниқса, шўролар замонида китобларга, кутубхоналарга ва китоб эгаларига қирон келтирилди. Совет даврида яратилган фильмлардаги кутубхоналарга ўт қўйиш эпизодлари аслида халқимиз тарихига нисбатан бўҳтондан бошқа нарса эмас.

ТАҚДИР

Аллоҳ таоло ҳар бир бўлган ва бўладиган яхши ва ёмон ишларнинг қайси равишда бўлмоғини ўз илми азалийси ила билиб бўлмасдан бурун тайин қилиб қўймишдир. Шунга тақдир дейилур. Тақдири илоҳий дейилишига боис ҳам шудир. Аллоҳ таоло тақдир қилмаган ишни ҳеч киши бўлдира олмайди ҳамда Аллоҳ таоло тақдир қилган иш асло бўлмай қолмайди. Тақдирга шу таҳлид ишонмоқ ҳар бир муслим ва муслима учун кифоядир.

Бироқ тақдирда нима бўлса шуни кўрурмиз, деб ҳаракатсиз ётмай, Аллоҳ таолонинг фазлу карамидан умид тутиб, яхши амаллар қилиб, қаҳру ғазабидан кўрқиб, ёмон ишлардан қочиб, ислом динининг ривожига сабаб бўладиган эзгу саъи-ҳаракатларда бўлмоқ ҳар бир мусулмонга фарз ва лозимдир. Чунки Аллоҳ таоло тақдирда кўп ишларнинг бўлиш ва бўлмаслигини банданинг саъи-ҳаракатига мавқуф қўйган ва Қуръони каримда “ва лайса ли-л-инсани илло мо саъо”, яъни инсонга ўзининг саъи-ҳаракатининг маҳсулидан бошқа ҳеч нарса йўқдир, деган.

Шу ўринда мисол тариқасида Фафур Фуломнинг машҳур мисрасини эсламоқ айни жоиздир, деб биламиз. Фафур Фулом “Тақдирин ўз қўли билан яратур одам” деб ёзганида Қуръони каримда билдирилган инсонга ўзининг саъи-ҳаракатининг маҳсули берилади, деган фикрни тасдиқлаган. Файратли бўлишга чорлаган бўлса ажаб эмас.

Халқимиз тақдирга ишонгани ҳолда ҳамиша тақдирдан яхшилиқни кутиб, яхши умид билан яшаб келади. Яхши ният ярим мол, деб бежиз айтилмаган. Энг оғир ва мудҳиш дамларда, чунончи, мустамлакачилик йилларида ҳам яхши кунлар келишини, албатта истиқлолга чиқишини хаёлидан қўймаган. Энг кучли умид, энг улуғ мақсад миллий озодлик учун курашганлар, истиқлолни амалга оширганларга тегишли десак, ҳақ гапни айтган бўламиз. Акс ҳолда бугунги истиқлолга эришмаган бўлур эдик.

Хуллас, Аллоҳ таоло биз — бандаларни яхши ишларни қилиш, ёмон ишлардан қочишга таклиф қилиб, яъни жузъий ихтиёрни — биз бандаларининг ўзига бергандир. Ана шу жузъий

ихтиёрда ҳам ҳикмат кўп. Уни идрок қила билмоқда янада ҳикмат кўп. Буюк аждодларимиз ана шу ҳикматни идрок этиб, ундан истеъфода қилиб, Аллоҳ таоло рози бўладиган, эл-юрт мамнун ва маъмур бўладиган ишларни амалга оширганлар, икки дунё саодатига эришишга интилганлар.

ТАЪЗИЯ

Таъзия - айрилиқ муносабати билан кўнгил сўрашдир. У инсонларгагина хос. Бу одат ҳамма халқлар ва барча динларга ҳам тегишли бўлса керак. Чунки ўлим ҳамма учун мусибат, ундан ҳеч ким қочиб қутила олмас. Биз, туркий халқлар учун таъзия билдириш ва уни қабул қилиш Турк бобомиздан мерос. Мирзо Улугбекнинг “Тўрт улус тарихи” китобида келтиришича, Ёфас ибн Нуҳ алайҳиссалом вафот этганларида тўнғич ўғиллари Турк ибн Ёфас алайҳиссалом дафн маросимидан кейин ўз уйларида мотам тутиб, таъзия маросимини ўтказадилар. Саккиз нафар инилари ва уларнинг яқинлари шу таъзияхонага ташриф буюриб, акалари Турк ибн Ёфас алайҳиссаломдан кўнгил сўрайдилар. Туркий удумга кўра тўнғич ўғил, у отадан илгари вафот этиб кетган бўлса, катта ўғил уйда таъзия маросимини ўтказиш ана ўша олис даврдан бери давом этиб келмоқда. Тўнғич ёки катта ўғил майитнинг эгаси ҳисобланади. (Улар вафот этган бўлсалар, бу масъулият улардан кейингилар зиммасига тушади). Инилар гарчи акаларидан бадавлатроқ ва обрў-эътиборлари юксакроқ бўлсалар-да, майитнинг эгаси бўла олмайдилар. Лекин акаларига пинҳона ёрдам кўрсатишлари мумкин ва лозим.

Кўпчилик бўлиб таъзия билдириш бошига мусибат тушган кишига тасалли ва далда беради, сабр-тоқатли бўлишга ундайди, бироз бўлса-да, уни ғам-аламдан чалғитади. Одам тафтини одам олади. Шу билан бирга таъзияга борган киши ўлимнинг ҳақ эканини, дунёнинг ўткинчи эканини, ҳаётнинг боқий эмаслигини эслаб қолиб, анча ҳовуридан тушади. Демак, таъзия маросимлари марҳум ва марҳумалар руҳини шод этиш билан бирга тирикларни маънавий тарбиялаш тадбири ҳамдир. Инчунун, ўликлардан кўра тирикларга кўпроқ наф келтиради. Турмуш тажрибаси шуни кўрсатадики, амали, мартабаси, мол-мулки ва давлатидан қатъи назар беозор, ширинсўз, ҳожатбарор, инсофли, диёнатли,

одамохун кишиларнинг жанозаларида катта жамоатчилик ҳозир бўлади ва бир неча кун давомида таъзия билдирувчиларнинг кети узилмайди, ҳамма ушбу мархум ва мархуманинг яхши фазилатлари ва яхши ишларини эслаб, охирати обод бўлишини Яратгандан сўраб, дуои фотиҳа қиладилар. Бир сўз билан айтганда, “раҳматли яхши одам эди!” дейдилар маъюслик билан.

МУНОФИҚНИНГ КОФИРДАН ФАРҚИ

Энди кофир билан мунофиқнинг фарқи хусусида қисқача тўхталиб ўтамиз. Кофир ҳақида юқорида сўзладик. Сўзи бошқаю иши бошқа кишига, масалан, тилида иймон келтириб амалда бунга зид иш тутган кимсага мунофиқ дейилади. Тубанлик ва гуноҳқорликда кофирдан кўра мунофиқ ашаддийроқдир. Мунофиқлар дўзах тубига отиладилар. Улар иймонли бўлиш имконига эга бўла туриб, куфрга энгилганликлари учун Аллоҳ таолодан бохабар бўлгунга қадар дўзахда азоб чекадилар. Кофирнинг ҳузурига эса иймон келмаган ва унинг куфри ҳам мунофиқнинг куфридан заиф. Шунга кўра кофир энгиллик билан Аллоҳ таолони танийди.

ГУНОҲНИНГ ЗАРАРИ

Агар гуноҳ иш махфий қилинса, фақат эгасига зарар қилади. Ошкора қилинсаю, уни ўз вақтида қайтариб қўйилмаса, ҳаммага зарар қилади. (Ҳадис).

ТЎҒРИ ЙЎЛНИНГ БОШЛАНИШИ

Ёлғонни тарк этган одам барча гуноҳ ишлардан қутула бошлайди ва охирида ҳар қандай гуноҳ ишларни қилмайдиган бўлади.

Шу сабабли ростгўйлик жаннатга элтувчи фазилатлардан бири дейиш мумкин. Валлоҳи аълам.

ЎҒРИ ВА ТЎҒРИ

Ўғрилиги учун ўғри жазоланса, у ҳам халойиққа воиз - ваъз айтувчидир, яъни кимда ким ўғрилиқ қилса, ҳоли войдир. Тўғри

тўғрилиги учун мукофотланса, бу ҳам халойиққа воиз, яъни ваъз айтгувчидир. Лекин бу ваъзларнинг фарқи осмон билан ерчадир. Булардан ибрат олиш ҳар кимнинг ўзига ҳавола.

ҚАСОС

Қасос арабча бўлиб, ўзбекча луғавий маъноси ўчдир. Атама сифатида эса ёмонликка ёмонлик даражасида жавоб қайтаришга қасос дейилади. Қонга қон, жонга жон ибораси ана шундан келиб чиққан. Ўтмишда Туронда ҳам қасос олиш кўп учраб турган. Масалан, ўлдирилган шахснинг яқинлари (бобо, ота, ўғил, ака, ука, амаки, тоға, жиян, бўла ва шу каби қон қариндошлар) томонидан қотил албатта ўлдирилиши шарт бўлган. Мабодо қотил ўз ажали бўлиб ўлиб қолса, унинг ўғлидан ўч олинган, бу ҳам амалга ошмаса, неварасидан ўч олинган, қасоскорлик қасос олинмагунча ўз кучини сақлаб қолаверган. Ана шунда юрт оқсоқоллари ўртага тушиб, жабр кўрган томонга жабрлаган томондан хун - қон ҳақини олиб бориш шарти билан қасоскорлик тўхтатилган.

Одил судлов тизими жорий қилинган бизнинг замонамизда қасоскорлик одати ғайритабiiй, ҳаттоки ваҳшийлик бўлиб туюлиши мумкин. Лекин у замонларда тўғридан тўғри ёмонликни ишаш қораланган бўлса-да, бироқ охири хайрли бўлиши учун қасоскорликка йўл берилган. Қасос олиш ҳам охири хайрли иш деб ҳисобланган. Қуръони каримда бундай дейилади: “Сизлар учун қасосда ҳаёт бор” (2-сура, 179-оят), яъни халқни қотилдан қутқазиб хайрлидир. Жиноятнинг жазоси аниқ ва шиддатли бўлиши жиноятга қўл урмоқчи бўлганларни огоҳлантирувчи, жиноятдан қайтарувчи тадбир ҳамдир.

Тарихий китобларда ёзилишича, Муҳаммад Мустафо саллолоҳу алайҳи васалламнинг 23 йиллик пайғамбарлик замонларида бутун мусулмон оламида ўғирлик қилгани учун фақат бир кишининг қўли кесилган экан. Шу жазонинг ўзи ҳаммага ибрат бўлиб, ўғрилик қилувчиларни бу йўлдан қайтарган экан.

Жазони ошкора ижро этишда қуйидаги усуллар қўлланилган: катта майдонда — халойиқ кўз ўнгида жиноятчи жиноятига кўра дорга осилган, кундага ётқизиб, боши танасидан жудо

қилинган, қўли ёки оёғи ойболта ёки қилич билан кесилган, тошбўрон қилинган, ўн дарра, қирқ дарра, юз дарра қамчиланган, бетига қоракуя суркаб, эшакка тескари миндирилиб сазойи қилинган ва ҳоказо. Айтгандай, зиндонбандликка ҳукм қилинган маҳбуслар ҳақидаги ҳукм ҳам маҳбус иштирокида майдонда халойиққа жарчи томонидан ўқиб эшиттирилган, токи ҳамма билсин, вақтида эс-ҳушини йиғиб олсин, жиноятга қўл урмасин. Ҳаттоки, зинокорни тошбўрон қилишда халойиқнинг фаол қатнашуви шаръий ҳисобланган, зинокорга тош отсанг, савоб оласан, томошабин бўлиб турсанг, савобдан қуруқ қоласан, деб буюрилган.

Биз ҳозирги кунда ҳам ҳукми ошқора халойиқ олдида ижро этиш фикридан йироқмиз. Лекин ўтмишда ҳукми ошқора ижро этилгани ўринли бўлган ва ўзини оқлаган, деб биламиз. Буни турмушнинг ўзи тақозо қилган, деб ҳисоблаймиз. Чунки — илгарилари ўтмиш замонларда, ҳозиргидек кенг оммавий ахборот воситалари бўлмаган бир пайтда ҳукмнинг халойиқ олдида ижро этилишидан “адолат қарор топди, жиноятчи жазосини олди” деган хабарни оммага етказиш мақсади кўзда тутилган. Бу билан жиноятчиликнинг олди олинган ва йўлига ғов солинган. Шунингдек, у пайтлари агар қотил яширинча қатл этилса, одамлар орасида “қотил зиндондан қочиб кетибди”, ёки бўлмаса, “пора эвазига қотилни зиндондан қочириб юборишибди” деган миш-мишлар ҳам тарқалиши эҳтимолдан узоқ эмасди. Эл оғзига элак тутиб бўлмайди-да. Ҳукмнинг ошқора ижро этилиши ана шундай “элак” бўлиб хизмат этган. Ҳа, ҳар бир даврнинг ўз турмуш тарзи бўлган. Унга баҳо беришда тарихийлик тамойилидан келиб чиқиб иш тутмоқ жоиздир.

ШИЖОАТ

Шижоат! Шижоат нима? Жасурлик, мардлик, довюраклик, қўрқмаслик... ва ҳоказолардан шижоатнинг фарқи нимада? Менимча, муваффақият билан яқунланиши олдиндан аниқ бўлган ва шунга тўла ишонилган жасурлик — бу шижоатдир.

Тарихий мисол. Алишер Навоий Ёдгор мирзони қўлга тушириш ва у бошлаган исённи тугатиш йўлида кўрсатган

жасорати шижоатнинг бир намунасидир. Шижоат кўрсатишда фурсатни қўлдан бой бермаслик муваффақият гаровидир. Агар Алишер Навоий тун кечадаёқ Ихтиёриддин қалъасига яширин йўл билан бостириб кириб бормаганида иш чаппасига кетиши турган гап эди. Тонг отиб, соқчилар уйғонгач, Ёдгор мирзони осонликча қўлга тушириб бўлмасди.

КОМФИРҚА АЪЗОЛАРИ

Собиқ комфирқа аъзоларини уч тоифадаги кишилардан иборат бўлган дейиш мумкин:

Биринчиси — ашаддий коммунистлар.

Иккинчиси — комформистлар, яъни “ишқилиб яхши яшасам бўлгани” деган ғаразли ният, шахсий манфаат учун фирқага аъзо бўлганлар.

Учинчиси — малакали, билимдон мутахассислар. Улар ўз салоҳиятларини намоён этиш имкониятига эришиш орқали эл-юртга хизмат қилишга бел боғлаган кишилар. Ана шулар ҳозирги кунда ҳам жамиятимизнинг илғор кучларидан ҳисобланадилар.

СИТАМ

Азоб беришнинг тури ва хили кўп. Шулардан бири ситамдир.

Ситам шундай бир азобки, у яқин одамларга, дўстларга қилинади. Севги бор жойда ситам ҳам бўлади, деган гап мана шундан келиб чиққан бўлса ажабмас. Маъшуқанинг ошиққа ноз, фироғ қилиши, аразлаши ҳам ситамдир. Ситам ундан изтиробга тушган кишиларга, ўзи учун унинг яхшилик ва севги эканини билганларга қилинади. Беодоблик қилган болани уриш уни тўғри йўлга солиш борасидаги бир тадбирдир. Бу ситамга бир мисол.

Демак, ситам замирида эзгулик ётадир.

Дўстингда бирор қусурни кўргач, унга дакки берасан, лекин душман бу ишни қилмайди.

АМАЛ

Амал амал орқали, илм илм билан, маъно маъно воситасида, шакл эса шакл ёрдамида англашилади. Амал — ичкарасидаги

маъно: Одам Атодан то Муҳаммад мустафо саллолоху алайҳи васаллам замонларигача намоз ва рўза ҳозирги шаклда бўлмаган. Аммо амал мавжуд эди. Амал инсондаги маънодир. Масалан, беморга дард таъсир (амал) қилди деймиз, бу ерда амалнинг шакли (сурати) йўқ. Бу мазкур гапдаги маънодир. Кўпчилик зоҳиран кўринган нарсани амал деб тушунади. Ичи бошқаю таши бошқа бўлган одам амалнинг кўринишини бажо келтирса (масалан, беш вақт намозни зоҳиран адо этса), бунинг унга фойдаси бўлмайди. Чунки унда боғлилик, тўғрилиқ ва ишончининг маъноси йўқдир. Ҳар бир нарсанинг асли — сўз. Сўз амал дарахтининг мевасидир. Чунки у амалдан тўкилади. Аллоҳ таоло оламни сўз билан яратди ва Куръони каримда айтилганидек, “”Бўл” дейиши билан у бўла қолди”.

Иймон қалбадир. Бироқ уни сўз билан ифода қилмасангиз, фойдаси бўлмайди. Намоз ҳам амалдир. Агар Куръон ўқимасангиз, ўқиган намозингиз саҳиҳ, яъни тўғри бўлмайди. Сўзнинг аҳамияти шундаки, фикр сўз билан ифодаланadi.

ТЕРГАШ

Тергаш икки хил бўлади: ўзгани тергаш ва ўзини ўзи тергаш. Масалан, ота-она фарзандини , бошлиқ ходимини тергайди. Бу ўзгани тергашдир. “Мен ўзим кимман, кимларнинг фарзандиман, аждодларим кимлар бўлган, ҳозиргача ўзимга, оиламга, қариндош-уруғларим, ҳеш-ақроболарим, кўни-қўшнилларим, борингки, халқим ва ватанимга нима хизмат қилиб қўйдим, ҳозир қандай аҳволдаман, келгусим қандай бўлади?” каби саволлар билан ўзига мурожаат қилиб туриш ва буларга жавоб ахтариш — бу ўзини ўзи тергаш турига киради. Бундай тергашнинг учи инсофу диёнатга бориб туташади. Зотан, кўпчиликда тергашнинг биринчи хили — ўзгаларни тергаш туйғуси кучли эканига шоҳидмиз. Балки ўзимиз ҳам шу тоифадан бўлсак ажабмас.

ТАМИЗ

Энг содда қилиб айтганда, инсоннинг фарқлай олиш салоҳиятига тамиз дейилади. Шундай салоҳиятга эга кишилар тамизли деб эъзозланади. Тамиз ижобий хислат, яъни фазилатдир.

Тилимизда (бошқа тилларда ҳам) синонимлар - маънодош сўзлар мавжуд. Лекин улар мутлоқ бир маънони ифодаламайди; ҳар бир синоним сўз ифодалаган маънода умумийлик билан бирга ўзига хос жиҳати, нозик қирраси ҳам бўлади, албатта. Бундай нозик қирраларни фарқлаш учун ҳам тамиз керак. Масалан, юз, бет, башара, афт, чеҳра, турқ ва шу сингари бир туркум маънодош сўзлар бор. “Юз”да “бетарафлик”, “башара” ва “турқ”да “салбийлик”, “чеҳра”да “ижобийлик” тажассум этади. Масалан, “бадбашара” дейилади, “турқи совуқ” дейилади, лекин “бадчеҳра” ёки “чеҳраси совуқ” дейилмайди. Мазкур сўзлардаги бундай нозик жиҳатларни бир-биридан фарқлаш учун озгинагина тамиз бўлса бас.

Ёки бўлмаса, Тошкентдаги “Совпластитал” корхонаси ишлаб чиқараётган “Бодом”, “Ўрик”, “Шафтоли” декоратив сунъий дарахтлар билан асл бодом, ўрик, шафтоли дарахтлари ўртасидаги фарқни аниқлаш ҳам қийин эмас. Бу сунъий дарахтлар аслига тақлидан ишланган, таъкидлаймизки “ишланган” демоқдамиз, “яратилган” деяётганимиз йўқ. Булар худди ёғоч оёқ, ёғоч қўлга ўхшаш ишланган сунъий нарсалар. Табиий нарсага нисбатан “яратилган” ибораси, сунъий нарсага нисбатан “ишланган” ибораси қўлланилади. Зотан, ишлаш жисмоний меҳнат, яратиш - ижодий меҳнат. Жисмоний меҳнат маҳсули билан ижодий меҳнат мевасини фарқлаш учун албатта бир оз бўлса-да тамиз керак. Жисмоний меҳнат натижасига “маҳсулот” дейилади, ижодий меҳнат самарасига “асар” дейилади. Маҳсулотдан асарнинг фарқи бор, албатта.

Юқорида келтирилган мисоллар масаланинг зоҳирий томонига тегишлидир. Худди шунингдек, масаланинг ботиний жиҳати ҳам мавжуд. Бу қўл билан тутиб, кўз билан кўриб бўлмайдиган жиҳатдир. Ҳақ билан ноҳақнинг, рост билан ёлғоннинг, тўғри билан хатонинг ва шу кабиларни фарқлай олиш асл тамиздир. Буларни фақат иймон нури, қалб кўзи ва ақл кучи билангина аниқлаш мумкин. Демак, тамиз - иймондир. Гарчи бир миллат фарзандлари бўлсалар-да, тамизли одам билан бетамиз одам бир-бирлари билан бир тилда — иймон тилида гаплаша олмайдилар, бир-бирларини тушуна олмайдилар.

Одам боласи камолотга етиб боргани сайин ундаги тамиз фазилати (агар унда туғма шундай салоҳият куртаги бўлса) кучая

боради. **Бир ҳаётий мисол.** Болалигимизда тоғдан келган тиланчи бир аёл қўшнимизнинг қизалоғига битта хўрозқанд тутқазиб қулоғидаги ёқут кўзли зирагини ечиб олиб кетиб қолган эди. Ушанда ўша қизалоқда ҳали тамиз хусусияти йўқ эди.

УЙҚУ ТУРЛАРИ

Дейдиларки, уйқу етти хил бўлади: биринчиси олимлар мажлисидаги уйқу, бу ғафлат уйқуси; иккинчиси — авлиёлар суҳбатидаги уйқу, бу бадбахтлик уйқуси; учинчиси — намоз вақтидаги уйқу, бу уқубат уйқуси; тўртинчиси — субҳдан кейинги уйқу, бу лаънат уйқуси; бешинчиси — роҳат уйқуси, бу кун ярмидаги (шариатда рухсат этилган) уйқу; олтинчиси - хуфтон намозидан кейинги уйқу, бу мубоҳ уйқу; еттинчиси жума намози вақтидаги уйқу, бу ҳасрат уйқусидир.

ТАЪҚИҚ

Нафсни, ҳисни, ҳавасни ва шу кабиларни чегаралаб тартибга солиб туриш учун таъқиқ чораси қўлланилади. Таъқиқ жамият қонунлари ва қоидалари орқали амалга оширилади. Агарда нафс, ҳис, ҳавас кабиларга эрк — изн бериб юборилгудек бўлса, нафс ҳаққалак отиб, балойи азимга, офатга, ҳис ҳайвоний ҳирсга, ҳавас ҳою ҳавасга айланиб кетади. Одам яратилишига кўра, унинг ҳулқи яхшиланишдан кўра ёмонлашишга мойил, нишаби қуйига кетган.

Инсон табиатда ман этилган нарсаларга ўчлик мавжуд. Масалан, болакай “қилма!” деган ишингизни қила беради.

Таъқиқ эҳтимол тутилган қотилликдан, ифлосликдан, ярамасликдан, очкўзликдан, инсофсизликдан қайтарувчи ва шу каби ижтимоий иллатларнинг олдини олувчи бир чора ва тўсиқдир.

Ҳар бир давр ва замоннинг таъқиқ бўйича ўзига хос жиҳатлари ҳам бўлиши, булар ўтмиш ва келажакдаги таъқиқлар доирасидан кўп ёки оз бўлиши мумкин. Бизнинг истиқлол замонамиз таъқиқ этилган нарсаларнинг чегараси ва моҳияти эътибори бўйича қизил империя давридагидан фарқланиши табиийдир. Масалан, шўролар замонида масжид қуриш,

Қуръони карим ва Ҳадиси шарифни чоп этиш таъқиқ қилинган эди, ошқора намоз ўқувчилар зимдан тазйиқ остига олинарди, хусусий корхона очишга қонун йўл бермасди ва ҳоказо.

Таъқиқ этишда ҳам меъёр бўлиши керак. Агар таъқиқ этилган нарса ва ишларнинг доираси ҳаддан ташқари ошириб юборилса, уларга риоя этувчилар камайиб кетиши турган гап. Болаларга уни қилма, буни қилма деявериш уларнинг бети қотиб кетишига сабаб бўлади. Жамият қонунлари мўтадил бўлмаса, уларга бўйсунуш сусайиб кетиши эҳтимолдан узоқ эмас.

ЛАЗЗАТ

Лаззат ҳам жисмоний, ҳам маънавий бўлади. Масалан, оғизда эриб кетадиган ҳолва еганингизда тилингиз орқали унинг хушбўй таъмидан лаззат туясиз. Бу жисмоний лаззатдир. Ёки атиргул иси ҳам сизга хуш ёқади, лаззат туясиз. Бу ҳам жисмоний лаззатдир. Гарчи атиргулнинг иси кўзга кўринмасда, қўл билан ушлаб бўлмасда, кўз илғамас даражада жисмга, оғирликка эга. Буни ўта замонавий заррабинлар ёрдамида япон олимлари аниқладилар.

Маънавий лаззат эса ҳеч қандай солиштирма оғирликка ҳам, ҳеч қандай жисмга ҳам эга эмас. Бироқ инсонга таъсир этади, лаззат бағишлайди. Бу маънавий лаззатдир. Масалан, яхши асар ўқисангиз, ундан таъсирланасиз, лаззат оласиз. Шунингдек, ҳамду сано ҳам, тавозе ҳам, узр тилаш ҳам бу дунёнинг лаззатларидандир. Буларда жисм иштирок этмайди, руҳ қатнашади. Руҳ эса кўзга кўринмайди. Маънавий лаззатни руҳий таъсир этиш десак янглишмасак керак. Масалан, Қуръони карим тиловатини тинглаш асносида руҳингиз, қалбингиз ором олади, вужудингиз яйрайди. Яхши мусиқа тинглаганингизда ҳам худди шундай бўлади. Бу лаззатдир. (Лаззат ҳақида ушбу китобимизнинг бошқа ўринларида ҳам йўл усти тўхталиб ўтганмиз).

МИСОЛ

Бу сўзни ҳамма ва ҳар куни тилга олиб туради. Бу китобда ҳам ўрни келганда алоҳида тилга олиб ўтяпмиз. Хўш, мисол нима? Ақлга номувофиқроқ, ғайритабиийроқ бўлиб туюлиб турган

нарсаларни ақлга мувофиқ ва ишонтирарли тарзда тушунтириш воситаси ва йўлига мисол дейилади. Чунончи, умрида анорзорни кўрмаган одамга бир дона анорни кўрсатсангиз, бу мисол бўлади. Ёки бўлмаса, “кўзимни юмсам галати нарсалар кўринди” десангиз, тингловчи ишонқирамаслиги мумкин. Ўша нарсаларни тушимда кўрдим, десангиз тингловчида сўзингизга ишонч ҳосил қиласиз. Ёзувчи ва шоирлар ҳаётий воқеа ва ҳодисаларни баъзан тушга кўчиришлари ҳам бежиз эмас, албатта.

СЎЗ САНЪАТИ

Қанчадан қанча одамларнинг қалблари ажойибу ғаройиб ҳис-туйғулар билан тўла бўлиши мумкин. Лекин улар бу ҳис-туйғуларини сўз ҳолига келтиролмайдилар ва қоғозга туширолмайдилар, шундай имкониятга эга эмаслар. Демак, қалам аҳлига берилган ҳис-туйғуларни сўз ҳолига келтириш имкони буюк бир илоҳий неъматдир ва бу неъматни қадрламоқ даркор.

Ҳис-туйғуни сўз ҳолига келтириш ҳунарига сўз санъати дейилишининг боиси ана шундадир.

Ривоят: Мажнун Лайлига мактуб битмоқчи бўлибди. Қаламини қўлига олиб ёзибди: хаёлинг кўзимда, исминг тилимда, ёдинг дилимда... Шундай экан, мен кимга ва қаерга ёзай?.. Ахир сенинг ўзинг шу ердасан-ку! У шартта қаламини синдириб, ёза бошлаган мактубини парча-парча қилибди.

МУҲАББАТ

Муқаддас китобларда ёзилишича, Қиёматда намозни, рўзани, садақани ва шу сингари солиҳ амалларнинг ҳаммасини тарозуга қўярлар, фақат муҳаббат тарозуга сиғмайди.

Банданинг Аллоҳ таолога бўлган севгиси бор, бу унинг иноятидир, яъни кимларни ва нақадар ўз севгисига мушарраф этмоқ Аллоҳ таолонинг мутлоқ эркидадир, ихтиёридадир. Иноятга ҳукм этилмас. Масалан, Аллоҳ таоло жума кунини бошқа кунлардан устун қилди, шу боис жумани саййидул айём - улуг кун деймиз. Хўш, жума кунини нима хизматлар қилдики, қолган кунлар буни уддалай олмадилар, деган савол туғилиши мумкин.

Гап шундаки, унга иноят воқе бўлгандир. Бир сўқир “Мени кўр яратдилар, бунда менинг айбим йўқ” дегани билан унинг қисмати енгиллаб қолмайди. Нолиш билан тақдирни ўзгартириб бўлмаганидек, талаб билан муҳаббатга эришилмайди.

ЗОҲИР ВА БОТИН

Севилган киши гўзалдир. Ҳамма гўзаллар севилавермайдилар ва севилишлари шарт ҳам эмас. Гўзаллик севимлиликнинг бир қисмидир. Севимли бўлмоқ аслдир. Севги бўлгандан кейин гўзаллик ҳам мавжуддир. Чунки ҳар бир нарсани қисми бутундан айри бўлолмайди, улар биргадир, яъни қисм бутун биландир. Ривоят қилишларича, Мажнунга Лайлидан-да ҳуснлироқ қизларни кўрсатиб, “шулардан бирини танла, Лайлини эса тинч қўй” дейилганда, Мажнун: “Мен Лайлининг сувратини севганим йўқ ва у кўринишдангина иборат эмас” деган экан.

БОШЛИҚ ВА ХОДИМ

Ўқтин-ўқтин баъзи нотаниш кимсалар “Қаерда ишлайсиз?” деб қолишади. Мен иш жойимни айтаман. “Ҳа, фалончининг қўл остида ишлайсизми?” ёки бўлмаса “Фалончи билан ишлар экансиз-да” дейдилар. Шундай саволлар берилганда одам баъзан иш жойини айтгиси келмайди, чунки ишхона бошлигининг номини айтса ишхонасининг мавқеи пасайиб, ўз обрўи тушиб кетади.

ҒАЙРИОДДИЙЛИК

Ғайриоддий ҳикояни эшитмоқ учун ғайриоддий одам керак. Бироқ ғайриоддий ҳикоянинг моҳиятига етилса, у оддий ҳикоя бўлиб қолади. Бинобарин, ғайриоддийлик нисбий тушунчадир... Эвоҳ, қаламнинг учи худди шу ерда синди.

ВИСОЛ ВА ВОСИЛЛИК

Айрилиғи бўлмаган қовушишга восиллик дейилади. Ошиқ-маъшукнинг қовушиши— бу висолдир. Висолнинг ниҳояси бор. Восиллик ниҳоясиздир.

ВИРД ВА ЗАМОНАСИЗЛИК

Замонага кўра ва замонага бўла қилинган ишларга вирд дейилади.

Вирд замонасизлик эмас. Турмуш тақозо этган ҳар бир ишни оқибатини ўйламай қилаверишга замонасизлик дейилади. Ҳаёт оқими тақозо этган ишларни бажаришда танлай олиш учун инсонга имкон, яъни идрок берилган. Бу вирддир.

ОҚИЛ БИЛАН ДОНОНИНГ АСОСИЙ ФАРҚИ

Ақлли одам — оқил киши шундай одамки, қийин вазиятдан осонгина қутулиб кетади.

Доно шундай одамки, қийин вазиятга асло тушмайди. Бинобарин оқилга қараганда доно хушёрроқ, эҳтиёткорроқ бўлади.

ШАКЛ ВА МАЗМУН

Миясиз калланинг иши ҳеч нарсага ярамагани каби қобиқсиз мева ҳам етишмайди. Чунончи, бир данакни қобиқсиз ҳолда ерга эксангиз, кўкармайди. Қобиғи билан экилган вақтда унади ва йиллар ўтиши билан катта бир дарахтга айланади. Шу нуқтаи назардан қараганда инсон вужудининг ҳам буюк бир хизмати бордир. Вужуд инсон руҳининг, онгининг, қалбининг қалъасидир. Шунинг учун ҳам шаклсиз мазмун, мазмунсиз шакл бўлмайди, деймиз. Моҳият эътибори билан шакл ҳам, мазмун ҳам баб-баравар зарурдир.

ВУЖУДНИНГ АМИРИ

Ақл инсон вужудида бир амир кабидир. Модомики, вужуд раиятлари унга бўйсунса, барча ишлар текис кетади. Агар аксинча бўлса, ҳаммаси издан чиқади. Шунинг учун ҳам оқил раҳбар бўлганда ва унга итоат этилганда, ишлар жойида бўлади. Ақл вужудда амир ҳисобланаркан, қолганлар халқдир, ақл учун хизматчилардир. Ақл улар орасида волий. Агар халқ ақлга итоат

этмаса, ишлари доимо пушаймонлик ва паришонлик ичида бўлади. Лозим бўлганидек итоат қилинса-чи, уларнинг ўз ақлларига мурожаат этишларига ҳожат қолмайди. Чунки улар масалани ўз ақллари билан балки тушуниб етмаслар. Шунинг учун ҳам ақлга бош эгишлари зарур.

ФАЙЛАСУФ ВА РУҲОНИЙ

Файласуф далил орқали билади, унинг билими далиллар орқали ҳосил бўлади. Бироқ далил доимий эмас, ўткинчидир.

Руҳоний руҳ орқали билади. Руҳ эса доимийдир.

МАЪНАВИЯТЛИЛИК ВА МАЪНАВИЯТСИЗЛИК

Ҳар қандай нарсанинг сифати зидди орқали маълум бўлади. Зидди бўлмаган нарсани таъриф этиб бўлмайди. Масалан, нур ва қоронғулик бир-бирига зид нарсалардир.

Маънонинг маъно сифати зидди йўқдир, буни суврат, яъни шакл йўлида кўрсатиш мумкин. Одам Атонинг қаршисида Иблис, Мусо алайҳиссаломнинг қаршисида Фиръавн, Иброҳим алайҳиссаломнинг қаршисида Намруд, Муҳаммад Мустафо саллолоҳу алайҳи васалламнинг қаршиларида Абу Жаҳл пайдо бўлганини эслайлик.

Маънавиятнинг зидди бор. Бу маънавиятсизликдир. Шу боис маънавиятни ҳам, маънавиятсизликни ҳам таъриф этиш мумкин.

Туб моҳиятида эзгуликка йўғрилган маъно-мазмунни бор нарса маънавиятдир. Бунинг зидди, яъни бемаънилик маънавиятсизликдир. Бемаъни одам, бемаъни кимса деган ибора ва тушунчалар шундан келиб чиққандир.

АҲД

Аҳд икки турлидир. Биринчиси — мутлоқ аҳд. Иккинчиси шартга боғлиқ аҳд. Масалан, мутлоқ аҳдга мисол: “Бир кун рўза тутишим керак”. Шартли аҳдга мисол: “Фалончи келса, бир кун рўза тутишим керак”.

Мутлоқ аҳдни қасамга менгзаш мумкин. Зеро, қасамни адо этиш вожибдир. Вожиб амални адо этмаслик гуноҳдир. Валлоҳи аълам.

ЕНГИЛИШ

Енгилиш икки хил бўлади: душманга таслим, ўз нафсига мағлуб. Мажбурлик орқасида юз берган биринчисидан орада вақт ўтиши билан қутилиш мумкин, иккинчисидан эса озод бўлиш амримаҳол. Чунки душман муттасил таҳлика солавермайди, нафс эса ҳамиша таъқиб эта боради.

ХОР ҚИЛАДИГАН НАРСАЛАР

Дейдиларки, одамларни хор қиладиган нарсалар саккизтадир: зиёфатга таклифсиз бориш, бировнинг уйида буйруқбозлик қилиш, икки одам гаплашаётганда сўзига қулоқ солиш, одил подшоҳни ёмонлаб гапириш, ўз жойини билиб ўтирмаслик, қулоқ солишни истамаган одамларга зўрлаб гапириш, душмандан нарса тилаш, бахил одамдан нарса сўраш.

ХАЁЛ ВА ТАСАВВУР

Хаёл олами тасаввурлар оламига қараганда янада кенгроқдир. Чунки барча тасаввурлар хаёлдан туғилади. Ўз навбатида хаёл олами ҳам уни бор этган оламнинг олдида денгиздан бир томчидир. Тасаввурлар олами эса ундан-да кичик. Хаёл оламининг сўз ила ифодалай олиш мумкин бўлган қисми - бу тасаввурлар оламидир. Сўзнинг қудрати ва аҳамияти бу борада ҳам буюқдир. Хаёл кишининг ўз ичида кечади. Тасаввурни эса қисман бўлса-да сўзлаб бериш мумкин. Сўз санъатлари соҳиби эса тасаввурини тўлиқроқ, чуқурроқ, аниқроқ, батафсилроқ ва нозик нуқталари ва қирраларини унутмаганроқ тарзда ифодалаш мумкин. Бу унинг истеъдодининг зуҳури ва Аллоҳ таолонинг унга берган сийловидир.

ҚЎШНИНИНГ ҲАҚИ

Муҳаммад алайҳиссалом айтадиларки, Аллоҳ таоло наздида дўстларнинг энг яхшиси қўшнига яхши бўлганларидир. Қўшнилар уч хил бўлади. Бир қўшни учун бир ҳақ лозим ва у

қўшниларининг энг кам ҳақлиси ҳисобланади. Яна бир хил қўшни борки, унга икки ҳақ лозимдир. Яна бир қўшни борки, унга учта ҳақ лозимдир ва у қўшниларининг энг ҳақлиси ва афзали ҳисобланади. Бир ҳақи бор қўшни деб қариндошлиги йўқ, мусулмон бўлмаган қўшнига айтиладики, унинг фақат қўшнилик ҳақи бўлади. Икки ҳақи бор қўшни деб мусулмон қўшнига айтиладики, унинг мусулмонлик ҳақи ва қўшнилик ҳақи бор. Учта ҳақи бор қўшни деб мусулмон бўлган қариндош қўшнига айтилади, унинг қўшнилик, мусулмонлик ва қариндошлик ҳақи бор.

СЎРАМОҚ ОДОБИ

Фақирдан ҳеч нарса сўрамаслик керак. Сўраш орқали унга фақирлигини яна бир марта эслатиб қўйилади; сўрагувчининг ҳожатини чиқара олмагани учун кўнгли чўкади, ўксинади. Унда бадавлат кишиларга нисбатан адоват пайдо бўлиши ҳам мумкин.

Хасисдан ҳам нарса сўрамаслик керак. У ўзини гўё сўралган нарсани бериб юбораётгандек, у билан давлати камайиб қолаётгандек ҳис этиб, зиқналиги янада кучайиб кетиши эҳтимолдан узоқ эмас.

НАМУНА ВА ИБРАТ

Омбор тўла буғдой ҳақида тасаввур бериш ниятида бир ҳовуч буғдой кўрсатилса бас, оз нарса орқали кўп нарса ҳақида тушунтирилади. Бунга намуна дейилади. Бироқ намуна ибрат эмас.

Ибрат — ўртак демак!

ГАП ТАШИШНИНГ ИККИ ТОМОНИ

Гап ташувчилик икки хил бўлади: салбий ва ижобий. Одамларнинг ўзаро муносабатларини бузиш ниятида гапларини бир-бирларига ташувчи кимсага чақимчи ёки чақмачақар дейилади. Бу — салбий қилмиш. Лекин душман томонидан тайёрланаётган фитнани ёки бирор ёмон ниятни дўстига етказиш огоҳлантиришдир. Бу ижобий ишдир, чунки кутилаётган ёвузликнинг олдини олишга сабабчи бўлади.

ФАРҚЛАЙ ОЛИШ ТУРЛАРИ

Оқ тусни қора тусдан ажратиш ҳар бир кўриш қобилиятига эга кишининг қўлидан келаверади. Бунда ташқи белгиларга қараб иш тутилади. Бироқ яхшини ёмондан фарқлай олиш учун **кўрар кўз** билан бирга **сезар кўз** — қалб кўзгуси ҳамда **ақл тарозиси** — тафаккур ҳам керак.

ОРЗУ

Орзулар зинапояларга ўхшайди. Зиналар ўтириб, дам олишга мослашмаган, аксинча, устига босиб ўтилади. Умрни шу зиналарда беҳуда ўтказмаслик учун киши ўз аҳволига ва аҳволининг моҳиятига тезроқ тушуниб етмоғи зарур. Бахтнинг салмоғи ва роҳати серорзулик билан белгиланмайди ва қўлга киритилмайди, балки ушалган ва ушалгуси орзулар билангина белгиланади.

ОЧ ОДАМ БИЛАН ТЎҚ ОДАМНИНГ БИР ФАРҚИ

Бир неча кундан бери ҳеч нарса емаган одам билан кунда беш маҳал овқатланиб юрган тўқ одамнинг нонга қарашлари бир хил эмас. Чунки тўқ одам ноннинг суратинигина кўрса, оч одам унинг сийрати — моҳиятини кўради.

ТУЙҒУ

Очлик, чанқоқлик, газаб ва севинч янглиғ ҳислар инсондаги бешта сезги билан пайқалмайди. Масалан, кўзингни юмсанг, кўриш сезгинг тўхтайдди. Кулоғингни бекитсанг, эшитиш сезгинг тўхтайдди. Ёки бўлмаса, қалин қўлқоп кийиб олиб, иссиқ нарсани ушласанг, қўлинг куймайди - теринг тўсилган. Лекин ҳар қандай хийла билан ҳам очликдан қутилиб бўлмайди. Иссиқ ва совуқ, ширин ва аччиқ ҳам кўзга кўринмайди. Лекин ўзлигини кўрсатиб, билдириб туради. Булар туюлади. Туюш туйғу туфайли юзага келади.

ИДДАО

Илгари сурилиб, қатъий ҳимоя қилинган фикрга иддао дейилади. Иддао қилувчи ҳақиқатан ҳам ўз фикрининг тўғрилигига қатъий ишонувчи шахс бўлиши ҳам, ёки шунчаки қайсар кимса бўлиши ҳам мумкин.

ХАЛҚ БИЛАН ҚИЗИҚМАГАН

Агар парвона ўзини шам зиёсига урса-ю, лекин ёнмаса, демак, бу шам шам эмасдир. Халқ билан қизиқмаган, аксинча, ундан нолиган, унинг учун жонини куйдирмаган инсон инсон эмасдир.

ГУНОҲЛАРНИНГ ЭНГ КАТТАЛАРИ

Ҳадиси шарифда уқтириб ўтилганидек, Аллоҳ таолога ширк келтириш ва ота-онага оқ бўлиш ҳамда ёлғон сўзлаш ва тухмат қилиш гуноҳларнинг энг катталаридир.

ЭНГ МАЪҚУЛ ИШ

Аллоҳ таолога фарз ибодатлардан кейин энг маъқул иш — мусулмон кишини хурсанд қилмоқдир. (Ҳадис).

КЕЧИРМОҚ АФЗАЛ

Подшоҳларнинг кечириб юбориб хато қилгани, азоблаб хато қилганидан яхшироқдир. (Бу Ҳадиси шарифда илгари сурилган фикрни бугунги кундаги амнистияга қиёс этиш мумкин).

ШУБҲАЛАР ҲАЛИ АСОС ЭМАС

Шубҳалар сабабли ҳад уришликларни қайтаринглар. Улуғ одамларнинг хато ва камчиликларини кечиринглар, магар Аллоҳ таолонинг ҳадларидан биронтасига тўғри келиб қолса, шундагина уни ижро этинглар. (Бу Ҳадиси шарифда илгари сурилган фикр ҳам бугунги одил судловни ва амнистияни эслатади).

МУНОФИҚ БЕЛГИСИ

Мунофиқнинг белгиси учтадир: ёлғон сўзлаш, ваъдасининг устидан чиқмаслик ва омонатга хиёнат қилиш. (Ҳадис).

ЖАННАТГА ЙЎЛ

Сизларга ва сизларнинг орқаларингизда турган кишиларга башорат (хушxabар) шулки, ҳар ким сидқи дилдан “Ла илоҳа иллоллоҳ” деб гувоҳлик берса, жаннатга киргай. (Ҳадис).

ТАЛОҚ АЛЛОҲГА ХУШ КЕЛМАЙДИ

Ҳалол ва рухсат этилган нарсаларнинг ичида Аллоҳ таолога хуш келмайдигани талоқдир. (Ҳадис).

АШАДДИЙ ДУШМАНЛИК

Кишиларнинг ичида Аллоҳ таолога ёқимсизроғи — ашаддий душманлик қилувчи одамдир.

ҲОЖАТБАРОРЛИК

Ўз ҳожатини бошлиқларга етказа олмайдиган кишиларнинг ҳожатларини етказинглар, бас кимики ўзи етказа олмайдиган кишининг ҳожатини подшоҳга етказса, Аллоҳ таоло қиёмат куни унинг оёқларини пулисирот (сирот кўприги) узра собит қадам қилгай. (Ҳадис).

Изоҳ: шу Ҳадиси шарифда айтилган фикрга суяниб туриб, ғаразсиз ва таъмасиз қилинган воситачилик ҳам савоб ишлардан дейиш мумкин.

СЎЗЛАШИШ ОДОБИ

Бирор киши гапирган пайтида у ёқ бу ёққа қараб қўйса, демак, шу гап омонатдир. (Ҳадис).

КАСБДА БЕҚАРОРЛИК

Қайси бирингизга Аллоҳ таоло бир касб сабабли ризқ етказиб турган бўлса, то ўша касбнинг ўзи ўзгармагунча шу касбни ташламанг. “Қачонки ишлар ўз аҳлидан бошқа кишилар қўлига ўтказилса, қиёматни кутаверинг”. (Ҳадис). Бу огоҳлантиришни шундай тушуниш ҳам мумкин. Кадрлар жой-жойига қўйилмаса, мансабларга нолайиқ кимсалар тайинланса, иш оқсайди, ходимлар орасида норозилик вужудга келади, жамият равнақиға путур етади.

ЁЛҒОН

Ёлғон сўз — заҳарли илон. (Ҳадис). Яъни заҳарли илон ўзгани ҳам, ўз эгасини ҳам чақаверади.

МИШ-МИШЧИ

Бирор кишидан: “Одамлар — томоман бузилиб кетди”, деган гапни эшитсангиз, билингки, ўша одамнинг ўзи кўпроқ бузилгандир. (Ҳадис).

ФАТВО ВА ВИЖДОН

Муфтийлар фатво берсалар ҳам, ўз виждонинг билан иш қил. (Ҳадис).

ҚИЙИН ИШ

Ўзни сақлай олишдан кўра барча нарсани сақлай олиш осонроқ.

ДОНО КИШИ

Оддийликдан улуғликка етиб, оддийликдаги ҳоли билан иш тутадиган ва муомала қиладиган киши энг доно кишидир.

АҚЛИ БОР ОДАМ

Мазлумга яхшилик қилсанг золимдан омонда бўласан. Агар кучлилардан зарар кўрмайин десанг, кучсизларга фойда етказ. Ақли бор одам жанжаллашишдан қочади, дўстлашиш учун келишувчилик эшигини очади.

Алишер Навоий

ОРОЙИШ

Подшоҳнинг оройиши икки нарсада: илм аҳлларини ардоқлашда ва уларнинг сўзларига қулоқ солишда.

ҚАРЗ

Дунёда энг аччиқ ва ғамгин нарса — қарздир.

УЙҚУ ВА ЎЛИМ

Уйқу — енгил ўлим.

Ўлим — оғир уйқу.

ЎЛИМ ВА ҲАЁТ

Ҳар ким қаердан келганини ва қаерга кетишини билса, ўлим ва ҳаёт унинг учун баробардир.

ТАЪМА

**Таъма суриб борар шоҳ томон, зеро -
Таъмадан қутулсанг ўзинг подишо.**

Саъдий Шерозий

ДОНО

Доно одам асир бўлса ҳам амирдир.

ХАЁЛ ВА ҲАҚИҚАТ

Хаёллар — бамисоли кимдир яширинган чодирларга ўхшайди. Уша кимдир ҳақиқатдир.

СЎЗ НИМА УЧУН КЕРАК

Сўз — идрок қилишда сўзга муҳтож бўлганлар учундир. Сўзсиз идрок этган кишининг сўзга эҳтиёжи бўлмайди. Шу ўринда “Яхши отга бир қамчи, ёмон отга минг қамчи”, деган халқ мақоли эсимизга тушиб кетди.

ДЎСТ ВА ДУШМАН

Инсон дўстини тез йўқотиши мумкин. Душманини эса йўқотиши жуда амримаҳол.

АҚЛ ВА ДИН

Ақли бўлмаганнинг дини бўлмас. (Ҳадис).

УМИД

Одамнинг роҳат ва ороми унинг умидида бўлади.

Ҳазрати Али

ТИЛ

Инсоннинг бошига тушадиган бало кўпинча унинг тилидан келади.

Ҳазрати Али

САҲОБА

Саҳоба деб Муҳаммад алайҳиссаломнинг тирик вақтларида Ислом динини қабул этиб, ўзларини кўрган мусулмонларга айтилуради.

САБР

Сабр ҳам мусибатга яраша берилур. (Ҳадис).

ЁМОНЛИК ҚАЙТАДИ

Ёмонлашнинг зиёни ёмонлаган одамнинг ўзигадир.

ҲАСАД

Ҳасад иймонни бузади. (Ҳадис).

МУЛК

Разилларнинг давлати — яхшиларнинг офати.

Ҳазрати Али

ҲАЁ

Ҳаё — доимо яхшилик келтиради. (Ҳадис).

Ҳаёнинг бутун вужуди яхшидир. (Ҳадис).

Ҳаё иймондандир. (Ҳадис).

ЎЛИМ

Ўлимни ёдингдан чиқармагилки, барча ишларнинг оқибатини кўрувчи бўласан.

Луқмони Ҳаким насиҳати

ИШҚ

Ишқ ўтида ёнган киши дўзах ўтидан озоддир, чунки бир марта ёнган кишини яна ёндиришнинг имкони йўқдир.

Фузулийнинг эътирофи

ҚАЛБ

Аллоҳ таоло сизнинг суратларингиз ва амалларингизга эмас, балки қалбларингиз ва ниятларингизга боқар. (Ҳадис).

ЎЛИМ

Ўлишдан аввал ўлингиз. (Бу ҳадиснинг изоҳи кейинги ҳадисда келур).

Ўлим келмасидан бурун, унга тайёргарлигингни кўриб қўй. (Ҳадис).

РУҲ ҲАРАКАТИ

Руҳнинг ҳаракати одимсиз ва аломатсиз бўлади.

САБАБ

Сабаблар Аллоҳ таоло қўлида бир қаламдир, қаламни ҳаракатга келтириб ёзган Аллоҳ таолодир. У истамагунча қалам қимирламас.

СЎЗНИНГ ХАЙРЛИСИ

Сўзнинг хайрлиси далиллари кўп бўлганидир ва энг яхши сўз кўп бўлгани эмас, балки фойдалисидир.

ИЙМОН

Кишидаги учдан бир иймон — бу ҳаёдир; яна учдан бир иймон — ақл, қолган учдан бир иймон эса саҳоват ва олижаноблик бўлади.

Ҳазрати Али

КАМБАҒАЛ

Одатда камбағал мол-дунёга кўпроқ интилади.

Ҳазрати Али

ЁМОННИНГ УЛФАТИ

Ёмоннинг улфати шайтондир.

ЗИЙНАТ (ЖАМОЛ)

Кишининг зийнати чопонида эмас, балки тилидадир.

Ҳазрати Али

ШАРАФ (УЛУҒВОРЛИК)

Инсоннинг шарафи асли ва насли билан эмас, балки фазли ва адаби билан.

Ҳазрати Али

АБЛАҲ КИШИ

Ўз айбини кўрмай, ўзгалар айбини қидириш билан машғул бўлган киши энг аблаҳ кишидир.

Букрот ҳаким

ИНСОННИНГ ТАБИАТИ

Инсон ҳамиша ўзи кўрмаган, эшитмаган ва ўйламаган бир нарсага ошиқдир.

ҲИКМАТ

Дин куфрни тарк этмақдир.

Шамол — оловнинг еми, ҳаёти.

Маъно сўзда кўринмайди ва майдонга чиқмайди; маъно сўзда яшириндир.

ШАФҚАТ ВА ҚАҲР

Одамдаги шафқат гуноҳкорнинг гуноҳини кечирмагунча пинҳондир. Шунга ўхшаш инсондаги қаҳр ҳам гуноҳкорни жазолаганда ўзини танитади.

ВАЛИЙ

Валий худога яқин бандаларнинг ҳомийси.

ШАЙТОННИ ҚУВМОҚ

Ҳақ сўзни айтишдагина жим турманг. Шунда шайтонни қувган бўласиз. (Ҳадис).

МАХФИЙЛИККА МАХФИЙЛИК БИЛАН

Махфий гуноҳингга махфий яхшилик қил. Ошкоро гуноҳингга ошкоро яхшилик қил. (Ҳадис).

САХИЙ

Сахий кишининг хатоларини кечиринглар, чунки Аллоҳ таоло ҳар бир қоқинганида уни тутиб туради. (Ҳадис).

МЕЪЁР

Оз бўлиб кифоя қилиб тургани, кўп бўлиб адаштириб юборганидан яхшидир. (Ҳадис).

ҲИКМАТНИНГ БОШИ

Ҳикматнинг боши Аллоҳдан қўрқмоқдир.

БАХТЛИ КИШИ

Бахтли киши бошқалардан ибрат олувчидир.

АВФ

Кимики одамларнинг хатоларини кечирувчи бўлса, Аллоҳ таоло унга шундай муомалада бўлади. Кимики авф этувчи бўлса, Аллоҳ таоло ҳам унинг гуноҳларини авф этувчи бўлур.

СЎЗ ВА ШЕЪР

Сўзда сеҳр бор, шеърда эса ҳикмат.

ИНСОННИНГ ҰЗ ЙЎЛИ

Ҳар бир инсон нима учун яратилган бўлса, унга ўшанинг йўли осон қилиб қўйилган (Ҳадис). Яъни олим учун илм йўли, ижодкор учун ижод йўли, ҳунар аҳли учун ҳунар йўли осон бўлиш Аллоҳ марҳаматидир.

БОЙ БЎЛУР, ҚАШШОҚ БЎЛУР

Лаззатларни йўқотувчи нарса — ўлимни кўпроқ эсланглар. Кимики камбағаллигида ўлимни кўпроқ эсласа, бой бўлур, бойликда ўлимни камроқ эсласа, қашшоқ бўлур (Ҳадис).

УМРИМИЗНИНГ ҚОЛГАН ҚИСМИ

Огоҳ бўлингки, умрингизнинг қолган қисми бамисоли яшаб турган кунингизнинг қолган қисми кабидир.

СЎЗ НИМА

Сўз ҳақиқатнинг сояси ва парчасидир.

ДАРД

Дард доимо инсонга йўл очади.

ИНОБАТ

Гуноҳ қилишдан воз кечиб, ҳаққа қайтиш инобатдир.

ЎЗЛИК

Ўзини билган Худосини ҳам билади (Ҳадис). Қуръони каримда: “Биз Одам ўғилларини азиз қилдик” дейилган.

КИБР

**Баланд олса ўзини ҳар бир киши,
Тарозунинг бўш палласи, йўқ тоши.**

ШАЙТОННИНГ ҚИЛМИШИ

Сабр ва бардош Аллоҳдан, шошқалоқлик шайтондандир. (Ҳадис).

ДУО

Киши агар дуо қилсаю дуони ота-онасидан бошламаса жафо қилибди. (Ҳадис).

ЖИНОЯТ ВА ЖАЗО

Ер юзида битта жиноятга берилган жазо Ер аҳли учун қирқ кун ёмғир ёққанидан афзалдир. (Ҳадис).

ЯХШИ ГУМОН

Яхши гумон қилиш ҳам яхши ибодат қилиш билан баробардир. (Ҳадис).

ЎЗИГА ЭМАС, СЎЗИГА БОҚ

Нохайрихоҳ одамдан хайрихоҳлик кутиб бўлмайди.

ИККИ ҲОЛАТ

Инсон учун фақат икки ҳолат мавжуд: ё истайди, ёки истамайди. Унинг учун бу борада учинчи ҳолат йўқдир.

ИЙМОННИНГ ХАЙРЛИСИ

Сиз учун фаол иймон маҳмадона иймондан хайридир. (Ҳадис).

ПОРА — ҚОТИЛ

Пора ҳам тузоқ, лекин бу — виждон ва иймон қотили.

МАЪНО НУРИ

Суврат маъно нуридир. Маънонинг суврат билан боғлиқлиги бор. Иккаласи бирлашмагунча нафи ҳам бўлмайди.

ДАВОСИ ЎЗИДА

Ишқни ишқдан бошқа нарса сўндирилмайди.

ҚАБР

Қабр - бу кимгадир жаннат боғларидан бири, кимгадир дўзах қудуқларидан биридир. (Ҳадис).

ТАВБАНИНГ ШАРОФАТИ

Гуноҳдан тавба қилувчи киши гуноҳсиз одам билан баробардир. (Ҳадис).

ФАКИҲ

Нарсанинг асосини билган киши фақиҳдир.

ОДАМНИНГ БИР ХИСЛАТИ

Одам ман этилган нарсага очкўз бўлади.

ВУЖУДНИНГ ЕЛКАНИ

Инсон вужуди кемасининг елкани — иймон. Елкан бўлса, кемани кўзланган манзилга олиб бориш мумкин.

ЯҚИНЛАР ВА БЕГОНАЛАР

Ошиқ ва маъшуқа ўртасида таклифнинг йўқлиги қандай яхши! Таклиф, тақаллуф ва тортинишлар — бегоналар учун.

ЖАННАТ ГУЛИ

Севги шундай бир жаннат гулики, қаҳратонда музламас, саратонда сўлимас.

ҚАЙТМАС НАРСА

Бир кетган уят қайтмайди.

ГУРУР

Мен бошсиз қолишдан қўрқмайман, юзсиз қолишдан қўрқаман.

Ориятли одамнинг гапи

ЗИЁНИНГ ЎЗАГИ

Ёмонлашнинг зиёни ёмонлаган кишининг ўзигадир.

КЎЗГУ

Одам одам учун кўзгудир. Лекин ўзингдаги қусурдан кўра ўзгадаги нуқсонни кўрмоқ осонроқ туюлади.

БИЛИБ ОЛМОҚ УСУЛИ

Инсонни танимоқчи бўлсангиз, уни гапга солинг: сўзидан уни ким эканини билиб оласиз.

БИР НАРСАГА ОШИҚЛИК

Инсон ҳамиша ўзи кўрмаган бир нарсага ошиқдир. Шу ошиқлик уни доимо тебратиб туради.

КЎПИНЧА

... **Кимдир** пиширади, кимдир туширади.

ДУНЁ КИМГА ТОРУ КИМГА КЕНГ

Ўз уйига сиғмаган эркак ҳеч қаерга сиғмайди.

...ЯХШИ АЁЛ

Ўз уйида зериккан аёл яхши аёл эмас.

ОСМОН

Осмон эгик... Шунинг учун ҳам у тепамизда — юқорида.
Сўфи Оллаёр

ОЙ

Ой эгилиб чиқади... Шунинг учун ҳам у тобора тўлишиб боради.

Алишер Навоий

ЕР

Ривоят. Айтишларича, икки қўшни бир парча ерни талашиб қолишибди.

— Бу ер меники, — дебди бири.

— Йўқ, бу ер меники, — дебди иккинчиси. Шунда Ердан садо чиқиб:

— Икковинг ҳам меники, — дебди.

Бу садо туфайли икки қўшни жаҳолат отидан тушиб, охиратни ўйлаб қолишибди-да, мурсога келишибди. Зотан, Ер ҳамма нарсанинг онаси ва эгаси, у барча нарсани ўз бағрига олаверади.

ТАРАДДУД

Ўлимни эсламаган билан у узоқлашмайди, уни эслаган билан у яқинлашиб қолмайди ҳам. Ажал белгиланган онда (бир сония олдин ҳам эмас, бир сония кейин ҳам эмас) етиб келади ва ўз ишини қилади. Шунинг учун ҳам тушкунликка тушмай

тириклик завқ-шавқини суриб яшамоқ керак. Лекин киши абадий эмаслигини унутмай, кексайган сари ўлимни кўпроқ эслаб қўйиб, унга тараддуд кўра боришида хосият кўп.

Турмушдан аёнким, тараддуднинг тури кўп. Тўй тараддуди, байрам тараддуди, йиғим тараддуди ва ҳоказо. Бинобарин, **олдиндан ҳозирлик кўришга тараддуд дейилади.** Илгарилари қатъий амалда бўлган, эндиликда деярли унутилаёзган, ўзига хос бир тараддуд бўларди. Бу тирик кишининг, ҳаттоки айғиротдек соғлом одамнинг ўз ўлимига, яъни дафн маросимига ва бундан кейин йил давомида бўладиган маъракаларига илгаритдан тайёргарлик кўриб қўйишидир. Булар асосан васият, ўлимлик ва кафанлик ҳозирлашдан иборатдир.

ВАСИЯТ

Васият асосан икки хил бўлади. **Биринчиси**, марҳум ёки марҳуманинг ўз яқинларига айтиб ёки ёзиб қолдирган топшириғи, истаги, насиҳати. (Оғзаки васият шаръан ҳуқуқий бўлиши учун уни камида икки нафар гувоҳ ўз қулоғи билан эшитган бўлиши шарт). **Иккинчиси**, буюк зотнинг ёки ота-боболарнинг ўз издошларига, авлодига айтиб ёки ёзиб қолдирган ўғити, панд-насиҳати, кўрсатиб кетган йўл-йўриғи. Соҳибқирон Амир Темурнинг “Тузуқлар”и маълум маънода ана шундай васиятга мисол бўла олади. Васият матни ёзилган қоғоз (ҳужжат)га **васиятнома** дейилади.

Отанинг фарзандлари ва яқинларига айтган васияти ёки ёзиб қолдирган васиятномасида ер-сув ва мол-мулкни ворисларга мерос сифатида белгилаб берилмаган. Мерос тақсимлаш шарият қонунлари бўйича амалга оширилган. Масалан, ота васиятномасида аччиқ устида ёки бошқа сабаб билан бирор ўғли, қизи, хотинини меросдан маҳрум қилган бўлса, қозихонада уламолар кенгашида шу ҳолат алоҳида шаръан ўрганиб чиқилган. Агар марҳум кўзда тутган ваз ўринли деб топилса, васиятнома тўлиқ кучида қолган, агарда келтирилган ваз ўринсиз деб топилса, васиятномага тузатиш киритилган, вориснинг ворислик ҳуқуқи тикланган. Мол-мулкнинг муқаддаслигига қатъий риоя қилинган.

Одатда васиятлар ва васиятномаларда маънавиятга доир нарсалар кўзда тутилган. Бунга олис ўтмишимиздан ва яқин

кечмишимиздан бир-иккита мисол келтирамиз. Соҳибқирон Амир Темур ўзидан кейин тахт вориси қилиб невараси Пирмуҳаммад мирзони тайинлаган. Бироқ қонуний вориси у ёқда қолиб, ўрнини бошқа бир невараси - Халил Султон эгаллаб олган.

Маълумки, Бобур мирзо 1530 йилнинг 26 декабрида 47 ёшида ўзи асос солган бобурийлар салтанати пойтахти Аграда вафот этган ва ўша ерда дафн қилинган. Орадан 9 йилча ўтгач, 1539 йили унинг васиятига кўра хоки Кобулга келтирилиб, ўзи бунёд эттирган “Боғи Бобур”га қўйилди. Шу ўринда бир савол туғилиши мумкин. Хўш, нима учун ўз хокини киндик қони тўкилган ва биринчи пойтахти бўлган Андижонга эмас, ёки бўлмаса, катта бобоси бўлмиш соҳибқирон Амир Темур сағанаси ёнига эмас, Кобул шаҳрига қўйишни васият қилди? Бизнингча, бунинг иккита сабаби бор. **Биринчидан**, бутун Туркистон мамлакати (шу жумладан, Андижону Самарқанд ҳам) ўша кезлари унинг рақиби бўлмиш шайбонийлар ихтиёрида эди. **Иккинчидан**, Бобур подшоҳлик тожини Кобулда кийди, шу ерда “Бобур подшоҳ” дея имзо қўя бошлади. Шу билан бирга Бобурнинг балоғат ёшига етган фарзандлари, шу жумладан, тўрттала ўғли ҳам, Кобулда таваллуд топганлар ва буларнинг авлодлари - бобурийлар Ҳиндистонда 332 йил ҳукмронлик қилдилар. Хуллас, Бобурнинг ўзи учун мангу уйқу маскани қилиб Кобулни танлаши бу шаҳарда зурриёд қолдириши билан боғлиқ деб ҳисоблаймиз.

Энди яқин ўтмишимиздан васиятга доир иккита мисол келтирамиз. XX асрнинг атоқли уламоларидан бўлмиш Қози домла - мулла Фозилхўжа эшон ўлим шарбатини ичиши яқинлашганини сезгач, “жанозамни Алихонтўра Соғуний ҳазратлари ўқисалар...” деб васият қиладилар. Бу васият сўзсиз амалга оширилган. Орадан кўп ўтмай, машҳур ва пешво уламоларимиздан бири, Амир Темурнинг “Тузуқлар” китобининг таржимони ва ноширларидан бўлмиш Алихонтўра Соғуний ҳазратлари 91 ёшда вафот этадилар. Ул улуг зотнинг васиятлари бундай бўлган: “Бул ожиз бандани шайх Зайниддин бобо қабристонига - мулла Фозилхўжа эшон ёнига дафн этинглар”. Бу васият ҳам сўзсиз бажарилган. Шундай қилиб, ўтган асрнинг эллигинчи-олтмишинчи йилларида собиқ Ўрта

Осиё республикалари ва Қозоғистон мусулмонлари диний идорасининг раиси шайх Зиёвуддинхон Бобохоновнинг сафдошлари бўлган икки улуғ зот - мулла Фозилхўжа эшон ва Алихонтўра Соғунийларнинг қабрлари ёнма-ён дидир. Бизнинг хилхонамиз ҳам шайх Зайниддин бобо қабристонидида бўлгани боис мазкур мазористонни вақти-вақти билан зиёрат қилиб турамиз, ахир, ҳаёт йўлимизнинг энг сўнгги қисми - охириги манзилимиз шу ерда бўлади-ди.

Васиятни бажармаслик ножоиздир. Бу виждон ишидир. Ҳуқуқшуносликда **васият мажбурияти** деган тушунча ҳам бор. Фуқаролик ҳуқуқидида васият юзасидан ворислар зиммасига муайян шахс (шахслар) фойдасини кўзлаб бирон-бир мажбуриятни юклашга васият мажбурияти дейилади. Васият мажбурияти билан алоқадор ҳуқуқий меъёрлар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 1120-моддасидида белгилаб берилган. Васиятномага оид қонун-қоидалар эса шу Кодекснинг 1120— 1131— моддаларидида белгиланган. Ҳар бир фуқаро, айниқса, зиёли одам буларни билиб қўйиши фойдадан ҳоли эмас.

ЎЛИМЛИК

Тўй-ҳашам маслаҳат билан бўлади. Ўлим эса бемаслаҳат, тўсатдан келади. Шунинг учун ўзига тўқ ва имконияти бор шахслар ўз дафн маросимлари ва бундан кейинги маъракалари учун олдиндан мол-мулк ёки маблағ белгилаб ёки ажратиб қўйганлар. Бунга **ўлимлик** дейилган. Ўлимликни ўтмишда навқирон киши ҳам, кексалар ҳам белгилай берганлар. Ёшга қаралмаган, чунки ўлимнинг ҳақ эканини қанчалик эрта ҳис этиб, унинг муқаррар эканини қанчалик эрта тан олинса, қазою қадар ҳамиша ҳозир у нозир эканига бўйсунилса, бу Аллоҳ таолога хуш келади, умр узокроқ бўлиши мумкин, деган ақидага риоя қилувчилар кўп бўлган. Ўлимлик ажратиш ёки белгилашнинг моҳияти шундаки, марҳумни дафн этиш ва бундан кейинги маъракаларининг оғирлиги ҳеч кимга тушмайди, яқин кишилари, масалан, ворислар орасидида ҳеч бир сансалорликлар, “уни қилдим, буни қилдим” каби ярашмаган миннат қилишликлар юз бермайди. Қариндош-

уруғлараро совуқчиликлар келиб чиқмайди. Мархумнинг ўзиники ўз кунига яраган. Мана, гап қаерда!

Ўлимлик худди етим ҳақи сингари дахлсиз бўлган. Уни мархумнинг дафн маросими ва бундан кейинги маъракалари учун сарфланган, агар ортиб қолса, йил оши ўтгач, етим-есирларга, мактаб ва мадраса талабаларига, қабристон ходимларига тақсимлаб берилган. Энди ўлимликка оид бир ҳаётий мисол келтирамиз.

Ҳаётий мисол. Бобом Иброҳимхожи Абдукаримбой ўғилларининг бир неча оиласидан ўн тўрт ўғил ва саккиз қизлари бўлган. 1925 йилнинг қаҳратон қишида зотилжам касалига учраб, қазоси яқинлашганини сезгач, Ҳожи ота барча оила аъзоларини ёнига чорлайди (булар орасида хотин-халаждан ташқари ёшлари эликка яқинлашиб қолган ўғил-қизлари қаторида ҳали гўдак бўлган ўғиллари ҳам бор эди, фақат Германияда - Берлин университетиди ўқиётган Аҳмаджон ва Абдумажид исмли ўғиллари ҳозир эмасди) ва Кўкча даҳа Оқилон мавзеидаги боғларидан бирини ўлимликка ажратганини эълон қилади ва ўлимликка мутасадди қилиб, энг тақводор ва ишбилармон ўғли Исмоилбойни тайинлайди. Исмоилбой амаким ўша боғни сотмайди, балки ўз маблағи ҳисобидан бобомларнинг дафн маросимлари ва ундан кейинги маъракаларини мўл-кўл қилиб, сахийлик қилиб ўтказди. Шу тариқа балоғатга етмаган амаки-аммаларимнинг ҳам, бошқа ворисларнинг ҳам моддий бойликларига ҳеч бир зиён етмайди. Ўлимликка ажралган боғ Исмоил амакимнинг мулкларидан бирига ўз-ўзидан айланиб қолади. Кейинчалик - ўтган асрнинг ўттизинчи йилларининг охирида мусодара қилинган ўша ўлимлик боғ ҳудудида ҳозир саккизта хонадон ҳовли қилиб ўтирибди.

Уч нафар гўдаги билан 1944 йили - 28 ёшида бева қолган менинг меҳрибон, мунис ва мушфиқ онам Офтоббиви Миролим қизлари балоғат ёшига етишим биланоқ менга бундоқ васият қилган эдилар: “Болам, сенинг отанг — менинг кўз очиб кўрганим урушда бедарак кетиб, орадан шунча йиллар ўтгач бўлса-да, мен учун тирик, ўлмаган. Умримнинг охиригача кутаман. Қачонки, куним битса, ўшанда иккаламизга бир пайтда жаноза ўқитасан, отангга ғойибона, албатта. Барча маросиму

маъракаларимиз бирга ўтсин”. Бутун умрини биз уч нафар фарзандига фидо қилган онаизоримнинг бу васиялари 1998 йилнинг 7 апрель куни — Қурбон ҳайити намозидан кейин 35 мингча жамоат иштирокида адо этилди.

Онам отамни 54 йил кутдилар. То ўзлари вафот этмагунларича, отамни ҳам тирик деб билдилар, вафот этганга чиқармадилар, тириклар рўйхатидан туширмадилар. Бу чин садоқат ва вафодорлик намунасидир, десак адашмасак керак. Камина бу гапларни Офтоббиви менинг онам бўлгани учунгина эмас, Офтоббивидаги чин садоқат ва вафодорлик — ўзбекча таълим -тарбиянинг, кўҳна маҳалларимизда ҳамиша барқарор бўлган миллий муҳитнинг меваси, самараси деб билганим учун ҳам ёзишга жазм этдим. Шундай оналаримиз бўлган, ҳозир ҳам бор ва бундан кейин ҳам бўлади. Яна шуки, аёлларнинг чин садоқатли ва вафодор бўлишига эркаклар ҳам шундай фазилатлардан ҳоли бўлмаликлари керак. Хиёнатга, вафосизликка дуч келинганда, ҳеч бўлмаганда, орага совуқчилик тушади, кўнгилда доғи қолади. Камина қулай пайтдан истеъфода қилиб, муаллифлик ҳуқуқимдан фойдаланиб, яна шуларни ёзаманки, охири марта беш ёшимда ўттиз яшарлик сиймосини кўрганим отам билан, кексайганида ҳар куни эрталаб мени ишга кузатиб қўйиб ва кечқурун эшик олдида кутиб олувчи онам билан фахрланаман. Бу — гуруримнинг куртаги, бошланиши. Умуман эса, ўзбек бўлиб дунёга келганим учун, Ўзбекистонда яшаётганим учун, мустақил Ўзбекистоннинг бир фуқароси, қалам аҳлидан бири бўлганим учун фахрланаман ва кун-соатим битгач, хоким шу азиз ва муқаддас тупроққа қўйилишини иштайман.

КАФАН

Маълумки, турли халқларда ўлик кўмиш турличадир. Масалан, христианларда марҳум ёки марҳуманинг жасади тўлиқ кийинтирилиб, усти ёпиладиган тобутга солиб, қазилган чуқурликка — тўғридан-тўғри ерга қўйиб, устига тупроқ тортиб бекитилади.

Бизким, ўзбекларда марҳум ёки марҳумани ерга топшириш бундан бошқачадир. Христианларда қабр фақат гўрдан иборат бўлса, ўзбекларда (шунингдек, бошқа мусулмон халқларда ҳам) қабр икки қисм — гўр ва лаҳаддан иборатдир... Гўр — қабрнинг

устки қисми, лаҳад эса гўрнинг ён томони мисоли горсимон қилиб қазиладиган остки қисмидир. Мурда ана шу остки қисмга — лаҳадга қўйилади ва лаҳаднинг худди горнинг оғзига ўхшаш туйнугига гувала қадаб, гувалалар ораси кесаклар билан бекитилади (лаҳадга — мурданинг устига тупроқ тушмаслиги учун), сўнгра қазилган тупроқ гўрга аста ташланади, қабрнинг гўр қисми тупроқ билан тўлади, лаҳаддан қазиб олинган тупроқ ташқарида қолади — дастлабки йилларда қабрнинг усти тупроқдан иборат гумбаз бўлишига сабаб ана шундадир.

Бизким, ўзбеклар (шунингдек, бошқа мусулмон халқларда ҳам) ўлик кафанлаб кўмилади. Дафн олдидан ювғучи томонидан гусл қилдирилган жасад ўраладиган матога кафан дейилади. У оқ ёки малла рангдаги юпқа газлама — бўз, дока ва сурпдан қилинади, ҳозир кафанликка асосан оқ сурп ишлатилмоқда. Кафан мурданинг бўй-бастига ўлчаб, аёлларга беш бўлак қилиб, эркаларга уч бўлак қилиб бичилади. Кафанлик матоси оддий газламадан бўлиши шоху фуқарога ҳам, бою гадога ҳам шариат буюргани ҳам шу! Кафанлик барчага бир хилдир. Халқимизда кафанликни навқирон ёшидаёқ сотиб олиб, бисотга қўшиб қўйиш одати ҳам бор. Бу фикрнинг исботи учун бир ҳаётий мисол келтирамиз.

Ҳаётий мисол. Ўн тўққизинчи асрнинг охириги чораги — йигирманчи асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган она томондан бобом Миролим ота Мирқосим ўғиллари 33 ёшга борар-бормасданоқ ўзларига кафанлик ҳозирлаб қўйган эканлар, гарчи 73 ёшда вафот қилган бўлсалар-да. Орада ўтган 40 йил мобайнида ўн марталаб кафанликларини янгилаганлар. Маҳаллада кимдир тўсатдан вафот этиб қолса-ю, кафанлик ҳозирлаб қўймаган бўлса, бобом ўз кафанликларини дарҳол сандиқдан олдириб, олиб чиқиб берганлар, савоб учун! Шу ўринда таъкидлаш лозимки, собиқ иттифоқнинг асосий пахта базаси бўлган Ўзбекистон халқи кафанлик газламага ёлчимаган пайтлар юз бериб турган. Кейинги йилларда кўпчилик нафақага чиққач, кафанлик сотиб олмоқда. Ҳа, айтгандай, кафанлик мутлақо ҳалол топилган маблағга олинишига қатъий риоя қилинади. Бу охиратни ўйлаб қолишнинг бир ифодаси бўлса керак. Охиратни эслаган, охиратини ўйлаб қолган одамдан ёмон ишлар, ножўя қилмишлар юз бермайди. Муҳими ҳам шу.

Шунинг учун ҳам китобимизнинг охирида васият, ўлимлик ва кафан мавзуларига атайин тўхталиб ўтдик. Токи, охират сафарига ёруғ юз билан борайлик. Ахир соғлом одамнинг ўйнаб-кулиб, ҳаёт завқ-шавқини суриб юрган бахтиёр дамларида ҳам ўлимни бир эслаб қўйишида ҳикмат кўп, олдиндан тараддуди кўрила борган иш хосиятли бўлади. Жаннат қабр ёруғлугидан бошланади, дейдилар.

МАНФААТ

Инсон эҳсоннинг кули.

МОЙИЛЛИК

Одамлар ўз подшоҳларининг динига эътиқод қиладилар.

ЭНГ ТОТЛИ НАРСА...

Ҳаёт.

ИБОДАТНИНГ ИЛИГИ

Дуо - ибодатнинг илиги.(Ҳадис.) Бинобарин, дуода ҳикмат кўп. Имом Аъзам раҳматуллоҳ алайҳ мазҳаблари - ҳанафия мазҳабидаги буюк уламолар, шу жумладан, имом Мотуридий ҳазратлари таълимотида жузъий ихтиёр тушунчаси бор, яъни тақдир ҳақ, бандаларнинг феълени Аллоҳ яратган, аммо Аллоҳ таоло иймон ва куфрни, яхшилик ва ёмонликни яратиб, буларни танлашда бандага жузъий ихтиёр ҳам бериб қўйган. Бу ҳақда юқорида келтирилган «Тақдир» деган мақолада қисқача айтиб ўтган эдик. Масала жиддий ва кундалик турмушимиз билан узвий боғлиқ бўлгани учун бу борада яна қисқача тўхтаб ўтамиз.

Алқисса, ҳар неки тақдир қилинган бўлса, бу дунёда у асло ўзгармайди, демак, ҳар ишни қилишни муддао этмоқ, орзу қилмоқ, истамоқ одобдан эмас, густоҳлик - адабсизлик, ҳаддингизни билинг, адабга мувофиқ, ишларни қилишга урининг, шунга одатланинг, деб таълим берадилар Алишер Навоий ҳазратлари: тақдир ҳақ, унга ишониш иймондандир. Бироқ тақдирнинг муқаррар экани инсонни хайрли, савобли

ишлардан, ғайрат-шижоатдан, саъй-ҳаракатдан асло тўхтатмаслиги керак. Инсонга берилган жузъий ихтиёр бўйича интилиб, яхши амаллар қилиши лозим. Инсон уч ҳол билан - биринчидан, таваккул қилмоғи - барча ишларида буткул Аллоҳга таянмоғи билан, иккинчидан, самимий илтижолари билан, учинчидан, дуога мувофиқ чиройли саъй-ҳаракатлари билан тақдирга пешвоз чиқмоғи лозим. Навоий бу фикрида ҳам Қуръони карим ва ҳадиси шарифга суянади. Аллоҳ таоло айтади: «кимки Аллоҳга таваккул қилиб таянса, У зот унга етарлидир. («Ат-талоқ» сураси, 3-оят.) «У ўлимни ва ҳаётни иш-амал жиҳатидан қайси бирингиз энг яхши (ҳаракатда) эканлигингизни имтиҳон этмоқ учун яратди. У мутлоқ ғолиб ва бениҳоя мағфиратли - кечиргувчидир». («Ал-мулк» сураси, 2-оят.)

«Тақдирдаги нарсани қайтара олувчи омил борми?» деган ўта нозик саволга ҳадиси шарифлардан жавоб топилади: «Қадарни дуодан ўзга ҳеч нарса қайтара олмайди, умрни яхшилиқдан ўзга ҳеч нарса зиёда қила олмайди». (Имом Аҳмад ибн Ҳанбал ривоятлари). «Эҳтиёт бўлмоқ қадардан қутилмоққа фойда бермас. Лекин дуо бошга тушган ва ҳали бошга тушмаган мусибатни қайтаришда фойда берур. Бас, эй Аллоҳнинг бандалари! Сизлар дуога ёпишингизлар! (Аҳмад ибн Ҳанбал, Табароний ва Абу Йаъло ривоятлари). Яна бир ҳадиси шарифда бундай дейилади: «Дуо қазони қайтаради (балони даф этади). Яхшилик ризқни орттиради. Бунда гуноҳи туфайли ризқидан маҳрум бўлиши мумкин». Эътиқодга кўра, ризқ ҳам тақдир қилинган нарсадир.

Бизким, ўзбеклар ҳанафий мазҳабидаги бошқа мусулмонлар қаторида Қуръони карим оятлари ва ҳадиси шарифларга риоя қилган ҳолда дуога қаттиқ ёпишиб олганмиз. «Бир дуо қилиб кўйинг» дея ўзи улуғ ёки ёши улуғ кишилардан дуо сўраймиз ва ўзимиз ҳам ётганимизда ҳам, турганимизда ҳам, еган-ичганларимизда, учрашганимиз-у хайрлашганимизда ҳам, бахтиёр дамлару мусибатли онларда ҳам дуо қилишни унутмаймиз. Айниқса, беш вақт намоздан сўнг жойнамоз устида қилинган дуо ижобат бўлғусидир, деб биламиз. Лекин дуо қилишда ўзига хос тартиб-қоида ва адаб бор. Дуо бошлашдан олдин фикр бир жойга тўпланади (фаромуш ҳолда қилинган дуо мукамал бўлмайди), Аллоҳга мурожаат қилинаётгани сабабли ҳушёр тортилади, икки қўл манглай баробар юқорига

кўтарилади ва ихлос билан Тангри таолога илтижо қилинади - ният билдирилади. Икки кафтнинг очич ва бир-бирига туташ ҳолда манглай баравар юқори кўтарилишининг хосияти шундаки, дуо асносида Аллоҳ таолонинг нури кафтларингизга тушиб туради, дуо сўнггида ана шу нурланган кафтларингизни икки бетингизга суртасиз - фотиҳа ўқийсиз. Бундан икки бетингиз зиё олади. Ихлос билан дуо қилувчи кишиларнинг юзларидан нур ёғилиб туришининг - нуроний бўлишларининг боиси ана шундадир. Бир қўл билан, ёки кафтларни бетларга сурмасдан, шоша-пиша ёки беҳафсала фотиҳа ўқишлик дуо одобига зиддир. Аллоҳ таолодан ишонч билан, ихлос билан тилак қаттиқ тиланиши лозим.

Алишер Навоий «Муножот» асарларида Аллоҳ таолога илтижо қиладиларки, «Илоҳий, агар хислатим эгридир, ниятим туздир, бу жиҳатдан агар қўрқинчим бордир, аммо уммидим бирга юздир». Қаранг, бирга юздир дейилмоқда. Бу иймон-эътиқоднинг кучлигидандир. Зеро, Яратганнинг даргоҳи кенг, муруввати чексиздир. Умид ёлғиз Ундандир. Ниятни кенг ва улуғ қилаверайлик. Ўзи ярлақаб юборса ажаб эмас. Биз эса яхши амалларимиз билан, эл-юртнинг дуосига сазовор бўла бориб, ўз тақдиримизга пешвоз юраверайлик.

ТОНГНИНГ ШОМИ ҲАМ БОР

Бизким, ўзбеклар ҳақиқатан ҳам файласуф халқмиз. Ҳар бир ишимизда, ҳатто юриш-туришимизда ҳам бир олам маъно, сабоқ оларли ўрнатилган бор. Бунинг исботи учун яқинда юз берган бир воқеани мисол келтирамиз.

Одам қаторига кириб, маҳалламизда ўтадиган тўйлар, маросимлар ва маъракаларга таклиф этила бошлаганимизга ҳам анча йиллар бўлиб қолди. Одатда бу йиғинларга ҳар бир кўчада яшовчи қўшнилар ўзича бир гуруҳ бўлиб, турна қатор тизилишиб, саф бўлиб боради. Саф бошида қўшнилардан ёши энг улуғи юради. Бунда лавозим, амал ёки бадавлатлик роль ўйнамайди. Кечагидек ёдимизда, камина сафнинг энг охирида бўларди, асо тутган кексаларнинг шошилмай қадам босишларига мос секин одимларди. Йиллар ўтган сайин сафдаги ўрнимиз олдинга силжий бошлади. Анча йиллар ўрнимиз сафнинг ўртасида бўлди. Кейин... Кейин эса...

... Яқинда, кўча бошида тўпланиб бўлингач, қўшнилари каминага қараб, “Қани, ҳожи ака, йўл бошланг, кетдик”, дея мурожаат қилишди. Қўшниларига бир-бир қараб чиқиб, аниқладикки, ўтган гал гуруҳимизга сафбоши бўлиб тўйхонага етаклаб борган фалончи ҳожи акамиз энди орамизда йўқ эди. Эвоҳ! Бугун унинг хотира маъракасига бораётган эканмиз...

Маърака манзилига боришда қўшниларига етакчилик қилиб, олдинда – саф бошида юрганимиздан фахрланиб, шундай улуғ ёшларга етказгани учун Аллоҳ таолога ҳамду санолар айтиб, шукроналар билдириб бордик. Қайтишда эса қалбимизда қандайдир ўкинчсимон туйғу уйғонди. Йўқ, бу афсусланиш, ачиниш эмасди. Бу тонгнинг шоми ҳам борлигининг ёдга тушиши эди...

... Шу пайт шундай ёнгинамиздан яп-янги енгил машина ўтиб кетди. Ундаги радиодан ёш хонанданинг “Буни ҳаёт дейдилар” деган ёқимли ва таъсирли қўшиғи эшитиларди.

СЎНГГИ СЎЗ ЎРНИДА

... Ҳурматли китобхон! Шундай қилиб, ушбу тўплам билан танишиб чиқдингиз, яъни биз билан мулоқотда бўлдингиз. Агар сизнинг қалбингиз ва шуурингизда айтган сўзларимизга хайрихоҳ бир туйғу уйғонган бўлса, ўзимизни бахтиёр деб билардик. Дейдиларки, кўзда бир нур бўлмаса, у бутун оламни тўлдириб турган нурни кўра олмайди, юракда ишқ зарраси бўлмаса, улкан муҳаббат туғилмайди. “Ёруғлуғ” буюк нурнинг бир зарраси, она Ватанимиз, улуғ халқимиз ва бой тарихимизга ҳурматимиз ва муҳаббатимиз ифодаси бўлиб қолишига умидвормиз. Ниятимиз шуки, бу ёруғ жаҳонда Ўзбекистон деган юрт, ўзбек деган халқ дунё тургунча турсин, Тошкентимиз абадий бошкентимиз бўлиб қолсин, руҳимиз тетик, кайфиятимиз чоғ бўлиб, маънавий етукликка эришиб, буюк миллатлар қаторида юрайлик.

МУНДАРИЖА

“Ёруғлуғ” ҳақида	3
<i>Муаллифдан</i>	5

Биринчи боб Юртнинг юраги

Иккинчи боб

Ўтмишни унутганнинг келажаги бўлмайди

<i>Турк</i>	27
<i>Ўзбек</i>	29
<i>Турон</i>	53
<i>Ислоҳ ва турон</i>	60
<i>Туркистон</i>	72
<i>Туркистоннинг қўшилари</i>	81

Учинчи боб Олтин бешик

<i>Ватан нима?</i>	91
<i>Тупроқ</i>	93
<i>Маданий қатлам</i>	94
<i>Тарихий ватан</i>	95
<i>Ватан туйғуси</i>	98
<i>Ватан соғинчи</i>	107
<i>Ватан қайғуси</i>	109
<i>Суврат ва сийрат</i>	115

Тўртинчи боб
Тафаккур нурлари

<i>Сўз</i>	132
<i>Гап</i>	132
<i>Тил</i>	133
<i>Қалам</i>	133
<i>Қоғоз</i>	134
<i>Руҳ</i>	137
<i>Жон</i>	139
<i>Фаришта</i>	139
<i>Иймон</i>	141
<i>Эътиқод</i>	143
<i>Маслак</i>	143
<i>Тақво</i>	144
<i>Ҳамият</i>	144
<i>Шарм</i>	144
<i>Ҳаё</i>	144
<i>Ор</i>	145
<i>Андиша</i>	145
<i>Номус</i>	145
<i>Виждон</i>	146
<i>Инсоф</i>	146
<i>Гурур</i>	147
<i>Ифтихор</i>	148
<i>Онг</i>	149
<i>Ақл</i>	153
<i>Ақлий ва жисмоний меҳнат</i>	156
<i>Тафаккур</i>	160
<i>Фикр</i>	161
<i>Фалсафа</i>	162
<i>Тасаввур</i>	164
<i>Хотира</i>	165
<i>Хаёл</i>	165
<i>Қобилият</i>	166

<i>Иқтидор</i>	167
<i>Истеъдод</i>	167
<i>Салоҳият</i>	168
<i>Даҳо ва даҳолик</i>	168
<i>Халқ даҳоси</i>	169
<i>Ирода</i>	170

Бешинчи боб

Инсонлик шарафи

<i>Одам</i>	172
<i>Одамнинг бошқа жонзотлардан асосий фарқлари нимада? ...</i>	173
<i>Шахс</i>	174
<i>Сиймо</i>	177
<i>Аждод ва авлод</i>	177
<i>Уруф</i>	178
<i>Қабила</i>	179
<i>Аймақ</i>	180
<i>Эл</i>	181
<i>Элат</i>	181
<i>Халқ ва аҳоли</i>	185
<i>Фуқаро</i>	195
<i>Миллат</i>	196

Олтинчи боб

Жамият жилолари

<i>Оила</i>	203
<i>Ўзбек оиласи</i>	204
<i>Отинлар</i>	211
<i>Кафоат</i>	213
<i>Маҳалла</i>	214
<i>Тобуткашлик нима?</i>	215
<i>Муомала</i>	216
<i>Жамият</i>	217
<i>Жамият ва шахс</i>	218

<i>Жамоатчилик фикри</i>	220
<i>Давлат тафаккури</i>	224

Еттинчи боб

Маънавият машъали

<i>Аллоҳ таоло</i>	227
<i>Пайғамбарлар</i>	229
<i>Илоҳий китоблар</i>	230
<i>Қуръони карим</i>	231
<i>Ҳадиси шариф</i>	232
<i>Фиқҳ</i>	232
<i>Ҳалол ва ҳаром</i>	234
<i>Маънавият</i>	235
<i>Маънавият ва истеъдод</i>	235
<i>Маърифат</i>	237
<i>Маърифатпарварлик</i>	237
<i>Маданият</i>	239
<i>Мафкура</i>	241
<i>Тарбия</i>	245
<i>Насаб ва ҳасаб</i>	258

Саккизинчи боб

Таҳлил ва талқин

<i>Энг улуг бахт</i>	262
<i>Моҳият</i>	262
<i>Аллоҳ илмидан бир парча</i>	262
<i>Ўзининг ҳифзи ҳимоясида</i>	262
<i>Унинг жуфти йўқ</i>	262
<i>Унутилмас зот</i>	263
<i>У ҳамма жойда мавжуд</i>	263
<i>Курси</i>	263
<i>Аёнлик</i>	263
<i>Муҳаммад алайҳиссалом ўзлари ҳақида</i>	263
<i>Муҳаммад алайҳиссалом фазилятлари</i>	264

<i>Жуфтлик раво</i>	266
<i>Одамнинг яратилиши</i>	266
<i>Одамнинг машириқи ва мағриби</i>	267
<i>Одамнинг уч ҳолати</i>	267
<i>Одамнинг шайтондан фарқи</i>	268
<i>Одамзот кўпайишининг сабаби</i>	268
<i>Одамнинг икки хусусияти</i>	269
<i>Зот</i>	270
<i>Зоту насаб</i>	270
<i>Ўзни ҳис этмоқ</i>	270
<i>Тушунча</i>	270
<i>Руҳ</i>	270
<i>Таваккал Аллоҳга</i>	271
<i>Иншооллоҳ</i>	271
<i>Дин</i>	271
<i>Марҳамат дини</i>	271
<i>Намоз</i>	272
<i>Иймон ва намоз</i>	272
<i>Муслмонлик аста-секинлик билан</i>	272
<i>Тасаввуф</i>	272
<i>Улуғ саҳобалар</i>	273
<i>Ваҳий</i>	273
<i>Валийнинг шарофати</i>	274
<i>Олим билан валийнинг бир фарқи</i>	274
<i>Ҳалол ва ҳаром</i>	274
<i>Натижа ва самара</i>	274
<i>Масжид</i>	275
<i>Мусалло</i>	276
<i>Имом</i>	276
<i>Иноят</i>	277
<i>Густоҳ ва густоҳлик</i>	279
<i>Чечак ва гул</i>	279
<i>Яратма ва ясама</i>	280
<i>Тавба</i>	281

<i>Поклик ва пок-покизалик</i>	283
<i>Исм</i>	284
<i>Аъло исмлар</i>	291
<i>Улуғлик — маънавий мангулик</i>	291
<i>Дуоси ижобат кишилар</i>	291
<i>Икки ўт ўртасида</i>	291
<i>Валий</i>	292
<i>Закий</i>	292
<i>Каффорат</i>	292
<i>Пинҳона ва зоҳирий бутлар</i>	292
<i>Олам қадимми ёки ҳодис</i>	293
<i>Яралмишлар — малак, ҳайвон ва одам</i>	293
<i>Қирқ</i>	294
<i>Меъёр</i>	295
<i>Шукр</i>	296
<i>Қаноат</i>	297
<i>Яна қаноат ҳақида</i>	299
<i>Ифрод</i>	299
<i>Муътадиллик</i>	300
<i>Кофир</i>	301
<i>Бу дунё ва қиёмат</i>	302
<i>Олим, ориф ва зоҳид</i>	302
<i>Маънавий ўлим</i>	303
<i>Умид, қўрқув ва ишонч</i>	304
<i>Ибтидо ва интиҳо</i>	305
<i>Огоҳлантириш</i>	305
<i>Кибр</i>	305
<i>Қўрқоқлик</i>	306
<i>Ҳақорат</i>	306
<i>Маънавий табиб</i>	307
<i>Мансаб нима?</i>	307
<i>Давлат хизматчиси</i>	308
<i>Илмий ходим ва олим</i>	308
<i>Олимнинг икки хили</i>	308

<i>Ҳиммат</i>	308
<i>Яхшилик</i>	309
<i>Яхшилик ва ёмонлик</i>	309
<i>Яна яхшилик ва ёмонлик ҳақида</i>	311
<i>Ғофиллик</i>	312
<i>Ибратли савол-жавоблар</i>	312
<i>Истеъдод</i>	314
<i>Далил</i>	314
<i>Касбнинг завқи</i>	314
<i>Илинж</i>	314
<i>Муваффақият</i>	314
<i>Қалбдаги тўрт гавҳар</i>	315
<i>Дард</i>	315
<i>Адаб</i>	315
<i>Ният</i>	316
<i>Табиб каби</i>	317
<i>Ёрдам</i>	317
<i>Китоб ва китобдор</i>	320
<i>Тақдир</i>	323
<i>Таъзия</i>	324
<i>Мунофиқнинг кофирдан фарқи</i>	325
<i>Ғуноҳнинг зарари</i>	325
<i>Тўғри йўлнинг бошланиши</i>	325
<i>Ўғри ва тўғри</i>	325
<i>Қасос</i>	326
<i>Шижоат</i>	327
<i>Комфирқа аъзолари</i>	328
<i>Ситам</i>	328
<i>Амал</i>	328
<i>Тергаш</i>	329
<i>Тамиз</i>	329
<i>Уйқу турлари</i>	331
<i>Таъқиқ</i>	331
<i>Лаззат</i>	332

<i>Мисол</i>	332
<i>Сўз санъати</i>	333
<i>Муҳаббат</i>	333
<i>Зоҳир ва ботин</i>	334
<i>Бошлиқ ва ходим</i>	334
<i>Гайриоддийлик</i>	334
<i>Висол ва восиллик</i>	334
<i>Вирд ва замонасизлик</i>	335
<i>Оқил билан дононинг асосий фарқи</i>	335
<i>Шакл ва мазмун</i>	335
<i>Вужуднинг амири</i>	335
<i>Файласуф ва руҳоний</i>	336
<i>Маънавиятлилик ва маънавиятсизлик</i>	336
<i>Аҳд</i>	336
<i>Енгилиш</i>	337
<i>Хор қиладиган нарсалар</i>	337
<i>Хаёл ва тасаввур</i>	337
<i>Қўшининг ҳақи</i>	337
<i>Сўрамоқ одоби</i>	338
<i>Намуна ва ибрат</i>	338
<i>Гап ташишининг икки томони</i>	338
<i>Фарқлай олиш турлари</i>	339
<i>Орзу</i>	339
<i>Оч билан тўқнинг бир фарқи</i>	339
<i>Туйғу</i>	339
<i>Иддао</i>	340
<i>Халқ билан қизиқмаган</i>	340
<i>Гуноҳларнинг энг катталари</i>	340
<i>Энг маъқул иш</i>	340
<i>Кечирмоқ афзал</i>	340
<i>Шубҳалар ҳали асос эмас</i>	340
<i>Мунофиқ белгиси</i>	341
<i>Жаннатга йўл</i>	341
<i>Талоқ Аллоҳга хуш келмайди</i>	341

<i>Ашаддий душманлик</i>	341
<i>Ҳожатбарорлик</i>	341
<i>Сўзлашиш одоби</i>	341
<i>Касбда беқарорлик</i>	342
<i>Ёлғон</i>	342
<i>Миш-мишчи</i>	342
<i>Фатво ва виждон</i>	342
<i>Қийин иш</i>	342
<i>Доно киши</i>	342
<i>Ақли бор одам</i>	343
<i>Оройиш</i>	343
<i>Қарз</i>	343
<i>Уйқу ва ўлим</i>	343
<i>Ўлим ва ҳаёт</i>	343
<i>Таъма</i>	343
<i>Доно</i>	343
<i>Хаёл ва ҳақиқат</i>	344
<i>Сўз нима учун керак</i>	344
<i>Дўст ва душман</i>	344
<i>Ақл ва дин</i>	344
<i>Умид</i>	344
<i>Тил</i>	344
<i>Саҳоба</i>	344
<i>Сабр</i>	345
<i>Ёмонлик қайтади</i>	345
<i>Ҳасад</i>	345
<i>Мулк</i>	345
<i>Ҳаё</i>	345
<i>Ўлим</i>	345
<i>Ишқ</i>	345
<i>Қалб</i>	345
<i>Ўлим</i>	346
<i>Руҳ ҳаракати</i>	346
<i>Сабаб</i>	346

<i>Сўзнинг хайрлиси</i>	346
<i>Иймон</i>	346
<i>Камбағал</i>	346
<i>Ёмоннинг улфати</i>	346
<i>Зийнат (жамол)</i>	347
<i>Шараф (улуғворлик)</i>	347
<i>Аблаҳ киши</i>	347
<i>Инсоннинг табиати</i>	347
<i>Ҳикмат</i>	347
<i>Шафқат ва қаҳр</i>	347
<i>Валий</i>	347
<i>Шайтонни қувмоқ</i>	348
<i>Махфийликка махфийлик билан</i>	348
<i>Сахий</i>	348
<i>Меъёр</i>	348
<i>Ҳикматнинг боши</i>	348
<i>Бахтли киши</i>	348
<i>Авф</i>	348
<i>Сўз ва шеър</i>	348
<i>Инсоннинг ўз йўли</i>	349
<i>Бой бўлур, қашшоқ бўлур</i>	349
<i>Умримизнинг қолган қисми</i>	349
<i>Сўз нима?</i>	349
<i>Дард</i>	349
<i>Инобат</i>	349
<i>Ўзлик</i>	349
<i>Кибр</i>	349
<i>Шайтоннинг қилмиши</i>	350
<i>Дуо</i>	350
<i>Жинойат ва жазо</i>	350
<i>Яхши гумон</i>	350
<i>Ўзига эмас, сўзига боқ</i>	350
<i>Икки ҳолат</i>	350
<i>Иймоннинг хайрлиси</i>	350

<i>Пора — қотил</i>	350
<i>Маъно нури</i>	351
<i>Давоси ўзида</i>	351
<i>Қабр</i>	351
<i>Тавбанинг шарофати</i>	351
<i>Факих</i>	351
<i>Одамнинг бир хислати</i>	351
<i>Вужуднинг елкани</i>	351
<i>Яқинлар ва бегоналар</i>	351
<i>Жаннат гули</i>	352
<i>Қайтмас нарса</i>	352
<i>Фурур</i>	352
<i>Зиёнинг ўзаги</i>	352
<i>Кўзгу</i>	352
<i>Билиб олмоқ усули</i>	352
<i>Бир нарсага ошиқлик</i>	352
<i>Кўпинча</i>	352
<i>Дунё кимга тору кимга кенг</i>	353
<i>...Яхши аёл</i>	353
<i>Осмон</i>	353
<i>Ой</i>	353
<i>Ер</i>	353
<i>Тараддуд</i>	353
<i>Васият</i>	354
<i>Ўлимлик</i>	356
<i>Кафан</i>	358
<i>Манфаат</i>	360
<i>Мойиллик</i>	360
<i>Энг тотли нарса</i>	360
<i>Ибодатнинг илиги</i>	360
<i>Тонгинг шоми ҳам бор</i>	362
<i>Сўнги сўз ўрнида</i>	364

Абдуқаҳҳор ИБРОҲИМОВ

ЁРУҒЛУҒ

**“Ўзбекистон миллий энциклопедияси”
Давлат илмий нашриёти, 2006.**

Муҳаррир	<i>Д. Шораҳмедов</i>
Тўпловчи ва матн терувчи	<i>К. Иброҳимова</i>
Дизайнер ва компьютерда саҳифаловчи	<i>А. Ёқубжонов</i>
Техник муҳаррир	<i>М. Олимов</i>

5.10.2006 йил босишга рухсат этилди. Қоғоз бичими 60×90 ¹/₁₆.
23,5 шартли босма табақ. 24,5 нашр табағи. Адади 3000 нусха.
Баҳоси шартнома асосида. Буюртма № .

“Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти,
Тошкент — 700129, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигининг
Ғ. Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйида чоп этилди.
Тошкент, 700128. У Юсупов кўчаси, 86.